ી હકીકત

અથવા

દનું સ્વાત્મચરિત્ર

પટેંબર ૧૮૩૩થી તે ૧૮મી સપટેંબર ૧૮૬૬ સુધી]

(ભાગ ૧ લો-સચિત્ર)

[પુનર્મુદ્રણ]

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે

ારી હકીકત

અથવા

ર્મદનું સ્વાત્મચરિત્ર

સપ્ટેંબર ૧૮૩૩થી તે ૧૮મી સપ્ટેંબર ૧૮૬૬ સુધી]

(ભાગ ૧ લો – સચિત્ર)

[પુનર્મુદ્રણ]

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે

: પ્રકાશક :

[illegible]

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું :—

ભારતભરના બધા પ્રતિષ્ઠિત બુકસેલરો પાસેથી

અથવા

"ગુજરાતી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ (સ્થાપના : ૧૮૮૪

હનુમાન બિલ્ડીંગ, ૩૦૮, બજારગેટ સ્ટ્રીટ,

રીઝર્વ બેંકની પાછળ, કોટ, મુંબઇ ૧ F

ઇ. સ. ૧૯૩૩	પ્રથમ પ્રકાશન	વિ. સં.
ઇ. સ. ૧૯૬૬	પુનર્મુદ્રણ	વિ. સં.

કવિ નર્મદનાં ...

'૬૫ ના
ું હતું.
િરામ
૮, અને
સુખતેસર
(ઇ. સ.
હેલું. આ
થોડાક
હકીકત
વખતે
. કરવા
સાઇઝનાં
પોતાનું
છપાવી
(...નાં પાનાં
...યો હોત તો કદાચ ... પોતાના મરણ બાદ, એમાં
... હાય ત્યારે પ્રકટ કરવાની વિનંતિ
...ો હોત તો ... સંબંધીઓને તેની અક્કેકી નકલ
...ના ભાગનો ગુજરાતના અદ્વિતીય સમાલોચનકાર
...તેમ, નર્મકવિતાની (ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં) નવી
...વખતે "ગુજરાતી" પ્રેસ અને પત્રના માલિક
...ઇની વિનંતિ ઉપરથી તેમાં છાપવાને 'કવિજીવન'
... લખી આપ્યું, તે વખતે તેનો આધાર
મુન્શીએ ઇ. સ. ૧૯૨૬ માં "ગુજરાત"
...ડી હતી, પછી તે અમારી વિનંતિ ઉપરથી
...ને ૧૯૩૦ અને ૧૯૩૬ ના "ગુજરાતી"
...'માં થોડોક ભાગ છપાયો હતો.

...કૃથની છે. કવિશ્રીની અંતિમ ઇચ્છા
... અમારા પૂજ્ય પિતાશ્રી સ્વ. ઇચ્છારામને જે તક
... ન મળી તે તે... મળે છે, તે તેઓ પોતાની જાતને ધન્ય માને
... છે, આજે તેઓ ...નાબ્દીના પ્રસંગ ઉજવવાને માટે ગુજરાતની
... વતી
...ના આ વાત પછાના ...

આમ પ્રજા અને સાક્ષરવર્ગ નિર્ભર્ત્સનાથી પ્રવૃત્ત થયો છે, તે માટે કવિશ્રીનો પવિત્ર જીવાત્મા આનંદ પામતો હશે, એવી કલ્પના થઇ શકે છે.

કવિ નર્મદાશંકરને અને "ગુજરાતી" પત્રને ફોઇ-ભત્રીજાને સંબંધ છે. એટલા માટે એમની જન્મ-શતાબ્દી-ઉત્સવ પ્રસંગે અમે કવિનું સ્વાત્મચરિત્ર તા૦ ૨૭-૮-૧૯૩૩ ના "ગુજરાતી" પત્રના અંકમાં છાપી વાચકોના કરકમળમાં અર્પણ કર્યું છે. જેથી કવિના કાર્ય અને જીવનની સ્મૃતિ ફરીથી તાજી થાય. આ પુસ્તક અમે ગ્રંથરૂપે ફરી સચવાઇ રહે તેટલા માટે છૂટો છાપ્યો છે. આ પહેલો ભાગ છે. આ ભાગમાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલે "કવિમિલન" નામનો પોતાનો લેખ એક ઉપોદ્ઘાત તરીકે છાપવાની રજા આપી તે માટે તેમનો ઉપકાર માનું છું.

હવે પછી બીજો ભાગ પ્રકટ થશે. એમાં કવિએ પોતાના જીવનની જે મુખ્ય મુખ્ય નોંધો કરી રાખી છે, તેમાંથી કેટલુંક, જે જૂના કાગળોમાં નષ્ટ થતાં બચી ગયું છે તે છપાશે. સાથે તેમનાં પત્ની શ્રી ડાહીગવરીની નોંધ, તેમની સાથેનો કવિનો પ્રસંગ, તેમના સમયના વિદ્વાનો વગેરે સાથેનો તેમનો પત્રવહેવાર, વિદ્વાનોએ તેમની સાથે કરેલો પત્રવહેવાર, કવિના પોતાનાં કાવ્યો વિષેનો પોતાનો મત, વગેરે ઘણી જાણવા જેવી હકીકતો કવિના જ શબ્દોમાં આવશે. વચ્ચે કેટલીક સાંકળો ગોઠવવા માટે અમારી તરફથી દરનું ઉમેરવામાં આવશે. સારાંશ એ કે કવિના જીવન, સમય, કાર્ય, પ્રવૃત્તિ વિશે જેટલાં કંઇ સાધનો ઉપલબ્ધ થયાં છે તે સર્વનો સમાવેશ આ પુસ્તકના બીજા ભાગમાં કરવામાં આવશે. એ ઉપરાંત ગ્રન્થનું કદ જો વધી નહિ જશે તો કવિએ નાગરોત્પત્તિ સંબંધી જે લખાણ કર્યું છે, તે તથા કવિ વલ્લભદાસનો "નાગરોત્પત્તિ અને નરસિંહ મહેતાના પુત્ર શામળશાહનો વિવાહ" એ પણ છાપી પ્રગટ કરવામાં આવશે. આ કાવ્ય નાગરોએ ખાસ વાંચવા જેવું અને સંગ્રહ કરવા જેવું છે. છેવટે કવિ[illegible] ગ્રન્થો, કાવ્યો, લખાણો વગેરેની એક સંપૂર્ણ યાદી, અપ્રકટ ગ્રન્થો, [illegible] વગેરેના થોડા નમૂના પણ છાપવાનો અમારો ઇરાદો છે.

ગુજરાતની સુજ્ઞ અને સાહિત્યપ્રેમી જનતાએ કવિ નર્મદનો સોમા વર્ષનો જન્મોત્સવ ઉમંગથી ઉજવ્યો તે માટે તેને અને ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ સમિતિને ધન્યવાદ ઘટે છે. પરિષદ સમિતિએ જે ચિત્રાવલી [illegible] સ્મારક ગ્રન્થ પ્રકટ કર્યો છે તે સર્વ રીતે ઉત્તેજનને પાત્ર છે. આ રી[illegible] આ ગ્રન્થમાં [illegible] પૂરી પાડેલી સામગ્રી ઉપરથી અન્ય વિચારક લેખકોને કવિ[illegible] જીવનચરિત્રનું [illegible] વિશે સારો ખ્યાલ આવશે, એવી અમને આશા છે. [illegible] છે.

મુંબઈ
સં. ૧૯૯૦ પ્રબોધિની એકાદશી

પ્રકાશક: નટવરલાલ [illegible]છારામ દેસાઈ [illegible] જીવન[illegible]

પુનર્મુદ્રણ સમયે–

સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી ભાષાવાર આન્તરરચનાના રાજદ્વારી પરિણામો ગમે તે આવ્યા હોય; તેનું એક સારૂં પરિણામ એ આવ્યું દેખાય છે કે તે તે રાજ્યની પ્રાદેશિક ભાષાઓની જૂની સાહિત્યકૃતિઓનો–અભ્યાસ માટેના પાઠ્યપુસ્તક તરીકે તે નિયુક્ત થવાથી–જીર્ણોદ્ધાર થઇ રહ્યો છે. કોઇ પણ પ્રદેશની ભાષારચના અને તેના સાહિત્યસર્જનના ઐતિહાસિક અભ્યાસની દૃષ્ટિએ આ એક ઇચ્છનીય પરિણામ ગણી શકાય.

એ જ ઉપક્રમે, કવિ **નર્મદ**ના જીવનવૃત્તાંતના પૂર્વાર્ધ સમા આ **"મ્હારી હકીકત"**ના ગ્રન્થના પુનર્મુદ્રણનો અવસર અમને પ્રાપ્ત થયો છે. જૂની કૃતિઓના જીર્ણોદ્ધારના કાર્યમાં અમારો યત્કિંચિત ફાળો આપવાની અમને મળેલી આવી તક બદલ અમે વાજબી ગર્વ લઇ શકીએ; કારણ કે કવિની ઘણી કૃતિઓ–જેની યાદી પાછળ આપી છે–તે સર્વ પ્રથમ મુદ્રિત કરવાનો યશ પણ "ગુજરાતી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસને ફાળે જ જાય છે.

આ પુનર્મુદ્રણ વખતે એક ખુલાસો કરવો જરૂરી લાગે છે: પ્રુફરીડીંગ (Proof-reading) વખતે અંદર આવતાં કેટલાક વિશેષ નામોની જોડણીમાં ન માની શકાય એવી ભૂલ યા વિચિત્રતા દેખાઇ હતી. દા. ત. દાદાભાઇ નવરોજીના નામમાં **નવરોજી** (જે ખરૂં છે તે)ને બદલે (પા. ૪૨, ૬' પેરા નં. ૬, ૧ લી લીટીમાં) 'નવરો'ર'જી' આગલી આવૃત્તિમાં છપાયું હતું. દેખીતી રીતે જ, એ ક્યાં તો બીબાં ગોઠવનાર (Compositor)ની ભૂલથી યા પ્રુફ વાચક (Proof-reader)ની શરતચૂકથી જ છપાયું હશે, એમ માની શકાય છે. કવિ નર્મદ જેવો પ્રખર બુદ્ધિમાન સાહિત્યકાર વિશેષ નામની જોડણીમાં આવી હાસ્યાસ્પદ ભૂલ કરે નહિ. તેવી જ રીતે, બીજી [illegible] કેટલીક છાપભૂલો–Printers devil–આગલી આવૃત્તિમાં રહી જવા પામેલી આ વખતે દેખાઇ છે. અનવધાનપણે રહી જવા પામેલી આવી કેટલી ત્રુટિઓ 'શુદ્ધિપત્રક' તરીકે અન્યત્ર છાપી છે. તે તરફ વિદ્યાર્થીઓ તેમજ પ્રાધ્યાપકોનું ધ્યાન દોરીએ છીએ. કવિની અન્ય કૃતિઓની યાદી છેવટે છાપી છે. તે તરફ પણ અભ્યાસકોનું ધ્યાન દોરીએ છીએ–કવિના જીવન ને કવનના અભ્યાસના સંદર્ભમાં કવિની એ અન્ય કૃતિઓનો અભ્યાસ પણ ઉપયુક્ત નીવડે, એ ઉદ્દેશમાત્ર. અલબત્ત, તેમાંની કેટલીક કૃતિઓ આજે અલભ્ય બની ગઇ છે.

કવિના જીવનવૃત્તાંતના ઉત્તરાર્ધ સમા **"ઉત્તર નર્મદ ચરિત્ર"**ના પુનર્મુદ્રણનું કામ પણ હાથ પર ધરવામાં આવ્યું છે. [illegible] શૈક્ષણિક [illegible] ને વિદ્યાર્થીઓને મળી રહેશે, એવી આશા છે.

નીડર નર્મદ

સચ્ચાઈ, નીડરતા ને નિખાલસપણું કવિ નર્મદાશંકરના સર્વમાન્ય
શિષ્ટ લક્ષણો છે. આવા માણસોના હૃદયમાં જે આગ હોય છે તે તેમના
ખાણોમાં આપમેળે પ્રગટ થાય છે. એવાઓની શૈલી એમના વ્યક્તિત્વની
પૂર્ણપણે દ્યોતક હોય છે. આથી જ કવિ નર્મદાશંકરના ગમે તે સર્જન પર
ાખ મીંચીને આંગળી મૂકતાં એના લેખકનો સાચો પરિચય મળી રહે છે.

આવી વ્યક્તિ પોતાની હકીકત કહેવા માંગે ત્યારે એના ઉપર્યુકત સર્વ
ક્ષણો તેમાં સર્વાંશે પ્રકટ થવા પામે. 'મારી હકીકત' કવિ નર્મદાશંકરનું
ડર, નિખાલસ, સચ્ચાઈથી ભરેલું પુસ્તક છે. જેમાં કવિ પોતાની જાત
રનું ઢાંકણું દૂર કરી જિંદગી જે રીતે પોતે જીવ્યા છે તે રીતે તેનું બ્યાન
રે છે, સાચે જ 'થઈ [illegible] દઈ જંગમાં નિજ હક્ક માગે' એ પોતાના
વનનું સૂત્ર, બન્યું તે રીતે, પોતાના જીવનમાં સાર્થક કરવાનો પોતે પ્રયાસ
યો છે. પોતાની સાચી વાત કહેતાં તે કદી શરમાયા નથી. પરંતુ આશ્ચર્યની
છે કે ગુણવત્તામાં એમના કરતાં કંઈક અંશે ઓછા એવા ભદ્રનામે
। એમના કેટલાક મિત્રોને કવિની આ હકીકતો પોતાને શરમાવનારી
અને પરિણામે કહે છે કે 'મારી હકીકત'ની બધી નકલો તેમણે
નાંખી.

સદ્‌ભાગ્યે જે નકલ સુરક્ષિત રહી તેના પરથી [illegible] ૧૯૩૩માં
ણ કર્યું અને "ગુજરાત વિ[illegible] [illegible]ના આજે
વરસે અમે તેનું ત્રીજું પુન[illegible]

આપણે ત્યાં લખાયલી આત્મકથાઓનાં ઇતિહાસમાં એ જમાનામાં
લી કવિ નર્મદની 'મારી હકીકત' કોઈ પણ ધોરણે માપતાં એ સીમા
ેવી છે એમાં શંકા નથી.

વ[illegible] લેખનસંપ્રદાયના સંદર્ભમાં આ જૂના પુસ્તકને નવેસરથી વાંચતાં
સિ[illegible]ાં કદાચ જણાશે કે નર્મદ ખરેખર પોતાના જમાના કરતાં ઘણો
હતો. સંભવ છે કે 'મારી હકીકત'ના લેખક કવિ નર્મદાશંકર આજે
હોત તો આપણા નૌતમ લેખકોએ તેમને પોતાના અગ્રણીપદે
હોત.

૧૮૭૧ માં નર્મદને બારણે તળ સૂરતમાં યે, રાયટ કેસના ખટલાનું એક છમકલું છમકી ગયું હતું.

૧૮૭૭ ના દરબારનું રાજકીય રહસ્ય સ્વ. ઇચ્છારામભાઇએ એમના 'મહારાણી શ્રીવિકટોરીયાના જીવનચરિત્ર'માં પા. ૨૯૧ મે કાંઇક ભાખ્યું છે. "રાણીશ્રીના હસ્તકમાં ભરતખંડનું રાજ્ય આવ્યા પછી યૂરોપમાં ઘણી મોટી ચર્ચા ચાલી રહી કે ભરતખંડમાં રાણીશ્રીની પદવી કેવી ને કેટલી? તે ભરતખંડના રાજારાણાઓથી શ્રેષ્ઠ કે નહીં?' 'અત્રેની પ્રજા પણ એમ માનતી ને સરકારી દસ્તાવેજો પરથી એમ જ જોવામાં આવતું કે પહેલા વર્ગના રાજાઓ કરતાં રાણીશ્રીની સત્તા શ્રેષ્ઠ નહીં હોય.' '૧૮૬૮ માં ઇરાનના શાહે લખેલા એક દસ્તાવેજના સંબંધમાં ઘણો વાંધો ઉઠયો.' 'આવી બાબતનો નિવેડો થવો જોઇએ.' 'ઈંગ્લાંડમાં ખાનગીમાં જ નક્કી થયું કે પાટવી કુંવરને ભરતખંડમાં મોકલી રાજારાણાની ઇચ્છાઓ કેવી છે × × તે તપાસવું.' 'તેવામાં રશિયાના ઝાર બીજા નિકોલસે મધ્ય એશિયાના શહાનશાહનો ખિતાબ ધારણ કીધો.' અને પ્રશિયાનો રાજા તે પેરીસમાં જર્મન કયસર થયો. 'મી૦ ડીઝરાયલીએ ૧૮૭૬ માં પાર્લમેન્ટમાં એક બીલ રજૂ કીધું.' 'વાંધો લેવામાં મી૦ ગ્લાડસ્ટન મુખ્ય હતો.' મોક્ષમૂલર ભટ્ટે કહ્યું; 'મહારાજ્ઞી' પદ ઠીક છે; સર વિલ્યમ મ્યૂરે 'કૈસરે-હિન્દ' પદ કહ્યું, ને તે સન્માન્ય થયું. 'અત્યાર સુધી રાણીશ્રીને ૩૧ તોપનું માન મળતું હતું, તેને બદલે હવેથી ૧૦૧ તોપનું માન' નિર્ધારાયું. મદ્રાસ, મુંબઇ, કલકત્તાથી ઉપડેલાં બ્રિટીશ તોપખાનાએ સિન્ધુકાંઠે મોરચા માંડ્યા, ત્હારથી વસ્તુતઃ હિન્દનું સાર્વભૌમત્વ બ્રિટનના રાજવીને સાંપડેલું છે; પણ જે Subsidiary Alliance થી દેશી રાજ્યોને વશ કીધાં એ રાજદસ્તાવેજોમાંનો Alliance શબ્દ આજ પણ સાર્વભૌમત્વને અન્તરાયે ઉભે છે. ગાયકવાડ નિજને Ally માનતા તે મટી ગયા. નિઝામ હજી, ૧૯૩૨ સુધી, Your Faithful Ally ઉચ્ચારે છે. અફ્ઘાનિસ્તાન ને નેપાળના રાજવીઓ His Highness હતા તે His Majesty થયા છે. ૧૮૭૭ નો, ૧૯૦૩ નો, ૧૯૧૧ ના એ દિલ્લી દરબારો, આ ઇતિહાસદષ્ટિએ વિચારતાં તો, જે De Facto હતું તેને De Jure કરાવવા કાજેના હતા. બ્રિટીશ રાજમંત્રીઓની આજ સુધીની સાર્વભૌમત્વ કાજેની રાજરમત રાજભૂલ હશે કે નહીં હોય; પણ એ ત્રણે રાજપ્રસંગોએ ભારતપ્રજાને કો ચિરસ્થાયી પ્રજાહક ન નિવાજવાની અને એમ પ્રજાહૈયામાં અખંડ સ્થાન મેળવી ન લેવાની મહારાજભૂલ તો બ્રિટીશ મંત્રીશ્વરોએ કીધી છે. ૧૮૫૮ ના દરબારપ્રસંગે પ્રજાને ઢંઢેરો બક્ષ્યો હતો એ વાત પછીના મંત્રીશ્વરો વીસરી ગયા.

એ રાજઉત્સવો પ્રજા ઉત્સાહથી ઉજવતી, ભાવ ને ધનની રેલો રેલવતી; પણ ઠાલી હાથે ઘેર આવ્યે નિરાશ ને મનોભંગ થતી. સારો વિશ્વઇતિહાસ શોધી વળજો. કોઇ દેશમાં કોઇ કાળમાં ચિરનમતી પ્રજા નવાજેશવિહોણા રાજદરબાર ચિરસ્થાયી પ્રજાપ્રેમ પામ્યા છે ?

ઇલ્બર્ટ બીલની કથા તો ઇતિહાસજાણીતી છે. ૫૮ ના ઢંઢેરામ મહારાણીજીએ પ્રજાસમભાવનું પ્રજાવચન ઉચ્ચાર્યું હતું કે, 'અમારો બીજ સર્વ રૈયત બાબત જે રાજધર્મ અમો અવશ્ય માનીએ છીએ, તે રાજધર્મ હિન્દુસ્તાન માંહેના અમારા મુલકની રૈયત બાબત અમો પાળવો જોઇએ એવું અમો સમજીએ છીએ; અને ઇશ્વરની કૃપાથી સર્વ વાસ્તવિક રીતે તથા અંતઃકરણથી પાળીશું.' મહારાણીજીનો રાજકોલ પછી પળાયો નથી, ને ખુદ હિન્દમાં જ હિન્દી-ઇંગ્રેજ વચ્ચે રાજઆડકોટો ઉભા થયા છે. પ્રજાહિતૈષી વાઇસરોયે એ દીઠું, ને કોલભંગ લાગ્યો. એવા કેટલાક રાજઆડકોટ વિદારવાનું રીપનને બી ઝડપ્યું. બ્રિટીશ મન્ત્રીઓની પરવાનગી લઇ હિન્દી રાજસભામા બીલ દાખલ કીધું. હિન્દવાસી ઇંગ્રેજોએ પ્રચંડ વિરોધ કીધો. દન્તકથા સાચી હોય તો પડદા પાછળ કંઇ કંઇ ખેલ ખેલાયા. અન્તે ઇંગ્રે વિરોધે સરકાર હારી, ને બીલ પડતું મૂકાયું; ને હિન્દી નેશનલ કોન સ્થપાઇ. ઇલ્બર્ટ બીલને વિરોધ હોત નહીં તો કદાચ કોંગ્રેસ સ્થ નહીં. ત્ય્હારનો જ માત્ર નહીં, આજનો જ નહીં, ઇંગ્રેજો હિન્દમાં એ ઇતિહાસ સીમાપર્યંતનો એ રીપનપૂછ્યો પ્રશ્ન સદાનો ખડો કે મહારાણીજીનો ઢંઢેરામાંનો રાજબોલ સરકાર પાળશે ? કે ન હિન્દુ, ઇસ્લામી, પારસી – સમસ્ત હિન્દીઓને ઇંગ્રેજો જમણી ડાબી આંખ જેવા સરખા ગણશે ? કે નહીં ? હિન્દબ્રિટનની ચિરસ્ મૈત્રીનો, સંસ્કૃતિઓના સંગમનો એ તો તાત્ત્વિક પાયો પ્રજાહિતૈષી રીપન મહારાજનો, દલપત-ફારબસની મિત્રબેલડીનો ઇતિહાસસન્દેશ છે. હિન્દબ્રિટનની મૈત્રી એ દલપતભાવ હતો, હિન્દબ્રિટનના મૈત્રીદ્રષ્ટાઓ; સૌની દૃષ્ટિએ પ્રજાભેદો એ અન્તરાયો જ છે; પછી એ ભેદો હિન્દીઓએ બ્રિટીશરો શું માંડયા હે બ્રિટીશરોએ હિન્દીઓ શું માંડયા હોય. બે રથચક્રો સમાન હશે આગળ ધપશે; બે રથચક્રો અસમાન હશે તો, પેલા ઘાંચીની ઘાણી રથ ચક્રાવો ખાતો જ ઘૂમ્યાં કરશે.

અને ત્રીજો રાજપ્રસંગ હતો રીપનબક્ષ્યા સ્થાનિક સ્વરાજ્યના કા ઓની મહત્તા હિન્દીઓ ત્ય્હારથી સમજે છે. ગુજરાતના પાટનગર અમ

મ્યુનિસિપલ હોલ રીપનહોલ કહેવાયો. પ્રજા આનન્દને ઉછાળે ચ્હડી; રીપનમહોત્સવ ઉજવાયો; દલપતરામે ગાયું :

> હક આપી એણે હોલની આ દેશી જનની દાઝને.
> × × × ×
> તજી પક્ષપાતની વાતને નિષ્પક્ષપાત ધર્યો ઘણો,
> ઇનસાફ આપ્યો એકસમ દેશી અને ગોરા તણો.
> × × × × ×
> રિપને અધિક ઓપાવિયું મહારાણીજીના રાજને.

ઇંગ્રેજી રાજનીતિ પ્રજાહૈયે બેઠી ને સત્કારાઇ. સોનાને ખીલે રીપને ઇંગ્રેજી રાજ્યને હિન્દહૈયે જડયું. આપણા હરિ હર્ષદ ધ્રુવે તો અનેક પદો રચી સ્થાનિકસ્વરાજ્ય ગીતાવલિ પ્રકટ કરી. રીપને ઇંગ્રેજી રાજ્યને અર્ધી સદીનું અધિકું આયુષ્ય અર્પ્યું. બ્રિટીશ પ્રજા સન્મુખ બે હિન્દી રાજનીતિઓ ખડી છે: એક રીપનરાજનીતિ, બીજી કર્ઝનરાજનીતિ. બ્રિટિશ પ્રજાને રૂચે તે સ્વીકારે.

નર્મદે પણ એ પ્રજાઆનન્દ અનુભવ્યો. એ રીપનબક્ષ્યો કાયદો Local Self-Government નો–સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કહેવાયો. નગરનગરની સ્વરાજસિદ્ધિમાંથી નર્મદહૈયે વિશાળા કોડ જાગ્યા, ને ધર્મવિચારમાં પા. ૮ મે નર્મદહૈયું ઉચ્ચરી ઉઠ્યું કે: 'સ્વરાજ્ય થાય તેને માટે દેશાભિમાન છે એમ તો સુધારો સ્પષ્ટ બોલી શકયો નહીં.'

હિન્દી પ્રજાકીય મહાસભામાં સ્વરાજ્યમન્ત્ર ૧૯૦૬ માં કલકત્તામાં દાદાભાઇએ હિન્દને આપ્યો; એ પહેલાં વીશેક વર્ષ પૂર્વે નર્મદે એ શબ્દ ગુજરાતને આપ્યો. સ્વદેશાભિમાન શબ્દ નર્મદે ગુર્જરકોશમાં લખ્યો હતો; સ્વરાજ્ય શબ્દથી પણ એ જ કોશકારે ગુર્જર શબ્દકોશને સમૃદ્ધ કીધો. સ્વદેશાભિમાન ને સ્વરાજ્ય એ બે ગુજરાતને નર્મદદીધા રાજમન્ત્રણાના વારસા.

અને સંસારસમાજના પણ નવવંટોળ ત્ય્હારે દેશમાં વાતા હતા, અને પ્રજાકલ્યાણના ચિરસ્થાયી કાળપર સિદ્ધાન્તારૂઢ ન્હોતા ત્હેમને ડોલાવતા હતા. ઉચ્છેદક સુધારકો ત્ય્હારે પશ્ચિમની એક જ દિશામાં દોડતા હતા. દલપતરામ કહેતા કે નવું સારૂં બેશક ગ્રહણ કરો, પણ આપણું સારૂં ઉશેટી દેશો મા. આપણા ઉચ્છેદકો, સદા ને સર્વત્ર હોય છે તેમ, ત્ય્હારે ઉત્સાહબ્હેરા હતા. એમને સાંભળતા કીધા કાંઇક થિયોસોફીએ ને કાંઇક આર્યસમાજે. કુચબિહારના લગ્નના ઝઘડાથી બ્રહ્મસમાજ એવામાં

ભાગી ને એકની બે થઇ હતી. કેશવના 'અન્તર્યામીના બોલ'થી સમાજનું ગૌરવ તેજસ્વી થયું ન્હોતું, ઝંખવાયું હતું. પૃથ્વીના દેશેદેશ ઘૂમીને મેડમ બ્લેવેટસ્કીએ કહ્યું કે પશ્ચિમનો સુધારો જડવાદી–પાર્થિવ છે, પૂર્વનો સુધારો અધ્યાત્મવાદી બ્રહ્મજ્ઞાનભરપૂર છે. એમણે હિન્દને કહ્યું કે ત્હમારો ખજાનો ખોજો. અને એવામાં જ આર્યત્વનો ઉદ્ધારક સૂર્ય ઉગ્યો-મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી. 'અનાર્યત્વ અસ્વર્ગ્ય ને અકીર્તિકર છે, આર્યત્વ સ્વર્ગ્ય ને કીર્તિકર છે' એ શ્રી કૃષ્ણભાખ્યા ગીતામન્ત્રની ઘોષણા સ્વામી દયાનન્દે હિન્દભરમાં પાછી જગાડી. એના પડઘા ગુજરાતે પણ પડ્યા, ને નર્મદે પણ ઝીલ્યા. કરસનદાસ મૂળજી પછી 'કૃષ્ણદાસ' કહેવાયા; દેશાભિમાનનું પરિવર્તન થઇ આર્યત્વનું અભિમાન જાગ્યું; જુઓ! ભણી નર્મદે દેશગર્જના કીધી; કાવ્યવિચાર નહીં, દેશવિચાર નહીં, ઇતિહાસવિચાર નહીં, ધર્મવિચારને કાળઘાટે કવિ જઇને પદ્માસન વાળી બેઠા. જૂના મિત્રોએ "દાંડિયા" જેવી ડાંડી પીટી મજાકો કીધી, લોક આશ્ચર્યમુગ્ધ થયું, ગુજરાતની દુનિયા ઘડિક ડહોળાઇ ગઇ, ધરતીકમ્પ જેવો વિચારક પ્રજાઅગ્રણીઓને આંચકો વાગ્યો. પણ નર્મ કવિએ તો પદ્માસન વાળ્યું તે વાળ્યું. ઓમકારનો પ્રલંબ શંખનાદ કરી કવિ ઉચ્ચર્યા કે બુદ્ધિવાદ નહીં, સંસારરમણ નહીં, પ્રવૃત્તિપ્રવાહ નહીં. ધર્મ એકજ આયુષ્યનું પરમ સત્ય છે.

પશ્ચિમપન્થી મટી પૂર્વપન્થી થવાનું કવિજીવનમાં ત્રીજું કારણ નીવડયું એમનું ઇતિહાસચિન્તવન. સૈકાનો ૮ મો દશક બેસતાં ૩૭ વર્ષની પક્વ વયે કવિ નર્મદ ઇતિહાસ આલોચવા બેઠા, કાળબ્રહ્મને ઢૂંઢવાને નીકળ્યા. એ પૂર્વે, ને સૂરત આવ્યા પછી, '૬૬ માં સૂરતની મુખ્તેસર હકીકત કવિએ સંગ્રહી હતી, ને સૂરતીનું નગરઅભિમાન સંસ્કારીને સતેજ કીધું હતું. '૬૭ માં મેવાડની જાહોજલાલીનો વીરરસ સંક્ષેપમાં સારરૂપે ઉચ્ચાર્યો હતો. પછી નગરઅભિમાન વિસ્તાર પામીને દેશાભિમાન થયું, ને ૧૮૬૮–૬૯ માં નર્મદે ગુજરાતીઓની સ્થિતિની ઇતિહાસઆલોચના કીધી. ઇતિહાસદર્શન દૃષ્ટિમર્યાદા જેવું છે; એને છેડો જ નથી; જેમ જેમ એની ભણી જઇએ તેમ તેમ તે આઘું જાય છે. કવિનો આત્મા સૂરતની, ગુજરાતની, કે મેવાડની હકીકતે તર્પાય એવડો જ ન હતો. એ પ્રજાકથાઓ તો વિરાટની અંગુલિઓ હતી; એ અંગુલિદર્શને નર્મદને વિરાટદર્શનના મનોરથ થયા. '૭૦ માં રામાયણનો, મહાભારતનો, ઇલિયડનો સાર લખી જગતનાં પંચમહાકાવ્યોમાંથી ત્રણ મહાકાવ્યો પોતે ભણી ગુજરાતને ભણાવ્યા. પછી મ્હોરેલી મહામાનવતા નિહાળી, પૂજી, ને મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો આલેખ્યાં. ત્હો ય સમસ્ત જગતનો ઇતિહાસ, માનવવંશની કાળકથા, પૃથ્વીની મહાપ્રજાઓની ઉથલપાથલો દીઠા વિના નર્મદને જગતદર્શન અધૂરૂં લાગ્યું. તેથી ૧૮૭૪ માં મહાદર્શન

૧ હું–એટલે જગતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું સમગ્રદર્શન કીધું, અને લખ્યું. અને પછી છેલ્લેવ્હેલ્લે રાજ્યરંગ–એટલે સોળ તિથિઓના જેવાં સોળ દર્શનમાં જગતનો પ્રાચીનઅર્વાચીન ઇતિહાસ લખ્યો. નર્મદે ત્ય્હારે કાલોર્મિ ઉચ્ચરતા વિરાટનારાયણને નિરખ્યાં. નર્મદનો એ જીવનપલટો.

બાયરનને નહીં, દયારામને નહીં, કાલિદાસને નહીં: નર્મદ હવે વિરાટને નિહાળતો થયો; પૃથ્વીની પ્રજાઓના ઇતિહાસમાંથી ગુર્જર મહાપ્રજાના લોકકલ્યાણમાર્ગ શોધતો થયો. બ્રહ્માંડમાળામાં સૂર્યમાળા નર્મદને ન્હાની લાગી; સૂર્યમાળામાં પૃથ્વી ન્હાની લાગી; પૃથ્વીભરની ઉથલપાથલોમાં ગૂર્જરદેશે પ્રવર્તતી કાળસંક્રાન્તિ ન્હાની લાગી. કાળબ્રહ્મનાં ઓઘ, ગામ્ભીર્ય, વિશાળતા નર્મદે નિહાળ્યાં. નર્મદ કવિવરને ત્ય્હારે થયું કે દાયકો તો કાળબ્રહ્મના સાગરતટના વેળુઢગનું એક અણુપરમાણુ છે. મહાપ્રજાઓના વિનિપાત ને ઉદ્ધાર વર્ષોથી નહીં, દાયકાઓથી નહીં, સૈકાંઓથી મપાય છે. 'એક છે, અનેક છે; એકમાં અનેક રાજે છે' વિ. નું ગુર્જરવિખ્યાત નર્મદસ્કૂક્ત એ કવિવરે વિરાટદર્શને ગાજીને ગાયું.

નર્મદના સાક્ષરઉદ્યોગનો સમગ્ર હુંડો એમ વિરાટદર્શનમાં પરિણમ્યો. કવિ હતા; ઋતુવર્ણન લખતા, ડોન જુઆન લખતા, સભાઓ ગજવતા, દયારામશાઇ ગરબીઓ લલકારતા, શામળશાઇ વજેસંગચાંદબાની વાર્તા રચતા, વીરરસનાં બ્યૂગલ વગાડતી લાવણીઓ ગાતા, મહાકાવ્યનો મનોરથ સેવતા. એ કવિવરે કાળસાગરમાં ઝોલાં ખાતો માનવવંશને નિહાળ્યો, લોકલોકના ઝીલતા રાસ નિરખ્યા, ત્ય્હારે ઘડીક સ્તબ્ધ થયા; પ્રૌઢા શાન્તિપ્રવાહમાં પડ્યા; ગાંડીવધન્વા ધ્રૂજી ઉઠ્યો હતો એમ ધ્રૂજી ઉઠ્યા; થંભ્યા, વિચાર્યું, વાગોળ્યું; ચક્કર ચક્કર, સુદર્શનચક્રની પેઠે, આંખોને ચકાવો ખવરાવી ખવરાવી દેશસીમાઓ ફરીફરીને નિહાળી જોઇ; રોગ જોયા, અપાતી ઔષધિઓ જોઇ. અન્તે એ સંસારધન્વન્તરીને થયું કે પ્રજારોગનું નિદાન સાચું છે, અપાતું ઔષધ સાચું નથી. ધર્મને વિસારી કેવળ બુદ્ધિવાદથી આપણા કે કોઇ દેશના સંસારરોગ મટે નહીં. કવિને 'ઇતિહાસના અધ્યયનથી કાળમાહાત્મ્ય વધારે મનમાં ઠસ્યું.' (નવલરામ).

નર્મદે નિજની ભૂલ નિરખી, થંભ્યો, વિચાર્યું, વિમાસણમાં પડ્યો. અને પછી ભૂલ્યા ત્ય્હાંથી ફરી ગણનો એ સંસારમીમાંસક ધર્મવિચાર લખવાને પ્રેરાયો.

એ ધર્મવિચારો પછી ધીરે ધીરે આપણા સમસ્ત ગુજરાતીઓના નવા સ્થપાયેલા 'ગુજરાતી' પત્રમાં પ્રકટ થયા. 'ગુજરાતી' પત્રની એ પ્રથમ ગુર્જરસેવા અને નર્મદની એ છેલ્લી ગુર્જરસેવા.

દલપતે આયુષ્યને પ્રથમ પગથિયે ધર્મદર્શન કીધાં હતાં, અને તેથી લાંબા જીવનપન્થમાં આયુષ્યની ભૂલો કોક કીધી હતી. નર્મદે આયુષ્યને છેલ્લે પગથિયે ધર્મદર્શન કીધાં, અને તેથી આયુષ્યની ભૂલો અનેક થઇ હતી. પણ અન્તે ધર્મદર્શન કીધાં એ નર્મદની માનવમહત્તા.

દલપતનર્મદને કવિતા તો સાધન હતું, પ્રજાકલ્યાણ એ જીવનલક્ષ્ય હતું. બેસતા નવયુગના બન્ને કવિવરો હતા; પણ એથીયે અધિકા દલપતનર્મદ આપણા નવયુગના આદ્ય સંસારમીમાંસકો હતા.

'રાજ્યરંગ' લખવાને માટે નર્મદે ન્હાનામ્હોટા ૨૦૦ ગ્રન્થોનું અવલોકન કર્યું, 'ને ઘણા ઇતિહાસ વાંચ્યા, વિચાર્યા.' 'એ બધામાંથી કવિને એ સિદ્ધાન્ત હાથ લાગ્યો કે કોઇ પણ દેશની સ્થિતિ કે વિચારો લાંબા કાળના પરિપાકથી જ બદલાઇ શકે છે.' આ બધાં નર્મદમિત્ર નવલરામનાં વચનો છે. એ રીતે ત્હારે 'યાહોમ કરીને પડો, ફત્તેહ છે આગે–'ના ઉદ્‌ગાતાને 'ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર' એ (Social Evolution) સંસારઉત્ક્રાન્તિનો ઐતિહાસિક મહાસિદ્ધાન્ત જગત્ ઇતિહાસના અભ્યાસે સ્હમજાવ્યો. નવલરામ ઉમેરે છે કે 'અનુભવમાં એ કેટલાક વખતથી આવેલું જ, પછી શાસ્ત્રીય (Scientific) સિદ્ધાન્તથી પ્રતિપાદિત થયું.'

નર્મદે જાણ્યું કે 'ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર' ગાનારો દલપત ખોટો ન હતો.

નર્મદલાધ્યો એ પ્રજાઉત્ક્રાન્તિનો સિદ્ધાન્ત નર્મદનાં પ્રખ્યાત કાવ્યચરણોમાં છે કેઃ

> રણ તો ધીરાનું, ધીરાનું;
> નહિ ઉતાવળા–કાયરનુંઃ
> રણ તો ધીરાનું, ધીરાનું.

નર્મદના ગર્જતા ગિરિઘોષે પછી ધીર ગમ્ભીર મહાનદનું સ્વરૂપ ધાર્યું.

ધર્મવિચારમાંના નર્મદના અનુભવઉદ્‌ગાર કેટલાક આ રહ્યાઃ

(પાનાંના આંક આપ્યા છે તે ધર્મવિચારની ત્રીજી આવૃત્તિમાંના છે.)

પા. ૨૧૦: સોળ વર્ષે સ્વધર્મથી પતિત રહ્યા પછી પાછો સ્વધર્મના સિદ્ધાન્તને સત્ય માનતો થયો.

પા. ૨૦૯: ૧૯૧૬માં પરમહંસ સભામાં દાખલ થયા. એ (કવિ પોતે) લખે છે કે હું પહેલવહેલો 'સંસ્કારી' સુધારાવાળો ૧૮૫૯માં થયો. નર્મદજીવનકથા, નવલરામ. 'સંસ્કારી' સુધારાવાળો એટલે શું ?

પા. ૨૦૯: નોંધ: અસલ અમારા મુખ્ય વિચારો હતા: "જગત્કર્તા એક છે ને તે સકળ સદ્ગુણયુક્ત છે; અનેક નામ તે ગુણ ઉપરથી. વેદ ઇશ્વરપ્રેરિત નથી; દેવ પિતર નથી–વ્રત જપ તીર્થ એથી ફળ નથી. માત્ર મનશુદ્ધિ જોઇએ. શ્રાદ્ધ નિરર્થક છે. અવતાર વળી કેવા? ઇશ્વર નિરાકાર છે, મૂર્તિ ન પૂજવી. સ્વર્ગનરક એટલે પાપપુણ્યનો બદલો. જીવને જન્માંતર નથી. સૌ માણસ સરખાં છે. જાતિભેદનું પ્રયોજન નથી. અન્યધર્મી સાથે ભોજનવહેવારથી ને મદ્યમાંસ વાપરવાથી પતિત થવાતું નથી. ધર્મક્રિયા આવશ્યક નથી; લગ્નક્રિયા, મરણક્રિયા નિરર્થક છે.'

પા. ૨૦૯: ૧૯૩૦–એ વર્ષને અંતે (સરસ્વતીમન્દિર સ્થપાયા પછી દશેક માસે) બ્રહ્મના તત્ત્વસ્વરૂપ વિષે, તેના અવતરણસ્વરૂપ વિષે, ને વેદ ઇશ્વરપ્રેરિત છે એ વિષે હું નિઃસંદેહ થયેલો.

પા. ૨૦૭: સં. ૧૯૦૮માં પરમહંસ સભા મુંબઇમાં થતી હતી, પણ તે પોતાનું કામ ખાનગી રાખતી. તેનો ઉદ્દેશ લોક ખાવેપીવે જાતિભેદ ન રાખે તેવું કરવાનો હતો...છૂપા સભાસદો નોંધતા...એમાંના કેટલાએક તથા બીજાઓએ મળી ૧૯૨૪માં પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપી. જાતિભેદનો વિષય પડદામાં રાખી એક જગદીશ્વરની ભક્તિનો બોધ બહાર પાડ્યો. એમ દક્ષિણીઓનું જોઇ અમદાવાદના ગુજરાતીઓએ પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપી (૧૯૩૦ માં.)

પા. ૨૦૫: પ્રજાએ હવે કીયો માર્ગ લેવો...ધીરજ રાખવી.

પા. ૨૦૪: દેશની એક જ ભાષા કરવી. ✓

પા. ૨૦૨: ભોગલક્ષુતા વધી ગઇ છે.

પા. ૨૦૧: લોકના અગ્રેસરો પોતાનું ઐક્ય કરી શકતા નથી, તો બીજા કોની વાત કરવી?

પા. ૧૯૦-૯૧: ૧૬૫૮ સુધી લોક સર્વ પ્રકારે સુખી હતા. પછી ૧૧૦ વર્ષ દેશમાં સ્વસ્થતા નહોતી.

પા. ૧૦–૧૧: પરદેશી ખ્રિસ્તી ઇંગ્રેજો જેટલું જેવું સુખ દેશી પરધર્મી લોકને સધળી જાતને સરખી રીતે આપે છે તેવાં છસેં સતવારી વર્ષના કાળમાં (૧૧૯૨ પછી) કોઇ હિન્દુ કે મુસલમાન રાજ્યે આપ્યું છે? ના; રાજ્ય સારૂં છે.........રાજનીતિ બગડવા માંડી છે એમ સમજુકો કહે છે, પણ તેઓ નથી ઇચ્છતા કે રાજ્ય જાય.

પા. ૩૨: વિધવાવિવાહ એ સુધારાના ઇતિહાસનું એક મોટું પ્રકરણ છે, જે વિષય ૨૭ વર્ષ થયાં ગુજરાતી લોકમાં ચર્ચાય છે; જે વિષયમાં બન્ને કવિએ લખ્યું છે–દલપતરામે વધારે.

પા. ૬૫: સતી થવાનો ચાલ બંધ પડવાનો ધારો થયો (ડિસેંબર ૧૮૨૯). સતી થવું એ નિત્યધર્મ, પણ સતી ન થવું, એ સમયનો ધર્મ થયો.

પા. ૧૨૬: અમારૂં મત હવે આ છે કે ધર્માચારે પોતાને ઉંચી માનનારી જ્ઞાતિઓમાં વિધવાલગ્ન ન થવાં.

પા. ૩૩: નર્મકવિતાના શૃંગારમાં જુવાનિયા બહુ રાજી છે, પણ તેમાંના વીર કે શાંતને શું કરવા જુવે? એ સઘળું શું બતાવે છે? ભ્રષ્ટ નીતિ.

પા. ૩૪: મર્યાદા સુઘડતા ભણેલીઓ ઘરમાં ઓછી, પણ બહાર બહુ બતાવે છે.

પા. ૩૪. અમે નથી સમજતા કે સુધારો (વલ્લભી) મહારાજનો પીછો શા માટે નથી મૂકતો?......સુધારો નીતિઅનીતિનો પારેખ થવાનું ડોળ કરે છે, પણ તેનાં કર્મ તે સઘળી બતાવી છે તેની ક્રિયામાં ને કાર્યમાં.

પા. ૩૪: નોંધ: શું બીજા પંથોમાં દુરાચાર અનાચાર છળપ્રપંચ નથી? એ એનું પાપ વિશેષ કે વલ્લભપંથના જારકર્મનું? એ પાપ વિશેષ કે સુધારાનાં ખોટા કર્મનું? યમરાજા કે તેનો ચિત્રગુપ્ત જાણે!

પા. ૩૩: આપણામાં નીચી મનાતી જ્ઞાતિઓએ દારૂથી દૂર રહેવા માંડયું. ત્યારે ઉંચી જ્ઞાતિઓ તેમાં આનંદ માણતી થઇ છે.

પા. ૭૭: ઉષ્ણતા દેખાતી નથી. પણ અસર કરે છે: તેમ પુણ્યપાપની અસર પણ છૂપી ક્રિયાને પ્રકટકાર્ય દેખાડે છે.

પા. ૪૦: સુધારાનો પ્રવાહ અટકયો છે ને ક્ષીણ થયો છે; અમે દિશા બદલાવિયે છીએ...હવે અમે કાળને નમી માનપૂર્વક સુધારાનું વિસર્જન કરીશું.

પા. ૧૧૮: મંડળ (Society)ની અમણુાંની સ્થિતિ સારી કરવાને પ્રથમ તો જનોએ પોતાની નીતિ સારી કરવી જોઇએ.

પા. ૧૧૮: વિલાસ ઉપરથી આસક્તિ ઉઠાવવી.

પા. ૧૧૪: આર્યને સ્વધર્મેજ શ્રેય છે, અન્યથા નહીં.

પા. ૩૬: ગુજરાતી સુધારાને આશરો આપનારા વિષે કોઇ પ્રસંગે લખાશે. તો પણ ત્રણ નામ તો અહીં ઘણી પ્રસિદ્ધિને લીધે લખી રાખીશું. શેઠ મંગળદાસ, શેઠ લક્ષ્મીદાસ, શેઠ બહેચરદાસ (લશ્કરી).

પા. ૩૭: સુધારો પોતાનાં યોજેલાં કામમાં ફાવી શક્યો નથી.

પા, ૩૭: ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરીથી ગણો, માંડો પંડ્યા ઘરથી.

પા. ૩૩: સુધારો કરવાને માટે બે નીતિ કહેવાય છે.

—'ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર' અને 'યા હોમ કરીને પડો.' એ બેમાં સમયને માટે બીજી જ જરૂરની હતી. તે જુવાનીયાએ બહુ વખાણી. પણ કામ કરવામાં તે વપરાઈ નથી ને વપરાઈ ત્યાં દુઃખદ થઈ છે, જોઈએ તેટલો પણ વિચાર ન કરવાથી, પહેલી નીતિનો ઉપયોગ વ્યવસ્થિત કાળમાં કરવાનો છે, તો પણ એ બે નીતિને પ્રસંગ વિચારી યોજવી.

ધર્મવિચારે અનેક વિચારકોને પુનરાવલોકન કરાવ્યાં. નવલરામને તો મ્હોટું મનોમન્થન થયું કે સુધારો મરી ગયો કે શું? અને અન્તે નવલરામે સાર સાર્યો કે ના, સુધારો મરી નથી ગયો, જીવે છે; પણ તે સુધારકોને લીધે નહીં, પણ નવસંસ્કૃતિનાં કાળબળો ને દેશભરમાં ચ્હડતી ભરતી કારણે. ધર્મવિચારમાંના નર્મદના સંસાર અનુભવોને નવલરામ સાક્ષી પૂરતા, સાચા કહેતા, પણ કહેતા કે જહાજ ભાંગ્યે પ્રવાહ અટકતા નથી. ઝાંઝરઝમઝમતા રાજરથ ભાંગ્યે યાત્રાના પન્થ ભાંગી પડતા નથી.

આમ સૂરતવાસ કીધા પછી નર્મદના ઉત્તરજીવનમાં ત્રણ મહાન જીવનપલટા થયા. પ્રથમ તો નવલરામ સ્વાનુભવની સાક્ષી પૂરે છે તે, પરસ્ત્રી સ્હામે દૃષ્ટિયે ન કરતી પવિત્રતાનો; બીજો વાવાઝોડા જેવા છુટા ને તરંગોને બદલે ગંભીર ચિન્તન મનન ને વિચારણાનો; અને ત્રીજો ઇતિહાસના અધ્યયને પ્રીછેલા કાળમહિમાનો. ગાયત્રીના ત્રણ પાદ સમી એ મન્ત્રત્રયી નર્મદજીવનમાં સ્થપાયા પછી વિચારદેશે તેમ જ વ્યવહારદેશે દલપતનર્મદનું મિલન થયું. એ પૂર્વે એ કવિવરો પ્રજાકલ્યાણના એક જ તીર્થના પણ ભિન્નભિન્ન માર્ગના યાત્રિકો હતા; તે પછી બન્ને એક જ તીર્થના એક જ માર્ગના યાત્રિકો થયા.

વેદઋચા છે કે परो रजसे सावदोम; રજસૂથી પર છે તે તેજ હું છું. નર્મદે રજસૂના વાઘા ઉતાર્યા ને સાત્ત્વિકતાનો ઉપરણો ઓઢ્યો. દલપત તો યૌવનની યે પૂર્વેથી સાત્ત્વિકતામાં રમતો હતો. ઉભય હવે એકવર્ણા થયા.

દલપતનર્મદનું મિલન એમ અશક્ય મટી શક્ય થયું. સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે પછી કવિવરો મળ્યા.

કવિજીવનમાં નવલરામ ડો. ન્યૂમેનનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે, લોર્ડ રીપનનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે, સાળી સાથે પરણવા દેવાની વિલાયતમાંની ઝુમ્બેશનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે, અને પછી કહે છે કે આપણા જ દેશમાં નહીં, 'સઘળે

સંસારસુધારો બહુ મોડો થાય છે.' 'કેળવાયેલાઓમાંથી સેંકડે ૯૫ તો જુઠા અને એકલપેટા બાયલા જ પર્યન્તે નીવડે છે.' 'જાહેર રહેણી લેવા બેસીએ તો સોએ સો જ પાછા જૂના પક્ષમાં જઈ ભળે છે.' 'જદુનાથજી મહારાજ સાથે (૧૮૫૯ માં) પુનર્વિવાહનો વાદ ઉઠાવ્યો તે વેળા કિસનદાસ બાવો–જે બડો તાલીમબાજ હતો–તેને સાથે લઈને એકલા જવું પડ્યું ત્યારથી જ કવિનું સુધારાવાળા પરથી તો દિલ ઉઠવા માંડ્યું હતું.' વખત જતો ગયો તેમ તેમ ખાત્રી થવા લાગી કે 'સુધારાવાળામાં લોકવિચારની સામા ખુલ્લી રીતે પડવાની હિંમત નથી;' નવલરામભાખ્યું નર્મદજમાનાનું આ સુધારકદર્શન. પછી નર્મદે સુધારા સંબંધી જે પોતાના મૂળ ઉચ્છેદક વિચારો હતા તેનું ફરીથી તોલન કરવા માંડ્યું; તેમાં ઘણી ખામીઓ દેખાઈ; વિચાર ફેરવવા માંડયા; 'આ વિચારોનો વ્યત્યય એકાએક નહીં, પણ ક્રમાનુસાર અને દેશહિતની લાગણીથી ધણે કાળે થયો હતો.' 'અભિમાન તથા કીર્તિલોભ જઈને આ વેળા નર્મદાશંકરના મનમાં શુદ્ધ દેશહિતની જ બુદ્ધિ રહેલી હતી.' 'એ લખાણ ગંભીર અને ઘણા વિચારનું ફળ છે. એમાં કવિના વિચાર બુદ્ધિવાદ–Rationalism મૂકી અગમ્યવાદ–Mysticism તરફ ઘણે દરજ્જે ઝોકી ગયા છે.' ખરૂં; બુદ્ધિ એકલી માનવીને પરિતર્પતી નથી. માનવઆત્મા બુદ્ધિથી પરને વાંછે છે. સ્થૂલમાંથી ગહનતા ભણી નર્મદ કવિ એમ ઝોકાયા.

નર્મદની એ નવમીમાસા પછી ધર્મવિચારમાં જગજાહેર થઈ.

દલપતનર્મદના કવિમિલનના પ્રસંગ પાછળ આમ નર્મદનો ઇતિહાસ છે, નર્મદને થયેલા ત્યહારના સુધારાવાળાઓના અનુભવોનો ગુર્જરઇતિહાસ છે, રાજ્યરંગ ને મહાકાળદર્શન લખતાં વાંચેલા ને નર્મદને વિરાટનો કાળમહિમા શીખવતા ૨૦૦ ગ્રન્થોનો જગતઇતિહાસ છે. એ ઇતિહાસોમાંના કારણબળોને પરિણામે દલપતનર્મદનું કવિમિલન થયું.

નર્મદના શ્રાદ્ધરૂપે લખેલા કવિજીવનના ઉપસંહારમાં, ૧૮૮૭ માં, નર્મદજીવનનો સરવાળો ઉચ્ચારતાં નવલરામ કહે છે કે, 'આપણા ગુર્જરકવિ અને સાચા દેશભક્ત, આ સમર્થ ટેકી અને સાચા નરના મરણથી આખા ગુર્જર પ્રાંતને ભારે ખેદ થયો...બધાને લાગ્યું કે ગમે એવો હતો તો પણ આજે જે આ નર આપણા દેશમાંથી ઉપડી ગયો તેની ખોટ જલદીથી પૂરી પડવાની નથી.'

એ પૂર્વે આઠેક વર્ષે, ૧૮૭૯ માં, સરસ્વતીમન્દિરે ગાયેલા કાવ્યની નોંધમાં દલપતકાવ્યમાં દલપતે લખ્યું છે કે, 'માણસ માત્રમાં કંઈ ખામી

તો હોય છે, તે સ્હામું ન જોતાં ગુણનું ગ્રહણ કરવું. એવી નજરથી જોતાં આ કવિ સ્વદેશાભિમાની, હિમ્મતબહાદૂર, વિદ્વાન અને દેશમાં ઘણો ઉપયોગી હતો એમાં સંશય નથી.'

આજ, ૧૯૩૩ માં, લગભગ અર્ધી સદી પછી, દલપતનવલની એ શબ્દાવલિઓ સ્થિતપ્રજ્ઞાએ વિચારતાં-પારખતાં નર્મદમિત્રના ને નર્મદપ્રતિસ્પર્ધીના એ ઉદ્ગારોમાં ભેદ કરતાં સામ્ય દસગણું દેખાતું નથી? દલપતરામનું નર્મદગુણતોલન નવલરામના નર્મદગુણતોલનની પડોશમાં જ છે. ભૂલો તો બ્રહ્માનીયે થઇ છે; પણ નર્મદનો ગુણભંડાર સાચા મહાજનનો હતો.

ઉત્તરાવસ્થામાં એમ એ કવિવરોનું કવિમિલન થયું.

એક જ પ્રશ્નોત્તરથી નર્મદના ગુણદોષની માનવમહત્તા મૂર્તિમન્ત પ્રત્યક્ષ થશે. વિલાસના વધતા જતા આ યુગમાં આપણા સાક્ષરવરોમાંથી કોઇકે કહ્યું છે કે 'નથી નીતિ પ્રેમીના પન્થમાં.' અન્યે ભાખી મર્મદારક ભસ્મ રાખતીને સતી; અને એમના ટીકાકારે કહ્યું કે સતીને મર્મદારક ભસ્મ ન હોય. કોઇકે દેહસ્પર્શથી પર Platonic Love ગાયોવર્ણવ્યો, કે કોઇનાં ઘર ભાગે નહીં ને સંસાર એટલો સાત્ત્વિક રહે. કોઇક ઉચ્ચર્યા Art is non-moral; અને એમ non-moral કહીને પછી પ્રધાન નવલકથાઓમાં immoral Art ચીતર્યો. એમ નિજનિજના કૂવાઓમાંના ખારાંમીઠાં જળથી સૌએ નિજનિજના સાહિત્યગ્રન્થોના કુંડો ભર્યા છે. ઇતરોએ તો મનોમન્થન નહીં, પ્રકૃતિસ્વભાવ જ પ્રકાશ્યો છે. નવયુગની ઇતિહાસકુંજો તપાસી જોતાં, એક કામવિજેતા દલપત શિવાય, આપણા કેટકેટલા પ્રજાનેતાઓએ ને સાક્ષરરત્નોએ પરકીયાને પ્રિયા નથી કહી? અને, સાચ્ચાબોલા એક નર્મદ શિવાય, એમનામાંના કેટકેટલાકે નિજ જીવનની એ હકીકત જાહેરમાં સ્વીકારેલી છે?

સાચ્ચાબોલો, સાહસવીર, બહાદુર, અટંકો, ગરૂડગામી, સદાનો પારદર્શક નર્મદ આપણા નવયુગનો મહાપુરુષ હતો.

ઉત્તરાવસ્થામાં નર્મદે નિજ જહાજનું સુકાન વાળ્યું, ને ગર્જતા ગડડતા બુદ્ધિવાદમાંથી ધીરગમ્ભીર ધર્મવાદના મહાપ્રવાહમાં નિજનૌકાને ખેડી.

કેવળ બુદ્ધિવાદનાં ઉછળતાં મોજાંઓમાંથી ધર્મવાદના નીર વિસ્તીર્ણ પુણ્યપ્રવાહમાં નર્મદના જહાજે ઝૂકાવ્યે દલપતનર્મદનું મિલન થયું. વિક્રમાર્ક ૧૯૩૦ ના બેસતા વર્ષની એ પર્વણી હતી, ને મંગળકારી મંગળવાર હતો.

અને તે આમ બન્યું.

દલપતરામના જ્યેષ્ઠ પુત્ર મોહનલાલનાં પત્નીને સં. ૧૯૨૯ ના શ્રાવણ માસમાં સીમન્ત આવ્યું, અને ભાદ્રપદમાં એ દલપતકુલવધૂ દૈવવશાત દેવલોક પામી. દલપતરામની પૌત્રદર્શનની આશા ત્હારે તો ઘડિક ભાંગી પડી. પછીની દીવાળીમાં એ વિધુર પુત્રનું સગપણ કરવાને દલપતરામ સૂરત ગયા હતા, ને ત્હાં નર્મદની પાડોશમાં, ત્રીશેક ઘર મૂકીને, વ્હેવાઇઘેર ઉતર્યા હતા. દલપતકાવ્યમાં દલપતરામ લખે છે કે 'સંવત્ ૧૯૩૦ ના કાર્તક શુદ ૧ ને દિવસે હું ખાનગી કામે સૂરત ગયો હતો. તે દિવસે કવિએ પોતાના મન્દિર પાસે સભા ભરી હતી. તેમાં કવિતા બોલવાનું નિમન્ત્રણ મને કર્યું હતું. કેટલીક બીજી કવિના સંભળાવી નીચે લખી કવિતા મેં ત્યાં કહી હતી. તેમાં એક અર્થમાં દેવની સભાનું વર્ણન છે અને બીજા અર્થમાં સભામાં વિરાજેલા ગૃહસ્થોનાં નામ છે.' કાવ્યના છેલ્લા ચરણમાં દલપતે આશીર્વાદ ઉચ્ચાર્યો છે કે

લાલશંકર સુતની સદા ઇશ્વર પૂરે આશ.॥

દુર્ગારામ મહેતાજી, મુકુન્દરાય મણિરાય, જગજીવનદાસ ખુશાલદાસ—દલપતરામના એ જૂના મિત્રો એ સભાસમારંભમાં હતા; તેમજ વેદાર્થ વિસ્તારનારા શંકર પાંડુરંગ પંડિત, દાકતર ધીરજરામ, શ્રીયુત ઉમેદરામ આણંદરામ, શ્રી કેખશરો હોરમસજી આદિક સાહિત્યરસિક સજ્જનો પણ હતા. સરસ્વતીમન્દિરના વાસ્તુસમારંભની એ શારદસભાને દલપતરામે દેવસભા સાથે સરખાવી હતી. ૧૮૭૯ માં દલપતકાવ્યમાં એ કવિતા છપાયેલી છે.

ઘણે વર્ષે—લગભગ દોઢ દાયકે નર્મદસભામાં એમ દલપતરામ ગયા, નર્મદઆંગણે દલપતે પગ મૂક્યો. સૂરતે નિરખ્યું કે કવિમિલન થયું: દુનિયાના લોક એ ન બનવા સમું માનતા. પણ દુનિયા વિસરતી હતી કે દલપતનર્મદ દુન્યવી લોકથી મ્હોટેરા હતા. તે તિથિએ સૂરતે દીઠું કે દુનિયા ન બનવા સમું—અશક્ય ધારે છે તે યે મહાપુરુષો શક્ય કરે છે.

પછી સં. ૧૯૩૧ ની વસન્તપંચમી ઉપર પુત્ર પરણાવવાને દલપતરામ જાન જોડીને ફરીથી સૂરતમાં આવ્યા. શુદ આઠમનાં લગ્ન હતાં, વરઘોડો હતો. વરરાજાનો અનુજ દલપતનો દ્વિતીય પુત્ર, મગનલાલ નર્મદ કવિને એ શુભ પ્રસંગના આમંત્રણે ગયો હતો. તે સ્હાંજે દલપતપુત્રનો વરઘોડો સૂરતની શેરીઓમાં ફર્યો ત્હેમાં સાજનમહાજનમાં મોખરે નર્મદ કવિ હતા. કવિપુત્રનો વરઘોડો કવિવરથી જ શોભે ને? સૂરત શહેરે નિહાળ્યું દલપતનર્મદ હાપુરુષો છે.

અને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં અગ્રપૂજા કૃષ્ણચન્દ્રની થઇ હતી તે તો જગજાહેર છે. તેમ દલપતવ્હેવાઇ વિજયાશંકરે દલપતજાનને પહેરામણી કીધી ત્ય્હારે વરપિતાની પહેલી પાઘ દલપતે ન્હોતી બાંધી, નર્મદ કવિવરને બન્ધાવરાવી હતી.

નર્મદ સૂરતનગરીનું નાક હતો, સુજનતાનો શાહસોદાગર હતો, મ્હોટપની મૂર્તિ હતો. દલપત તુખમે કૃષ્ણદેશનો સૌરાષ્ટ્રી હતો, રાજસ્થાનોનો સહવાસસંસ્કારી હતો, विवेकः दशमो निधिः પ્રીછનારો હતો. બેસતા વર્ષનો નર્મદકીધો દલપતસત્કાર ને વસન્ત માસના અજવાળિયામાં દલપત વાળ્યો નર્મદસત્કાર તો શકુન્તલાના સાતમા અંકમાંના દુષ્યન્તમાતલી સંવાદમાંનો પ્રથમ શ્લોક સ્મરાવે છે કે:

કીધ ઇન્દ્ર શું પ્હાડ આદિમાં તે
દીધ સન્માનથી આપ અલ્પ માનો;
વળી પ્રાક્રમવિસ્મિતે સુરેન્દ્ર
તમ સત્કાર વડો ગણે ન લેશે.

ગજરાજ ને કેસરી સિંહ મળે એમ ગુજરાતના એ કવિવરો પૂર્વ-પશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે મળ્યા.

દલપત ને નર્મદના નામોચ્ચાર સાથે જ આ આલેખકને તો વસિષ્ઠ ને વિશ્વામિત્રનું સ્મરણ થાય છે. આપણા અર્વાચીન કવિવરોમાં એ પ્રાચીન ઋષિવરોની છાયાઓ ઉતરેલી હતી. આપણા નવયુગનો દલપત બ્રહ્મર્ષિ હતો, નર્મદ રાજર્ષિ હતો.

દલપત ને નર્મદ ગુજરાતની બે પાંખો છે, વર્તમાનયોગ વાંચતી ગુજરાતની બે આંખો છે. કેટલીક વેળાએ એક જ મનુષ્યની બે આંખોના પ્રત્યેક ચશ્માનો નંબર નિરનિરાળો હોય છે; અને એ નિરનિરાળાપણું છતાં યે બન્ને આંખો મળી એક જ દૃષ્ટિ રચે છે. એ તો નિર્વિવાદ જ છે કે દલપત નર્મદની બે પાંખો નવગુજરાતની મહાપ્રજાને ઉન્નતિમાર્ગે વિચરાવે છે; દલપતનર્મદની બે આંખો નવગુજરાતની મહાપ્રજાનો દૃષ્ટિયોગ ઘડે છે.

વિક્રમાર્ક ૧૯૩૦ ના બેસતા વર્ષે ગુજરાતના કવિવરો બેઉ નર્મદનગરીમાં મળ્યા. પરદુઃખભંજન વિક્રમદેવના તખ્તારોહણની શકપ્રવર્તક મંગળતિથિએ યશૌર્યઅંકિત સરસ્વતીમન્દિરના વાસ્તુસમારંભમાં ગાયેલી કવિતામાં ૧૯૩૦ ના સંવત્સરના વિધિયોગનો અર્થવિસ્તાર દલપતે કહેલો છે.

પૂર્વે ચિદ્ આકાશ શૂન્યરૂપે સર્વ સ્થળ;
તેથી ઉપજ્યા ત્રિગુણ, ત્રિલોકી થઇ વળી તે પળ.
ભરતાદિક નવખંડ ભૂતળે ઉપજ્યા ભાળો;
એ સૌ એક સ્વરૂપ સમજીને સંશય ટાળો.
એ સમજણ કેરી સૂચના ઓગણી સો ને ત્રીસમાં;
સમજુ જન મનમાં સમજજે, ભેદ ભલો ભૂલીશ મા.

દલપતનર્મદનું એમ કવિમિલન થયું. અને 'એ સૌ એક સ્વરૂપ' એમ ભાખી વિશ્વ–અદ્વૈતમાં દલપતનર્મદનું દ્વૈતાદ્વૈત–દ્વૈત છતાંએ અદ્વૈત–દલપતરામે ત્ય્હારે ઉચ્ચાર્યું.

દલપતગંગામાં નર્મદજમના એમ ભળી ને ભાગીરથી થઇ.

નર્મદના પૂર્ણાવતારને પૂજશે તે દલપતને યે પિછાનશે; નર્મદના કલાઅવતારને આરાધશે તે નર્મદને યે નહિ ઓળખે, ને દલપતને યે નહીં ઓળખે.

નર્મદમાં ક્ષત્રિયગુણો હતા, દલપતમાં બ્રાહ્મણગુણો હતા. નર્મદ વીરાસન વાળતો, દલપત પદ્માસને બેસતો. નર્મદ વીર હતો, યોદ્ધો હતો; દલપત દેશમાળી હતો, દેશપુરોહિત હતો. મ્હારે તો બન્ને યે વડિલો વન્દનીય છે. નવલરામ કહે છે દલપતનર્મદ અપ્રમેય છે. ખરૂં. છતાં યે કોઇ પ્રમેયતા આંકવા જાય તો આર્યસંસારે, આર્યઇતિહાસે, આર્યસંસ્કૃતિએ તો હજારો વર્ષથી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપેલો છે કે ક્ષત્રિય શ્રેષ્ઠ કે બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ?*

---

*[કવિ શ્રી ન્હાનાલાલ "દલપત જીવનકથા"નો ભાગ ૨ જો હાલમાં લખે છે. તેમાંથી 'કવિ–મિલન'નું પ્રકરણ અમારી વિનંતિ સ્વીકારી તેમણે આ નર્મદઆત્મકથામાં પ્રકટ કરવાની અમને રજા આપી છે. —પ્રકાશક]

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર

ઉમર વર્ષ ૨૭

'નર્મદ, આખરે જૂદાઈજ'

જન્મ

૨૪ મી ઑગસ્ટ, ૧૮૩૩

અવસાન

૨૫ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૮૬

(ગુજરાતના આ મહાન્ વીરનરની જન્મશતાબ્દી ગુજરાતમાં તથા ગુજરાત બહાર અનેક સ્થળોએ ગુરૂવાર તા૦ ૨૪ મી ઑગસ્ટ, ૧૯૩૪ ને રોજ ઉજવાઇ હતી, જ્યારે અનેક વિદ્વાનોએ એનાં જીવન તથા કવનને ભવ્ય ભાવભીની અંજલિ આપી હતી.)

પુસ્તક ૨ જું   અંક ૨ જો

મારી હકીકત

[મારા સરખાએ પોતાની હકીકત પોતેજ લખવી ને તે વળી પોતાની હૈયાતીમાં 'પોતેજ' છાપી પ્રગટ કરવી, એ લોકમાં અવિવેક જેવું લાગે ખરૂં—નથી હું પંડિત, નથી હું જોદ્ધો, નથી હું ધરમગુરૂ, નથી શ્રીમંત ઘીતાળ ઇત્યાદિ. મારાં લખાણથી ઘણા જણને એમ લાગે છે કે હું મારે પોતાના વિષે બહુબોલો છઉં ને એમ લાગે તેવું જ છે, કારણ કે જારે તેઓ મારાં લખવાનો યથાર્થ-મર્મ ન સમજતાં અને મારો રાતદહાડાનો શ્રમ પોતાના ખ્યાલમાં ન લેતાં ઉલટા મારી મનાક નિંદા કરે છે તારે તેથી હું ઘણો ખિન્ન થાઉંછ, ને એ ખિન્નતા પોતાની મેળે જ બહાર નિકળી પડે છે.—તેઓ મને બડાઇખોર કોહો, તો કોહો પણ વારૂ, મારૂં સમજશે તો ખરા. ઘણા જણ પ્રસ્તાવનામાં પોતાની મેહેનત બતાવે છેજ અને ઘણા જણ પોતાના ગ્રંથમાં બહારના વિવેકના પડદામાં પોતાને વિષે બહુ બોલે છેજ.—

આ હકીકત લખુંછ તે કોઇને માટે નહીં, પણ મારે જ માટે—મારે માટે પણ તે, ઓળખાવાને નહીં (ઓળખાઇ ચુકોછ), દ્રવ્ય પદવિ મેળવવાને નહીં પણ ભુતનું જોઇ ભવિષ્યમાં ઉત્તેજન મળ્યાં કરે તેને માટે.

કેટલાક કહે છે કે હકીકત ઘરમાં લખી રાખવી પણ છપાવવી નહીં. પણ હું લખેલા કાગળો કરતાં છપાયલા કાગળો પાસે રાખવામાં વધારે લાભ જોઉંછ—લખેલું ખોવાય નહીં, જોવું કરવું ઠીક પડે, વારેવારે ફેરફાર કરવાનું મન થયાં કરે તે ન બને—હજી લગી કોઇ ગ્રંથ મેં આખો લખી છપાવ્યો નથી; લખતો જાઉંછ ને છપાવતો જાઉંછ; મને નવું લખવું ગમેછ પણ નકલ કરતાં કંટાળો ઉપજેછ ને વળી શુદ્ધ નકલ કરનારા પણ મળતા નથી—માટે હું લખુંછ તે મારો ખરડો ને જે છપાવુંછ તે તેની નકલ થાય છે.

આ હકીકત લખવાનાં બીજાં કારણો આ પ્રમાણે છેઃ ૧ પોતાની હકીકત પોતે લખવી એવો ચાલ આપણામાં નથી તે નવો દાખલ કરવો. ૨ ડાક્તર ભાઉદાજી, ભાઇ કરસનદાસ મુળજી, ભાઇ રૂસ્તમજી ગુસ્તાદજી (ઇરાની) એઓએ વિશેષે અને બીજા ઘણાએકોએ મારી હકીકત જાણવાની ઇચ્છા દેખાડીને મને ઘણીવાર કહ્યું છે કે 'તમારી હકીકત હમને આપો.' ૩ મને પણ માલમ પડે કે શું ખરૂં ને તે ખોટું. ૪ મુવા પછી કેટલીક હકીકત મળી શકતી નથી—ને હજી

તો હું તેતરીસનો થાઉંછ એટલામાં કેટલીક વાતને સારૂ મારાં સગાંઓમાં ઉલટા વિચાર પડેછ તો મુવા પછી શું નક્કી થાય? દાખલો કે-મેં મારી માની તરફનાંને પુછ્યું, (જન્માક્ષર ખોવાઇ ગયાછ) મારો જનમ પાછલી રાતે કે સવારે? તેઓ બોલ્યાં કે સુરજ ઉગ્યો હતો; બાપની તરફનાંને પુછ્યું તારે તેઓએ કહ્યું કે રાતે; હવે શું ખરૂં? પણ વિચાર કરતાં માની તરફનાં ખરાં છે, કેમકે મા પોતાને મોસાળ જણે છે ને ત્યાંથી પછી બાપને ત્યાંહાં ખબર જાય છે. બાપની તરફનાને સવારે ખબર ગયલી તારે તેઓ સમજેલા કે રાતે જનમ થયો હશે. વળી બીજો દાખલો કે મેં મારી માની ઘરડી માસીને પુછ્યું કે, મારી મા પહેલી મુંબઇ ગઇ તે હું અવતરયા પહેલાં કે પછી? તેણે કહ્યું કે પછી; બાપવાળાં કહે છે કે પ્રથમ; મેં માસીને ફરીથી પુછ્યું તારે તે બોલી કે, ભાઇ હમણાં સહુ નવા પરણેલા મુંબઇ જવા લાગ્યાં છે. આગળ મુંબઇની નીતિ વિષે નઠારૂં કહેવાતું (એ વાત ખરી છે) ને માબાપ નવી પરણેલી છોકરીને મોકલતાં નહીં ને મોટી ઉમરના ધણીયો પણ પોતાની વહુને સાથે લઇ જતા નહીં; અને તારી મા તો તું અવતરયા પછી દસેક મહીને તને સાથે લઇને જ પહેલ વહેલી મુંબઇ ગઈ છે. એ વાત તો નક્કી છે, પણ સંવત ને ઇસવી સન મેળવવા સારૂ ૩૨ વરસનાં જુનાં પચાંગો ભેગાં કરતાં મને છ મહિના લાગ્યા છે, તો મારી હકીકત જાણવાની હોંસ રાખનારની હોંસ મારા મુવા પછી સ્હેજસાજ કેમ પુરી પડે?

એ આદિ કારણોથી હું મારી ટુંકી હકીકત નોટના આકારમાં છપાવી રાખું છઉં. કેટલીક વાતો મારાં ગદ્યપદ્ય પુસ્તકોમાં વિષયોના પ્રસંગો લખેલા છે તે ઉપરથી જાણ્યામાં આવશે એટલે તે હું અહીં બીજી વાર લખતો નથી.

આ હકીકત અધુરી ને ખરડો છે એમ સમજવું. અધુરી એટલા માટે કે કેટલીક વાત મારા સંબંધમાં આવેલા એવા લોકનાં મન દુખવવાને અને મારા કુટુંબ સંબંધીયોને નુકસાન પહોંચાડવાને હાલ લખવી હું ઘટીત ધારતો નથી. (મારે માટે તો હું થોડી જ દરકાર રાખુંછ), ખરડો એટલા માટે કે અજાણપણું અને ઉતાવળ (તરત લખાયછ અને તરત છપાયછ) એ બેને લીધે વેળાયે ગમે તે લખાય જે આગળ ખોટું ઠરે.

તો પણ, આ હકીકતમાં જે લખવાનું ઘટતું નહીં જ વિચારૂં તેતો હું નહીં જ લખું, પણ જે જે હું લખીશ તેતો મારી જાણ પરમાણે સાચેસાચું જ લખીશ, પછી તે મારૂં સારૂં સારૂં હો કે નરસું હો, લોકને પસંદ પડો કે ન પડો.

સને ૧૮૫૪થી મેં મારી હકીકતની કંઇ કંઇ નોંધ રાખવા માંડેલી પણ તે નિયમિત નહીં. તે વખત કંઇ એવો વિચાર નહીં કે મારી હકીકત લખવી છે. તેવું હતે તો રોજનીશી જ રાખત, પણ સ્હેજ સ્મરણ રેહે તેને સારૂ મારા બાપના કહેવા પરથી, સગાં સ્નેહી ન્યાતીલાના કહેવા પરથી, ઘરમાંના કાગળો અને ખરચની ચોપડીઓ પરથી આ હકીકત લખવાને હું શક્તિમાન થયો છઉં.]

વિરામ ૧ લો

જન્મ, ગોત્રાદિક, નાગર જ્ઞાતિ

૧ સુરત શહેરના આમલીરાન*નામના મહોલ્લામાં બાપદાદાના ઘરમાં હું મારી માને પેટે ગર્ભરૂપ થઇ રહી કોટવાલી શેહેરી નામના મોહોલ્લામાં મારી માને મોસાળ† સંવત ૧૮૮૯ ના પહેલા ભાદરવા સુદ દસેમ ને શનિવારે અથવા સને ૧૮૩૩ ના આગસ્ટ મહિનાની ૨૪ મી તારીખે વાહાણાંના પ્હોરમાં સુરજ ઉગતે જન્મ્યો હતો. મારા જન્માક્ષર ખોવાઇ ગયા છે. જનમ વેળા મારા બાપ સુરતમાં નોહોતા. મારો જન્મ જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં થયો હતો ને તેથી જ્યેષ્ઠા શાંતિ કરવી પડી હતી. એ શાંતિ જારે મારા બાપે સવંત ૧૮૯૦ માં મુંબઇથી આવી ૧૦૦ રૂપીઆ ખરચીને કરી તારે તેનાથી માહ્રું મ્હોં જોવાયું.

૨. હમે ઔક્ષ્ણસ ગોત્રના કેહેવાઇયે છૈયે. ગૌતમ, અત્રિ, ભરદ્વાજ, કશ્યપ, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, અને જમદગ્નિ એ સાત અને અગસ્ત્ય એ આઠ ઋષિયોથકી વંશ વિસ્તાર થયો છે, માટે એ જે અક્કેકું મૂળ તે ગોત્ર કેહેવાય છે ને જે લોકો ઉત્પન્ન થયા તે ગોત્ર જ કેહેવાય છે. મુખ્ય ગોત્ર તો આઠ જ પણ બિજા ગ્રંથકારોના મત પ્રમાણે એ આઠથકી જે પહેલા

---

*આમલીરાન નામ પાડવાનું કારણ આ કે, મોહોટી આગની પહેલાં હમારા ઘરોની સામે પાંચ પાંચ છ છ ગજને અંતરે પાંચ મોટી આમલીયો હતી. અક્કેકી આમલીનાં થડનું કદ બે માણસની એકઠી બાથના ઘેરાવાની બરોબર હતું. બલકે અક્કેકી આમલી ૨૦૦–૨૫૦ વરસની હશે. એમાંની ત્રણ આમલીની મોટી ડાળીયો હમારાં ઘરનાં છાપરાંપર ઝુમી રહી હતી. અર્થાત્ આમલી નીચે જ હમારાં ઘરડાંનાં ઘરો હતાં. એ આમલીઓનાં થડ અને હમારાં ઘર એ બેની વચમાંના રસ્તાપર આમલીની ઘટાને લીધે સુરજનો પ્રકાશ ઝાંખો પડતો ને સંધ્યાકાળ પછી તો રાન જેવું જ ભયંકર લાગતું. રે ચોરોના ભોથી અને આમલીમાંના ભૂતોના ભોથી સાંજ પછી મોહોલ્લાના સિવાય બીજા થોડા જ લોકો આવજાવ કરતા. એ આમલીયો હમારાં ઘરોની સાથે સં. ૧૮૯૩ ની મોટી આગમાં ચૈતર વદ પાંચેમ ને મંગળવારે સને ૧૮૩૭ ની ૨૫ મી એપરીલે વાહણે વાયે બળી ગઇયો. સંવત ૧૮૯૪ માં નવાં ઘર ચાર ગાળાનાં મારા બાપ તથા કાકાએ બાંધવા શરૂ કરયાં તે ૧૮૯૫ ની આખરે બંધાઇ રહ્યાં. એમાં ચકલેથી આવતાં પહેલા બે ગાળા કાકાના છોકરાઓના છે ને બીજા બે ગાળા મારા છે. મારાં ઘરની સામે ખુલ્લી બળેલી જમીન હતી તે મેં આ વરસના જાનેવારી મહિનામાં રૂ. ૬૦૦ એ વેચાતી લઇને બંધાવા માંડી છે–એ કકડો અસલની બે આમલીની જગાની વચમાં છે–ને એ નિશાની સારૂ જ મેં એ જગો લીધી છે.

†એવી રૂઢી છે. (જણનારીની સંભાળ પીયરમાં કાળજીથી થાય તેટલા સારૂ).

૪૯ વંશજો થયા તેમને પણ ગોત્ર એવી સંજ્ઞા છે. કેટલાક કહે છે કે મુખ્ય આઠ અને તેઓના પૌત્ર (છોકરાઓના છોકરાઓ) પર્યંત જે વંશજ તે સર્વ ગોત્ર કેહેવાય. એ વંશજોમાં (પછી પુત્રવંશજ કે પૌત્રવંશજ) કોઇ ઔક્ષ્ણસ નામનો ઋષિ થયલો તે હમારો મૂળપુરૂષ. એ મૂળપુરૂષ કહારે થઇ ગયો તે જાણવાની ઇચ્છા થયેથી મેં એક શાસ્ત્રીને પુછ્યું કે, એ ગૌત્ર જે છે તે ચાલતા કલિયુગના પ્રારંભથી કે આ ચોકડીના સત્યુગના પ્રારંભથી? વળી એવા કલિયુગ ને એવા સતયુગ તો કેટલાક થઇ ગયા હશે. તે શાસ્ત્રી બોલ્યો કે એ વાતનો ખુલાસો મળે નહીં, પણ શ્વેતવારાહ કલ્પના પ્રારંભમાં એ આઠ ઋષિયો થયા હશે. વળી મેં પુછ્યું કે વસિષ્ઠ નામના શેંકડો ને ઔક્ષ્ણસ નામના શેંકડો થયા હશે ત્યારે હમારો મૂળ પુરૂષ તે કયો ને ક્યારનો? (ઉત્તર કંઇ મળ્યો નહીં.)

હમારે પ્રવર ત્રણ છે. એટલે હમારા મૂળ–પુરૂષે અગ્નિહોત્રનાં કામમાં ત્રણ ઋત્વિજો–કર્મ કરાવનારા બ્રાહ્મણો–ગોર રાખેલા. એ ત્રણનાં નામ **વસિષ્ઠ, શક્તિ ને પરાશર** હતાં. બ્રાહ્મણો પરસ્પર ઋત્વિજો થતા; તે વેળા હાલની પેઠે ગૃહસ્થ ભિક્ષુકનો ભેદ નહોતો. એક શાસ્ત્રી કહેછે કે યજ્ઞકર્મમાં જે ઋષિના સંબંધ થકી અગ્નિની સ્તુતિ કરાયછે તે ઋષિને પ્રવર એવી સંજ્ઞા છે. દરેક માણસનાં ગોત્ર પ્રમાણે તેણે ઉચ્ચારવાનાં ઋષિઓનાં નામ જુદાં જુદાં છે; તેમની સંખ્યા પ્રત્યેક શાખાનું જે કલ્પસૂત્ર હોય છે તેમાં કહેલી છે અને તે સંખ્યા પ્રમાણે તે માણસ, એક પ્રવરી, દ્વિપ્રવરી, ત્રિપ્રવરી ને પંચપ્રવરી કેહેવાય છે. ચતુઃપ્રવરી ગોત્ર જાણવામાં આવ્યું નથી. કેટલાક કહેછે કે ગોત્રમાં મોટા પૂજ્ય સ્મરણ રાખવા જોગ જે પૂર્વજો તે પ્રવર.

હમે ઋગ્વેદી છૈયે એટલે હમારા મૂળપુરૂષે અને પછીનાએ એ વેદનું અધ્યયન કરેલું. હમારી શાખા શાંખાયની છે. ઋગ્વેદની આઠ શાખા કહેવાય છે એટલે કર્મકાંડ કરવામાં અને વેદના મંત્રો પાઠાફેર ભણવા સંબંધી આઠ ઋષિયે પોતપોતાના એમ જુદા જુદા આઠ ભેદ રાખ્યા છે. તેમાં હમારા મૂળપુરૂષે શાંખાયન ઋષિવાળી શાખાની રીત રાખેલી. કોઇ કહે છે કે વેદ ભણવો ને ભણાવવો એ સંબંધી જે જુદી જુદી રીત તે શાખા. (अध्ययनाध्ययनवशात् भेदाः)

હમારા પૂર્વજો વૃદ્ધ પરંપરાગત ચાલતાં આવેલાં કુળને ઓળખવાના નામ શર્મ છે. બ્રાહ્મણ છે એમ ઓળખવાને નામની પછવાડે શર્મ એ શબ્દ મુકવામાં આવતો. ક્ષત્રીનાં નામની પાછળ વર્મ, વૈશ્યનાં નામની પાછળ ગુપ્ત અને શૂદ્રનાં નામની પાછળ દાસ. બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ છે

એટલું જાણવાને શર્મ શબ્દ હતો, પણ હવે ફિર્યું કુળ તે જાણવાને શર્મના ભેદ રાખ્યા છે. ગોત્ર તો મૂળપુરૂષ, પણ એવા તો ઘણાક થયેલા તેથી પાસેની પેહેડીનો અને વળી પ્રસિદ્ધ પામેલો એવો જે પુરૂષ તેનાં નામથી શર્મ ઓળખાવા લાગ્યું. દત્તશર્મ, શર્મશર્મ આદિ લઇ હમારા પૂર્વજો બ્રાહ્મણ તે તો શર્મ શબ્દથી ઓળખાતા. હમારા પૂર્વજોની પ્રસિદ્ધ કુલની અટક શર્મ હતી માટે હમે શર્મ શર્મ–શર્મ એ નામના અટકના બ્રાહ્મણ. (શર્મ એ સામાન્ય નામ છે તેમ વિશેષ નામ પણ છે.) નર્મદાશંકર શર્મ શર્મ એમ બોલવું જોઇયે પણ એ રીત હાલ નિકળી ગઇ છે. (માત્ર શુભાશુભ કર્મકાંડમાં એ વપરાય છે.)

વળી હમારાં નામની આદિયે હમણાં દ્વિવેદી અથવા અપભ્રંશ રૂપે દવે મુકવાનો ચાલ ચાલુ છે. હમારા પૂર્વજો ઋગ્ ને યજુસ્ એ વેદનું અધ્યયન કરતા.

ઉત્તમ જાતિમાં બ્રાહ્મણ ને તેમાં પણ વેદ ભણનારા, શાસ્ત્ર જ ભણનારાથી શ્રેષ્ઠ મનાતા (वेदाग्र्याश्च सदाशिवः). અસલના વેદિયા વેદાર્થ પણ કરી જાણતા.

એ પ્રમાણે હમારા આદ્યના પૂર્વજોનું વૃત્તાંત છે.

૩. સેંકડો વરસ પછી હમારા પૂર્વજો અને બીજા ઘણાએક ગુજરાતમાં આનંદપુર અથવા વડનગરમાં આવી રહેલા; તાંહાં તેઓ નાગર બ્રાહ્મણ કેહેવાવા લાગ્યા. નાગરોના 'પ્રવરાધ્યાય' ઉપરથી જણાય છે કે આનંદપુરમાં બ્રાહ્મણોના પંદરસેં ગોત્રો હતાં, તેમાંથી સંવત ૨૮૩ પેહેલાં જે ગોત્રો રહેલાં તેઓ નાગર કહેવાવા લાગ્યા. નાગર બ્રાહ્મણરૂપે હમારૂં વૃત્તાંત આ પ્રમાણે છેઃ–

કેટલાકોએ જાણે અજાણે શૂદ્રાદિકોનાં દાન લીધાં અને વળી તેઓ બીજે ગામ જઇ રહ્યા તે ઉપરથી નાગરના પણ ૭ સમવાય પડ્યા છે. વડનગરા અથવા તળબ્દા શુદ્ધ નાગર, વિસલ નગરા, સાઠોદરા, ચિત્રોડા, પ્રશ્નોરા ને કૃષ્ણોરા. વિસલદેવ રાજાએ વિસલનગર (સંવત ૯૭૬ માં) વસાવ્યું ત્યાં કપોતવધનો જગન કરયો ત્યારે વડનગરથી કેટલાક ત્યાંહાં જોવા ગયા હતા ત્યારે રાજાએ તેઓને દક્ષણા આપવા માંડી, પણ જારે નાગરોએ કહ્યું કે હમે કોઇની દક્ષણા લેતા નથી ત્યારે રાજાએ પાનનાં બીડાંમાં ગામોનાં નામ લખીને પેલા નાગરોને આપ્યાં અને એ રીતે ઠગીને દાન આપ્યું. વડનગરના નાગરોએ પેલા જોવા જનારાઓને દાન લીધાના દોષથી ન્યાત બહાર રાખ્યા ને એ રીતે ૭ સમવાય થયા છે.

[illegible] હવે જે નાણાંના [illegible]
ના ભણકારા, ને નાતજા [illegible]

'સાઠોદ ગામ છે રેવાકાંઠે, તેનું દાનપાત્ર લઇ અનુસરયા,'
'સાઠોદરા પદવી લઇને, વડનગરથી નીસરયા'— ૧
'વિસલદેવ રાજા થયો, અતિ ધર્મે સુધીર,'
'કપોતવધનો જગન કરતે, ત્હાં ગયા બે વીર.'— ૨
'તેને છેતરીને છળ કરી, તાંબોલમાં ચિઠ્ઠો ગ્રહી,'
'વિસલ નગ્રનું દાન કીધું, તે અજાણે લીધું સહી.— ૩
વગેરે વગેરે વગેરે

નાગરોનાં ૭૨ ગોત્ર સંભળાય છે. પણ દિનમણિશંકર શાસ્ત્રીયે ૬૪ ગોત્ર લખાવ્યાં છે તે આઃ—

કૌશિક, કાશ્યપ, દર્ભ, લક્ષ્મણ, હરિકર, વત્સપાલ, ઐતિકાયન, ઉદ્ધહલ, ભારદ્વાજ, વારાહ, મૌનય, કૌંડિન્ય, આલૌભાયન, પારાશર, ગૌપાલ. ઔક્ષ્ણ, ગૌતમ, બૈજવાપ, શાંડિલ્ય, છાંદોગ્ય, આત્રેય, વૃદ્ધાત્રેય, કૃષ્ણાધેય, દત્તાત્રેય, કૌરંગપ, ગાલવ, કાપિષ્ટલ, જાતુકર્ણ; ગૌરાયત, શાર્ગવ, ગાગ્યાયન, સાંકૃત્ય, શાર્કરાક્ષ, પિપ્પલાદ, શાકાયન, ગાર્ગ્ય, માતકાયન, પાણિનેય, લૌકાક્ષ, કૌશલ, અગ્નિવેશ્ય, લૌકાક્ષ, કૌશલ, આગ્નિવેશ્ય, હારીત, ચંદ્રભાર્ગવ, આંગિરસ, કૌત્સ, માંડવ્ય, ઔદ્ધબ, જૈમિનેય, પૈઠિનસી, ગૌભિલ, કાત્યાયન, વસિષ્ઠ, નૈધ્રુવ, નારાયણ, જાબાલિ, જમદગ્નિ, શાલિહોત્ર, નધ્રુષ, અગસ્ત્ય, ઔષનસ, ભાગુરાયણ, ત્રૈવર્ણેય, વૈતાયન અને ચ્યવન. એ ૬૪ માં આઠ ગોત્ર ઊંચાં કુળ કહેવાય છે તે આ.

"काश्यपश्चैव कौंडिन्य ओक्षणशः शार्कवोद्धिप :"॥
बैजवाप षष्ठमः प्रोक्तो कपिष्ठेतुरुकस्ततः ॥ २

સંસ્કારકૌસ્તુભમાં કુલાષ્ટક આ છે–કશ્યપ, કૌંડિન્ય, ઔક્ષ્ણ, શાર્કવ, કૌશિક, બૈજવાપાઃ કપિષ્ટ અને ગૌતમ. એ રીતે જોતાં હું એ આઠમાંનો છઉં (વાઃ વારે મારૂં અભિમાન!).

૪ વડનગર જ્યારે ભાગ્યું ત્યારે નાગરો ન્હાસીને બીજે મુકામે જઇ વસ્યા, તેમાં મારા વડીલો સુરતમાં આવીને રહ્યા. વડનગર ત્રણ વાર ભાગ્યું કહેવાય છે. પ્રથમ સંવત ૬૪૫ ના માઘ મહીનામાં મ્લેચ્છને ત્રાસે ભાગ્યું ને કેટલાક નાગરો પાટણ જઇ રહ્યા. બીજી વાર સંવત ૧૨૭૨ ના કારતેગ મહિનામાં ગોરીશાને (શાહાબુદ્દીન ગોરી હશે) ત્રાસે ભાગ્યું તેમાં કેટલાક નાગરો જુનાગઢ જઇ રહ્યા ને એમાંથી થોડાક ઇડર ને અમદાવાદ જઇ વસ્યા. (અમદાવાદ તો વસ્યું સંવત ૧૪૬૭-૬૮ પછી; હું ધારૂંછ કે જેને હમણાં અમદાવાદ કહિએછ ત્યાંહાં નહીં પણ તે જગાની આસપાસની જગોમાં) ત્રીજી વાર ભાગ્યું તે સંવત ૧૭૮૨ માં દક્ષણને ત્રાસે ને એથી

વડનગરમાં રહેલા તમામ નાગરો નિકળ્યા તે ઇડર, વાસવાળું, ડુંગર પાસે, કાશી ને મથુરા જઇ વસ્યા. એ બાબત, **કોઈ વલ્લભદાસનો કરેલો નરસિંહ મહેતાના છોકરાનો વિવાહ*** એ નામનો એક જુનો ગ્રન્થ મને મળ્યો છે, તેનાં ૬ ઠ્ઠાં કડવામાંથી મેં ઉતારી લીધી છે, પણ કેટલાકની ભલામણ ઉપરથી તે ૬ ઠું કડવું જ અહિં દાખલ કરૂં છઉં.

ક્રીધો મંત્ર એવો ન્યાતે મળી, ધન ધન થયા મનચિંતા ટલી. ૧
હવાં નરસિંહ મહેતો કેમ થયા, વડનગ્રથી બીજે કેમ રહ્યાઃ ૨
સર્વે વાત કહું વિસ્તારી, સુણો શ્રોતાજન ધીર ધારી. ૩
એમ વર્ષ કંઇ વહી ગયાં, રાજા રાજ્ય ક્ષત્રીનાં થયાં. ૪
વળી જવન હસ્તિનાપુર ધસ્યા, ત્યાં નાગર પાસે જઇ વસ્યા.” ૫

“ચાકર થઇ નાગર તે, ભોગ પૃથ્વી ભોગવે;
એમ કરતે જે થયું તે, સુણો સહુ કહું છું હવે. ૧
(૬૪૫) સંવત છશે પીસતાળીશ, જવન ભે માની ઘણો;
નગ્ર ભાગું માસ માઘે, વિસ્તાર કહું તેનો સુણો. ૨
નગ્ર પાટણ તણો રાજા, મહા ધર્મ સુધીર;
અર્ધ નાગર ગયા અહિંથી, બડા બાવન વીર. ૩
અરાઢ સહસ્રની સંખ્યા છે, તેમાં ગૃહસ્થ બાર હજાર;
કુંવારા ખટ સહસ્ર છે, મહાદેવનો પરિવાર. ૪
તે અર્ધ ભીતર નગ્રમાં રહ્યા, અર્ધ ગયો જે વાસ;
રહ્યા તે આભીતર કહાવ્યા, ને ગયા જે અધવાસ. ૫
નાતજાતમાં કાર્ય કારણ, એકમત મનમાંહ્ય;
પગરણ આવે જેહને, ત્યાં સર્વ ભેગા થાય. ૬
શીધપૂર પાટણ વીશે, અધવાસ સમવા જે રહ્યો;
રીતભાત આચારથી, વડનગરથી પૃથક થયો. ૭
એમ કરતે વરસ કેટલાં, થઇ ગયાં તે મધ્ય;
સર્વ સુખ આનંદ ભોક્તે, રાજકાજ સમર્થ. ૮
પછે ક્ષત્રીવટ જે ધારી નાગરે, તે રાજવંશી થઇ રહ્યા;
કેટલા બીજા રહ્યા તે, વ્યાપારને વશ થઇ ગયા. ૯
વ્યાપારના ઉદ્યમ કરે, તેનું ગૃહસ્થ નામ ન્યાતે ધર્યું;
બીજા બ્રાહ્મણ વેદમૂર્તિ, એ ત્રિવિધ નામ કળિમાં કર્યું. ૧૦

*આ મૂળ ગ્રંથ અમને પ્રાપ્ત થયો છે, તે ઉપરથી નકલ કરીને આ નાગરોત્પત્તિદર્શક ઉપયોગી કાવ્ય અમે આ ગ્રંથના પરિશિષ્ટમાં છપાવ્યું છે. તે જોવાની સુજ્ઞ વાચકોને વિનંતિ છે. સંપાદક ન. ઈ. દેસાઇ

... જથા. હવે જે નાણાના
ના ભણકારા, ને નાતજા ...

પ્રથમ નગર ભાગ્યું એણી રીતે, મહા મ્લેચ્છને ત્રાસઃ
પછી બીજી વાર ભાગ્યું તે, કહે વલ્લભદાસ. ૧૧
(૧૨૭૨) સંવત બાર બોતરે, પૂરણ કાર્તિક માસ;
ગોરીશાયે દ્રવ્ય લીધો, તેણે છોડ્યો વાસ. ૧૨
તારે નોંધણ રાજા જુનાધડનો, જેને ત્રણ લાખ અસવાર;
બે સહસ્ર ઘરને સનમુખ આવી, લાવ્યો દેશ સુઝાર. ૧૩
ઘણા આદર થકી રાખી, જાવે નાગરી ન્યાત;
રાજકાજનો ભાર સુંપ્યો, સુણે તે કહે વાત. ૧૪
તેણે સમે તે માંહ્યથી, એક સહસ્ર ઘર ઇડર ગયાં;
પાંચ સહસ્ર ઘર પગ પરઠીને, વડનગર માંહે રહ્યાં. ૧૫
એણી રીતે અમદાવાદી, અધવાસ પદ પામ્યા સહી,
સોરઠી બે સહસ્ર તેને, આભ્યંતર પદવી રહી. ૧૬
બારગામ અધવાસ કેરાં, સોરઠીનાં પુર બાર;
પછે જે રહ્યા વડનગરમાં, તેનો કહું વિસ્તાર. ૧૭
(૧૭૮૨) સંવત સત્તર બ્યાસી એ તો, દક્ષણ કેરો ત્રાસ;
સરવે નાગર નીસરયા, નગ્રની મુકી આસ. ૧૮
ઇડર, વાસંભ, વાંસવાળું, ડુંગરપુર, પાટણ રહ્યાં;
નગ્રથી જે નીસરયા તે, કાશી ને મથુરા ગયા. ૧૯
એણી રીતે નગ્ર ભાગ્યું, કહીને મહીમાય;
છ ગામ વડનગરનાં થાયે, ત્રણે સમવાય. ૨૦
શ્રી સદાશિવની કૃપાથી, છે સર્વ સંપતવાન;
સુખ સંપતથી હીન થયા, જેણે મેહેલ્યું વેદ વિધાન. ૨૧
વેદ વિધિ નવ આદરી, તેનું તેજ શિવજીએ હરયું;
હવાં નરસઇ મેહેતો થયા તે, વિધિ વિસ્તારી કહું. ૨૨

એ ઉપરથી જોતાં નાગર બ્રાહ્મણ, નાગર ગૃહસ્થ (વેપારી અને સરકારમાં કામ કરનારા) અને નાગરક્ષત્રી (રાજા અને સિપાઇયો અથવા સિપાઇનાગર) એ ત્રણ તડાં છે.*

૫. સુરતમાં નાગરો ક્યારે આવ્યા તે સંબંધી કંઇ ઉપર લખ્યું નથી—પણ સુરતના ઘણા ઘરડા નાગર બ્રાહ્મણો કહે છે કે 'આપણે પ્રથમ ચાંપાનેરથી તે ભાગ્યા પછી સુરતની આજુબાજુનાં ગામમાં આવી રહ્યા.'

*"નાગરોત્પત્તિ" નામનો એક સુંદર નિબંધ ભાવનગરવાળા રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતાએ લખ્યો છે. તેમાં આ વિષયની સારી ચર્ચા કરી છે. સંપાદક ન. ઇ. દેસાઇ.

હજી સુરતના નાગર બ્રાહ્મણો અડાજણીયા, નવસારીગરા, વલસાડિયા, બરાનપોરિયા વગેરે કહેવાય છે. ચાંપાનેર* ભાગ્યું સંવત ૧૫૪૦ ના પોસ સુદ ૩ જે ને સુરત શેહેર વસવા માંડયું આસરે સંવત ૧૫૭૦ થી.– એ ઉપરથી જણાય છે કે મુસલમાનના ત્રાસથી બ્રાહ્મણો નાહાસીને સુરતની આસપાસનાં ગામ જહાં હિંદુની સત્તા હશે તાંહાં આવી રહ્યા.

વળી સુરતના બ્રાહ્મણો કહે છે કે પ્રથમ અશ્વનીકુમાર–ફુલપાડા ગામમાં પોણોસેક વરસ રહ્યા ને ત્યાંથી પછી પરામાં પોણોસેક વરસ રહ્યા ને પછી શેહેરમાં આવ્યા. શેહેરમાં આવ્યા ને ૧૫૦ વરસ થયાં અને તીજી વાર વડનગર છોડ્યાને પણ ૧૪૦ સેક વરસ થયાં, પણ વલ્લભદાસે સુરતનું નામ નથી દીધું માટે જણાય છે કે તેઓ ઇડરથી ચાંપાનેર આવેલા. હવે ઇડર જે ગયલા તે વલ્લભદાસના કહ્યા પ્રમાણે બીજીવારના નાઠેલા તેમાંથી– માટે હમે બીજી વારના નાહાસવામાંથી વડનગરથી ઇડર અથવા જુનાગઢ ને પછી ઇડર† ગયલા ને તાંથી ચાંપાનેર આવેલા ને તાંથી પછી ગામોમાં રહેતા રહેતા છેવટે સુરત આવી રહેલા એમ કલ્પના થાય છે.

૬. ગુજરાતમાં સીપાઇ નાગર કોઇ નથી. (કાશી ને ગ્વાલિયર તરફ છે.) ગૃહસ્થ ને ભિક્ષુક એવા બે ભેદ થયા તે વિષે વલ્લભદાસે બે પ્રસંગે કહેલું છે. તેમાં બીજો પ્રસંગ ઉપલી કવિતામાં છે જ. પહેલા પ્રસંગમાં એમ કે વેદધર્મનાં રક્ષણને સારૂ કેટલાકને ક્ષત્રીનું કામ કરવું પડ્યું તેથી તેઓ ગૃહસ્થ કેહેવાયા ને જે લોક પોતાના અગ્નિહોત્રાદિક કર્મ રાખી રહ્યા તે

---

*ચાંપાનેરનો છેલ્લો રાજા રાવળ જેસિંગ ઉરફે પતાઇ રાજા હતો. ચાંપાનેરમાં હિંદુ રાજા હતા. તાંહાંસુધી બ્રાહ્મણો તાંહાં રહ્યા ને મુસલમાન આવ્યા કે ત્યાંથી નાઠા એવો સંભવ છે. રાસમાળામાં લખ્યું છે કે ચાંપાનેરના રાવળને અને ઇડરના રાવને અદાવત હતી તેથી તે ઇડરના રાવે પોતાની મદદમાં મુસલમાનને તેડી ચાંપાનેર પર હલ્લો કરાવ્યો. રાવળને માળવાના સુલતાનની મદદ હતી પણ આખરે તે હારયો ને અમદાવાદના મહમંદ બેગડાએ ચાંપાનેર લીધુ. ઇ. સ. ૧૪૮૪ ની ૨૭ મી નવેમ્બરે.

†ઇડરમા સામળિયા સોઢ નામના હિંદુ રાજાના વખતમાં પ્રથમ નાગરો (હું ધારૂંછ કે વડનગરથી) ઇડર ગયા ને ચાંપાનેરથી નિકળ્યા એ બધી મુદત ૨૫૦ વરસની થાય છે. ઇડરના નાગરોની વાત રાસમાળામાં આ પ્રમાણે છેઃ– સામળિયાના કોઇ વંશજે પોતાના એક નાગર કારભારીની કન્યા સાથે પૈણવાનું ધારયું હતું ને પછી એ નાગરે યુગતીથી સોનંગજી રાઠોડને બોલાવી સોઢ વંશનું નિકંદન કરાવ્યું. હું ધારૂંછ કે પછી તાંહાં આજુબાજુના મુસલમાનોએ ત્રાસ દીધો તેથી તાંહાંના નાગરો ચાંપાનેર આવી રહેલા.

ભિક્ષુક કહેવાયા. એઓ એક બીજાની દક્ષણા લે તેમ ગૃહસ્થની પણ લે; ગૃહસ્થ, ભિક્ષુકની ન લે. અસલ બ્રાહ્મણો કોઇ વાણિયા વગેરેની દક્ષણા લેતા નહીં, પણ હાલ સહુની લે છે ને કેટલાક બ્રાહ્મણો તો વાણિયાને શુભાશુભ કર્મ કરાવે છે.–પણ એ કારણ માટે સુરતમાં એ વર્ગ જે કુંકણાને નામે ઓળખાય છે તેમાંનો કોઇ ઢાંકડા વર્ગમાંનાને કન્યા દે છે (કવચિત જ બને છે) તો તેને કેટલોક દંડ આપવો પડે છે. જેમ ભિક્ષુક વર્ગમાં દવે, પંડયા હોય છે તેમ ગૃહસ્થ વર્ગમાં હાલ નથી–કેમકે તેઓએ વેદશાસ્ત્રનાં અધ્યયન મુકી દીધાં છે.

૭. આજકાલ જુવાનિયા ગૃહસ્થો ભિક્ષુકને નીચા સમજે છે, પણ કુળધર્મ જોતાં તો તેઓ કર્મભ્રષ્ટ છે માટે તેઓ નીચા. દુનિયાંદારીની માહીતી જોતાં અને શ્રીમંતાઇ જોતાં ગૃહસ્થો, બ્રાહ્મણો કર્તાં વેહેવારમાં ઉંચા ખરા. પણ એ વિચાર મારે કરવાનો નથી. વૃદ્ધ નાગરો હજી ભિક્ષુકને પોતાના પૂજ્ય સમજે છે. હાલમાં બ્રાહ્મણો આગળની પેઠે ગૃહસ્થના ઉપર ઝાઝો આધાર રાખતા નથી; તેઓએ પણ પોતાનાં પૂર્વના ધંધા છોડીને સંસાર ઉદ્યમે વળગવા માંડયું છે. હવે ગૃહસ્થ ને ભિક્ષુક એ ભેદ રાખી માંહોમાંહે કુસંપ વધારવો, એક બીજાને કન્યા ન આપવી આદિ લઇ વાતોના પ્રતિબંધ પાળવા અને તેથી થતાં નુકશાન ખમવાં એ શ્હાણા ને ચતુર નાગરોને ઘટતું નથી. હું કહેવાઉં તો છઉં ભિક્ષુકનાગર પણ મેં ભિક્ષુકી થોડીક જ કીધીછે. હું ઉત્તમ પ્રકારની ગૃહસ્થાઇમાં ઉછરયોછ. મારા વિચારમાં આમ છે કે ગૃહસ્થે પોતાની માની લીધેલી મોટાઇ મુકી દેવી અને ભિક્ષુકે પોતાની ભિક્ષુકીનો હક અને હલકી રીતભાત છોડી દેવી–એ બંનેએ પરસ્પર કન્યાઓ આપવી લેવી–એક જ શેહેરમાં નહીં પણ બધે ઠેકાણે ઘણોક સુધારો પણ દાખલ કરવો કે જેથી નાગરની સ્થિતિ ઘણી જ ઊંચી પંક્તિની થાય. કુલ ગુજરાતી લોકની નાતોમાં નાગરની નાત, કુળ, રૂપ, આચાર, વિદ્યા, પદવિ, ચતુરાઇમાં સહુથી શ્રેષ્ઠ મનાઇ છે ને મનાય છે. (એ વિષે વધારે કોઇ બીજે પ્રસંગે બોલીશ.)

ઉપરની લાંબી હકીકતને મારી સાથે થોડો સંબંધ છે, માટે લખવી તો જોઇયે નહી, પણ ગુજરાતી બ્રાહ્મણોમાં ઘણા થ્રણા જણ ગોત્ર પ્રવર વગેરે શું છે તે જાણતા નથી, તેઓને જણાવવા માટે અને મારી નાતમ સંબંધી કેટલીક જાણ જે મને મેહનતથી થઇ છે તે મારા નાતીલાઓને કેહેવા માટે ઉપલો વિસ્તાર કરયો છે. બાકી, નાગર દાખલ મારી મોટાઇ બતાવવાને કરયો નથી.

વિરામ ૨ જો

ઘરડાં વડિલો ને માબાપ

મારા પ્રપિતામહ—આપના દાદા **નારાયણ** દવે એણે વેદ ચોખ્ખો ભણીને પંચકાવ્યથી વ્યુત્પત્તિ સારી કરી લીધી હતી. એ મંત્રશાસ્ત્ર ભણ્યા હતા ને શ્રૌતકર્મ સારી પેઠે જાણતા. એણે અગ્નિહોત્ર લીધું હતું. દિનમણિશંકર શાસ્ત્રી આદિ લઇ ન્યાતના ઘરડાઓ હજીએ કહે છે ને માહારા બાપ પણ કેહેતા કે નારાયણ દવેની પાસે સિદ્ધિ સરખું કંઇ હતું. એક વખત પોતાના છોકરાનાં લગનની ન્યાત પકવાને કીધી, તેમાં એક ન્યાત (આસરે ૩૦૦ માણસ) જમાડાય એટલું પકવાન કીધું હતું. પકવાનના ઓરડામાં ઘીનો દીવો પડદામાં અખંડ રાખ્યો હતો ને પોતે તેમાંથી પકવાન આણી પીરસનારને આપતા. ઘરનાંને કહ્યું હતું કે તમે કોઇ દીવો જોશો નહીં; ને એ પ્રમાણે એક દહાડાની ન્યાતની સામગ્રીમાંથી ત્રણ ન્યાત જમી. પછે સરવે વિસ્મય પામ્યા. પણ પછી કેટલાએક જણે તેની સ્ત્રીને ઉસકેરીને એની પાસ તાળું ઉઘડાવ્યું; માંહ્ય જઇને બાઇએ જોયું એટલે દીવો ગુલ થયો ને પછી કોઇએ કંઇ દીઠું નહીં.

એ નારણ દવે પોતાનો આવ્યો ગયો ખરચ યજમાનની સાહ્યતાથી કાહાડતા.

એને ત્રણ છોકરા—પુરૂષોત્તમ, વિશ્વોત્તમ અને નરોત્તમ. વિશ્વોત્તમ પરણ્યા હતા, પણ તેને સંતાન થયાં નહોતાં. નરોત્તમને બે સંતાન થયાં—એક છોકરો કીકાભાઇ અને એક છોકરી શિવગવરી, પણ એ બે મરી ગયેથી નરોત્તમનો વંશ પણ પરવારયો છે. હવે મ્હોટા જે પુરૂષોત્તમ,—મ્હારા બાપના બાપ તેને વિષે નીચે પ્રમાણેઃ—

મારા પિતામહ—આપના બાપ **પુરૂષોત્તમ** દવે દશગ્રંથપાઠી હતા—દશ ગ્રંથ એટલે સંહિતા આખી, પદ, ક્રમ, છ અંગ (શિક્ષા, સૂત્ર, અષ્ટાધ્યાયી, નિરૂક્ત, છંદ ને જ્યોતિષ) અને બ્રાહ્મણ. ત્રણ વૃત્તિ કૌમુદી અને પંચકાવ્ય ભણ્યા હતા તેથી એને ભાષાવ્યુત્પત્તિ ઘણી જ સારી હતી. એણે કોઇ અમુક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરયો નહોતો. તો પણ એ, ભાગવતાદિ પુરાણો યથાર્થ યથાસ્થિત વાંચતા. પિંગળશાસ્ત્ર સારી પેઠે સમજતા, પણ કંઇ કવિતા કરતા નહીં. એને પિંગળની સમજ હતી તે આટલાપરથી માલમ પડે છે કે છંદ બંધી જે અંગ તેનો પાઠ તો એને હતો જ ને સંસ્કૃત ભણેલા એટલે તે સમજતા, અને વળી ભદ્રશંકર દીક્ષત જે સંસ્કૃત પિંગળશાસ્ત્રી કહેવાતા તે એના પરમ સ્નેહી હતા. એના બાળબોધ અક્ષર હતા—એના હાથનાં લખેલાં પુસ્તકો ઘણે ઠેકાણે હજીએ વંચાય

એ પોતાનો ગુજારો વેદિયા એટલે કર્મકાંડ કરાવી, લેખક એટલે લોકોનાં પુસ્તકો લખી અને પુરાણો વાંચી કરતા. વળી ત્રણ હજારની કિમ્મતનાં ઘરો હતાં, તેનું ભાડું પણ રૂપિયા સોએક વરસ દહાડે આવતું, એમ સહુ મળીને રૂપિયા ત્રણસેંએકની વરસ દહાડે એને પેદાશ હતી.

એની સ્ત્રી ગૌરીવહુને (પિયરનું નામ ધનકુંવેર) અધરણીનો જેશંકર નામનો એક છોકરો અવતરયો હતો, પણ તે પાંચ વરસનો થઈને મરી ગયો હતો. એને ત્યાર પછી ઘણે વરસે ત્રણ છોકરા થયા, તેમાં પહેલા ઇચ્છાશંકર, બીજા વેણીશંકર અને ત્રીજા મ્હારા બાપ. ઇચ્છાશંકર સંવત ૧૮૫૬ માં જન્મીને ૧૯૧૦ ના ભાદરવા વદ પાંચેમે અને વેણીશંકર ૧૮૫૯ માં જન્મીને ૧૮૯૨ માં ગુજરી ગયા છે. વેણીશંકર સંબંધી હું કંઈ જાણતો નથી, પણ એટલું સાંભળું છઉં કે એ બે વાર પરણ્યા હતા ને એને કંઇ સંતાન થયું નથી. ઇચ્છાશંકર કાકા સ્વભાવે ધીરા અને માયાળુ હતા, અને દુનિયાદારીમાં ઘર નાતનો વહેવાર સારી રીતે જાણતા. એણે ઋગ્વેદ–સંહિતા આખી ભણી હતી. પણ સરકારમાં ટળાટાંની નોકરી કરી પોતાનો સંસાર ચલાવતા–એને હાલ વિધવા સ્ત્રી બે છોકરા ને એક છોકરી છે.

પોતાના ત્રણ છોકરાનાં જનોઇ દેવાને વાસ્તે પુરૂષોત્તમ દવેએ મુંબઇ, ભાવનગર અને વડોદરે એ ત્રણ ઠેકાણે વેદનાં પારાયણ કર્યાં હતાં તથા પુરાણો વાંચ્યાં હતાં ને એ રીતે રૂપિયા હજારેક એને મળ્યા હતા. એનો સ્વભાવ એવો હતો કે કાર્ય પડે ત્યારે જ દ્રવ્યને માટે દેશાંતર કરવું, બાકી તેને રાત્ર દિવસ કુટુંબમાં બેસી વેદ ભણ્યાં કરવાનો અને પુસ્તકો લખ્યાં કરવાનો ચાલ હતો;–(બે કલાકમાં ૭૫ શ્લોક સારે અક્ષરે લખતા). ઘરમાં સુમાર વનાનાં પુસ્તકો હતાં તે બધાં મ્હોટી આગમાં બળી ગયાં છે.

પોતાના ત્રણ છોકરાને પરણાવતાં રૂપિયા છ હજાર જોઇતા હતા, તે પોતાની સાળીની છોકરીના છોકરા અમરીતરામ ઉરફે ભાણુભાઇ જે શ્રીમંત હતા તેની પાસથી પોતે કરજે લીધા હતા.

પુરૂષોત્તમ, ગૌર વર્ણ દડીધાટીના અને તેજસ્વી હતા; ઘરમાં ઘરેણાંગાંઠાં તો થોડાં જ, પણ અન્નનો સંગ્રહ પુષ્કળ રહેતો હતો. છોકરાંઓને ભણાવવા પજવાડે ઘણો જ શ્રમ લેતા. શાંત સ્વભાવ, કુટુંબ ઉપર પ્રીતિ, સંતોષ અને ગરીબ છતે ઘણો ટેક એવા એ હતા. એનો ટેક એવો હતો કે કોઇ વેદપુરાણ સારૂ આમંત્રણ કરતું તોજ જતા, બાકી કોઇની ખુશામત કરતા નહીં. એના ટેકનો એક દાખલો એવો છે કે એક વખત એ

બાલાજીનાં દરશણ કરીને શ્રીમંત ત્રવાડીને સ્હેજ મળવા ગયા હતા; ત્યાં કોઇએ ત્રવાડી પાસે એની મશ્કરી કરાવી કે કેમ દવેજી ન્હોતરૂંઓતરૂં પકવવાને આવ્યાછ કે? ત્યારે દવેજીએ જવાબ દીધો કે હા, મહારાજ. ને પછી તે કોઇ દહાડો ત્રવાડીને ઘેર તો શું પણ બાલાજીના દરશણ કરવાને પણ ગયા નહીં. ત્રવાડીને ઘેર ઘણાં ઘણાં કર્મકાંડ થતાં ને તે દવેજીને બોલાવતા પણ દવેજી જતા નહીં. એને પાર્થિવપૂજનનો નિયમ હતો.

એ પુરુષોત્તમ દવેએ સંવત ૧૮૮૪ ના કારતક વદ ૬ ઠે ૬૨ વરસની ઉમરે દેહ છોડી.

એની સ્ત્રી મારી પિતામહી બાપની મા **ધનકુંવર** અથવા **ગૌરીવહુ** વિષે ઝાઝું જાણ્યામાં નથી—એટલું જ કે એના બાપ ગણપત દીક્ષિત હરીવસી દેસાઇના બાપ સગરામવસીના આશ્રિત હતા, જેથી તે પોતાનાં બ્હેનભાણજાંને વખતે વખતે મદદ કરતા. એ વડીઆઇ, વડવા પછી ૪-૫ વરસે ૫૫ વરસની ઉમરે સંવત ૧૮૮૮ ના સાલમાં ગુજરી ગયાં. એઓની પ્રકૃતિ સંતોષી, શાંત અને હેતાળ હતી.

મારા માતામહ—માના બાપ **ઓચ્છવરામ** બ્રાહ્મણની વૃત્તિ રાખતા. એનું ગોત્ર બૈજવાપસ હતું. એ સંવત ૧૮૮૩-૮૪ માં સાઠેક વરસની ઉમરે ગત થયા છે. એ ગાઇ જાણતા. એના ભાઇ દુર્લભરામ જે મારી માને ને મને મુંબાઇ લઇ જતા અને તાંથી લાવતા તેને હમારી દાઝ બહુ હતી. આહા! એની સાથે જારે હું બાળપણમાં ઓટલે બેસતો તારે તેની ઘડપણની ચામડી જોઇને અને તેની વાતો સાંભળીને મને કેવો આનંદ થતો!

મારી માતામહી—માની મા **ઇચ્છાલખમી** ઘણી ગરીબ અને હેતાળ હતી.

મારા પિતા **લાલશંકર** સંવત ૧૮૬૪ ના પોષ સુદ ૯ મે જન્મ્યા હતા. એ બાળપણમાં શરીરે ગેંટફીજેવા, ગોરા, ચપળ છતે શાંત અને ડાહ્યા હતા. પાંચ વરસે એને ઉપવીત સંસ્કાર થયો. પછી વિદ્યાભ્યાસ કરવા માંડયો તે ૧૭ વરસ સુધી—દરમીઆનમાં એ બે આઠા ઋગ્વેદ સંહિતા, ત્રણવૃત્તિ સારસ્વત, ચાર સર્ગ રઘુવંશના, એક સર્ગ કુમારસંભવનો અને સ્ત્રીપ્રત્યય સુધી કૌમુદી એટલું શિખ્યા ને પોતાના બાપ જે લહીયાનું કામ કરતા તે પ્રમાણે એ પણ લખતાં શિખ્યા ને ૧૮ વરસની ઉંમરે ચકલે બેસી લોકનાં ટીપણાં લખતા. ઓગણીસમે વરસે સંવત ૧૮૮૩ ના મહાસુદ ૫ મે પરણ્યા અને પરણ્યા પછી તરત જ વૈશાખ મહિનામાં એને મુંબઇ નોકરી થઇ.—આવી રીતે કે સરકારની તરફથી કપતાન (પછવાડેથી કરનલ) જેરવીસનાં ઉપરીપણાં નીચે નિશાળોને વાસ્તે ગ્ર-ગો

છપાવવાનું કામ ચાલતું હતું તે વખત હમણાંની પેઠે ટૈપનું કામ ચાલતું ન્હોતું પણ શીલા છાપાથી ગ્રન્થ છપાતા, એને સારૂ સારા અક્ષર લખનારા જોઇતા હતા. દક્ષણી લહિયાઓ તો હતાજ, પણ ગુજરાતી ભાષા સમજીને લખે એવા તે ન્હોતા, માટે જેરવીસે સુરતની અદાલતના જડજ મિસ્તર જોન્સને લખ્યું હતું કે સુરતમાં કોઇ સારા લહિયા હોય તો તેને અહીં મોકલવા. એ ઉપરથી અહીં અદાલતમાં જોન્સે લહિયાઓની પરીક્ષા લીધી હતી. એ પરીક્ષામાં લાલશંકરને પણ એની મસીઆણુ બેનના છોકરા ભાણુજાભાઇએ (જેને હમારા કુટુંબની દાઝ હતી ને જેણે ઘણા ઉપકાર કરયા હતા તેણે) ઉસકેરીને મોકલ્યા હતા. અસલના લહિયાઓના અક્ષર—જાડા ને લાલશંકરની કલમ અસલથીજ સાફ ને પાતળી તેથી દશ ઉમેદવારોમાં એ પસાર થયા ને પછી જોન્સને તીસને પગારે મુંબઇ જવાનું કહ્યું. મારા દાદા તો ખાટલાવશ હતા. પણ મારી દાદીએ મારા બાપને મુંબઇ જવાની ના કહી. ભાણુજાભાઇયે મ્હેણું મારયું કે તમો ત્રણે ભાઇના જનોઇ લગન વગેરેના ખરચના રૂપિયા ૬૦૦૦) મેં તમને કરજે આપ્યા છે તે પાછા કહારે અદા કરશો? માટે નોકરીને સારૂ આનાકાની ન કરો. એ બોલવું લાલશંકરને બ્હાડી નાખ્યા સરખું લાગ્યું ને પછી તરતજ નિકળ્યા. મુંબઇમાં એક વરસ સુધી ૩૦ ને પગારે ને બીજાં બે વરસ સુધી ૪૫ ને પગારે નોકરી કીધી. પછી એ કારખાનું સરકારે પુને લઇ જવાનું ઠેરવ્યું. જેરવીસે લાલશંકરને ૬૦ ને પગારે પુને આવવાનું કહ્યું, પણ માએ ના લખી તેથી તે પુને ન ગયા. જેરવીસે ઘણું સારૂં સરટિફિકેટ અને રૂ. ૧૩૫) ઇનામ આપ્યું. સરટિફિકેટમાં તે લખેછ કે "લાલશંકર ગુજરાતી ને બાળબોધ અક્ષર ઘણા જ સુંદર લખે છે."

પછી લાલશંકર ત્રણ વરસ સુરતમાં રહ્યા. અહીં ભાંય મેં હાલ ખરીદ કીધીછ ને જાહાં અસલ ભાણુજાભાઇનું ઘર હતું ત્યાં તે સવારથી તે સાંજ સુધી બે કલાક ભોજનવિશ્રાંતિનો સમય કહાડી ત્રણ રૂપિયે હજાર એ લેખે નિત ૧ રૂપિયાનું નિયમ પુરઃસર કામ કરતા.

સરકારે પુનેથી છાપખાનું કહાડી નાખ્યું ત્યારે અધુરાં રહેલાં પુસ્તકો મુંબાઇમાં લોકોનાં છાપખાનાંમાં છપાવવાને મોકલ્યાં—એ પ્રસંગે એને તેડું આવ્યું. લાલશંકર પાછા મુંબઇ ગયા ને બે વરસ સુધી ૩૦ ને પગારે રહ્યા.

એવામાં મુંબઇની સદર અદાલતમાં રૂ. ૧૫ ની કારકુનની જગા નિકળી તેને માટે લાલશંકરે અરજી કરી અને પછી સને ૧૮૩૫ ના જાનેવારીની ૭ મી તારીખથી ત્યાહાં રહ્યા. ૨૦–૨૫ નો પગાર થયો ને ૨૨ મી ઓકટોબર ૧૮૫૭ થી ૩૦ નો થયો.

ઘડપણ ને નબલાઇને લીધે કામ કરવાને અશક્ત થયાને લીધે સને ૧૮૬૩ ની ૭ મી ફેબરવારીથી લાલશંકરે મહિને રૂ. ૧૦ નું પેનશન લીધું. પેનશન લીધા પછી તે સપ્ટેમ્બરમાં સુરત આવી રહ્યા. અહીં નબલાઇ વધી ખાટલે પડ્યા. સનેપાત થયો અને અંતે તે ચાર દહાડા અવાચક રહીને સંવત ૧૯૨૦ ના પોષ સુદ ૧૦ મે સને ૧૮૬૪ની ૧૮ મી જાનેવારીએ ૫૬ વરસની ઉમર પુરી કરીને બીજે દહાડે મુક્ત થયા.

ઉદ્યોગમાં લાલશંકર જેવો કોઇ ગુજરાતી તો મારા જોવામાં આવ્યો નથી. એ ચાર વાગતે નિત ઉઠતા, ઉઠીને લોકોના છાપાખાનાનું લખવા બેસતા તે નવ વાગતા સુધી—એ દરમિયાનમાં મારી મા રસોઇ તૈયાર કરતી તે જમીને બરાબર દશ વાગતે ઉતાવળી ચાલથી ૧।। મૈલ ચાલી અદાલત જતા. ઓપીસમાં ૬ વાગતા સુધી કામ કરતા. ત્યાંથી ઘેર આવતાં રસ્તામાંથી ઘરને સારૂ સોદો ખરીદ કરતા. ઘેર આવી ૮।। વાગતા સુધી છાપાનું લખતા, પછી જમતા, પછી કલ્લાકેક ફુરસદમાં ગાળી પાછા લખવા બેસતા તે ૧૧-૧૨ વાગા લગી. જો કે છાપાનું લખવાનું સાવચેતી ને ધીરજનું છે તોપણ પોતે મળવા આવે તેની સાથે અને મારી મા તથા મારી સાથે વાતો કરતાં જતાં સાસું લખાણ સમજીને ઝડપથી લખ્યાં જતા. બાળબોધ અક્ષરનાં મોટાં ૪ પૃષ્ઠનો એક રૂપિયો અને ગુજરાતી ૬ પૃષ્ઠનો એક રૂપિયો એ લેખે લખતા. અરે એના હાથનાં લખેલાં પુસ્તકો ઘણાં જ છે. એના જેટલું કોઇ લહિયાએ લખ્યું નહીં હોય. મુંબઇમાં ત્રણ ચાર શીલાછાપખાનામાં જેટલી ગુજરાતી ચોપડીઓ જેટલી વાર છપાઇ છે તેમાંની ઘણીએક એના જ હાથની છે. જેરવીસના છાપખાનામાંથી નિકળેલાં એના બાળબોધ અક્ષરવાળાં પુસ્તકો બહુ જ છે—એ સિવાયે બીજી ઘણી પોથીયો—ભાગવત, ચંડીપાઠ, આદિ લઇ જે છપાઇ જ નથી.

શિક્ષામાળા પુસ્તક ૨ જામાં ત્રિકોણમિતિનો વિષય જે ઝીણો બાળબોધ અક્ષરે છે તે એનો પહેલો લખેલો. એના સહુથી સરસમાં સરસ બાળબોધ અક્ષરવાળાં પુસ્તકો ગુજરાતી **વિદ્યા ઉદ્દેશ લાભ ને સંતોષ** અને મરેઠી **ડમાર્ગનનું બીજ** ગણિત છે. ગુજરાતી અક્ષરવાળાં પુસ્તકોમાં **ભૂગોળવિદ્યા** (ઝીણા અક્ષરની), પહેલી છપાયલી **સંસાર ચોપડી** અને **મંડળી મળવાથી થતા લાભનો** નિબંધ.[1] **પિંગળ પ્રવેશ** પહેલી આવૃત્તિ ને **રસપ્રવેશ**[2] પણ એના જ લખેલા છે. મેં એના બાળબોધ અક્ષરનો

*૧ આ નિબંધ સરકારી નર્મગદ્યમાં છપાયો છે.

*૨ પિંગળ પ્રવેશ અને રસ પ્રવેશ નર્મકવિતાના પાછલા ભાગમાં છાપેલા છે

સરસમાં સરસ નમુનો રાખવાને સુનેરી કાગળ ઉપર ચંડીપાઠ લખાવ્યો હતો જે તેણે મોટી ધીરજથી ને સફાઇથી મોટે અક્ષરે લખ્યો હતો–પણ એ પોથી ડાકટર ભાઉ દાજીની નજરે પડેથી એણે પોતાની લાઇબ્રેરીમાં રાખવાની ઇચ્છા દેખાડીને લઇ લીધી–હું ઘણો જ દલગીર છઉં કે તે તેની પાસે પણ ન રહી–પુઠું કરાવવાને ડાક્ટરે બહાર ક્હાડી હતી એવામાં કોઈ ચોરી ગયું. લાલશંકર કહેતા કે 'હમારા જેરવીસના ખાતામાં એક દક્ષણી લહીયો હતો તેના જેવો તો મુંબઇ પ્રેસિડેન્સીમાં ન્હોતો ને તેના પછી તો હું એક રહ્યો છઉં, પણ હવે અવસ્થાથી અક્ષર ઊતરી ગયા છે।

એટલા ઉદ્યમની સાથે ઘર ચલાવવાની કાળજી રાખતા. મારી માએ બે વરસ ખાટલો ભોગવ્યો તેની ખટપટ કરતા. એ જ્યારે સુરત રહેતા ત્યારે છાપખાનાવાળાના આગ્રહથી સુરતથી કાપી લખી પોસ્ટમાં મોકલતા. લખ લખ લખ એ જ એનો ઉદ્યોગ.

એટલો ઉદ્યમ જોઇને લોકને એવું લાગશે કે તે લોભી હતા, પણ નહીં. ઘરમાં કુટુંબને સારી હાલતમાં રાખવાને માટે, પરોણા દોસ્તોની ખાતર કરવા માટે અને ન્યાતમાં ઉજળા કહેવાતા હતા તે તેવા હંમેશ કહેવાઇયે એટલા માટે અને અંદર તો પોલું હતું માટે એને ઉદ્યમ કરવો પડતો–તેમાં વળી ડાહ્યો દીકરો દેશાવર ભોગવે તે પ્રમાણે છાપખાનાવાળા એના જ અક્ષર પસંદ કરતા તેથી તેઓ એને જ મ્હેનત આપતા–બાપુ હરશેઠ દેવલોકરે તો ખરી જ ભક્તિ દેખાડી–કે એના મુવા પછી કોઇ ગુજરાતી પુસ્તક બીજાની પાસે લખાવી છપાવ્યું નથી.

સદરઅદાલતમાં રહ્યા છતાં એણે વકીલ મુનસફની પરીક્ષા ન આપી, તેનું કારણ એ કે તે તરતના લાભને વધારે જોતા, અને વકીલ થઇ ખુશામતને તથા મુનસફ થઇ ઉપરીના ઠપકા સાંભળવાને ઇચ્છતા નહીં. તેઓ કહેતા કે 'લોકો સરકારી કામદારોને માન આપે છે પણ તેઓને ટોપીવાળાઓના કેટલા ઠપકા સાંભળવા પડેછ તે હમે જ જાણીયેછ.' 'ઇશ્વરે મારાં કાંડાંમાં જોર મુકયુંછ એટલે મારે નચિંતથી રળવાનું છે; મોટા કામમાં હાથ ઘાલવાથી કેટલીક નીતિને આઘે મુકવી પડેછ.'

એક વખત વિદ્યારામ શિરસ્તેદારે લાલશંકરને કહ્યું કે 'મારું એક પુસ્તક લખવું છે તે ઘેર આવીને લખો.' મારા બાપે જવાબ દીધો કે "ઘેર આવીને તો નહીં લખું, મારે ઘેર લખું" એ અને બીજે કેટલેક પ્રસંગે સ્પષ્ટ ભાષણ કરેલું તેથી તે શિરસ્તેદાર મનમાં નારાજ હતો ને ઊંચે પગારે વધવા દેતો નહીં. પણ જુનો, મુક્ત ને હોશિઆર કારકુન પડયો એટલે તેનાથી તેને ક્હાડી મુકાવાયો નહીં.

લાલશંકર સહુને જ ખરી સલાહ આપતા-શાંત રીતે તડ ને ભડ જવાબ દેતા-તેમ વ્હેવારમાં પણ ઘણા ચોખા રહેતા. પોતાના ઘરખરચનો હિસાબ લેતા-રૂપીઓ પેટી ઉપર મુકાવી કાપી આપતા-દુનિયાદારી સમજતા.

જેરવીસનાં ખાતાંમાં હતા તારે ઘેર બીજાઓનું લખતા નહીં, પણ ચાકરી કરી આવ્યા પછી પોતાના મિત્ર રણછોડદાસ ગિરધરભાઇ, ખીમજીભટ અને કેટલાક દક્ષણીઓ સાથે બેસી આનંદ કરી બહાર જતા-ગાયન હરિકથા વગેરે સાંભળતા; તેમ સુરતમાં ત્રણ વરસ રહ્યા ત્યારે પણ રાતે કામ કરતા નહીં; દોસ્તદારોમાં મ્હાલતા-પણ સવારથી તે સાંજ સુધી કોઇને મળતા નહીં-ન્યાતમાં જમવા પણ જતા નહીં, એવા નિયમસર કામ કરનારા હતા. પણ જે દહાડેથી સદર અદાલતમાં ૧૫ ને પગારે રહ્યા ત્યારથી ઘણીજ મહેનત કરવા માંડી. સને ૧૮૬૦ થી મેં એમને લખવાની ના કહી, ને એઓએ પણ લખવાનું બંધ રાખ્યું.

એ સંસ્કૃત સમજતા; કંઇ કંઇ બોલી પણ જાણતા. દક્ષણીઓના સહવાસથી મરેઠી પણ બોલી લખી જાણતા-નિશાળ સંબંધી ઘણાખરાં પુસ્તકો પોતે લખેલાં એટલે તે સંબંધી પણ થોડું ઘણું જાણતા. ને ગુજરાતીમાં તો નિપુણ હોય તેમાં નવાઇ જ શી? અહા! એની કાગળ લખવાની રીતથી તો અવધિ. જેમ અંગ્રેજોમાં પોપ, બૈરન ને કાઉપરના કાગળો વખણાય છે તેવા જ એના કાગળો હતા-અફસોસ તે મેં ફાડી નાખ્યા છે! એવા કાગળોની ભાષા કેવી સરળ ને શુદ્ધ! ને મતલબ દુનિયાદારીની શિખામણ આપતી ને સંસ્કૃત શ્લોકથી ભરેલી! હું ખરેખર કહુંછ કે મારાથી તેના જેવા કાગળો કોઇ કાળે લખાવાના નથી. એના મારી મા ઉપર ને મારી માના એના ઉપર લખાયલા ત્રણ ચાર કાગળો મારા વાંચવામાં આવેલા. તેની ખુબી શું?-કેવો પ્યાર! કેવી નીતિ! મારા ઉપર જે એના કાગળો, તેમાં કેટલી નરમાસ, કેટલો પ્યાર, ને કેટલી શિખામણ! ઓ ભાઇ! તમારી તો મને ખોટ જ છે. જારે હું સુરતમાં ત્રણ વરસ રહ્યો હતો ને મારી મા મરી ગઇ હતી તે વખત જારે પોતે મુંબઇમાં એકલા હતા ને જારે માધવાનળની ચોપડીનો ઉતારો કરતા હતા, ત્યારે માધવને દેશનિકાલ થયેથી તેના બાપે જે રુદન કીધું છે તે વાંચતાં તેને ધ્રુજારી છુટી હતી ને હાથમાંથી કલમ પડી ગઇ હતી ને પોતે પણ પડી ગયા હતા; એ બનાવ જે તેણે મને કાગળમાં આબેહૂબ ચિતરી મોકલ્યો હતો તે મને હજી સાંભરે છે. શામળદાસની ચોપડીઓની પ્રસિદ્ધિ કરવાનું થોડુંક માન એને પણ છે. તેણેજ, બાપુ હરશેઠ દેવલેકર છાપખાનાવાળાને સલાહ આપી હતી કે એ

જેના ઘરમાં પોતે ભાડે રહેતા તેના ઘરમાં હાથની લખેલી હતી તેની પાસ બહાર કહડાવી—એવી સરતથી કે એક છાપેલી ચોપડી તેને આપવામાં આવશે. પોતાને પિંગળનું જ્ઞાન નહીં તેથી પ્રત પ્રમાણે જ નકલ કર્યા કીધી.

એને પુસ્તકોની સંભાળ રાખવાની બહુ કાળજી હતી. હમારા ઘરડાના ઘરમાં સુમારવનાનાં સંસ્કૃત પુસ્તકો હતાં. જેની તેણે વર્ગ બાંધી ટીપ કરી હતી; પણ હાય મોટી આગે તેનો સંહાર કરી નાખ્યો.

એને ગુજરાતી કવિતા ઉપર લક્ષ નહીં પણ ગાયનમાં સારી સમજ હતી. પોતે પણ સાથે ગાતા—એ વેળાએ એની તો મજાહ કરતા કે કંઇ કહ્યાની જ વાત નહીં. એણે સુરતના વિજ્યાનંદને સારી પેઠે સાંભળેલા અને ભીમાનંદ ગવૈયો, જે એનો સગો ને સ્નેહી, તેની સાથે પણ થોડા ફરેલા—ને નાનપણમાં બહુ સાંભળેલું. જે દાહાડેથી મેં કવિતા કરવા માંડી તે દાહાડેથી એને કવિતા સંબંધી જ્ઞાન સારૂં થવા લાગ્યું ને પછી પોતાના આનંદને માટે મારી જ કવિતા વાંચતા, ને કહેતા કે “ભાઇ તારી કવિતા વાંચવાથી રોવું આવેછ; પણ પછી બહુ સુખ થાયછ.'

સુધારાવાળાઓના વિચાર તેને ખરેખર ગમતા હતા—પણ કહેતા કે ‘હમણાં બ્હાર પડવાનો વખત નથી. ઘણા દહાડા થયાં એટલે એની મેળે ચાલશે.' જાતિભેદ વિષે કહેતા કે ‘૨૫ જણ જુદા પડે તો તું સામેલ થજે.' મારા પુનર્વિવાહ તરફના વિચારો ઉપરથી કેટલાક લોકો એને મ્હોડે મારી નિંદા કરતા તો તેઓને તે જવાબ દેતા કે ‘ભાઇ! જેવો જેનો વિચાર; તે કહેછ તે ખોટું શું છે? તે તો મને પણ કહેછ કે તમે પુનર્વિવાહ કરો.' એઓ બુદ્ધિવર્ધક સભામાં આવતા—હું ભાષણ કરતો તે પોતે સામે ખુરસી ઉપર બેસી સાંભળતા. એણે પણ એક વખત સત્ય ઉપર નિબંધ વાંચ્યો હતો, હું આટલો સુધારામાં અગ્રેસર પણ મારાથી તે દુઃખી થતા નહીં.

મારા ઉપર એનો પ્રેમ અતીસે—મને જ દેખતા—મારી મરજી ઉપરાંત કામ કરતા નહીં; મારાં લખાણની નકલ કરી આપતા ને હું પણ નિબંધ અથવા કવિતા લખીને પ્રથમ એની આગળ વાંચતો ને જાંહાં હદથી જ્યારે ફાટયો હોઊં તાંહાં ફેરફાર કરવાની સલાહ આપતા—ને તેમ હું કરતો. મારી ઉમ્મરમાં એણે એક પ્રસંગ સિવાયે કોઇ વખત ઝાંસો સરખો પણ કીધો નથી—બેઠી બાંધણીનો બોધ કરર્યાં કીધોછ—રે મને દુઃખ થાય સાટે પોતે બીજીવાર પરણ્યા નહીં. મારી ભૂલ, મારૂં સાહસ એણે સાંખ્યા કીધુંછ ને મારા ઉદ્યોગમાં મને હંમેશ ઉત્તેજન અને સાહ્યતા આપ્યાં કીધાંછ.

એની પ્રકૃતિ પ્રેમાળ, ટેકી, ધીરી, સંતોષી ને રસિક હતી. જેઓ એના પ્રસંગમાં આવેલા તે સહુની જ એણે પ્રીતિ સંપાદન કીધી હતી. નિયમસર ખરચ કરનાર પણ પ્રસંગે હદની બ્હાર જતા—ન્યાતમાં ઉજળા ને પ્રતિષ્ઠિત કહેવાતા. મારી માંદી માને પગરસ્તે સુરત લઇ આવ્યા તો મિઆનો, આંગડીયા, મસાલ સાથેનો ખરચ રૂ. ૩૦૦) કીધો.

ઘણી ઘણી વાતો લખવાની છે પણ નિરાંત નથી. એણે ૩૭ વરસમાં ૨૫૦૦૦) રૂપિયા ખરી મહેનતથી મેળવ્યા. તેમાં પોતાના બાપનું રૂ. ૬૦૦૦)નું કરજ તેમાં ત્રીજે હિસ્સે રૂ. ૨૦૦૦) પોતાના આપ્યા; પોતાનાં અઘરણીનો, મારા જનોઇનો ને બે વાર લગનનો, મારાં અઘરણીનો, મારી માના મુઆનો ને મારી વહુના મુઆનો તમામ ખરચ પોતે કીધો. એ મુઆ તારે રૂ. ૫૦૦૦)ની ૪ ટકાની પ્રૉમીસરી નોટ, રૂ. ૧૦૦૦)નું ઘરેણું, બે ગાળાનું એક ઘર જેને બંધાવતાં રૂ. ૧૨૦૦ ને સમરાવતાં ૬૦૦, એમ રૂ. ૧૮૦૦ ને ભોંયના રૂ. ૨૦૦) ગણીયે મળીને રૂ. ૨૦૦૦) અને ૫૦૦)નો બીજો સામાન એટલો વારસો મારે સારૂ મુકયો હતો.

મારી મા **નવદુર્ગા** જેને સહુ **ન્હાની** કહેતા અથવા સાસરેથી **રૂકમણીવહુ** તે સંવત ૧૮૭૫ના આસો મહિનામાં જન્મી ને ૧૯૦૭ના કારતક વદ ૪ થે તેત્રિસ વરસની ઉમરે મરી ગઇ. એ ઘરકામમાં કુશળ, સુઘડ, ઉદ્યોગી, કરકસર સમજનારી ને સંતોષી હતી. એને લખતાં, વાંચતાં, ભરતાં, સીવતાં ને ગીત ગાતાં સારૂં આવડતું. સ્વભાવ ગરીબ અને મળતાવડો હતો, પણ મને ધાકમાં બહુ રાખતી. એને પોતાનાં ગરીબ સગાંની બહુ દાઝ હતી ને વેળાએ વેળાએ તેઓને લુગડાં વગેરે આપી મદદ કરતી. એ એકલી પડતી ત્યારે પોતાનાં મરી ગયેલાં વ્હાલાંને સંભારી રડતી. એને પૂજાપાઠનું બહુ ગમતું હતું. કોઇ માગનારને ભીખ આપ્યા વિના પાછું કહાડતી નહીં. એક વખત એક ધુતારો બાવો મારા બાપ લખતા હતા ત્હાં આવીને બોલ્યો કે તપખીર સુંઘાડ. મારા બાપે સુંઘાડી ને સુંઘાડી એટલે બાવાએ મ્હોંડામાંથી કુકા કહાડ્યા (સહુ કહેતા કે આંતરડાંના ગુંછળાં), ચોખા લઇને પાણી કહાડ્યું. એ જોઇને મારા બાપ ભોળાવાઇ ગયા ને ઘરમાં કહ્યું કે એને એક ધોતીઉં ને અંગરખો આપો. મારી મા જે રસોઇમાં હતી તેણે બ્હાર આવી પેલા બાવાને ધમકાવીને કહાડી મુકયો. મારા બાપ ભોળાવાય તેવા તો ન્હોતા પણ એક તે દહાડે જ કોણ જાણે શું થઇ ગયું? એ વાત મને હજી સાંભરે છે! અરે મંદવાડમાં જારે તે મને બોલાવતી ને પોતાનાં દુખતાં પેટ ઉપર મારૂં મોટપણનું શરમાતું માથું મુકાવતી ને પછી પ્રેમથી—છેલ્લા પ્રેમથી (ફરી દહાડા આવ્યા નહિ) ધીમાં આંસુ પાડતી તે ચિત્ર હું નથી ભુલતો જો!

એ પ્રમાણે મારાં માબાપ સંબંધી થોડી ઘણી હકીકત છે. ખરેખર મારાં ગરીબ પણ કુલીન માબાપના સદ્‌ગુણો વિષે હું જેટલું બોલું તેટલું થોડું છે ને બોલું તે પણ લોકમાં બડાઇ કહેવાય. પણ આ પ્રસંગે હું મારા અંતઃકરણથી ઇચ્છુંછ કે જેટલો હું તેઓથી સંતોષ પામ્યોછ તેવો સંતોષ બીજાં છોકરાંઓ પણ પોતાના માબાપથી પામે.

વિરામ ૩ જો

બાળપણ અને શિક્ષણઃ સને ૧૮૩૩–૧૮૪૫

૧. પ્રસવવેળાએ મારી મા (નવદુર્ગા જેને સહુ ન્હાની કહેતા અથવા સાસરેથી રૂકમણી વહુ નામ હતું તે)ને ઘણું દુઃખ થયું હતું. હું જન્મ્યો ત્યારે મારૂં માથું ઘણુંજ લાંબું હતું, તેથી ચ્હેરો વિચિત્ર દેખાતો હતો (હમણાં તો માથું ઘણુંજ ન્હાનું ગોળમટોળ જેવું છે.) ૭ મહિનામાં હું ઘુંટણિયાં તાણતો થયો.

૨. જન્મ્યા પછી દશેક મહિને હું ને મારી મા, માના કાકા દુલ્લભરામ સાથે મુંબઇ મારા બાપ પાસે ગયાં. બીજા વરસને આરંભે મને બોલતાં આવડ્યું. બે વરસ સુધી અન્ન ન ખાતાં દુધ અને ચાટણાંથી શરીરનું બંધારણ રહ્યું.

૩. સંવત ૧૮૯૩ની મ્હોટી આગ લાગી ત્યારે હું મુંબઇમાં હતો. મને બરાબર સાંભરે છે કે ભગવાન કલાના માળામાં હું દિવાનખાનામાં રમતો હતો, અને દયારામ ભૂખણ નામનો પડોસી વાણિયો બપોરી વેળા બ્હારથી ઘેર આવી દિવાનખાનામાં આકળો થઇને બોલ્યો હતો કે, "આખું સુરત શહેર બળી ગયું." એ સાંભળીને બીજા બૈરાં ભાડુતો, જે સુરતનાં હતાં (ભાયડા તો નોકરીએ ગયલા) તેઓ તો હબકી જ ગયાં. "આખું સુરત શેહેર બળી ગયું" એ તેના બોલવાનો ભણકારો હજી મને યાદ છે.

૪. સંવત્ ૧૮૯૪ના વૈશાખમાં સુરતમાં બળી ગયેલાં ઘર બંધાવવાં શરૂ થયાં હતાં તે ૧૮૯૫ની આખરે પુરાં થયાં. એ દરમિયાનમાં થોડાક વખત હું ને મારી મા સુરતમાં હતાં. તે વખત એક પ્રસંગે સામી ભોંયમાં રમતાં મારાથી મારા કાકાના નાના છોકરાને પથરો મરાયો હતો, તે ઉપરથી મારી કાકી કંઇ બબડતી હતી, તે સાંભળીને મારી માએ વર્ચસમાં મને ઘરમાં લઇ જઇ સારી પેઠે બઝોડ્યો હતો, ને પછી પેટીના કડા સાથે બાંધી દાદર બારીએ તાળું દઇને તે બહાર ગઇ હતી, હું બુમેબુમ પાડતો હતો. મારી ચીસથી ઘરમાં કામ કરનાર ગોવન ગજ્જરને દયા આવી ને

બારી ઉઘાડી રહી હતી, તેથી તેણે તેમાંથી આવીને મને છોડ્યો હતો. એ વાત હજી મને સાંભરે છે.

એક વખત મુંબઇમાં મેં તેલનું માટલું ફોડી નાંખ્યું હતું તે વેળા મારી માએ મને સારી પેઠે માર્યો હતો ને સાંજે મ્હારા બાપ આપીસથી આવી મા-દિકરાનું સમાધાન કરાવતા હતા, એવામાં હું કંઇ સામું બોલ્યો તે ઉપરથી બાપે પણ મને એક તમાચો માર્યો હતો—એટલે જ પ્રસંગે મેં માર ખાધો છે.

૫. પાંચ વરસનો થયા-પછી મારા બાપે મુંબઇમાં ભુલેશ્વર આગળ નાના મ્હેતાની નિશાળે મુકયો હતો. તે વેળાએ નિશાળિઆઓને ઘેર તેડ્યા હતા ને ગોળધાણા તથા ધાણી વેંહેંચ્યાં હતાં; ને છોકરાઓ 'સરસતિ સરસતિ તું મારી માત'ને 'જી મેતાજી સલામત' એમ બોલતા હતા તે મને સાંભરે છે, અને રાતે હમે ચાર પાંચ છોકરાઓ એકઠા મળી ઘાંટા કહાડી આંક ભણતા, તે પણ. સુરતમાં રહેતો ત્હારે ઇચ્છા મ્હેતાની ને ફકીર મ્હેતાની નિશાળે જતો.

૬. હું બાળપણમાં નિરોગી હતો, પણ સાતમે વરસે ૭ મહિના માંદો રહ્યો હતો, તેમાંથી એક વખત મ્હોડામાંથી ને ઝાડા વાટે ઘણા કરમ પડ્યા હતા.

૭. આઠમે વરસે સં. ૧૮૯૭ના વૈશાખમાં મને સુરતમાં જનોઇ દીધું હતું, એ સંસ્કાર થયા પછી એક પાસથી મેં સંધ્યા, રૂદ્રી અને વેદ ભણવો શરૂ કરયો ને બીજી પાસથી સરકારી ગુજરાતી નિશાળે જવા માંડ્યું.

વેદ તો હું બાલાજી નામનો દક્ષણી, જે મારા બાપનો સ્નેહી છે, તેની પાસ ભણતો, બે વર્ગ તેની પાસ ભણ્યો ને પછી બીજા દક્ષણી પાસે બાકીના વર્ગો ભણીને એક આઠો પુરો કરયો. વેદમાં હું એટલું જ ગુરૂ પાસે ભણ્યો છઉં-મને યાદ આવેછ કે મારા કાકાના ઘરમાં કંઇ વ્રત ઉઝવાતું હતું ને મંડળો પુરાયાં હતાં ને વેદિયાઓ મંત્ર ભણતા હતા, તે પ્રસંગે કોઇએ મને ભણવાનું કહ્યું હતું તે ઉપરથી હું ભણ્યો હતો ને સહુએ મારી ભણણી વખાણી હતી. તે વેળા મારી ઉમ્મર ૧૦ વરસની હશે.

પ્રથમ હું મુંબઇમાં પાયધોણી ઉપર બાળગોવિંદ મહેતાજીની નિશાળે બેઠો. ત્યાંથી થોડા દાહડા પછી સુરત આવ્વું થયું. સુરતમાં દુર્ગારામ મ્હેતાજીવાળી નાણાવટમાં નવલશાના કોઠામાં નિશાળ હતી, ત્યાં મેં જવા માંડયું. તે નિશાળના ભવ્યપણાનું ચિત્ર હજી મારી આંખ આગળ છે. જગાજ કુમળો ડર ઉપજાવતી તો મ્હેતાજી કહુણ ડર ઉપજાવતો કેમ ન હોય? મને મૂળાક્ષર સારા ઉચ્ચારથી બોલતાં આવડે તો પણ મ્હેતાજીને પરીક્ષા

આપતાં બ્હીકથી હને ઠેકાણે અફ મારાથી બોલાઇ જવાય–એટલા માટે હું મહિનો દહાડો બારાખડીમાં પડી રહ્યો. એક દહાડો દોલતરામ વકીલ જે મારી માની ફોઇના છોકરાના છોકરા થાય તે ઘણા ચીડાયા કે, છોકરો બરાબર ઉચ્ચાર કરેછ ને મ્હેતાજી કેમ પાસ નથી કરતા–ચલ હું આવુંછ. પછી તેઓ એક દાહાડો મારી સાથે આવ્યા ને મ્હેતાજીએ હ્ બોલાવ્યો તો તે મારાથી શુદ્ધ બોલાઇ ગયો ને હું પાસ થયો. આહા, આગળની રીત કેવી સારી ને હમણાંની કેવી હૂસ હૂસની છીછલ્લી છે!

૮. સંવત્ ૧૯૦૦ ના વૈશાખ શુદ ૧૨–સને ૧૮૪૪ની ૨૯ મી અપરેલે મારાં લગન સુરતમાં સદર અદાલતના શાસ્ત્રી સુરજરામની છોકરી સાથે થયાં.

૯. મને ગુજરાતી અભ્યાસ કરાવવાનું માન બાળગોવિંદ મ્હેતાજીને જ છે. અને ત્હાંથી હું એલ્ફીન્સ્ટન સ્કુલના પ્રિનસિપાલ જોન હાર્કનેસની પાસે ગુજરાતીની પરીક્ષા આપવા ગયો હતો–ને સને ૧૮૪૫ ની ૬ ઠી જાનેવારીએ અંગ્રેજી સ્કુલમાં દાખલ થયો હતો. મને સાંભરે છે કે એક વખત હું સુરતમાં હતો ને સાંભળ્યું કે ઇનામ આપવાના છે, તેથી પ્રાણશંકર મ્હેતાજીની નિશાળે દાખલ થયો ને બાળમિત્રની ચોપડી ઇનામમાં લઈ આવ્યો.

૧૦. મેં સરકારી નિશાળે અભ્યાસ ૩।। વરસ કીધો, પણ તે નિયમ સાથે નહિ. વખતે સુરતમાં હોઉં, ને વખતે મુંબઇમાં હોઉં. મુંબઇમાં પણ કેટલીક ચોપડીઓ ઇનામમાં મેળવી હતી. હું બાળગોવિંદની ઇસ્કોલમાં પહેલા કલાસમાં ૧ લો ૨ જો રેહેતો.

૧૧. એ વેળા મારા વાંચવામાં આવેલી ચોપડીઓમાં મુખ્ય આ હતીઃ બાળમિત્ર, નિત્યાનંદ પરમાનંદનું ભુગોળ–ખગોળ, ઇસપનીતિ, દાદસલીની વાત, પંચોપાખ્યાન, બોધવચન, લિપિધારા અને વ્યાકરણ મ્હોટું ગંગાધર શાસ્ત્રીવાળું અને ગણિતશિક્ષામાળા પ્રથમ ભાગ.

જ્યારે નિત્યાનંદ પરમાનંદનું ભુગોળ–ખગોળ અને બાળમિત્ર વાંચતો ત્યારે મારા મનમાં મેદાન ઉપર નવાઇ ભરેલા એક જાતના નિર્મળા આનંદનો ભાસ પડતો–નિત્યાનંદ પરમાનંદમાં વિશેષે ખગોળના પાઠ વાંચતાં અને બાળમિત્રમાં વર્ષના મુખ્ય કાળમાનું ચોમાસુ વાંચતાં, કાંટાનાં ઝાડ વાંચતાં, કુલીનપણું વાંચતાં, ન્હાનાં જગુનું ઓલીયું ઓલીયું રડવું વાંચતાં, અંતિકની વાતમાં રાજાનું પ્રૌઢપણું વાંચતાં વગેરે વગેરે.

૧૨. એ સાડા ત્રણ વરસના દરમિયાનમાં જો કે રહેવું મુંબઇ અને સુરત બંને ઠેકાણે થતું, તોપણ મારો લક્ષ નિશાળના પાઠ તરફ ઘણો હતો, તેમ ઘેર વેદ તથા બીજી ચોપડીઓ પણ ભણતો. દરરોજ ઉઠતાં

વારને બાળમિત્રના એક પૃષ્ઠના શબ્દે શબ્દનું વ્યાકરણ કરી જતો ને પછે દાતણ કરતો. મુંબઇમાં રમવાનું થોડું-ફક્ત સાંજે કલ્લાકેક પડોસીના છોકરા સાથે બનતું.

૧૩. મારે દોસ્તદારમાં એક મારી ન્યાતનો પડોસી છોકરો પરશુરામ કરીને હતો જે મ્હોટપણે ગુજરાતીમાં ઘણું જ સારૂં જ્ઞાન ધરાવતો ને જે ઘણા અંગ્રેજોને ગુજરાતી શિખવતો. એજ મારો બાળમિત્ર સાથે જ રહીયે-સાથે જ ભણીયે-સાથે જ નિશાળે જઇએ. એક વખત હમે ઘરમાં કંઇ કંકાસ કર્યો હતો તે ઉપરથી પરશુરામના બાપે બાળગોવિંદને કહ્યું હતું ને મ્હેતાજીએ હમને બંનેને એકમેકના કાન પકડાવી સાથે એકઠાં ઉઠબેસ કરવાનું કહ્યું હતું, જે મને યાદ આવે છે.

૧૪. જ્યારે હું બાળગોવિંદને ત્યાં પહેલા વર્ગમાં હતો ત્યારે મને એક છોકરવાદિયો વ્હેમ હતો.-કે રોજ નિશાળનું તાળું હું ઉઘાડતો ને આંખ મીચીને પૃથ્વીનો નકસો ટાંગેલો હતો ત્યાં જઇને પાસિફિક મહાસાગરમાં સેન્ડવિચ એ બે ટાપુઓ છે તે જગાપર આંગળીઓ મુકતો ને પછી આંખ ઉઘાડતો. જો બરાબર તે જ ઠેકાણે આંગળીઓ મુકાતી તો હું જાણતો કે વર્ગમાં પહેલો રહીશ-ને ઘણું ખરૂં તેમ જ થતું.

૧૫. ન્હાનપણમાં મારી તબિયત ધિંગામસ્તીવાળી તોફાની નહીં, પણ ઠાવકી, તો પણ મરજી મુજબ ન થયેથી મીંઢો થઇ ખુણામાં ભરાઇ ધીમે ધીમે રોયાં કરૂં તેવી ખરી-ચ્હીડીને હાથ પગ અફાળું તેવી નહીં. હું માબાપ શિવાય કોઇને દેખું કે શરમાઇ ખુણામાં અથવા માની સ્હોડમાં ભરાઇ જતો; બ્હિકણ પણ હતો. મને માની તરફનાં સગાં શંકુરિયો કરિને બોલાવતાં.

૧૬. મને બરાબર સાંભરે છે કે એક વખત સુરતમાં હું ને મારી મા (મારા બાપ મુંબઇ હતા.) મ્હોટી પેટી ઉપર સુતાં હતાં ને એક આસો સુદ ૧ ની રાતે બાર વાગતે હું એકદમ કારમી ચીસ પાડી ઉઠયો હતો. મારી મા તરત ઉઠી હતી અને તેણે મને છાતી સરસો ચાંપ્યો હતો. એવામાં મારા કાકા ઇચ્છાશંકર આવ્યા હતા, ને તેઓએ મને વિભૂતિ કરી ચંડીપાઠનું એકાદ કવચ ભણ્યું હતું. પછી મને એવી બ્હીક કે રાતે ઘરમાં સુઉં નહી ને પછી મને મારી મા ચારપાંચ રાત જુદાં સગાને ઘેર લઇ જઇ સુતી, પણ ત્હાં પણ તેમ જ થતું. એક રાતે હું મારી માની માસીને ત્યાં પરસાળમાં સુતો હતો ને રાતે બાર વાગતે પાણી પીવા ઉઠયો. ખાટલામાં બેસીને જોઉં છતાં કોઇ બારણાંની આગળી ફેરવતું હતું ને પછી પાણી પી ઉંઘો સુતો કે કારમી ચીસ પાડી ઉઠયો. એ ઘરનો માલીક (માસી તો

ભાડે રહેતી હતી) લાલભાઇ જે ગુણીનું જાણતો તેણે આવી કોણ જાણે
કંઇ કીધું ખરૂં-પણ તે વખત દીવીની પાસે મેં એક છડી દીઠી હતી.
એટલી વાત મને સાંભરેછ, પણ મારી ઉમર તે વેળા કેટલી હતી તે
મારા જાણ્યામાં નહીં. તેની માસીને ત્યાં ખબર કાઢી તો તે બોલ્યાં કે
ભાઇ, તમોને હજી સાંભરે છે? મેં કહ્યું હા, પણ મારી ઉમર કેટલી હતી?
તેઓએ કહ્યું કે પાંચ છ વરસની.

૧૭. મને બિહામણાં સપનાં બહુ આવતાં-રે હમણાં આઠેક વરસ
થયાં ઝાઝાં નથી આવતાં. મેં મોટપણે રાતે થયલાં સપનાં જેટલાં સ્હવારે
યાદ રહેતાં તેટલાં લખી રાખવાની તજવિજ કરી હતી-થોડાંક લખ્યાં
પણ હતાં-જાણવાને કે શાથી થાય છે. પણ પછવાડેથી લખવાનું જારી
રાખી શકાયું નહીં. 'કોઇ શત્રુ રાજાનું લશ્કર મશાલ સાથે ને વગાડતાં
વાજાં સાથે શ્હેરમાં બડી ધામધુમથી આવ્યુંછ-રસ્તામાં દીવા દીવા થઇ
રહ્યા છ-દોડાદોડ ને ધામધુમ થઇ રહી છ-લોકો વહેલાં બારી બારણાં
બંધ કરી દેછ-પેલાઓએ ભાંજફોડ ધુમખળ મચાવી મુકયું છ ને જાસક
ખુંબાણ વર્તી રહ્યું છ-ઘણા લોકો હેબક ખાઇ ગયા છ-છોકરાઓને
મારશો મા, મારશો મા, એમ માબાપો કેહ છ-ઘરેણાં સંતાડે છ. હું વળી
આંખે બન્યો હાથ દઇ દઇ માની સ્હોડમાં ભરાઇ જતો જાઉં છ" વગેરે
વગેરે. "સુરત મુંબઇની વચમાંની મજલો કાપતાં સાત પટ્ટીની ખાડી
આવી છ-ભૂતડા ભમાવે છ-ખાડીનાં પાણી ભરાઇ જાય છ-ડુબી જવાય છ"
વગેરે વગેરે. "હાથી મારી પછવાડે છુટયો છ ને હું આગળ બહુ બ્હેબાકળો
થઇ ગભરી મુકતાં ન્હાસું છ-ન્હસાતું નથી. એવામાં ધારૂંછ કે કુદકો મારીને
એના માથા ઉપર ચ્હડી બેસું-એવામાં હાથી છેક જ નજીક આવ્યોછ-હું
હેબકથી આંખ મીચી પડી જાઉં છું" વગેરે. પિંગળમાં એક ઠેકાણે
'અતિ દુષટામતિ ન્હાસશે મથી' એ જે લીટી લખીછ તે ઉપલા
સપનામાં હું હાથીની આગળ મથી મથીને ન્હાસતો તે ઉપરથી. "તાપીને
કાંઠે પાછલી રાતે ચાંદરાણાંમાં હું ન્હાવા ગયોછ-ત્હાં કોઇ કુમળા ગોરા
બાળકને જોઉં છું-મને દયા આવે છે તેની પાસે જાઉંછ તે-મ્હોટું મ્હોટું થતું
દેખાયછ-એકદમ તે મ્હારી સામું ડોળા કહાડતું રાખસ જેવું ઉભું રહ્યું-હું
હેબકથી નીચે પડી જાઉંછ-એટલામાં તે ભડકો થઇ ગયું!" મેં ભૂતોની
કાળી ભૈરવ વગેરેની સાધનાઓની વાતો બહુ સાંભળીછ, તેનાં પણ મને
ઘણી વાર સ્વપનાં થતાં. મ્હોટે હું સ્હવારે પ્યારી સંબંધી દલગીરીમાં
બેઠો હતો એવામાં પાસે મેં રીચર્ડસન-સિલેકશન દીઠું; તેમાંથી
આથેલોનો છેલ્લો ભાગ વાંચ્યો હતો તે ઉપરથી રાતે સપનું થયું હતું, તેમાં
"જાણે જક્ષ મને ફચરી નાંખતો હતો-બોઆ જાતના સાપ જે ભેંસોનાં

હાડકાં કચરી નાંખેછ તે સાંભળ્યું. પછી મેં કહ્યું કે, જા જા, જક્ષ, તું મને મારેછ, તેમાં તહારી શી બહાદુરી ?–માર માર–પછી વિચાર્યું કે જે દહાડે જે નિમિત્ત મોત થવાનુંછ તે કંઇ મિથ્યા* થવાનું નથી.'' આંખ ઉઘડી ગઇ, પણ શરીર સંકોચાયલું તટસ્થ થયલું હતું, ને બોલાતું ન્હોતું.'' એવાં એવાં મને બહુ સપનાં આવતાં. હજી પણ કોઇ કોઇ વખત પણ તે દહેશતનાં નહીં–મેં બ્હાદુરી કરી હોય તેવાં "નીતિ તુંબી ભવસિંધુને તરાવે'' એ કવિતા સપનામાં વ્હાણ ડુબતું હતું તે ઉપરથી લખી છે.

૧૮. સુરત અને મુંબઇ વચ્ચે મ્હારૂં અને મારી માનું પગ રસ્તે આવવું જવું બહુ થતું–શિયાળામાં, હુનાળામાં, ચોમાસામાં–રાનને રસ્તે, કાંઠાના રસ્તે, હમને વ્હાણ સદતું નહીં માટે ચાલવાનું જ પસંદ કરતાં અને ગાડીમાં બેસતાં. એ મારી બાળપણની મુસાફરીથી તે વખત મારા મન ઉપર જે છાપ પડેલી હતી તે હજી મને સાંભરે છે. એક વખતે ભર ચોમાસે હું અને મારી માં વલસાડથી ડુંગરી જતાં પોઠી ઉપરથી કાદવમાં પડી ગયાં હતાં ને રાને ડુંગરીમાં માછીઓનાં ઝુંપડાંમાં પડી રહયાં હતાં. ઘણીકવાર હમારા સમાગમમાં જે બીજાં હતાં તેમાંના મરદો સ્હવારે ને સાંજે પગે ચાલતા અને સેકટાનાં ફુલ, ખાખરાનાં પાંતરા, કેરીઓ, આમળીઓ તોડતા. હમે ધરમશાળામાં ઉતર્યા પછી કોઇ જુદા જ સવાદની ખીચડી ને ઘી ખાતાં. ધરમશાળામાં રંધાતું ત્યારે હું હાથમાં સોટી લઇને અહીં તહીં ફરતો ને કુવાપર જઇ બેસતો. સાંજે ગામના પાદરનાં ઝાડોની નમતી શોભાની અને કોસ કુવાની છાપ હજી મારામાંથી ખસી નથી. જંગલના તાપ પણ મને સાંભરેછ. હમે એક વાર માહિમની ખાડીમાં ડુબતાં હતાં. વ્હાણુમાં ઝાડે ફરવાની માચી ઉપર મને બેસાડતા તે વેળા દરિયાને જોઇને મને કેવું થતું ! હું કેટલો બ્હીતો ! સુરતથી મુંબઇ જતાં આગબોટમાંથી કુલાબો દેખતાં મારા અંગમાં જોર આવતું ને પછી બંદરપરથી ઘેર જતાં ચાંદની રાતે કોટમાંનાં મોટા મકાનો જોતાં મને નવાઇ લાગતી તે અને

*હું ઘણો બ્હીકણ હતો પણ ૧૮ મે વરસે એક રાતે મને એવો વિચાર આવ્યો કે જે કાળે જે બ્હાને ને જે ઠેકાણે મોત થવાનું હશે તે કંઇ થયા વના રહેવાનું નથી. તે દાહાડેથી ભુતની ને ચોરની બ્હીક જવા માંડી–હવે હું કોઇથી જ ડરતો નથી. મુંબઇમાં જહાં હું રહેતો ત્હાં ઝાડે ફરવા જવાનું બે દાદર ઉતરીયે ત્યારે આવતું, ને નીચે ઘણુંજ અંધારૂં હતું, ત્યાંથી વાડામાં જતાં મને ભૂતની બ્હીક લાગતી. સુરતમાં મારા ઘરમાં એક બાહુતની બૈરીને ભુત આવતું તે ઉપરથી મારાથી ત્રીજે માળે જવાતું નહીં. વડપીપળા તળે પીશાબ કરવા બેસતો. હાલ તો હું ભુતબુતના વ્હેમ માનતો નથી. (૧૮૬૬)

મુંબઈથી આગબોટમાં સુરત આવતાં વલસાડ આગળથી જે હવા બદલાતી લાગતી તે હજી મને સાંભરે છે. એ સઘળી છુપી રહેલી છાપો કવિતા કરવા માંડ્યા પછી મને તેજદાર ભભકમાં પાછી આબેહુબ દેખાવા લાગી. પણ ખરેખર બાળપણના પ્રવાસમાં મને જે નવું નવું લાગતું ને જે આનંદ થતો તે આનંદની મને હાલ પુરતી લાગણી નથી પણ સમજ છે ખરી.

૧૯. ન્હાનપણમાં છોકરાંઓમાં હું ઘણું રમ્યો નથી. સુરતમાં વેળાએ હું છોકરાઓનાં ટોળાંમાં જતો ખરો, પણ રમતમાં સામેલ ન થતાં આઘો રહી જોયાં કરતો. મને જન્મથી રમવા ઉપર ઘણો શોખ જ નહીં. હાલમાં (૧૮૬૬) સોકટાંની બે પાસાની તમામ રમત ઘણી જ સારી રીતે અને સેતરંજની સાધારણ રીતે રમી જાણું છું.

વિરામ ૪ થો

કૌમાર અને ઉંચુ શિક્ષણ ૧૮૪૫–૧૮૫૧

૧. સને ૧૮૪૫ ની ૬ ઠ્ઠી જાનેવારીએ હું મારી ૧૧ વરસ ને ૪ મહિનાની ઉમ્મરે અંગ્રેજી સ્કૂલમાં દાખલ થયો. પ્હેલવ્હેલો મ્હારો માસ્તર શેખમહંમદ નામે હતો. એ વિદ્વાન તો થોડો, પણ ગરીબડો ને શિખવવામાં સારો હતો. એણે મને મેકલકની ફર્સ્ટ ને સેકંડ રીડિંગ બુકો વરસ દહાડા સુધી શિખાવ્યાં કીધી. પછી થર્ડરીડિંગ, મોરલક્લાસ બુક, સીરિઝ આવ લેસન્સ, કોર્સ આવ રીડિંગ અને જિયોગ્રાફીની ચોપડી વગેરે બમનજી પેસ્તનજી માસ્તર, જે હાલ વિલાયતમાં વેપારી ખાતામાં છે, તેણે શિખવી. એ બમનજીની શિખવવાની રીત ઘણી સારી હતી અને સ્વભાવ મળતાવડો હતો. પછી સ્કાલરશિપને સારૂ ઉમેદવારોના વર્ગમાં મ્હારા માસ્તર મિ૦ ગ્રેહામ અને મિ૦ રીડ હતા. મિ૦ ગ્રેહામ આલજિબ્રા ને જિયામેટ્રી ચલાવતો અને મિ૦ રીડ ટેલર્સ એનશિયંટ તથા મોડરન હિસ્ટરી, માર્શમન્સ ઇંડિયા, પોએટ્રી ને કામપોઝિશન ચલાવતો. એ માસ્તર હસાવી રમાડીને સારી પેઠે શિખવતો. પણ મિ૦ ગ્રેહામનો મિજાજ છોકરાઓને આકરો લાગતો—એ તેઓને મજાક કરી ઠોકતો—પણ મેં કોઇ દહાડો ઠપકો સાંભળ્યો નથી—હું એના વર્ગમાં હમેશ ફર્સ્ટ જ રહેતો.

વચમાં પ્હેલા ક્લાસમાં ગણિત શિખવનાર કોઇ બ્લાકવેલ નામનો ઢાંડાબોટ ઇસ્કી માસ્તર થોડા દહાડા આવ્યો હતો. તેને ને મ્હારે બનતું નહીં. એક વખતે મેં સમીકરણનો દાખલો ચોપડીની રીતે ન કરતાં કોઇ જુદી જ પણ સ્હેલી રીતે કરયો હતો, તે ઉપરથી ખોટો કહી મ

ક્લાસમાંથી દૂર કર્યો હતો. એવામાં મગડૂગલ કરીને માથેમાટિકનો પ્રોફેસર હતો તે ત્હાં આવી પહોંચ્યો. તેની આગળ મેં રાવ ખાધી. એણે મ્હારી સ્લેટ જોઇને પછી બ્લાકવેલને કહ્યું કે, એ છોકરાએ બરાબર હિસાબ કીધોછ. એ છોકરો હોશિયાર છે. તે વેળા બ્લાકવેલ સાહેબનું મ્હોડું ચણી જેવું થઇ ગયું હતું.

હું હિસાબ પેહેલેથી અંગ્રેજી બોલી લખીને જ શિખતો છેક અપૂર્ણાંક સુધી આવ્યો હતો. એવામાં મગડૂગલે થોડાક છોકરાઓને જલદીથી બીજગણિત શિખવવાનો વિચાર કર્યો હતો, તે ઉપરથી હમારી પરીક્ષા લીધી–જેઓને ન આવડ્યું તેઓને સરવાળાથી ને તે પણ ગુજરાતીમાંજ શિખવવાનું ઠેરવ્યું–મારા દાખલામાં સ્હેજ ચુક હતી તેથી મને પણ સરવાળામાં નાંખ્યો હતો. એ હાથીનાં બચ્ચાંની પેઠે ડોલતા ચાલતા અને ઝીણી આંખે ચશમા પહેરતા ગેટકી મગડૂગલને તપખીર સુંઘવાની બહુ ટેવ હતી પણ તે ભલો માયાળુ હતો.

ઉપર કહેલા માસ્તરો પાસથી ઉપર જણાવેલો અભ્યાસ કરી લઇને સને ૧૮૫૦ ના એપ્રિલ મહિનામાં પાંચ વરસને બે મહિને મેં ક્લેર સ્કાલરશિપની પરીક્ષા આપી.

૨. જ્યારે હું ઉપર કહેલી ચોપડીઓ શિખતો ત્યારે દેશનાં વર્ણન, કુદરતી દેખાવોનાં વર્ણન અને કવિતા વાંચતાં મને એક જુદી જ રીતનો આનંદ થતો. તે દેશો કેવા હશે, ત્યાંની રૂતોની કેવી મઝા હશે, પોએટ્રીના તર્કનો આનંદ મ્હારાં પોતાનાં તર્કનાં બિડાયલાં કમળને લાગતો; જો કે તે દિલમાં ઘણી વાર સુધી રહેતો નહીં. કેમકે બાળપણમાં અનુભવ નહીં. આહા જ્યારે હું ટેલરની એનશંટ હિસ્ટરી શિખતો ત્યારે ઇજિપશ્યિન લોકોની રીતભાતનાં વર્ણન, ત્યાંની પિરમિડ, ત્યાંની નાઇલ વગેરેનાં વર્ણનથી ખરેખર મને કેવો આનંદ થતો! રે એ બાળપણમાંનો આછો આછો લાગતો આનંદ હાલ તેજ વર્ણનો ફરીથી કવિ દાખલ વાંચતાં પણ થતો નથી–આનંદ તો બહુ થાયછ પણ તે જાતનો નહીં.

૩. જ્યારે સ્કાલરશિપની પરીક્ષા ચાલતી હતી ત્યારે હિસાબની પરીક્ષા આપવાને આગલે દહાડે એક પારસી નામે મંચેરજી, જે હાલ જમશેદજીની સ્કૂલમાં માસ્તર છે, તેણે પરીક્ષક પ્રોફેસર પાટને કેટલાએક પુછવાના સવાલો (જવાબ સાથે નહીં) જુદા કહાડી મુક્યા હતા તે ટેબલ ઉપરથી લઇ આવીને પોતાના દોસ્તદાર મયારામ શંભુનાથને આપ્યા. એ પારસીને હિસાબ આવડતા નહિ માટે મયારામ પાસે સમજી લેવાને આપ્યા હતા. એ મયારામ શંભુનાથ જે હાલ ડેપ્યુટી ઇનસ્પેકટર છે તેજ,

માત્રે અંગ્રેજી સ્કુલમાં હું સેકંડરીડિંગ શિખતો ત્યાંથી મારા સ્નેહી હતા ને હજી છે. એ મયારામ પેલા સવાલો રાત્રે મારે ત્યાં લઇ આવ્યા હતા ને હમે ઉજાગરો કરીને સવાલોના જવાબો નકી કરી રાખ્યા હતા. બીજે દાહાડે પરીક્ષા થઇ તેમાં સહુથી વધારે જવાબ મેં ને મયારામે દીધા હતા. એ વાત મને સાંભરે છે.

૪. અંગ્રેજી ભાષાની ચોપડીઓ વાંચતાં મને જે હોંસ ને આનંદ થતાં તે, મને બીજગણિતનાં સમીકરણો છોડવતાં ને ભૂમિતિના સિદ્ધાંતો કરતાં પણ થતાં–રે વધારે–હું નવાં નવાં સમીકરણો છોડવતો ને નવા નવા સિદ્ધાંતો કરી બતાવતો. જેમ કેટલાકને હિસાબમાં સુજ પડતી નથી ને તેથી તેઓ તેને ધિક્કારે છે તેમ મને ન્હોતું. હિસાબમાં મને નવું શોધવાની પેહેલેથી જ ગમ હતી, જે પછી રોજના અભ્યાસે વધી ગઇ. આજ કાલ મારામાં જે થોડી ઘણી વાદશક્તિ છે, તેનાં કારણોમાં બીજગણિત ને ભૂમિતિનો અભ્યાસ, એ પણ એક મુખ્ય કારણ છે. કોઇ નવું સમીકરણ મારાથી છોડાતું અથવા નવો સિદ્ધાંત મારાથી થતો તો હું હરખથી કુદતો. અંગ્રેજી રાઇટીંગ સુધારવામાં અને હિસ્ટરી જિયોગ્રાફીની બાબતો મ્હોડે રાખવામાં મારી કાળજી ને મ્હેનત ન્હોતી. પણ સ્પેલીંગ વ્યાકયરચના વ્યાક્યાર્થ અને વ્યાકરણ એ ઉપર મારો લક્ષ બહુ હતો.

૫. મેં કોઇ દાહાડો લેસનને માટે ઠપકો સાંભળ્યો નથી. હું સઘળા ક્લાસમાં એકથી તે પાંચની અંદર નંબર રાખતો. ૧૮૪૯ના ડીસેમ્બરની ઇનામની પરીક્ષામાં મને રૂ. ૧૬)ની ચોપડીઓનું ઇનામ મળ્યું હતું–ટેલરની એનશંટ હિસ્ટરી, હર્શલની એસ્ટ્રાનામી, ચેમ્બરની જિયામેટ્રી અને એક ટ્રિગનોમેટ્રી. કોઇ વખત મેં તોફાન કર્યાંને વાસ્તે ક્લાસમાં જગાઓ ખોઇ હોય કે ઘયા માર ખાધો હોય એમ મને સાંભરતું નથી. પણ કોણ જાણે શા સારૂ એક વખત મેં કાપી લખતાં ડા. ભાઉના હાથની નેતરના બે ફટકા ખાધા છે ખરા. આહા તે વેળા મિ૰ નવરોજી ફરદુનજી, ડા. ભાઉ દાજી" અને મિ૰ ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસના રોપ કેવા હતા! સ્કૂલનું ભવ્યપણું કેવું હતું!

૬. જ્યારે હું સીરિજ આવ લેસન્સ શિખતો ત્યારે ગવર્નર આવ્યો હતો. એની આગળ નાચરલ હિસ્ટરીની કવિતામાંનો ફાયરી કોર્સરનો પીસ એવો તો મેં સરસ રીતે વાંચ્યો હતો કે તે ખુશ થયો હતો ને બોલ્યો હતો કે 'આ છોકરો અરથ સમજીને વાંચેછ.' પણ તે વેળા હું તે પીસનો બરાબર અર્થ જાણતો ન્હોતો. એવું ઘણી વાર બને છે કે ઘણા સારા અભ્યાસને લીધે સમજ્યા વનાં પણ સમજીને વાંચ્યા જેવું સારૂં વંચાય છે.

૭. મારા બાપે મને અંગ્રેજી લેસન શિખવવાને કોઇ ખાનગી માસ્તર રાખ્યો ન્હોતો—હું મારી મેળે જ લેસન કરતો. હમારા માસ્તર બમનજી હમને તરજુમો આગળથી કહેતા નહીં—હું ઘર આગળ ડિક્શરીમાંથી અર્થ કહાડીને ભાગુંતુટું બેસાડતો ને બીજે દહાડે નિશાળમાં હમે બે ત્રણ જણ સાથે બેસીને બનતું તેટલું તયાર કરતા. પછી લેસન ચાલતી વખત સઘળો ખુલાસો થઇ જતો. અડધા કલાકની રજાના વખતમાં પણ હમે લેસન કરતા.

૮. એટલા અંગ્રેજી અભ્યાસની સાથે હું દરરોજ બે કલાક સ્હવારે એક અંબાશંકર નામના ઓદીચ શાસ્ત્રી પાસે સારસ્વત શિખવા જતો. હું કેટલા વરસ શિખ્યો તે હાલ સાંભરતું નથી પણ દોહોડ વૃત્તિ સારસ્વત શિખ્યો છું એટલું સાંભરે છે. આહા એ અંબાશંકરની કેવી સૌમ્ય ને રાંક પ્રકૃતિ !

૯. હું રોજ ચાર વાગે મ્હારા બાપની સાથે ઉઠતો. રાતનું કીધેલું લેસન હું ફરીથી તપાસી જતો—નવું કરતો નહીં. પછી સંસ્કૃત પાઠ કરતો. પછી અંબાશંકર પાસ જતો. પછી આઠ વાગે ઘેર આવી ન્હાઇ સંધ્યાપૂજા કરતો. થોડા દહાડા મેં પાર્થિવની પૂજા પણ કીધી હતી. પછી સ્હાડે નવ વાગતે બાપની સાથે જમતો. પછી જરા આ હો કરી પાનબાન ખાઇ, લુગડાંલુગડાં પહેરી સ્હાડે દશ વાગે નિશાળે જતો, પાંચ વાગે નિશાળેથી પાછાં આવી અગાસીમાં હવા ખાતો; ને પછી દીવા થયા કે તરત લેસન કરવા બેસતો. સ્હાડા આઠે વીયાળુ કરતો ને પાછો નવ વાગે લેસન કરવા બેસતો તે સ્હાડા દશ સુધી. શ્રાવણ મહિનામાં મહાદેવની પૂજા કરવા જતો ને જન્માષ્ટમી, શિવરાત્રિ વગેરેને દિવસે ફરાળ કરતો.

૧૦. હું એટલો વહેમી હતો કે ક્લાસમાં જો કોઇ છોકરાનું થુંક ઉડયું એવી જો મને ભ્રાંતિ પડતી તો મારા હોઠને લોહી નિકળે તેટલે-લગી અંગરખાની ચાળવતી ઘસી નાંખતો. નિશાળે જતાં કાળકાદેવીનાં દર્શન કરતો ને એટલું માંગતો કે 'હું ઘણો અપરાધી છઉં, ક્ષમા કરજે ને મા મ્હારૂં સારૂં કરજે' ને ગાલે તમાચા મારતો. એ હું નિશાળમાં પહેલો નંબર રહેવાને માટે કરતો એમ નહીં, પણ ભાવિકપણાથી ટેવ પડી ગયલી તે . એક દહાડો હું માતાની સામાં ઉભો રહી તમાચો મારતો હતો તે પે ઘડનાર એક કંતારીએ દીઠું. તે બોલ્યો હતો કે 'માર જોરથી.' તે દા ડા પછી હું તમાચા મારતાં શરમાતો, પણ દર્શન કરી રહ્યા પછી ચાર પાસ જોતો કે કોઇ મને જોતું તો નથી ને પછી ડાબો હાથ આડો રાખી જ ણે હાથે ધીમે રહી તમાચો મારતો. મુંબઇમાં નર્મદેશ્વર નામના મહાદેવ છે.

જ્યાં થોડા જ લોકો દર્શન કરવા આવેછ ત્યાં હું અંધારામાં પૂજા અભિષેક કરીને 'હું ઘણો અપરાધી છઉં' એમ કહિને નાકલીટી તાણતો. રામજી જતો તો ત્હાં ઘણીએક પ્રદક્ષણા ફરતો. એ ભાવિકપણું અને મ્હોટપણમાં એકાંતમાં દલગીર રહેવાની તબિયત મારી માના સહવાસથી મારામાં આવ્યાં હશે એમ મને લાગેછ. તે કંઇ મને ભાવિકપણું રાખવાને કહેતી નહીં તોપણ તે મારી એ વૃત્તિ જોઇને પ્રસંન રહેતી.

૧૧. હમારી વખતમાં કાલેજમાં ચાર પંક્તિની સ્કાલરશીપ હતી— કલેર દસ રૂપિયાની; ઉવેસ્ટ પંદરની, સેકંડ નારમલ વીસની અને ફર્સ્ટ નારમલ ત્રીસ રૂપિયાની. કલેરની ઉમેદવારીમાં ઘણા જણા હતા તેમાં અગિયાર જણ પાસ થયા; તેમાં મારો નંબર ત્રીજો આવ્યો હતો. પરીક્ષા લેનાર જાણ્યામાં હેનરી ગ્રીન પ્રિન્સિપાલ, પ્રોફેસર પાટન, ટામસ રીડ ને બીજા બેએક અંગ્રેજો હતા. એ પરીક્ષા થઇ ૧૮૫૦ ના એપ્રિલમાં, પણ પછી બે મહિનાની રજા પડી તેથી જૂન મહિનામાં હું કાલેજમાં દાખલ થયો. એ પરીક્ષામાં મેં સઘળા વિષયોમાં થોડાઘણા જવાબ દીધા હતા, પણ એક નિબંધ અંગ્રેજીમાં લખાવ્યો હતો તે તો મને લખવો સુઝયો જ ન્હોતો. એક જ પારેગ્રાફ લખ્યો હતો તેની મને ૭ માર્ક મળી હતી. કલાસમાં હિસ્ટરીનાં કોમપોઝિશન મેં લાંબાં લાંબા ને સારાં સારાં લખ્યાં હતાં, પણ એ નિબંધ જે કે જાણ્યામાં, બૈરાંઓને ભણાવ્યાથી ફાયદા છે કે ગેરફાયદા છે, એ બાબતનો હતો તે મારાથી દુન્યાદારી ન જાણવાને લીધે લખી શકાયો ન્હોતો; કેમકે તે વખત મારૂં ચિત્ત નિશાળના ભણવાલખવામાં જ હતું.

૧૨. કાલેજમાં દાખલ થયા પછી કઇ કઇ ચોપડીનો અભ્યાસ ચાલ્યો તે મને વિગતવાર સાંભરતું નથી, પણ એટલું સાંભરેછ કે હિસાબમાં પાટન, હમને હારમૉનિક્સ ને પોલ્સ પોલાર્સનાં ગણિત અને ત્રિકોણમિતિ શિખવતો; ડા૦ જીરો, કેમીસ્ટ્રીનાં લેક્ચરો આપી પ્રયોગો કરી બતાવતો અને ગ્રીન, પોલીટીકલ ઇકાનામી ને લાજીક શિખવતો.

૧૩. હમે કાલેજના બે ત્રણ સાથી અને બીજા બે ત્રણ દોસ્તદારો એકઠા મળી મારે ઘેર રસાયનશાસ્ત્રના પ્રયોગો કરતા હતા. પછી થોડેક દહાડે હમે હમારા ઘરની ચોપડીઓ એકઠી કરી એક ન્હાનો સરખો પુસ્તકસંગ્રહ મારે ઘેર કર્યો હતો. પછી એવો વિચાર કર્યો હતો કે આપણે મહિનામાં ચાર વાર મળવું. તેમાં બે વાર આપણે નિબંધો લખી આપણામાં જ વાંચવા—માંહામાંહે લખતાં બોલતાં ને વાદ કરતાં શિખવું; અને બે વાર જાહેર સભા ભરી લોકનો સુધારો કરવો, એ વિચાર પાર પાડવાને મે

હમારાં મળવાને જુવાનપુરૂષોની અન્યોઅન્ય બુદ્ધિવર્ધક સભા એવું નામ આપ્યું. તેમાં હું પ્રમુખ, મયારામ શંભુનાથ સેક્રેટરી, કલ્યાણજી શિવલાલ તીજોરર અને નારાણદાસ કલ્યાણદાસ તથા બીજા બે કારભારીયો હતા. એ સભાની તરફથી જાહેર ભાષણો ભુલેશ્વરના ચકલામાં હમારા દોસ્ત મેધજી તથા ભવાની લક્ષ્મણના કોઇએક ઓળખીતાનાં ખાલી પડેલાં ઘરમાં (હાટકેશ્વરની પાસેનાં) ૧૦૦ થી વધારે સાંભળનારાઓની આગળ થયાં હતાં. મંડળી મળવાથી થતા લાભ વિષે ભાષણ મ્હોડેથી મેં કર્યું હતું ને જાદૂ વિષે ભાઇ નારણદાસે કર્યું હતું. પછી હમારી સભાએ, હમારા સ્નેહી ભાઇ હરિલાલના બાપ મોહનલાલ જે પાંજરાપોળનો વહીવટ કરનાર એક કારકુન છે તેની રજાથી પાંજરાપોળના બંગલામાં મળવા માંડયું—ને ભાઇ માણેકલાલ ગોપાળદાસે સ્ત્રીઓને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા વિષે નિબંધ તૈયાર કરીને કારભારીઓને તપાસવા આપ્યો. પણ એ નિબંધ જાહેર સભામાં વંચાવવાને દાહાડો હમે મુકરર કરતા હતા એટલામાં મારે કાલેજ છોડી સુરત જવું પડયું.*

૧૪. સને ૧૮૫૦ ના જુલાઇ આગસ્ટમાં એક મારા સ્નેહીએ મને સુરતથી કાગળ લખ્યો હતો, તેમાં કેટલીએક વાત મારી સ્ત્રીસંબંધી હતી. તે કાગળના સરનામાં ઉપર નામ મ્હારૂં, પણ ઠેકાણું મારા સસરા સુરજરામ સદર અદાલતના શાસ્ત્રીનાં ઘરનું હતું, તે ઉપરથી મારા સસરાએ સરનામું વાંચ્યા વગર પોતાનો જ છે એમ જાણી તે કાગળ વાંચ્યો ને તેના જ ઘરમાં એક મારો સગો રહેતો હતો તેને કહ્યું કે 'નર્મદાશંકરને આપી આવ.' એટલામાં બીજો કાગળ ઉપર કહેલી રીતનાં સરનામાંનો આવ્યો તે પણ મારા સસરાએ વાંચ્યો. મેં તો પહેલાં કાગળ ઉપરથી મારા સ્નેહીને લખ્યું હતું કે તારે હવે કાગળ લખવા નહીં—પણ મારો સસરો પેલો કાગળ લખનાર જે તેનો ભાણેજ થતો તેના ઉપર એટલો તો ગુસ્સે થઇ ગયો હતો કે તેણે સુરત પોતાને ઘેર લખ્યું હતું, જેથી પેલા બિચારાને તેની વડીઆઇ જે મારા સસરાની બ્હેન થાય તેના વરે ખુબ માર માર્યો હતો—ને એથી તે બચારો વગર વાંકે ઘરનો જુલમ ન બરદાસ્ત થયેથી પોતાની મેહેતાજીગીરીની નોકરી છોડીને કોઇ બીજે ઠેકાણે નોકરી મળેછ, એવું ઘરમાં બ્હાનું બતાવી સુરત છોડી જતો ર-

*મારા સુરત ગયા પછી દશ પંદર દાહાડે ભાઇ પ્રાણલાલ, ભાઈ મોહનલાલ વગેરે છોકરાઓની સભા જોઈ મનમાં હસવાને પાંજરાપોળમાં આવ્યા ને પછી અન્યોન્ય બુદ્ધિવર્ધકવાળાઓએ તેઓને સામેલ થવાની વિનંતિ કરી. તેઓના દિલમાં ઉતરી; ને પછી તેઓએ હમારી સભાનું નામ બદલી બુદ્ધિવર્ધક સભા એવું રાખ્યું–૩૧ મી માર્ચ ૧૮૫૧.

હતો. બે વરસ બ્હાર રખડીને પાછો સુરત આવ્યો તે વખત હવાડીએ ચકલે સહુના દેખતાં હું તેને ભેટયો હતો. મને મારા સસરા ઉપર ઘણો જ ધિક્કાર આવ્યો હતો—કે આટલા મોટા અધિકારપર છતાં સરનામું વાંચ્યાવના મારા કાગળો ખોલ્યા જ કેમ? મેં મારા સસરા ઉપર મ્હોટા ઠપકાનો કાગળ મોકલવાને તૈયાર કીધો હતો પણ મારા બાપના સમજાવવાથી પછી તે મેં ફાડી નાંખ્યો હતો.

૧૫. કાલેજમાં દાખલ થયા પછી મરજી મુજબ લેસન કરવાનું હોવાથી (કેમકે કાલેજમાં કંઇ રોજનાં રોજ લેસન આપવાં પડતાં નહીં ફક્ત પ્રોફેસરો લેકચર આપતા તે સાંભળ્યાં કરવાનું હતું) હું મારો વખત આ તે અંગ્રેજી ચોપડીઓ વાંચવામાં ગાળતો. તોપણ નોવેલ્સ ને ટેલ્સ વાંચતો નહીં.

૧૬. સને ૧૮૫૦ ના સપટેમ્બરમાં મારી જુવાનીના જોસ્સાએ બહાર પડવા માંડયું—હું બાળપણમાં નઠારી સંગતમાં ન છતાં, ને બૈરાંઓસંબંધી વાતો મેં વાંચેલી નહીં તે છતાં મ્હારાં મનની વૃત્તિમાં નવો ફેરફાર થયો—**મને બૈરાની ગંધ આવવા માંડી.** હમે મુંબઇમાં જે ઘરમાં ભાડે રહેતાં તે ઘરમાં બીજાં ભાડુતો પણ રહેતાં. તેમાંનાં બૈરાંઓ ગમે તે ભમે તે વાતો કરતાં હતાં તે મેં છાનાંમાનાં સાંભળવા માંડી; બૈરાંઓ પોતાના એકાંતમાં શું કરતાં હશે તે જાણવાનો મેં અંદેશો કરવા માંડયો. શામળભટની વાર્તાની ચોપડીઓ વાંચવા માંડી. એ સઘળાંથી ઉશ્કેરાયલી હાલતમાં સંભોગ ઇચ્છાનો જોસ્સો ઘણો થવો જોઇયે તે મ્હને ન્હોતો; પણ એવી ઇચ્છા થતી કે કોઇ સ્ત્રી સાથે સ્નેહ બંધાય તો સારૂં. અસલથી ઘણો જ ડાવકો ને શરમાળ તેથી અને ઇશ્કબાજીથી વાકફ એવા દોસ્તો નહીં તેથી મારાથી મારા જોસ્સાને લગાર પણ બ્હેકાવાયો નહીં. કોઇ બઇરી પોતાની મેળે મને બોલાવે તો હું બોલું એવી ઇચ્છા થતી. એ જોસ્સો મને જારે કાલેજમાં રજા હોય ને ઘેર નવરો હોઊં તારે જ થતો—ને તે પણ દહાડે જ—રાતે નહીં—એ જોસ્સો મને મહિનો દહોડેક રહ્યો પણ તેથી હું કંઇ બળ્યાં કરતો નહીં.

૧૭. સને ૧૮૫૦ ની ૨૭ મી નવેમ્બરે મારી મા સુરતમાં મરી ગઇ. મારા બાપ સુરત હતા ને હું એકલો મુંબઇ હતો. જ્યારે સુઆના સમાચાર મારા બાપના સ્નેહી ગોકુળનાથ ઉપર આવ્યા ત્યારે હું કોટમાં રોજ સ્વારે એક પારસીને શિખવવા જતો ત્યાં હતો. હું ૧૧ વાગે ઘેર આવ્યો ત્યારે ઓટલે ગોકુળનાથ બેઠા હતા. તેણે મને ઉપર જતાં અટકાવ્યો—હું તરત સમજ્યો—મ્હારાથી પાઘડી ફેંકઇ દેવાઇ ને હું એકદ સુમ થઇ સહુની સાથે તળાવે જવા ઓટલે બેઠો.

૧૮. મારી ઉમરમાં, મારાં સગાંમાં, મારા ઘરમાં કોઈનું મરણ સમજતી અવસ્થામાં પહેલવેહેલું જ સાંભળ્યું—મ્હારી માનું મરણ સાંભળ્યું—મ્હારી મા મરી ગઇ એથી અને એ વખત દિલાસો દેનાર મ્હારા બાપ મારી પાસે નહીં એથી હું હોલેદિલ બની રહ્યો. મેં સુતકમાં કાલેજ જવું બંધ રાખ્યું હતું તેથી ૧૦ દાહાડા સુધી તો મેં ૧૧ થી તે ૬ સુધી તીજા માળની બારીયે બેસી તડકા સામું જોયાં કીધું—તે મને પીળા ને રોતા લાગતા! રાતે પણ ઉદાસ રહેતો. પણ એ ઉદાસી મરણના ઘરની ન્હોતી પણ વૈરાગના ઘરની હતી. હું શરીરના રોગ, મોતના ભો અને ઇશ્વર સંબંધી વિચારમાં ધૂમ રહેતો; અને કૃષ્ણને* 'કરવું હોય તે કરે, જિવ તૂં શિદને ચિંતા ધરે' એ વચન વારેવારે બબડ્યાં કરતો. તેરમું વિત્યા પછી મેં કાલેજમાં પાછું જવા માંડ્યું, પણ ચિત્ત ઠેકાણે નહીં. એ જોસ્સો મને એક મહિનો સારી પેઠે રહ્યો.

૧૯. પખવાડીયા પછી સુરતથી કાગળ આવ્યો. તેમાં એમ હતું કે વહુ મોટી થઇછ માટે નર્મદાશંકરે હવે વહેલું આવવું. મારા સસરાની મરજી એમ કે સુરતમાં ઘર મંડાય. મારા બાપના બે વિચાર—સગવડને માટે સુરત ને છોકરાનો અભ્યાસ તથા બાપદીકરા સાથે રહિયે એ બે માટે મુંબઇ ઠિક પડે. એ વખતે મને પણ સ્ત્રીને મળવાનો સારી પેઠે જોસ્સો થઇ આવ્યો હતો. એટલામાં મને કોગળિયું થયું તેથી મારા બાપે સુરત મોકલવાનું જ રાખ્યું. ને મારા સસરા મને સુરતમાં નોકરી મળવા માટે પોતાના સ્નેહી જગન્નાથ શંકરશેઠના છોકરા વિનાયકરાવ પાસે સુરતની ઇસ્કોલના ગ્રેહામ ઉપર સિફારસના કાગળો લખાવવાની તજવીજમાં હતા. મારી તો સુરત જ જવાની ઇચ્છા થઇ હતી તેથી અને વળી કાલેજમાં અભ્યાસ ન થવાથી પરીક્ષામાં પાસ તો થવાનો જ નથી એમ જાણી મેં તો સુરતમાં જ નોકરી લેવાનુ ધાર્યું.

૨૦. કાલેરાથી હું સારી પેઠે સારો થયો હતો તો પણ તેનું બ્હાનું કહાડી રાજીનામું આપી, પ્રોફિસરોનાં સરટીફીકેટો લઇ હું સુરત આવ્યો. મ્હારાં સરટીફીકેટો આ પ્રમાણે છે:—

Elphinstone Institution
Feb 8th 1851

I have known Narmadashankar for the last eighteen months; but principally since June 1850 at which period he commenced his studies in the College Department of the Elphinstone Institution.

---

*એ વચન દયારામનું છે તે હું તે વખત જાણતો ન્હોતો—મારી મા ભજન ને જે મારા સાંભળ્યામાં એક બે વાર ગાતું આવેલું તે કંઇ સાંભરી આવેલું.

Out of large list of candidates for clare-scholarships of whom eleven succeeded, Narmadashanker obtained the third place. He distinguished throughout the term as a student but he has lately been attacked by cholera which has left him so weak and ill that his Doctor insists upon his removal from Bombay to his native town, Surat.

We all part with him with great regret.

(Signed) H. GREEN,
Acting Principal.

2

Narmadashankar Lalashankar a student in the College Department of the Elphinstone Institution, has been under my Tuition in English Literature and history for the last year and a half. It would be impossible to speak too highly of his acqirements, or of his industry. His knowledge of the English Language is remarkably good for his standing and he has made considerable progress in the study of history, ancient and modern, but more particularly in the History of India. At the examinations of June 1849 (1850) he came out 3rd in his class and was appointed a Clare or 1st year's scholar, in which capacity he has givan great satisfaction and I regret to say that he is now obliged to leave (I hope only for the present) Bombay.

He is decidedly a boy of great talents and his conduct as far as I know of has been always most unexceptionable.

Elphinstone Institution
February 14th 1851.

(Signed) R. T. REID A. B.
Acting Professor of History
And General Literature.

3†

I have great pleasure in bearing testimony to the good conduct and industry of Narmadashankar Lalashankar since I became acquainted with him. At the scholarship examination in April 1850 his answering was extremely good and his progress since has been very fair notwithstanding his ill health which I regret has at last compelled him to leave the Institution.

Elphinstone Institution
25th Feby. 1851

JOSEPH PATTON
Profr. Math and Physic.

†એ સરટીફીકેટ લખી આપવા પાટનને ફુરસદ નોતી તેથી હું તે લીધા વના સુરત આવ્યો હતો—પછવાડેથી મારા બાપે તે લખાવી મોકલ્યું હતું.

વિરામ ૫ મો

મ્હેતાજીગિરી – ૧૮૫૧–૧૮૫૪

૧. હું સને ૧૮૫૧ ની ૧૯ મી ફેબ્રુવારીએ સુરત આવ્યો–મઝામાં પડ્યો. બીજે કે ચોથે દહાડે હું સુરતની ઇસ્કુલના વડા ગ્રેહામને મળવા ગયો. ત્હાં મેં પૂછ્યું કે તારા ઉપર મારા સંબંધી વિનાયકરાવ જગન્નાથના કાગળો આવેલા છે? તારે તે બોલ્યો કે હા પણ બોર્ડનો એવો ઠરાવ છે કે સુરતની જ ઇસ્કોલમાંનાને મોટા પગાર કરી આપવા. તે વખત એવું હતું કે ત્રણ ત્રણ ચચ્ચાર રૂપિયાના માનીટરોને કહાડી નાખી મોટા પગારના છ જ માનીટરો રાખવાનો બોર્ડનો હુકમ આવ્યો હતો–હું નાઉમેદ થઇ ગયો. મેં ગ્રેહામને કહ્યું કે હું પણ તારો જ શિખવેલો છઉં માટે તારે મને પણ તારી પાસે રાખવો જોઇયે. તે બોલ્યો કે આવ્યાં કરજે–પછી નોકરીની મતલબે મેં એક બે મહિના ઇસ્કુલમાં ફર્સ્ટ કલાસમાં નામ પણ દાખલ કરાવી રાખ્યું હતું પણ હું કંઇ બરોબર જતો નહીં ને પછવાડેથી મેં જવું મુકી દીધું હતું.

૨. બાપ મુંબઇ, રોજગાર નહીં. એકલો પડી ગયો તેથી પાછું મન દલગીરીમાં ફટકેલ થઇ ગયું ને તેમાં મારી મા સંબંધી પાછા ખ્યાલો થવા માંડ્યા. એવામાં એક કુળવંતી ડાહી સ્ત્રીનો સહવાસ થયો અને એથી મારૂં સમાધાન થયું.

૩. મેં મારી ગમતને સારૂ એક મંડળી ઉભી કરવા ધારી ને પછી તે વાત મેં મારા સગા દોલતરામને કહી. એણે મંડળીની સાથે એક છાપખાનું કહાડવાનું કહ્યું અને પછી હમે ભાગીદારો કરી "સ્વદેશહિતેચ્છુ" એ નામની મંડળી ઉભી કરી. એક પાસથી છાપખાનાંમાં "જ્ઞાનસાગર" નામનું ન્યુસપેપર અઠવાડિયે એક વાર નિકળવા માંડ્યું ને બીજી પાસથી ભાષણો થવા માંડ્યાં. જ્ઞાનસાગર કહાડવાની દોલતરામની મતલબ દુર્ગારામ મહેતાજીની કેટલીક નરસી ચાલ જાહેરમાં આણુવાની હતી પણ તે મારા જાણ્યામાં પછવાડેથી આવી. પ્હેલું ભાષણ મેં મંડળી મળવાથી થતા લાભ વિષે લખીને તા૦ ૪ થી જુલાઇયે કર્યું હતું. એ જ્ઞાનસાગર આસરે ૧ વરસ ચાલ્યું. પછી તે મંડળી ભાગી ગઇ ને સઘળું અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગયું.

૪. એ વરસમાં મારી સ્ત્રીને ત્રણ મહિનાનું અધુરે ગયું હતું.

૫. રાંદેરની સરકારી ગુજરાતી નિશાળના મેહેતાજીથી બરાબર કામ હોતું ચાલતું માટે તેને રજા આપી એ જાગે સને ૧૮૫૨ ની ૧ લી મેથી રૂ ૧૫ ને પગારે મને ત્હાં જવાનું કહ્યું તે મેં બેઠાથી બેગાર ભલો એમ કબુલ કીધું.

૬. હું સ્હવારે ચાર વાગતે ઉઠીને હોડીમાં* બેસી સામે પાર જતો. ત્યાંહાં જો આગલા દહાડાના ઠરાવથી ઘોડો આવ્યો હોય તો તે ઉપર બેસી અહીં તહીં કલાક બેએકલગી દોડાદોડી કરીને ને નહિ તો ચાલતો ચાલતો રાંદેર જતો. સાડે સાત આઠે રાંદેર પહોંચતો. પછી મલાઇ મંગાવી ખાઇને થાક્યોપાક્યો સુઇ જતો. ત્રણ ચાર મોટી ઉમરના શ્રીમંતના છોકરાઓ જે પ્હેલા વર્ગના મારા નિશાળિયા હતા તેમનો મારાપર ઘણો ચાહ હતો. તેઓ નિશાળનું કામ ચલાવતા–અક્કેક મ્હોલ્લાના છોકરાઓને તેડી લાવનાર અક્કેકો છોકરો કરી મુકયો હતો તેથી સ્હવારના ૭ વાગામાં નિશાળ ભરાતી ને પ્હેલા વર્ગના તમામ છોકરાઓ બીજા બધા વર્ગમાં માનીટર જતા ને સારી પેઠે શિખવતા. હું નવ વાગતે ઉઠી એક્કેક વર્ગમાં ૫–૧૦–૧૫ મીનીટ ગાળતો ને પછી ૧૦ વાગે બીજા બધા છોકરાઓને રજા આપી પ્હેલા વર્ગનાને શિખવવા બેસતો તે સાડા અગિયાર લગી. પછી તાપીએ ન્હાવા જતો–ત્હાં ત્રણ કલાક પાણીમાં તોફાન કરતો–પછી બે વાગે ઘેર આવી ત્રણ વાગે જમતો. નિશાળ તો બે વાગેથી જારી થયલી જ હોય–માનીટરો શિખવતા જ હોય. હું જમીને પાછો અક્કેક વર્ગમાં બેસતો ને ૪॥ વાગતે નિશાળને રજા આપી પ્હેલા વર્ગને ૧ કલાક શિખવતો ને પછી કાંતો ઉભી હોડીયે અથવા કાંઠે કાંઠે સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોતો જોતો ૭ વાગતે ઘેર આવી જમીને સુઇ જતો. એવી રીતે ૮૦ છોકરાને હું એકલો ભણાવતો. એક ભાઇચંદ્ર કરીને શ્રાવકનો છોકરો હતો તેને મેં ભૂમિતિના સિદ્ધાંતમાં ઘણો જ ખબરદાર કરયો હતો. કલ્યાણદાસ ને વજુભાઇ પારેખના છોકરાઓ પણ વાંચવે લખવે સારા હતા. વખતે વખતે હું ચાર પાંચ દાહાડા રાંદેરની આસપાસના ગામડાની સેહેલ કરી આવતો; આઠ નવ મહીને પરીક્ષાના દાહાડા ઉપર હું રાંદેર રહી રાતે છોકરાઓને શિખવતો–એવું બન્યું કે ગ્રેહામ આગળથી વરદી આપ્યા વનાં સવારે રાંદેર આવ્યો ને હું તો સુતો હતો. છોકરાઓએ પાથરણાં પાથરી ઠીકઠાક કરી મ્હેલ્યાં એટલામાં ગ્રેહામ નિશાળ ઉપર ન્હડી આવી ખુરસી પર બેઠો–હું નિશાળને લગતા એક ઓરડામાં રહેતો ત્યાંથી બ્હાર આવી ઉભો. ગ્રેહામે મને પુછ્યું કે, આ શી સુસ્તી ? તેને જવાબ આપ્યો કે, રાતે ઉજાગરા કરીયેછ; ને વરદી વના કેમ તૈયારી કરી શકાય ? પછી તેણે પરીક્ષા લીધી ને છોકરાઓના જવાબથી ખુશ થઇ ત્હાં આવેલા લોકને કહ્યું કે, માસ્તર ઘણા સારા છે, માટે ફરી ફરીને આવો શિખવવાનો વખત નહીં આવે તેથી છોકરાઓને ભણુવા મોકલવા. પછી સાહેબ સિધાવ્યા.

---

*હું સુકાન ફેરવતો ને હોડીવાળો સ્હઢની તજવીજ રાખતો–આહા ચોમાસાની રેલમાં હોડીમાં બેસી એરીયાં ખાવાની કેવી મઝા ?

૭. રાંદેર જવા આવવાની ખટપટથી હું ઘણો ગભરાયો હતો તેથી મેં સુરતમાં નોકરી લેવી ધારી. એવું બન્યું કે દુર્ગારામ મહેતાજીને ગ્રેહામ સાથે ન બનવાથી સાહેબે તેને રાજકોટ મોકલ્યા—ને તેની ખાલી પડેલી જગોપર નાનપરાંની નિશાળના ત્રિપુરાશંકરને મુકીને તેની જગો મને આપી. સને ૧૮૫૩ ના માર્ચમાં. અહીંના છોકરાઓ સઘળા ત્રિપુરાશંકરને ત્હાં ગયલા. મારે નવેસરથી નિશાળ જમાવવી પ્રાપ્ત થઇ—તો પણ પછી મારૂં નામ સાંભળી કતારગામના છોકરાઓએ અને મને ન્હાનારા રાંદેરના છોકરાઓએ છેક નાનપરે આવવા માડયું. અહીં મને નિશાળના કામમાં કંટાળો લાગવા માંડયો—ભણનાર નહીં, ભણાવવાનું નહીં ને વળી શહેરમાં મ્હેતાજીની આબરૂ થોડી તે મને બહુ જ લાગવા માંડયું. એ દુખથી મેં વડોદરાના રેસીડેંટ ફ્રૂલ જેમ્સને નોકરીને સારૂ અરજી કરી પણ જવાબ પાછો વળ્યો નહીં.

૮. સંવત ૧૯૦૮ ના જેઠમાં મારી વહુને અધરણી આવ્યું ને શ્રાવણમાં સને ૧૮૫૨ ના જુલાઇ કે આગસ્ટમાં છોકરી અવતરી જે ૧૫ દાહાડાની થઇને મરી ગઇ, વળી ૧૯૦૯માં મારી વહુને દાહાડા રહ્યા પણ આઠ મહિનાનું મુએલું છોકરૂં આવ્યું તેનાં ઝેરથી તે* આસો સુદ બીજે ૧૮૫૩ ની ૪ થી અકટોબરે ૧૬—૧૭ વરસની ઉમરે મરી ગઇ.

---

*એક વખત મારે ઘેરથી તે એજીવવાળી પીહર જતી હતી ને તેણે રસ્તામાં એક કાળો સાપ દીઠો હતો ને તે તેથી ઘણી એભક ખાઇ ગઇ હતી. હું જાણુંછ કે તે દાહાડેથી જ તાવ લાગુ પડયો ને અંતે ગઇ! મુવેલું છોકરૂં હું જ સવારે દાટવા ગયો હતો પણ તે ખાડામાં મુકતાં તે કુમળું ને ગોરૂં નાળવાળું મારા જોવામાં આવ્યું હતું તે ચિત્ર હજી મને સાંભરેછ—રે તેના ઉપર માટી નાખતાં મારો જીવ ચાલ્યો નોહોતો. છોકરાંને દાટીને આવ્યો કે વહુની તૈયારી થઇ ને પાછલે પોહોર ત્રણ વાગતે વળી પાછો ત્રણ ગાઉ અશ્વનીકુમાર તેને બાળવાને ગયો. સુવાવડીને બાળતાં પેહેલાં ઘણો વિધિ કરવો પડે છે—ખાડો કરી સુવાડેછ—ઉપર મંત્ર ભણેછ—પાણીયો રેડેછ વગેરે.—અરે તે વખતનું મારી વહુનું ચિત્ર—ચોટલો છુટો—કપાળે પીયળ—ગોરૂં શરીર—આંખ મીંચાયલી મારી આંખ આગળથી ખસતું નથી—આહા તે વેળા ઓટને લીધે કાંઠા ઉપરના કેટલાં જીવડ્યા બળ્યાં છ! એ વહુનું પીહેરથી નાનીગવરી ને મારે ઘેરથી ગુલાબ વહુ નામ હતું—તે ઠીંગણા ઘાટની ને ઘણી ગોરી હતી. મોટા સેચડ આવવાથી મ્હોડાંપર આછા ગોભા પડ્યા હતા પણ દૂરથી આવતાં જોઇ હોય તો ગોરૂં મ્હોહું ઘણું જ તકતકતું દેખાતું—એ ભણેલી નોતી તેમ ઘરકામમાં કુશળ નોતી પણ ભોળી સાચી આજ્ઞાંકિત ને મારા ઉપર ઘણી જ પ્રીત રાખનારી હતી. મારી ન્યાતમાં એવું કહેવાતું કે હું તેને બહુ દુખ દેતો પણ તે દુખ આ રીતનું હતું—કે હું ઘરમાં રાતે ૯—૧૦ વાગતે આવતો ને પેલીને ઘરમાં એકલું બેસી રેહવું પડતું—એનાં ઘરનાં બૈરાં એને મારે વિષે આડું આડું સમજાવતાં તેથી તે

૯. વહુ મરી ગયા પછી ઘરમાં હું એકલો પડ્યો–વસ્તી ગઇ. નિશાળમાં છોકરાઓની મોટી સંખ્યા કાયમ રાખવાની ફિકર બહુ થવા માંડી. ઊંચી પાયરીની જગાને સારૂ મેં ફાંફાં મારયાં પણ તે ન મળી તેથી હું ઘણો નાઉમેદ થઇ ગયો. દુનિયાંદારીથી પણ ઘરાઇ ગયાના સબબથી હું કંટાળ્યો હતો. એ સઘળાંની સાથે વિદ્વાન દાખલ કોઇ રીતની પ્રસિદ્ધિ મેળવું એ જે મ્હારો અંગ્રેજી શિખતો ત્યારનો જોસ્સો તે પાછો તાજો ઉઠીને 'ચલચલ મુંબઇ' એમ ઉસકેર્યા કરતો.—સુરત મને કડવા ધાવા લાગ્યું. મેં કાલેજના પ્રિનસિપાલ હારકનેસને અંગ્રેજીમાં કાગળ લખ્યો કે, વિદ્યાના ઝાડના ફળનો સવાદ મેં ચાખ્યોછ તેનો ગળકો હજી રહી ગયોછ માટે મને નિશાળમાં બે કલાક ગુજરાતી શિખવવાની નોકરી આપવી કે બાકીના વખતમાં હું મારો અંગ્રેજી અભ્યાસ કરૂં. જવાબ કંઇ પાછો વળ્યો નહીં ને હું તો બહુ અકળાયો–પછી મુંબઇ જવાના જોસ્સાથી એટલો તો ઊંચકાયલો થયો કે સને ૧૮૫૩ ની ૨૯ મી અકટોબરે મેં ગ્રેહામને રાજીનામું મોકલ્યું કે 'કેટલીએક ઘરં અડચણને લીધે હાલની મેહેતાજીગીરીની નોકરી તરત છોડી દઇ મારે મુંબાઇ જવું છે વાસતે આ નોટીસ આપી ઉમેદવાર છઊ કે આજથી શિરસ્તા મુજબ મુદત પુરી થતે સાહેબે રજા આપવી.' એના જવાબમાં આવ્યું કે 'ત્રણ મહિનાની મુદત માગી ફરીથી રિપોટ કરો.' મેં પાછું લખ્યું કે મારાથી થોભાશે નહીં માટે તાકીદથી રજા આપવી તે ઉપરથી બેડેથી તા૰ ૨૭ મી ડિસેમ્બરનો હુકમ આવ્યો કે 'તમે જે તમારી વાત લખી તે ઉપરથી તમારૂં રાજીનામું કબુલ રાખ્યું છે ને તમે રંદિરની

મનમાં જરાક બળતી પણ મને કંઇ જ જણાવતી નહીં–તેમ એ શ્રીમંતની છોકરીથી મારા ઘરમાં બાંજફોડ બહુ થતી તો પણ મેં કોઇ દાહાડો એને ધમકાવી સરખી નથી–અલબત મને તેનું અતિભોળાપણું પસંદ નોતું ને ચતુર નહીં તેથી મારા પ્રેમનો જોસ્સો નરમ હતો. મને મારા સસરા સાથે બનતું નહીં–હું સુધારામાં તે તેને ગમતું નહીં. મંડળી મળવાથી થતા લાભના નિબંધમાં મેં શાસ્ત્રીઓની ધુળ કહાડી હતી તે ઉપરથી તે ઘણા નારાજ હતા. એક વખત ચાર લોક દેખતાં સુધારાની વાત નિકળી હતી તેમાં તે બોલ્યા હતા કે 'એ જે ડાઘ પડયો તે કદી જવાનો નહીં.' મેં કહ્યું હતું કે 'તમારામાં હમારા કોપ કહાડવાની શક્તિ નહીં ત્યારે હમારો શો વાંક'–'તમે હમારી–સાથે વાત ન કરો ને પછવાડે બબડ્યાં કરો એ સારી વાત નહીં.' હમારે સસરા જમાઇને ગમે તેમ હતું તો પણ તે સુરતની નાગરી નાતનું ભૂષણ હતું ને સદર અદાલતમાં ૩૦૦ ને પગારે શાસ્ત્રી રૂપે મોટા પ્રતિષ્ઠિત મનાતા હતા. મારી સાસુનો મારા ઉપર બહુ પ્રેમ હતો પણ ઘરમાં ચલણ મારી સાળીઓનું હતું તેથી ને એઓ મારી વહુને મારે વિષે કંઇ કંઇ આડું સમજાવતી હતી તેથી તેઓને વિષે મારો પણ ઘણો જ હલકો વિચાર હતો. મારી મા તો એ ઘેરાં ઉપર વિવાહ મળ્યો ત્યારથી જ નારાજ હતી.

નિશાળના મેહેતાજીને તમામ ચાર્જ આપજો.' પછી મેં સને ૧૮૫૪ ની ૨ જી જાનેવારીએ નિશાળનો ચાર્જ રાંદેરની નિશાળના મેહેતાજી મારા સ્હાડુ કેશવરામને સોંપી આપીને બીજે દાહાડે આગબોટપર ચડી બેઠો.

૧૦. તા૦ ૧૯ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૫૧ અને તા૦ ૨ જી જાનેવારી ૧૮૫૪ એ બેના દરમિયાનમાં મેં કોઇ અંગ્રેજી કે ગુજરાતી ચોપડી વાંચી ન્હોતી; ને એક હાર્કનેસને કાગળ લખ્યો હતો તે સિવાય બીજું કંઇ અંગ્રેજીમાં લખ્યું પણ ન્હોતું. ગુજરાતીમાં પણ ત્રણેક ભાષણ લખેલાં, બીજું કંઇ નહીં. 'જ્ઞાનસાગર'માં મેં કંઇજ લખ્યું નથી; તે દોલતરામ લખતા. હું ભાંગ પીતો, પાક ખાતો (બીજી જાતની કંઇ પણ કેફ કરતો નહીં) અને મેરાંઓમાં મ્હાલતો. એકાંતમાં હું નામ મેળવવાના (પૈસો મેળવવાના નહીં) અને પ્રેમસંબંધી વિચારો કરતો. સુધારાના અને તેને અમલમાં આણવાના વિચારો પછી ખાનગી કે જાહેર તે વખત બિલકુલ ન્હોતા. જાતિભેદ, પુનર્વિવાહ, મૂર્તિપૂજા, અભક્ષ્યાભક્ષ્ય વગેરેના સુધારા સંબંધી વિચારોનું મને સપનું પણ નહીં હતું. ઉદ્યોગ કરવો, સંપ રાખવો, ભાષણ કરવાં, નિબંધો વાંચવા, ગ્રંથો લખવા અને દેશનું ભલું કરવું એટલું જ હું સુધારા સંબંધી જાણતો.

એ વખતમાં 'જ્ઞાનસાગર'ના છાપનાર જદુરામ સાથે દોસ્તી બંધાઇ હતી. એ કોઇ કોઇ દાહાડો વાતમાં દોહોરા, ચોપાઇની માત્રા સંબંધી બોલતો, તે હું બેદરકારીથી સાંભળતો. એની સાથે હું ભાદરવા મહિનામાં સાંગી જોવા જતો ને ત્યાં કવિતો મારે કાને પડતાં પણ તે ઉપર મારો લક્ષ નહીં. દોસ્તદારની સાથે ફરવું એ જ કારણ ત્હાં જવાનું.

એ વખતમાં દલપતરામ* કવિ સુરતમાં હતા ને આઘેથી હું એને ઓળખતો કે આ દલપતરામ કવિ છે—નહીં જેવાં કંઇક આશ્ચર્યથી તેની

*એ વખતમાંના બે પ્રસંગ દલપતરામ સંબંધી મારા મિત્રોએ મને મ્હોંવાટેથી કહેલા તે આ છે. દુર્ગારામ મેહેતાજીયે સુરતની અદાલતના રઘુનાથ શાસ્ત્રી કાંતે આગળ દલપતરામની શીઘ્રશક્તિની પ્રશંસા કરેલી તે ઉપરથી એક દિવસ તે શાસ્ત્રીયે એક ચરણ કહ્યું કે 'સુરતમાં સુરત કર સુરત કામિની સાથે'ને પછી તે દુર્ગારામે કાગળપર લખ્યું પછી દલપતરામે તુરત લખાવ્યું કે 'પદ પૂર્વાર્ધ લખ્યું છે દુર્ગારામે હાથે.' શાસ્ત્રી મનમાં સમજ્યા કે જુક્તિવાળા છે પણ શીઘ્ર કવિ નથી. બીજો પ્રસંગ—દુર્ગારામ મેહેતાજીના ઘરની પાસે મહાદેવનું દેહેરું છે ત્હાં પૂજા થતી હતી—તાપીશંકર ગંધ્રપે દલપતરામને નાયિકા ભેદ સંબંધી પુછ્યું હતું પણ તેનો તેને મનમાનતો જવાબ મળ્યો નોહોતો. મને સાંભરેછ કે એક બખત દુર્ગારામ મેહેતાજીએ મને કહ્યું છે કે દલપતરામ રાગને ઓળખી શકતા નથી. એક વખત ચૌદસની પુજામાં સહુ તેને હસતા હતા. દલપતરામ રાગને ઓળખી શકતા નથી તે વાત ખરી છે—જારે મેં અમદાવાદમાં ભાષણ કર્યું હતું ત્યારે જે

રસિક છતે નિર્ધન ને સ્ત્રીવિયોગી તેમાં મારી વૃત્તિ વૈરાગી. પણ ધન્ય છે તેને કે પોતે પોતાનાં દુઃખનો જોશ મનમાં સમાવી મને શાસ્ત્રનાં ને દુનિયાદારીનાં દૃષ્ટાંતો આપી મ્હારા મનનું સમાધાન કર્યા કરતા. એ બાપ તારી મને બહુ ખૂટ છો એ મારી હાલત વિષે પૂરી સાક્ષી એક મારી ન્યાતના ઘરડા પ્રદ્યુમનજી હિરાચંદજી આપી શકશે.

૫. એ ધુમરાયલી હાલતમાં જનરલ આસેમ્બ્લી ઇન્સ્ટીટ્યુશનનાં મકાનમાં નેટીવ બુક કલબ નામની લાઇબ્રરીમાં હું એક દાહાડો બેઠો હતો, ત્હાં એક ગુજરાતી પાઘડીવાળા ગોરા છોકરાને ચોપડીયો લેમુક કરતો દીઠો; થોડી વાર પછી કોણ જાણે શાથી (સાંભરતું નથી) હમે એક એકથી અજાણ્યા છતે વાતચીત કરવા મંડી પડ્યા. એ શખસ કાલેજમાં જતા મારી ન્યાતના ઝવેરીલાલ ઉમીયાશંકર હતા, જેણે મને કાલેજમાં દાખલ થવાની ભલામણ કરી તેવિષે ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું હતું. મારા બાપે પણ મને એજ સલાહ આપી ને પછી હું તા૦ ૧૩ મી જુને રૂ. ૬૦) આપીને પેઈંગસ્ટુડંટમાં નામ દાખલ કરાવી કલેરસ્કાલરના કલાસમાં બેઠો. બે મહિના પછી મારી વહુનું વરસી સારવાને મારે સુરત આવવું પડ્યું. અહીં વળી ૧૯૧૦ ના ભાદરવા વદ પાંચમે મારા કાકાનું મરણ થયું. એ રીતે બે મહિના પાછા સુરતમાં કહાડવા પડ્યા. પછી પાછા મુંબઇ જઇ રાત્ર દિવસ અભ્યાસ કરી મેં ડિસેમ્બરમાં પરીક્ષા આપી અને સોએ સાઠ આની મેળવી હું ઉવેસ્ટસ્કાલર થયો—મને મહિને ૧૫ રૂપિયા મળતા થયા.

૬. એ વખત હિસાબ શિખવનાર દાદાભાઇ નવરોરજી પ્રોફેસર હતા. બીજા કોણ કોણ પ્રોફેસરો હતા અને બીજો શો શો અભ્યાસ ચાલતો તે મને સાંભરતું નથી. મારી સાથે પરીક્ષા આપનારા છોકરાઓએ દાદાભાઇ કને તકરાર લીધી હતી કે નર્મદાશંકરની હાજરી હમારા જેવી બરોબર નથી માટે કેટલીએક આની ઓછી કરવી જોઇયે—દાદાભાઇયે જવાબ દીધો હતો કે તમે તમારા લખવામાં સ્પેલીંગમાં ઘણી ચુક કરી છે ને એણે કીધી નથી. હું મગરૂબ થયો હતો કે સુરતમાં ત્રણ વરસ અંગ્રેજી એક પણ ચોપડી ન વાંચ્યા છતાં સ્પેલીંગમાં મેં કંઇ ચુક ન કરી.

૭. ૧૮૫૫ માં પણ મનનો ગભરાટ ઓછો ન્હોતો-ધુંધવાતો ને ધુંધવાતો રહેતો. હું ગપ્પા માર્યા કરતો, વિલાત જવાના તડાકા મારતો; બીજા લેસન કરતા ત્યારે હું મારા પોતાના જ વિચાર કર્યાં કરતો; પ્રોફેસરોનાં લેકચર પણ મન દઇ સાંભળતો નહી. મારા સાથી મોરલીધર ગીરધર જે હાલ કચ્છની દરબારમાં છે તે, ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર ને હાલ વેપારી છે તે અને ત્રિભોવનદાસ દ્વારકાદાસ જે હાલ કમરૂન્ને

તૈયબજી વકીલને ત્યાં છે તે મારૂં બોલવું ચાલવું જોઇને મને લાલાજી કહીને બોલાવતા. હું લેસન બેસન કંઇ કરતો નહીં પણ જ્યારે હાર્કનેસના ક્લાસમાં ફાલ્કનરનાં શિપરેકની કવિતા અને વર્ડ્ઝવર્થની કવિતા ચાલતી ત્યારે હું એકચિત્તે તે સાંભળતો ખરો–ખરે એ કવિતામાં સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં વર્ણનની અસર મને બહુ જ થતી; શિપરેકમાંના ખલાસીઓની આખર સુધીની બ્હાદુરી હજી મને સાંભરેછ. વળી મને સાંભરેછ કે મેં આગસ્ટમાં સોએક લાઇન અંગ્રેજીમાં પરચુરણ પરચુરણ બાબતની જોડીને મી૰ રીડને બતાવી હતી પણ એણે તે જોઇને મને હસી કહાડ્યો હતો.

કાવ્ય રચવાની પ્રેરણા

૮. હું મારી ચળિત વૃત્તિને ઠેકાણે આણવાને બહુ મથતો પણ કંઇ મારૂં ફાવતું નહીં. સપટેમ્બરની શરૂઆતમાં ધીરા ભગતનાં બે ત્રણ પદ મારા વાંચવામાં આવ્યાં તે ઉપરથી હું દહાડોરાત તેની જ લવારી કરતો. એ પદોના વિચાર મારી વેરાગ વૃત્તિને મળતા હતા. ચોથે કે પાંચમે દાહાડે મારાં મનમાં સહજ આવ્યું કે હું પણ એ ઢાળનું કંઇ બનાવું–પછી મેં પરબ્રહ્મ જગકર્ત્તારે સ્મરોની ભાઇ હરઘડી' એ પદ બનાવ્યું ને બીજે દાહાડે જીવ તું મૂરખ સમજે રે કહું છું ઘેલા ફરી ફરી' એ બનાવ્યું–પછી વિચાર કર્યો કે આવી રીતે હું જાતે બનાવવાની ટેવ રાખું તો મારી વૃત્તિ ઠરી ઠામ થાય ખરી–કોઇ પણ રીતે વૃત્તિ સ્થિર થાય છે એ મારો ઉદ્દેશ હતો–માટે પદો બનાવવાની ખટપટમાં રેહેવું અને ઉભરો બ્હાર નીકળે તેથી ખુશ રેહેવું એ વાત મેં નક્કી કરી. વળી વિચાર્યું કે ભણવું, કમાવવું, માન મેળવવું, મેરી કરવી એ સહુ આનંદને માટે છે ને મને જારે પદો બનાવવાથી આનંદ થાય છે તારે હું તો એ જ કામ કરીશ ને શેર જુવાર તો મળી રહેશે–એ રીતે હું મારે બેસતે ૨૩ મે વરસે પદો બનાવવા લાગ્યો–પેહેલું પદ કી દાહાડે કીધું તે મને યાદ નથી, પણ તે દાહાડામાં મારી વરસગાંઠ આવી હતી તે ઉપરથી મેં તે વરસગાંઠના દાહાડાને જ કવિતાના પ્રારંભનું માન આપી તે દાહાડાથી જ મેં મારા કવિતાના વરસોની ગણત્રી રાખી છે–સંવત ૧૯૧૧ ના ભાદરવા સુદ ૧૦–સને ૧૮૫૫ ના સપટેમ્બરની ૨૧ મી.

૯. પછી નીત સ્હવારે હું પ્રાર્થનાનું અથવા શિક્ષાનું અકેકું પદ કરતો ૧૧ વાગે કાલેજમાં જતો.

૧૦. ડિસેમ્બરમાં પરીક્ષા થઇ તેમાં સોએ સાઠ આની આવવી જોઇયે ઉપરલી વૃત્તિને લીધે અભ્યાસ બરોબર ન થયાથી ન આવી.–૫૦ આની આવી હું સેકંડ નાર્મલસ્કાલર ન થયો–ફ્રી સેકંડનાર્મલ સ્કાલર થયો.

૧૧. સને ૧૮૫૪ નાં ચોમાસામાં મેં મારૂં નામ બુદ્ધિવર્ધક સભામાં દાખલ કરાવ્યું હતું, અને સને ૧૮૫૫ માં મંડળી મળવાથી થતા લાભ વિષે ભાષણ કરર્યું હતું ને વ્યભિચારા તથા રંડીબાજી ન કરવા વિષે નિબંધ વાંચ્યો હતો; તેમ ઇતિહાસ વાંચવાના ફાયદા અને કેફ કરવાના ગેરફાયદા વિષે કવિતા વાંચી હતી–એ બે કવિતામાંની પહેલી ખોવાઇ ગઇ છે. એ કવિતા મેં પિંગળના કાયદા પ્રમાણે કરી ન હોતી પણ શામળદાસના દોહરા ચોપાઇ છપ્પા વાંચેલા તે ઢાળ પ્રમાણે અને કવિ દલપતરામ તથા મનમોહનદાસની છપાયલી ચોપડીઓમાંની કવિતા જોઇ જોઇને કરી હતી. એ વખત મુંબઇમાં કવિતા શબ્દ ન હોતો ને દલપતરામ કવિનું નામ પણ થોડાક જણ જાણતા હશે, બુદ્ધિવર્ધક સભાવાળાઓને મારા રાગડા પસંદ પડવા લાગ્યા ને મને ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું–ઉજડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન તેવી રીતે.

પિંગળનું જ્ઞાન

૧૨. મને વિચાર થયો કે બુદ્ધિવર્ધકવાળા કવિતાની ખરી ખોટી બનાવટ સમજતા નથી ને હું તો ઝોકાયવેજ જાઉંછ; પણ એ સારૂં નહીં–કવિતા બનાવવાની રીત તાકીદથી શિખવી જ જોઇયે–રે દોહરા ચોપાઇના પણ નિયમ જાણતો નથી. એ ગભરાટમાં ૧૮૫૫ ના અકટોબરનાં બુદ્ધિપ્રકાશથી માલમ પડયું કે કવિતા બનાવવાનાં શાસ્ત્રને પિંગળ શાસ્ત્ર કહે છે; પછી મેં એ સંબંધી સંસ્કૃત–પ્રાકૃત પુસ્તકોનો શોધ કરવા માંડયો, પણ મુંબઇમાં મને કોઇ પુસ્તક મળ્યું નહીં.

૧૩. મેં કવિ દલપતરામને કાગળ લખવાનું ધારયું, પણ પાછું વિચારયું કે રખેને એ મને હસી કહાડે અથવા રખેને એ મને દિલના ખુલાસાથી જવાબ લખે નહીં. સને ૧૮૫૧ માં દલપતરામે મનમોહનદાસનાં ભાષણ વખત જે ચાલ ચલાવી હતી તે વળી મને યાદ આવી. મેં દલપતરામને કાગળ લખવો મોકુફ રાખ્યો.

૧૪. સને ૧૮૫૬ ના જાનેવારીમાં સુરતના તુળજારામ નામના ભારગવ જે મુંબઇમાં રહેતા હતા ને જેની સાથે મારે ઓળખાણ હતું તેને મેં પિંગળનાં પુસ્તક વિષે કહ્યું. એણે મને કાળીદાસનો 'શ્રુતબોધ' આપ્યો. પણ પછી શિખવનાર ન મળે. ખોળ કહાડતાં કહાડતાં એક દાદાદેવ નામનો નાંકકર શાસ્ત્રી મળ્યો. તે ઘણો ખેતમાવાળો હતો, તેને ત્યાં હું કાલેજમાંથી વખત કહાડીને જતો. પછી ૧૮ દાહાડામાં હું તે 'શ્રુતબોધ' શિખી રહ્યો – શિખતો જતો ને ગુજરાતીમાં બનાવતો જતો, એ પુસ્તકથી હું કેટલાએક અક્ષરવૃત્તો કરતાં શિખ્યો, પણ દોહરા ચોપાઇના નિયમ કંઇ જાણું નહીં, કેમકે એ વૃત્તો સંસ્કૃતમાં નહીં.

૧૫. મનમોહનદાસે બોધ વચનનાં વાક્યોને કવિતામાં મુકી છોકરીઓને માટે ચોપડીઓ કહાડી હતી. તે ઉપરથી હું જાણુતો કે એ ભાઈની પાસે કંઈ હિંદુસ્તાની પિંગળ હશે ખરૂં. પછી મેં એને એક કાગળ લખ્યો તે આ હતોઃ–

"મિત્ર શિરોમણિ કાવ્યોપનામક ભાઇ મનમોહનદાસ વિ૦ રણછોડદાસજી પ્રતિ મુંબઇથી લા૦ સ્નેહાભિલાષી નર્મદાશંકર વિ૦ લાલશંકરના આશીરવાદ–વિશેષ આની સાથે મોકલેલું પત્રક (વ્યભિચાર નિષેધક નિબંધમાંની કવિતા) અવલોકન કરી લખાણમાં માત્રા તથા અક્ષર સંબંધી ભુલો સુધારી છંદ છંદનાં નામ પણ મથાળે લખી તે પત્રક નાટપેડ એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટયૂશન એ ઠેકાણે પાછું રવાને કરવું–એમ થયેથી મોટો ઉપકાર થશે."

"હું કવિતા પ્રકરણમાં છેક અજાણ્યો છઉં, પરંતુ એ વિષય જાણવાની મારી ઉત્કંઠિત ઇચ્છા છે ને ગમ પણ પડશે એમ ધારૂં છઉં, વાસ્તે તમે મારો કર ગ્રહી પિંગળ ક્ષેત્રની જાતરા કરાવશો એમ આશા રાખું છઉં."

"તમારી પાસે જે મોકલ્યું છે તે તથા બીજું કેટલુંએક મેં કીધેલું છે તે, ઉટાંગ બાંધી કંઇ તમારૂં ને કંઇ દલપતરામનું જોઇ જોઇને ગોઠવેલું છે."

"અંગ્રેજીમાં કહે છે Poets are born તે પ્રમાણે કવિતા કરવામાં વિચારશક્તિનું સામર્થ્ય જોઇએ;–ફક્ત પિંગળની રીત જાણવી મારા ધારવામાં બસ નથી–તેમ વિચાર ને તર્ક હોય એટલે બસ એમ પણ નથી; તેને પ્રબંધરૂપી ભાષાનાં વસ્ત્રો પેહેરાવવાં અવશ્ય છે–વસ્ત્ર વગર અલંકાર સોભે નહીં."

"વણ લુણે રસોઇ જેમ, લાગે ન કંઇ સ્વાદ,"
"કીરતન રાગમાં સુણતાં, છાંડે નાસ્તિક નાદ."
"(એ પણ સુધારજો.)"

"હવે મારી વિચારશક્તિ અને તર્કશક્તિ વધારે કેળવાઇ શકે તેવી છે પણ રીતિ વનાં અઘરૂં લાગે છે. શંકાને લીધે ઘણો કાળ જાય છે અને તેને સારૂ પિંગળ સંબંધી પ્રાકૃત ગ્રંથો ભણી લેવાની જરૂર છે."

"તેમ, ગુરૂવના જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી; ને એ છંદમાં અસલથી સુરતના કેટલાએક કણબીઓની પઠે કવિત વગેરેનો મેં અભ્યાસ કરયો નથી, તેથી આવડશે કે નહીં એના ગભરામણ થાય છે. વળી એ વિષય શિખવવાને મારા પરિચયમાં કોઇ જ નથી, વાસ્તે કૃપા કરીને શિક્ષકપણું સ્વીકારી હું શિષ્યની હોંસ પૂરી પાડનાર આપ સમર્થ છો. સજ્જને કાળક્ષેપ સારૂ ક્ષમા કરવી."

"ભાઇ મોહનલાલને તથા વડિલ રણછોડદાસજીને મારા યથાયોગ્ય કહેવા."

"મારે માસ એપ્રિલમાં લગન સારૂ સુરત આવવું છે તે સમયે તમારા દર્શન કરવાની તથા કેટલીએક શિક્ષા લેવાની આશા રાખું છું. પરંતુ હાલ પિંગળશાસ્ત્ર પ્રવેશક ક્રિયા ગ્રંથો વાંચવા જરૂરના છે તે લખવું. સુજ્ઞને બહુ શું લખિયે? મજપાસથી કામ લેવાને આચકો ન ખાવો—એજ તા૦ ૧૬ ફેબ્રુઆરી ૧૮૫૬." (એ કાગળનો જવાબ આવ્યો નહોતો—જારે મને ગએ વરસે મારી હકીકત લખવાનો વિચાર થયો તારે મેં મનમોહનદાસને ભરમમાં કહ્યું કે તમારી પાસે મારો કાગળ હોય તો તે આપો—પછી કેટલેક મહીને તેઓએ મને કાગળ આપ્યો, તે ઉપર દાખલ કર્યો છે.)

૧૬. મનમોહનદાસનો જવાબ ન આવેથી મેં માત્રાકવિતા લખવી બંધ રાખી હતી. અક્ષરકવિતા અને પદો થોડાં થોડાં બનાવતો.

૧૭. સને ૧૮૫૬ ના અપ્રેલમાં હું સુરત આવ્યો ને મેમાં સંવત ૧૯૧૨ ના વૈશાખ શુદ ૧૨ એ પંડ્યા ત્રિપુરાનંદની છોકરી ડાહીગવરી* સાથે પરણ્યો, ને પછી મુંબઇ ગયો.

કાલેજ છોડી

૧૮. લગન કરી મુંબઇ ગયા પછી કાલેજમાં મારૂં દીલ લાગ્યું નહીં:—કવિતા કરવાનો વધી ગયલો જોસ્સો, ગુજરાતી સંસ્કૃત ને અંગ્રેજીમાં

*મારી સ્રી મુઆ પછી મારે ફરી લગન કરવાનો વિચાર નહોતો, પણ બાપે એક સાથે મારો વિવાહ કરયો હતો—પણ એ વિવાહ કેટલાંએક મારા સગાંને ગમતો નહીં ને જહાં ત્હાં ને જહારે ત્હારે ન્યાતમાં પણ એ વાત ચરચાતી—મને તે ગમતું નહીં. પછી એક દાહાડો જોસ્સામાં મેં મારે સાસરે કહેવડાવ્યું કે જન્માક્ષર પાછા આપો. તેઓએ જવાબ આપ્યો કે તે તો બાળી નાખ્યાછ—એ રીતે મેં વિવાહ ફોક કરયો. નાગરી ન્યાતમાં એવું કામ થોડા જ જણ કરે છે કેમકે કન્યાના તોટા. હવે મારા બાપને કેટલું દુઃખ? તેનું કરેલું તેને પૂછ્યા વના મેં રદ કીધું! ખરેખર મારી તબિયત તો મારા જ બાપ સાંખે! પછી હું ગભરાયો કે મારા બાપ બહુ દુઃખી થશે—તેની ઉમેદ સહુ મારા સંસાર ઉપર હતી તે મેં તોડી નાખી—પછી મારે માટે બીજે ઠેકાણે તજવીજ થવા લાગી ને સંવત ૧૯૧૧ ના કારતક સુદ ૩ જીએ મારો ફરીથી વિવાહ થયો—ને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ૧૯૧૨ ના વૈશાખમાં મારાં લગન થયાં. લગનમાં મેં ઘોડે બેસવાની ઘણી ના કહી હતી પણ મારા બાપના આગ્રહથી મારે બેસવું પડ્યું હતું; પણ સાજવનાના કાળા ઘોડાપર બેઠો હતો. તેમ, કર દાખલ તડને નોતરે જમાડવાને બદલે આખી ન્યાતને પરસ્તુરાજુ નોતર આપી જમાડવાની મેં ઘણી હઠ કરી હતી, પણ તેમાં પણ મારૂં ફાવ્યું નહોતું.

ગ્રંથકાર થઇ માન પામવાનો મ્હોટો લાભ, મોટા થયા એટલે બાપને ભારે ન પડવું એ વિચાર તથા ઘરમાં પણ નાણાંની ભીડ તેથી થતો ગભરાટ, ફ્રસ્ટ નાર્મલ સ્કાલરશિપ ત્રણ જ જણને મળે એવું હતું તેથી ને મારી આ વૃત્તિથી મને તેની આશા નહીં ને આગળ પણ કાલેજ તો છોડવી પડવાની જ એ વિચાર, મારી હાલત પૈસાની વાતે સ્વતંત્ર કેમ થાય અને મુઆ પછી મુક્તિ કેમ થાય એ વિચાર—એ સઘળાંથી મેં કાલેજ છોડવી ધારી.–વળી મારી ચલિત વૃત્તિથી કાળ નકામો જાય છે, બાપ રોજરોજ રોજગારે વળગવાનું કહે છે ને કહે છે કે એક ઉદ્યોગ પક્ડી બાકીના વખતમાં કવિતા સંસ્કૃત ગમે તે ભણજે, પિંગળ તો મુંબઇમાં મળતું નથી માટે ગુજરાત જઇ લઇ આવવું–એ સહુ વાતને લીધે મેં કાલેજ છોડવાનું નક્કી કીધું–અને ૧૮૫૬ ની ૨૮ મી જુને મેં રાજીનામું આપ્યું–એમ લખીને કે મારે કંઇ ખાનગી નોકરીયે વળગવું પડે છે માટે. (એ બ્હાનું હતું). તે પછી તા૦ ૧૯ મી ઓગસ્ટે મેં હારકનેસનું સરટીફીકટ લઇને કાલેજ છોડી.

"This is to certify that Narmadashankar Lalshankar was admitted into the English School of the Elphinstone Institution in January 1845; that he continued to attend regularly till April 1850, when he obtained a Clare Scholarship; that he left the college shortly afterwards and returned as a Paying student in June 1854, that in December following he obtained a West Scholarship and regularly attended the second year Class in which he made a creditable appearance, having obtained 50 per cent marks at the Scholarship Examination; that he possesses fair abillties and would in my opinion have taken a pretty high place if he had continued to prosecute his studies. His conduct so far as it has come under my observation has been uniformly good.

Bombay, Elp's Ins'n }　(Signed) JOHN HARKNESS, LL. D.
19th Aug. 1856. }　Principal.

૧૯. કાલેજમાં હતો તારે કચ્છના* રાહનો હારકનેસપર કાગળ આવ્યો હતો કે 'તમારે તાંથી કોઇને હમારે તાહાં અંગ્રેજી સ્કુલમાં સો રૂપીઆના પગારનો માસ્તર મોકલવો.' એ ઉપરથી હારકનેસે મારૂં ને મુરલીધરનું નામ તથા હમારી ન્યાત તથા હમારા ગુણ લખી મોકલ્યાં

*મેં કચ્છ જવાની ઇચ્છા દેખાડી હતી તે એટલા સારૂ કે તાંહાં કવિતા સંબંધી હિંદુસ્તાની ગ્રંથો છે તે જાણવામાં આવે ને કોઇ દાહાડો રાહને કવિતાનો શોખ લાગેથી મારૂં કામ વધી જાય ને પછી સ્વતંત્ર રીતે કવિતાં થયાં કરે.

હતાં—તેમાં નિશાળ શિખવવાના અનુભવની વાતમાં મુરલીધર કરતાં મારી વધારે સીફારસ કરી હતી પણ રાહે મુરલીધર જે ન્યાતે કણબી તેને પસંદ કરયો હતો—એ વખત કચ્છના દરબારમાં રાહને નાગરો ન રાખવા એવું હતું.

ખાનગી અભ્યાસ અને પ્રવૃત્તિ

૨૦. સને ૧૮૫૬ ના માર્ચથી વચલા બે ત્રણ મહિના સિવાય તે ડિસંબર આખર સુધી હું બુદ્ધિવર્ધકગ્રંથના અધિપતિનું કામ કરતો—ને એ વખતના પાછલા ભાગમાં કાલેજ છોડયા પછી મેં ગુજરાતી ડિપુટી શિરસ્તેદારની જગાને સારૂ સદર અદાલતના રેજીસ્ટર મિ૦ કોકસનને અરજી કરી હતી પણ કંઇ વળ્યું ન્હોતું.

૨૧. કાલેજ છોડયા પછી ઘેર બેઠા—એક પાસથી કવિતા કરવાનું રાખ્યું ને બીજી પાસથી વૃત્તરત્નાકર અને રઘુવંશ શિખવાનું દેવશંકર શુકલ પાસે રાખ્યું. તેમાં વૃત્તરત્નાકર પુસ્તક પુરૂં શિખ્યો ને રઘુવંશનો બીજો ને ત્રીજો એમ બે સર્ગ શિખ્યો.

૨૨. તા૦ ૧૫ મી આગસ્ટે રાસ્ત ગોફ્તારમાં ગોસાંઇજી મહારાજોની ઉત્પત્તિ, તેઓનો ઇતિહાસ અદિલઇ બાબતો ઉપર ૧૦૦) રૂપિયાં ઇનામના નિબંધની જાહેર ખબર છપાઇ હતી તે ઉપરથી મેં તે લખવા ધારયો ને એને માટે વૈજનાથ શાસ્ત્રી જે મુંબઇમાં મોટા મંદિરના જીવણુલાલજી મહારાજના આશ્રિત છે ને જે મારા સ્નેહી છે તેને મેં કહ્યું કે મહારાજો સંબંધી કેટલાંએક મને પુસ્તકો આપો—તેણે જવાબ દીધો કે મારાથી તો મંદિરમાંથી અપાય નહી પણ તમે સુરત જશો તો ત્યાંથી મળશે. એ ઉપરથી મેં મારા બાપને કહ્યું કે મારે સાહિત્ય મેળવવાને સુરત જવું પડશે—મનમાં એવું કે કદાપિ એ ગ્રંથો ન મળ્યા તો ચંતા નહીં પણ હિંદુસ્તાની પિંગળનાં પુસ્તકોની શોધ તો થશે. પછી હું નવંબરમાં સુરત આવ્યો. અહીં કંઇ વલ્લભ માર્ગનાં ઘણાં પુસ્તકો મને મળ્યાં નહીં, માટે તે ઉદ્યોગ* મેં નરમ પાડયો.

પિંગળ વિશે મુશ્કેલી

૨૩. પછી અહીં (સુરતમાં) મેં મારા દોસ્તદાર ૧૮૫૧ ની વખતના 'જ્ઞાનસાગર'ના છાપનાર જદુરામને પકડયો ને કહ્યું કે કોઇ પણ ઠેકાણેથી પિંગળનું પુસ્તક અપાવ—પછી હમે ઘણે ઠેકાણે ફરયા તેમાં એક વખત

*એ નિબંધ મેં પછવાડેથી લખી ઘરમાં રાખ્યો હતો પણ હાલ કોણ જાણે તે કહાં છે?

હમે એક ગોરધન* નામના કડિયાને ત્હાં ગયા. ત્હાં મેં કેટલાંએક મારાં બનાવેલાં પદો ગાયાં ને તે કડિયો ખુશ થયો ને બોલ્યો કે મારા ગુરૂ લાલદાસ મોટા કવેસર હતા, તેનાં પુસ્તકો સઘળાં મારી પાસ છે, તેમાં જોઇશું–તમે કાલે આવજો. પછી હું બીજે દાહાડે તેની પાસે ગયો ને ત્હાં પટારો ઉઘડયો. તેમાંથી છંદ રત્નાવળી નામનું પુસ્તક નિકળ્યું. તેણે મને કહ્યું કે હું ઘેર તો નહીં આપું પણ અહીં આવી લખી લો. પછી હું રોજ સવારે કલમ ખડિયો કાગળ લઇને તેને ઘેર જતો ને પિંગળ લખતો. તે કડિયા પાસે લાલદાસનાં કરેલાં ચાળીસેક રંગેલાં ને સારા અક્ષરથી લખેલાં ચિત્રકાવ્ય હતાં તે મને તેણે દેખાડયાં ને વાંચી બતાવ્યાં–મારૂં મન તે ઉતારી લેવાનું થયું.

મેં ગોરધનદાસ જેને સહુ ભગતજી કેહેતા તેને કહ્યું કે, અહીં તમારે ઘેર તો જ્ઞાનની વાતો ચાલે છે એટલે મારાથી લખાતું નથી. તમે મને થોડાં પાનાં રત્નાવળીનાં ને ચારપાંચ ચિત્રકાવ્ય ઘેર લઇ જવા દો તો બીજે દાહાડે પાછાં આપીને બીજાં લઇ જઇશ. તે વાત તેનાં મનમાં ઉતરી ને પછી હું રોજ ચારપાંચ ચિત્રકાવ્ય લઊં ને રસ્તામાં ચિતારાની દુકાને નકલ ચિતરવાને આપું. ઘેર જઇ જમું ને પાછલે પેહોરે ચિતારા પાસથી લઇ આવું. રાતે તેમાં અક્ષર લખું ને વળી રત્નાવળી લખું. એ રીતે મેં સઘળાં ચિત્રકાવ્ય ચિતરાવી લખી રાખ્યાં ને રત્નાવળી પણ લખી લીધી. એ પિંગળનાં પુસ્તકની મતલબ મેં મારી મેળે સંસ્કૃતને જોરે સમજી લીધી. એ પુસ્તકથી મને દોહરા ચોપાઇ વગેરે માત્રા વૃત્તોના નિયમ જણાયા.

૨૪. ડીસેમ્બરની ૧૫ મી પછી હું મુંબઇ ગયો તો ત્હાં રીજમીટના એક સાહેબને શિખવવાનું હતું, પણ તેણે કહયું કે વિનાયક વાસુદેવનું સરટીફીકેટ હોય તો હું તારી પાસ શિખું. હુ વિનાયકરાવ પાસે ગયો ને મેં કહયું કે, મારી પરીક્ષા લઇ મને સરટીફીકેટ આપો. વિનાયકરાવ બોલ્યા કે 'નર્મદાશંકર મારી મશ્કરી શું કરોછ'! પછી તેણે ઓફીશિયલ રીત મુજબ સરટીફીકેટ આપ્યું.

Bombay 22nd December 1856

Certified that Narmadashankar Lalshankar is qualified to teach Guzerathee.

(Signed) VENAYEK WASUDEV
Oriental Trans. to Government.

મેં પેલા અંગ્રેજને થોડા દાહાડા શિખવ્યું ને પછી તેને કંઇ કામ આવ્યું તેથી કામ બંધ રહ્યું.

*એ કડિયો છોનાં કામ ઉપર ચિતરવામાં અને પથ્થર કોતરવામાં ઘણો હોશિયાર છે અક્ષર ઘણા સરસ લખે છે. તેમ એણે હિંદુસ્તાની ભાષાના વેદાંતના ગ્રંથો બહુ વાંચ્યા છે. એ હાલમાં મારૂં નવું ઘર બંધાય છે ત્હાં મિસ્તરીપણું કરે છે–આજકાલ એના જેવો કિસબી કડિયો સુરતમાં નથી.

વિરામ ૭ મો

પ્રયત્નકાળ–૧૮૫૭–૧૮૫૯

પિંગળ પ્રવેશ

૧. જાનેવારીમાં, ભણેલાં સ્ત્રી પુરૂષ અને ન ભણેલાં સ્ત્રી પુરૂષ એ બે વિષે એક વાત કવિતામાં જોડતો હતો, એવામાં સન ૧૮૫૫–૫૬ ના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં કવિ દલપતરામે પિંગળ સંબંધી જે કંઇ કંઇ લખેલું તે મારા બાપના જોવામાં આવ્યું. એ જોતાં તેઓ બોલ્યા કે, કવિતાની રીતિયો પણ કવિતામાં લખવી એ મોટી વાત છે. હું બોલ્યો કે, તેમાં કંઇ દમ નથી. તેઓ બોલ્યા કે, હું તો તારી હોંશિયારી કયારે જાણું કે પિંગળ બનાવે તારે. પછી મેં પેલી વાત લખવી છોડી દઇ પિંગળ બનાવવા માંડયું, ને પ્રારંભમાં જ 'લલગૂ સમજી સગણુ ને જગણે જાણુ લગૂલ' એ કુંડળીયો કીધો તેથી તે ખુશ થયા ને બોલ્યા કે, હવે મારી ખાતરી થઇ. મતલબ કે બે લઘુ ને એક ગુરૂ અક્ષર હોય તો તેને સગણુ કહેવો એને સારૂ મેં **લલગૂ** એવી સંજ્ઞા આપી તેથી.

૨. ફેબરવારીમાં, હું ગોકળદાસ તેજપાળ વિદ્યાલયમાં રૂ. ૨૮) ને પગારે માસ્તર રહ્યો. એ વખતે મારી સાથે ત્રિભોવનદાસ દ્વારકાદાસ પણ એટલે જ પગારે રહ્યા હતા, પણ થોડા મહીના પછી તેઓએ રાજીનામું આપ્યું હતું. હું નિશાળને પાંચ વાગતે છોડયા પછી નિશાળમાં રહી, દરીયો, આકાશ, હોડી વગેરે જોવાતાં જાય તેવાં એકાંતમાં મારાં પિંગળ પ્રવેશમાંની કવિતા બનાવતો.

૩. મારચમાં, ગુરૂ અને સ્ત્રીનો નિબંધ પૂરો કરયો અને **પિંગળ પ્રવેશ** મારા બાપના હાથથી લખાવી શીલા છાપાપર છપાવી તા૦ ૬ ઠ્ઠી અપરેલે લોકમાં પ્રગટ કરયો.

૪. એ પિંગળ પ્રવેશ વિષે પ્હેલવહેલું તા૦ ૧૨ મી અપરેલના 'સત્યપ્રકાશ'માં ભાઇ મહીપતરામે આ લખ્યું હતું:–

"જે પિંગળ વિષે હમે આશા રાખતા હતા તે છપાઇ ચુકો છે. એની નકલ એના બનાવનાર કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરની કીરપાથી હમને પોહોંચી છે. એ વાંચવાથી માલમ પડે છે કે એ ગ્રન્થ ઘણો જ ઉપયોગી ને પ્રૌઢ છે, અને એના કાબેલ બનાવનારને આપણા નામાંકિત કવિયોની પદવીમાં દાખલ કરે છે.

કવિતાના નિયમો વિષે ગુજરાતી ભાષામાં આજ સુધી એક્કો પુસ્તક નહિં હતું. એ ખોડ ભાઇ નર્મદાશંકરે પુરી પાડી છે. * * *"

૧૯મી અપરેલના 'રાસ્તગોફ્તાર'માં છેલ્લી વારે છે કે:—"એવી ચોપડીની એક ખુટ હતી અને તે પુરી પાડવામાં આવીછ. એ ધણીએ જેમ કવિતાની રીતીઓ જણાવીચ તેમ કવિતા જોડી દેખાડીયુંછ તે પોતે પણ કંઇ હલકો કવિ નથી.

સને ૧૮૫૭ના જુનના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં કવિ દલપતરામે લખ્યું હતું કે:—"ગુજરાતી ભાષામાં કવિતાની રીત જાણવાનો ગ્રન્થ આજસુધી કોઇએ બનાવેલો ન્હોતો તે હાલ મુંબઇમાં ભાઈ નર્મદાશંકરે બનાવીને છપાવ્યો છે"—

"એ પુસ્તક બનાવતાં તેને ઘણી મહેનત પડી હશે અને એ વિષેનું પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં પેહેલવેલું થયું છે."* * *

૫. એ મારૂં પિંગળ બ્હાર પડ્યું તેની આગમચ કવિ દલપતરામે ૧૮૫૫ના અકટોબરથી તે ૧૮૫૬ના અકટોબર સુધીનાં 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના કેટલાક અંકોમાં પિંગળ સંબંધી લખ્યું હતું, પણ તેમાં ૧૬ માત્રાનાં વૃત્ત લગીનું હતું. અક્ષરવૃત્ત તો મુળમાંજ ન્હોતા ને દોહોરાની રીત પણ ન્હોતી આવી.

૬. પિંગળપ્રવેશ કહાડ્યા પછી મેં **ચંદ્રાલોક** નામનો અલંકારનો મૂળ ગ્રન્થ અને **નૃસિંહચંપુ** દેવશંકર શુકળ પાસે શિખવા માંડ્યાં તે ડીસેમ્બર આખર સુધીમાં પુરાં કરયાં.

૭. મને ગોકળદાસ તેજપાળ વિદ્યાલયમાં રૂ. ૩૫નો પગાર થયો હતો, પણ એ ખાનગી ખાતાં કરતાં સરકારી સ્કુલમાં રેહેવું વધારે માન ભરેલું અને તેમાં આગળ વધાય એવું છે, એમ સમજી મેં સને ૧૮૫૮ની ૨૬મી જાનેવારીએ એલફિન્સ્ટન ઈન્સ્ટીટયૂશન સેંટ્રલ સ્કુલમાં આસિસટંટ માસ્તરની જગાને સારૂ મિ૦ સ્મિથને અરજી કરી.

૮. તા. ૩ જી ફેબરવારીએ મને જવાબ આવ્યો. તા. ૭મી ફેબરવારીએ મેં ગોકળદાસ તેજપાળ વિદ્યાલય છોડી અને તા. ૮મીથી હું રૂ. ૪૦)ને પગારે સેંટ્રલ સ્કુલમાં આસિસ્ટંટ માસ્તર થયો.

અલંકારપ્રવેશ અને રસપ્રવેશ

૯. જાનેવારીથી મેં અલંકારપ્રવેશ લખવા માંડ્યો અને **પ્રતાપરૂદ્ર** નામના ગ્રંથમાંથી રસપ્રકરણ મેં એક ફરસરામ નામના દક્ષણી પાસે શિખવા માંડ્યું.

નર્મકવિતા અંક ૧-૨

૧૦ પછી સને ૧૮૫૫ના સપટેમ્બરથી તે સને ૧૮૫૮ના માર્ચ સુધી મેં પરચુરણ કવિતા કરી હતી તેના બે અંકો છપાવ્યા. નર્મકવિતા અંક લો તા. ૧૮મી અપરેલ ૧૮૫૮ ને અને નર્મકવિતા અંક ૨ જો

તા. ૧૪ મી મેએ પ્રગટ કરયા. તેમ ૨૫મી અપ્રેલે અલંકાર* પ્રવેશ ને જુનાં કે જુલાઇમાં રસપ્રવેશ† કહાડ્યા.

અધિપતિ થયા

૧૧. સને ૧૮૫૮માં હું બુદ્ધિવર્ધક સભાનો સેક્રેટરી અને બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથનો અધિપતિ હતો—બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથમાં હમે એવી જાહેરખબર આપી હતી કે જેઓ વિષય લખીને મોકલશે તેઓને પૃષ્ઠે પા (૦ા) રૂપિયો મળશે—એ ઉપરથી બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથના અમદાવાદ ખાતેના આડતિયાએ તા. ૧૫મી મે અને ૧૦ મી જુલાઇએ નીચે પ્રમાણે લખી મોકલ્યું હતું—"જેમ જ્ઞાનબોધ ચોપાનિયાંમાં કવિ દલપતરામ ગરબીઓ બનાવીને મોકલે છે ને દર ચરણે રૂ. ૦–૪–૦ તેમને તે સભાની તરફથી આપે છે તેમ તમારી જો તમારાં ચોપાનિયાંમાં એવી ગરબીઓ વગેરે દાખલ કરવાની મરજી હોય તો કવિ દલપતરામને હું કહું માટે તે વિશે તમારો જવાબ લખવો, ભુલવું નહીં." "તમારાં બુદ્ધિવર્ધક ચોપાનિયાંને સારૂ કોઇએક આદમી ઘણી સારી ગુજરાતી ભાષામાં કવિતા બનાવીને મોકલે તો દોહોરા એક જેટલાં ગરબીનાં ચરણો આસરે થાય છે અને તેની કિંમત જ્ઞાનબોધ ચોપાનિયાંવાળા દરએક ચરણના ચાર આના મુજબ આપે છે, માટે તે રીતે તમારી સભા આપશે તો હું મોકલાવીશ ને જો કદાપિ તે કવિતા તમને પસંદ પડે નહીં ને પાછી મોકલો તો તેનું તમારે કાંઈ લેવું દેવું નહીં ને ગુજરાતના કવિ જે વલ્લભભટ તથા પ્રેમાનંદ તથા સામળના જેવી અથવા તેથી પણ સરસ અને સુધરેલી મંડળીને કામ લાગે એવી હોય તો તમારે રાખવી, નહીં તો રાખવી નહીં, માટે આ પત્રનો જવાબ તમારી સભાનો અભિપ્રાય લઇને જલદીથી લખશો તો ઘણી મ્હેરબાની." એના જવાબમાં મેં ૨૦મી જુલાઇયે લખ્યું કે,

---

*અલંકાર પ્રવેશ પિંગળપ્રવેશના પઠે શીલા છાપપર છપાવવાનો મારો વિચાર હતો ને ડા૦ ભાઉ રસાલંકારની ખુબી સમજનાર ને મારા મિત્ર તેથી તેને કહેવા ગયો કે, એ પુસ્તક હું તમને અર્પણ કરવાનો છઉં.—અર્પણ કરી નાણું કહડાવવાનો મારો વિચાર જ નહી. તેઓએ મને ટાઇપમાં છપાવવાનું અને બીલ પોતે ચુકવાનું કહ્યું. મેં ટાઇપમાં છપાવ્યો ને ડાકતરે બીલ પગાર કરતાં ઘણીવાર લગાડી, માટે મેં મારી ગાંઠથી બીલ ચુકાવ્યું. મારો વિચાર કે ભાઉને કેહેવું જ નહીં, પણ મારા બાપનો આગ્રહ એવો કે, તેણે કહ્યુંછ તારે શા માટે ઉધરાણી ન કરવી—મારા મનમાં હું એટલો મ્હિડાણી કે જેને આપવુંછ તે તરત આપેછ ને શા માટે તેને ઘેર રોજ મારે ધક્કા ખાવા ને પરાધીન થઈ બેસી રેહેવું ને વખત ખોવો ? તો પણ હું બાપની આજ્ઞા ન તોડવા સારૂ જતો.—ભાઉ મળે નહીં ને મળે તો વાયદો કરે. ઘણે મહિને ભાઉએ રૂ. ૧૨૫) આપ્યા—(બીલ કરતાં) પચાસેક વધારે આપ્યા હતા એમ મને સાંભરે છે.

†૨૩ મી જુલાઇયે મેં રસપ્રવેશના કાપીરાઇટની અરજી કીધી હતી તે ઉપરથી અટકળે.

"જુવાન પુરૂષોને ઉત્તેજન મળે એ મતલબથી અધિપતિઓએ પોતાની તરફથી જાહેર ખબર છપાવી છે. સ્ત્રીબોધના ભાવ પરમાણે આપવાની તેઓની ખુશી નથી. કવિતાનાં ૧૦૦ ચરણનું મૂલ પા રૂપિયો પણ ન થાય ને એક ચરણનું મૂલ એવું હોય કે આપનાર હોય તો ૨૫) રૂપિયા પણ આપે. હાલ સ્ત્રીબોધમાં ગરબી આવે છે તેવી ગરબી છાપવાને અધિપતિયોની મરજી નથી, તોપણ જેમ સાદી ભાષાનાં પૃષ્ઠ ૧ નો રૂ. ૦। તેમ કવિતાનાં પૃષ્ઠનો પણ પા રૂપિયો આપશે ને કવિ દલપતરામ સરખા પરોપકારથી પ્રસંગે કવિતા લખી મોકલશે તો તે અધિપતિયો બલકે સભા મોટાં માન ને ઉપકાર સાથે સ્વીકારશે." પછી તા૦ ૨૮ મી જુલાઇના કાગળમાં લલ્લુભાઇએ લખ્યું કે "બોત્તેર ચરણનો ગરબો કવિ દલપતરામે તમારી સભાને સારૂ ચોપાનિયામાં છાપવા સારૂ મોકલ્યો છે તે તમારી સભાને તથા અધિપતિઓને પસંદ પડે તો છાપવો ને તેની કિંમત વિશે તેઉ કાંઇ મુલ કરતા નથી. જો ખુસીમાં આવે તો છાપવો, નહિ તો તેની કિંમત નહીં મોકલો તો ફીકર નહીં—તમારી સભાને પસંદ પડે તો છાપવો, નહિતો પાછો હમને બાહુડવો. ને ચરણને વાસ્તે જવાબ લખ્યો તે મેં મને એ પ્રમાણે લખાવનારને જુવાપ વંચાવ્યો છે." એ ભણેલી પુત્રીના હર્ષ વિષેનો ગરબો એ જ વરસના બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથમાં છપાયો છે તેનાં પાંચ પાનાંનો રૂ. ૧૧ દલપતરામને આપ્યો છે ને તે તેઓએ લીધો છે.

૧૨. મારૂં મન કવિતા તરફ લાગેલું તેથી મને સ્કુલમાં છોકરાઓ સાથે માથું ફોડવું દુરસ્ત ન લાગ્યું. 'સાડા દસથી તે પાંચ લગી કાહુ કાહુ થાય.' એ કવિત જે રસપ્રવેશમાં છે તે મેં મારા સ્નેહી સ્કૂલના આસિસ્ટંટ માસ્તરોને દેખાડ્યું. તેઓએ કહ્યું કે વાત તો ખરી છે. નિશાળનાં કામમાં દીલ ન લાગ્યાથી મેં મારા બાપને પુછ્યા વનાંજ નવેમ્બરની ૨૩ મીએ સ્કૂલની નોકરી છોડી દીધી.

૧૩. મિ૦ સ્મિથે મને સર્ટીફીકેટ આપ્યું તે આ હતું:—

Elphinstone Instin. Central School.
Bombay Novr. 23rd 1858

I have much pleasure in testifying to the satisfactory manner in which Narmaddâ (shanker) Lalshunker discharged his duties as assistant master in the Central School.

His knowledge of Gujarati rendered his services particularly valuable and it is with regret that I part with him—of late he had undertaken the instruction of the Candidate Class in that Branch and displayed great zeal and ability.

(Signed) W'm. HENRY SMITH
Head Master.

E. I. Central School,

સરસ્વતીને ખોળે શિર મૂક્યું

૧૪. મેં ઘેર આવી કલમના સામું જોઇ આંખમાં તેને ઝળઝળીયાં સાથે અરજ કરી કે 'હવે હું તારે ખોળે છઊં' કોઇપણ રીતની પેદાશની ગોઠવણ ન કરેલી તેથી મારા બાપ મનમાં તો બહુ દાઝયા પણ પછી મને એટલું કહ્યું કે 'ભાઇ, ઉતાવળ કરવાની શી જરૂર હતી?' મેં વિચાર કીધો કે કવિતા તરફ મારૂં મન છે—નીતિ ભક્તિ તરફ મારૂં મન છે ને બીજા કોઇ ઉદ્યોગથી મારૂં મન માનતું નથી, માટે હરદાસનું કામ કરૂં કે જેથી પેટને પણ મળે ને મારો લખવા ભણવાનો ઉદ્યોગ કાયમ રહે— ગુજરાતીમાં કથા કરનાર કોઇ હરદાસ છે નહીં ને મારી વાણી સારી છે, માટે સંસ્કૃત અભ્યાસ વધારી ગુજરાતીમાં આખ્યાનો બનાવી એ ઉદ્યોગે રહું. એમ નક્કી કરયા પછી મેં બે ત્રણ હિંદુશેઠિઆઓ પાસે દ્રવ્યની મદદ માંગી કે નિરાંતે થોડોક સંસ્કૃત અભ્યાસ કરી હરિકથાનું કામ ચલાવું. તેમાં એક જણે રૂ. ૨૫૦) ને બીજાએ રૂ. ૫૦) એટલા આપ્યા ને એક જણે ન આપતાં ઉલટી મારી મજાક કરી. જોઇયે તેટલી રકમ ન મળવાથી હું ઘણો નારાજ થયો તો પણ મેં ધારયો ઉદ્યોગ પાર પાડવાનું નક્કી રાખ્યું.

લઘુ હિતોપદેશ

૧૫. એ અરસામાં એક મિત્રની ભલામણ ઉપરથી મેં લઘુહિતોપદેશનું કવિતામાં ભાષાંતર કરીને છાપવા આપ્યું; એ મારી ગેરહાજરીમાં (હું પુને હતો) બ્હાર પડયું.

સંસ્કૃતનો અભ્યાસ

૧૬. હું ડીસેમ્બરની શરૂઆતમાં પુને ગયો. ત્યાંહાં મેં નીલકંઠશાસ્ત્રી પાસે લઘુ–કૌમુદિ અને વિષ્ણુશાસ્ત્રી પાસે વિક્રમોર્વશીયં નાટક શિખવા માંડ્યાં. લઘુકૌમુદિની બીજી વૃત્તિ અને નાટક પુરાં કીધાં. બાળશાસ્ત્રીદેવ જે વ્યાકરણમાં ને કાવ્યશાસ્ત્રમાં નિપુણ છે અને પોતાને ઘેર પંદરેક વિદ્યાર્થીઓને ભણાવે છે તેની પાસે હું કાવ્યચંપુ નાટકમાંના પ્રસ્તાવિક શ્લોકો (સાહિત્ય) લખી લેતો ને કાવ્યશાસ્ત્રના રંગો જોતો. કવિતા* તે શું? ઉત્તમ કવિતા તે શું? અલંકાર ને રસમાં અંતર શું? આદિલઇ પ્રશ્નો હું તેને કરતો તેના ઉત્તરમાં તે ગ્રન્થોનાં પ્રમાણ સાથે મારી પતીજ કરતા. એની પાસે મેં મારાં પિંગળ, અલંકાર ને રસ શુદ્ધ કરાવ્યાં; તેમ વૃત્તરત્નાકર ઉપર એક જૈને મોટી ટીકા કરી છે તે ગ્રન્થ † હું તેની પાસે શિખ્યો.

---

*મારી ખાતરી ન્હોતી કે હું જે જોડુંછ તે ખરી કવિતા છે પણ બાળશાસ્ત્રીના સહવાસથી મારી ખાતરી થઇ કે હું ખરી કવિતા કરૂંછ.

† એ ગ્રન્થ જેનો લેખ પશ્ચિમ માતૃકાનો ઘણો જુનો છે તે મેં લાડકાજીની ઇચ્છા ઉપરથી તેમને આપ્યો છે.

એમાં આર્યા ગીતિના પ્રસ્તારાદિક* વિષય સવિસ્તર છે તે પણ મેં જોઇ લીધો. રાતે હું લિંગપુરાણ ને અધ્યાત્મરામાયણ વાંચતો. એ સઘળું રાત દાહાડો મળીને મેં ચાર મહિનામાં જાણ્યું (મેં પ્રથમ સંસ્કૃત અભ્યાસ કરેલો તેથી સ્હેલું પડ્યું). એટલાં કામમાં વળી વિષયી ગુરૂ ને ગુરૂની સત્તા એ બે નિબંધો પણ લખી મુંબઇ બિડાવ્યા હતા.

૧૭. હું મારા કાકાસસરાનાં ઘરમાં રહેતો ત્યાં મને ઠીક ન્હોતું પડતું ને તેઓ મને જુદો રહેલો જોવાને ઇચ્છતા નહીં, તેથી મેં મુંબઇ જઇ બીજી કોઇ ગોઠવણુથી પાછું પુને આવવું ધાર્યું–હું સને ૧૮૫૯ ના માર્ચની ૨૦ મીએ મુંબઇ ગયો.

૧૮. સ્વતંત્ર રહી વિદ્યાભ્યાસમાં જન્મારો કહાડવો એતો નક્કી છે, પણ ઉદરનિર્વાહને સારૂ એક ઠેકાણેથી મળ્યાં કેમ કરે એનો વિચાર કરયા કરતો—હરદાસનું કામ કરવાને શક્તિમાન થાઉં તાંહાં લગી મારો નિર્વાહ થયાં કરે એવી તજવીજ કરી હતી પણ તેમાં હું ફાવ્યો ન્હોતો. ફક્ત ૩૦૦) મળ્યા હતા, ને જ્યારથી સ્કુલની નોકરી મુકી ત્યારથી મેં નિશ્ચય કીધો હતો કે હવે બાપને ભારે પડવું જ નહીં–ને પડાય તેમ હતું પણ નહીં. પુનેથી મુંબઇ આવ્યા પછી મેં એક નવા સ્વામીનારાયણુ–ચુડારાણુપોરના હરિશંકર વિષે સાંભળ્યું. એ પ્રથમ રાવસાહેબ ભોગીલાલના હાથ તળે સરકારી, ગુજરાતી નિશાળમાં એક મદદનીસ મ્હેતાજી હતો તે ઉપરથી મેં

*મેં ૧૮૫૯ માં એક વખત જાણ્યામાં મંગળદાસ નથુભાઇને ઘેર કવિ દલપતરામને પુછ્યું હતું કે, તમને આર્યા ગીતિનાં પ્રસ્તારાદિક આવડે છે? તારે તેઓએ ના કહી હતી.

લેખની મુશ્કેલીએ.

†મને મથુરાદાસ લવજીએ એ નિબંધો છપાવવાની ઇચ્છા દેખાડી ને રૂ ૭૫) આપવાનું કહ્યું હતું તે ઉપરથી મેં એ નિબંધો શીલાછાપથી છપાવવા ધારચા હતા. એટલામાં ભગવાનદાસ પરશોતમદાસને ત્હાં છોકરીઓનું એકસીબીશન હતું. તે દાહાડે ગાડીમાં હમે સાથે ત્હાં ગયા હતા. ડા૦ ભાઉએ એકેક નિબંધની હજાર હજાર નકલ ટાઇપમાં છપાવવાનું અને બીલ પોતે ચુકવવાનું કહ્યું. મેં કંઇ તેમને તેવું કરવાનું કહ્યું નોતું પણ પોતાને ટેપ વધારે ગમે અને ચોપડીઓનો ફેલાવો વધારે થાય માટે તેઓએ તેમ કહ્યું હતું, મેં તેમ કીધું ને બીલ આવ્યું. પણ પછી એ બેમાંથી કોઇએ કંઇ મને આપ્યું નહીં. વાંચનાર. એ વેળા ગરીબ ગ્રંથકારને કેટલી ગભરામણુ થાય–મને એવા પ્રસંગ બહુ આવ્યાછ. મેં કરજ કાહાડી બીલ ચુકવ્યું ને ચોપડીઓ મંદિર આગળ લુંગાવી દીધી–એટલી એટલી ચોપડી હું ભાડાંની નાનકડી ઓરડીમાં રાખું કહાં? મારા બાપ મને મથુરાદાસને ને ભાઉને સતાવવાનું કેહતા ને મેં થોડા દાહાડા તેમ કીધું પણ પછી મેં તેઓને કેહવું મુકી દીધું–છ એક મહીને ભાટિઆઓમાંથી રૂપીઆ સો (એ રકમ બીલની રકમથી ઘણી જ થોડી હતી) આવ્યા જે મેં તંગી અને બાપની જીદ એ બે કારણથી કબુલ રાખ્યા.

ધાર્યું કે એ જુવાન છે ને હું પણ જુવાન છઊં–હમારે બંનેને બનશે–ને મારી મદદથી એવું કામ થશે કે વગર સુધરેલા ને સુધરેલા બંને હરીશંકરથી સંતોખાશે–ને મારો નિર્વાહ થયાં કરશે ને વળી મારો કવિતાનો, ધર્મ સંબંધી ભાષણો કરવાનો અને સંસ્કૃત શિખવાનો ઉદ્યોગ જારી રહેશે–એમ સમજી મેં તેને મળવાનું ઠેરવ્યું. કોઇયે મને ભમાવ્યો કે ચુડારાનપોર ભાવનગર થકી ૨૦ ગાઉ છે એટલે મને જોવાની બીજી હોંસ થઇ. દેશીરાજ કેવાં હશે ને ભાવનગર શહેર શું મુંબઇથી વધારે શોભાયમાન હશે?

ભાવનગરનો પ્રવાસ

૧૯. પછી હું સુરત આવ્યો–ને અહીંથી એક મારા જુવાન સગાને લઇને ભગવાડાંડીને રસ્તે ઘોઘે ગયો–પ્રથમ રાંદેરથી કુંદિઆણે ગયો–ત્હાં પેલા સગાના હાથની કાચી પાકી ખીચડી ખાધેલી તે અને દુરના પાદરપરના કુવાપર બપોરી વેળાનાં સૃષ્ટિસૌંદર્યથી મને જે આનંદ થયલો તે અને ત્હાંથી ન્હાઇને નીગળતે શરીરે રસ્તામાં દોડતાં દોડતાં આવતાં જે કાંટો વાગેલો તે હજી મને સાંભરેછ–પછી ભગવે ગયો–ત્યાંથી રાતે ૧૦ વાગતે મ્હસ કાદવ ખુંદીને બોટમાં બેસવા ગયા તો એટલો કાદવ હતો કે બોટપર ચ્હડાય નહીં ને હમે ડાંડીની પાસે રેતીપર આખી રાત ટાહાડ ખાતા પડી રહ્યા. બપોર સુધી કાંઠાનાં મેદાનને જોયાં કીધાં ને પછી બોટ હંકારી–બીજે દાહાડે સ્હવારમાં ઘોઘે પોહોંચ્યા–ત્યાં હાટકેશ્વરની ધરમશાળામાં એક નાગરની બાઇયે પુછ્યું કે, કંઇ સરકારી*કામપર આવ્યાછ? મેં કહ્યું ના–એ વખત તેણે જે મ્હોડું મરડ્યુંછ તે મને હજી સાંભરેછ ને હસવું આવેછ. પછી તાબડતોબ ગાડી કરીને હમે ભાવનગર જઇ હમારી ન્યાતના પ્રાણનારાયણ જે ત્હાંની અંગ્રેજી સ્કુલના માસ્તર તેને ત્યાં મુકામ કરયો. અહીં ખબર કહાડતાં જણાયું કે હરીશંકરનું જોર છેક નરમ પડી ગયુંછ ને તે કેદમાં છે અને ચુડારાનપોર ૫૦–૫૫ ગાઉ દુર છે. સહુએ સલાહ આપી કે તડકામાં ક્હાં જશો–ને હું પણ મારા બાપને જણાવ્યા વના આવ્યો હતો તે મારી ફીકર કરે માટે મેં ચુડારાનપોર જવું બંધ રાખ્યું. ચાર દાહાડા ભાવનગરમાં રહ્યો. અહીં મને ઘણા જણ મળવા આવ્યા તેમાં કેટલાક (મારી ન્યાતના પણ) કારભારીઓના સામાવાળા હતા–તેઓએ કેટલીક વાત કહી તે મેં સાંભળી–પછી મેં ગામમાં ફરવા માંડ્યું–હું ભાવનગર જોઇને ધરાયો–કંઇજ નહીં. મુંબઇની આગળ ગામડું, જો કે એક મોટા દેશી રાજની રાજધાની છે તે! ત્હાંના રાજના કારભારી જે હમારી ન્યાતના થાય તેણે મને જમવાનું નોતરૂં દીધું. હું ઘણો ગભરાયો–

*આ દાખલાથી જણાશે કે જિલ્લાના લોકમાં સરકારી કામદારનું કેટલું માન છે તે! વેપારીની, પંડિતની આબરૂ થોડી પણ એક દશકા કારકુનની ઘણી!

મને મન મળ્યા વિના કોઇને ત્હાં જમવા જવું ગમતું નથી-હું ન્યાતમાં પણ નથી જતો તેનું કારણ કે ત્હાં હોહો બહુ થાય છે તે નકામો વખત બહુ જાય છે-જમવાની મઝા તો થોડા સ્નેહીઓમાં નિશા સાથે નાના પ્રકારના પંડિતાઇવાળા તડાકા ચાલતા હોય ત્યારે. હું બહુ દલગીર થયો કે મોટાને ના કહ્યાથી તેને માઠું લાગશે માટે મેં ઘણી ઘણી જુક્તી કીધી, પણ આખરે પ્રાણનારાયણની સલાહથી મારે ત્હાં જમવા જવું પડ્યું. જમવા ગયાની અગાઉ હું ગગાભાઇને મળ્યો હતો. હું ધારતો તેટલી ઉલટથી તેઓએ મારો સ્વીકાર કર્યો ન્હોતો, પણ પોતે મોટે દરજ્જે હોય ને હું ઉતરતે દરજ્જે હોઉં એ પ્રમાણે-પણ મને તેઓ વિચિક્ષણ ને પુખ્ત જણાયા હતા ખરા. પછી તેઓના દીકરા વજલભાઇ મને પોતાના ઓરડામાં લઇ ગયા-અહીં એ તરૂણે મારો આદરસત્કાર મનમાનતી રીતે કર્યો-ચ્હા પાઇ, પાનસોપારી આપ્યાં. એઓને સંસારી વાતનો સુધારો બહુ ગમે છે. પોતે છોકરીઓની નિશાળનું કામ ધમધોકારે ચાલે તેને માટે જે જે મેહેનત કરેલી તે તેઓ પોતે મને જોસ્સાથી કહેતા હતા. એ તરુણ વિશે મને લાગ્યું તે ખુલ્લા દિલના, દોસ્તીના ને આબરૂના ભૂખ્યા અને સુધારાનાં કામમાં ઉલટ લેનાર છે. જમ્યા બાદ તેઓએ મને પાછો તેડ્યો-ત્હાં ગગાભાઇ મારી સાથે પોતે જે ભાવનગરમાં ડક્કો બંધાવેલો, રસ્તો સુધારેલો, તે વિષે બોલ્યા-એમ જણાવવાને કે હમે રાજસુધારાવટ કરિયેછ. પછી સંસ્કૃત અભ્યાસ ઉપર વાત નિકળી-મેં કહ્યું કે ભાવનગરમાં શાસ્ત્રીઓ રાખી સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં ભાષાંતર કરી છપાવવાં જોઇયે, પણ એ વિશે તેઓએ ઉડાવ્યા જેવું કીધું. પછી તેઓએ મને મનોહરસ્વામીનાં પુસ્તકો બતાવ્યાં ને ઇચ્છા દેખાડી કે આ પદસંગ્રહ* લો ને છપાવજો, ખરચ હું આપીશ.

મનહર પદસંગ્રહની કથા

*એ પદો બાળબોધ લીપીમાં પદચ્છેદ પાડયા વનાનાં ગુજરાતી ને હિંદુસ્તાની ભેળાં હતાં તેને મેં મારા કારકુન પાસે છાપવા આપવા જેવાં જુદાં પડાવીને છપાવ્યાં. મેં લખ્યું કે રૂ. ૩૦૦ (આસરે-મને હાલ બરોબર સાંભરતું નથી) છપાવ્યાના થયાછ તે હુંડી મોકલજો કે છાપનારને આપું ને થોડી કિંમતે વેચી તેનો નફો મારી મહેનતમાં લઉં ને જવાબ તાકીદથી લખજો કે તે પ્રમાણે ટાઈટલપેજ લખાય-સાથે છપાયલાં શીટો પણ મોકલ્યાં હતાં, કાગળમાં ઉત્તરના આવ્યું કે ચોપડીમાં અશુદ્ધ બહુ રહી ગયુંછ-મેં લખ્યું કે પ્હેલી આવૃત્તિમાં એમ જ હોય-બીજીમાં શુદ્ધ થશે તેઓના લખ્યાપરથી મેં કયાસ કર્યો કે તેઓ નારાજ થયા છે ને એમ સમજી છાપનારને મેં રૂ. ૩૦૦) મારી પાસથી આપી ચોપડીની બે રૂપીયા કિંમત રાખી ટાઇટલ પેજ પર લખ્યું કે મેં છપાવી પ્રગટ કરી છે. એવામાં રૂ. ૩૦૦) આવ્યા તે મારી તો ખુશી નહીં પણ મારા બાપના આગ્રહ ઉપરથી તે મારે લેવા પડ્યા પણ પછી મેં રીસમાં સઘળી જ ચોપડીઓ ભાવનગર મોકલી દેવાને ગોરધાનજી ભાવનગરીને ત્હાં મોકલી દીધી હતી.

પછી વ્રજલભાઇ ને છગનલાલ મને સાંજે ગાડીમાં બેસાડી ડક્કા તરફ લઇ ગયા ને પછી તેઓએ મને એક હોરાની વાડી દેખાડી. ત્હાં હમે સહુ બેઠા, પાનસોપારી ખાધાં ને કોઇ શિવરામે ગાયું–વ્રજલભાઇ સાદા લાગ્યા પણ છગનલાલ જેવા રૂપાળા, તેવાં કપડાં, ખાનપાન ને સુગંધીના શોખી લાગ્યા. એઓનો કવિતા ગાયન ઉપર થોડોક શોખ દેખાયો. તેમ એ યુક્તિથી ખટપટ કરનારા ને જરા મ્હોના મીઠા પણ લાગ્યા. એઓ પોતાની બનાવેલી કેટલીક ચીજો શિવરામ પાસે ગવાડીને મનમાં સલકાતા માલમ પડયા. પછી દીવા થયા પછી તરત હમે મેહેલમાં ગયા. અગાસીમાં સહુ બેઠા હતા. મેં અગાસીના ધોરાની પાળ ઉપર એક કૃષ્ણવર્ણ પુરુષને દીઠો, જેને ખવાસ સમજી હું તેની પાસે બેસવા જતો હતો, એટલામાં સામળદાસે પેલા–રાજાને કહ્યું કે, મહારાજ, નર્મદાશંકર કવિ તે આ. પછી મેં ગભરાટમાં જેવા તેવા જુહાર કીધા ને પછી હું બોલ્યો કે, આપ એક વખત મુંબઇ આવી જાઓ–તારે મહારાજ હસીને બોલ્યા કે, હા, વિચાર તો છે. પછી હું સહુ સાથે અગાસીમાં થોડીવાર બેઠો ને પછી જુહાર કરી ઘેર આવ્યો.* બીજે દાહાડે હું સુરત આવવા નિકળ્યો તે પ્રસંગે મને ગગાભાઇએ

*પાંચ મીનીટના મેળાપમાં અને તેમાં મીનીટેક રાજાના મ્હો સામું જેયું હશે (કેમકે મારા મનમાં તેના સામું વધારે વાર જોઇ રહીશ તો તેને કંઇ વ્હેમ આવશે એવી કલ્પિત શરમ લાગેલી તેથી) એટલા ઉપરથી મારૂં અનુમાન એવું કે રાજા સાદા, સાધારણ સમજના અને ધીમી તબિયતના ઠાવકા છે, પણ કંઇક ભુંડાઇ હશે ખરી.

રાતે હું મારા એક નાતીલા સ્નેહી સાથે શહેર બહાર એક મુસલમાન વેશ્યાનું ગાણું સાંભળવા ગયો હતો. એ વેશ્યાને અને રાજકચેરીને કંઈ વાંધો પડયો હતો–એવું હતું કે રાજકચેરી કહે કે તારી મેળે અહીં આવ ને તે કહે કે મને બોલાવે તો હું આવું. ગામના કેટલાએક ગરીબ શોખીલાઓએ તેને મુકામે જઈ સાંભળવાનો ઠરાવ કરેલો. મીજલસમાં ચાર પાંચ જણ જ સમજનાર હતા. બાકી બીજા તો વહીતરૂં કરી જાણનાર વાણીયાઓ હતા. એ વાણીયાઓ તો રૂપિયો બે રૂપિયા આપી આપીને ઘેર જતા રહ્યા; પણ પછી હમે દસેક જણ રહ્યા. એક મુસલ્લો તરેહ તરેહવાર રાગની ફરમાસો કરતો–પેલી ન્હીડાતી પણ ગાતી. એક વખત એ મુસલ્લો બોલ્યો કે ફેરઓ કર–પેલી બોલી કે ઘણાં વરસ થયાં મેં ફેરઓ કીધો નથી, માટે મારા પગ બરાબર નહીં ચાલેઃ તો પણ પેલાએ હઠ કરી ને પછી પેલીએ બાલ છુટા મુકી કીધો–ઠીક કીધો. પછી પેલો કદરદાન બોલ્યો કે હવે સિતાર બજાવો. એ વેશ્યાને સતાર, તરઘાં, સારંગી વગાડતાં આવડતાં. પાછલી રાતના ચારેકનો સમય ને પેલીને પણ જોસ્સો થઇ આવેલો તેથી તે સતાર વગાડવા બેઠી. એ વેળા તે બાઇની સુરતની કુદરત ઉપર હું મોહિત થયો હતો–પાસે મુકેલા એ દીવાની ઝાંખી જોત, પેલીનો ગોરો ચ્હેરો, છુટા બાલ, સતાર ઉપર રમી રહેલી આંગળી, ડાબા પગનો તાલનો ઠેકો, મસ્તીથી કમર ઉપરનાં આખા શરીરના ભાગનું

પોતે ઘેર તેડી એક હલવાન ને એક પાઘડી (આસરે રૂ. ૩૦ સેકનો માલ) વિદાયગીરીમાં આપ્યો, જે ઘણી ના કહી તો પણ મારે લેવો પડ્યો*–પછી હું ઘોઘે આવ્યો ત્હાં જયંતીલાલ, નરભેશંકર વકીલ, જમીએતરામ મુનસફ વગેરેને મળી બોટમાં બેસી સુરત આવ્યો.

વડોદરા-કવિ દયારામ વિશે માહિતીની પ્રાપ્તિ

૨૦. હું મુંબઈમાં હતો ત્યારે દેશી રાજ જોવાની મને ઘણી ઉત્કંઠા હતી, તે આ પ્રસંગે જોકે ભાવનગર જોઇને, સમી હતી, તોપણ વડોદરૂં પાસે છે ને વળી ગાયકવાડની રાજધાની છે એટલે કંઇ જોવાલાયક હશે જ એમ જાણી મને એવી ઇચ્છા થઇ કે એકવાર તે જોઇ આવું–જોઇયે કેવું છો–જો સારૂં ન લાગે તો ફરી તેણી તરફ જવાનો કદિ ખ્યાલ જ કરવો નહીં. વળી બને તો ડભોઇ જઇ ત્યાંથી દયારામનાં પદો પણ લેતો આવું. એ મુસાફરીની યાદદાસ "વડનું ઝાડ" એ કવિતામાંની છેલ્લી ૧૦ લીટીમાં રહી છે. વડોદરૂં જોયું ને ધરાયો. દયારામનો સાગ્રીદ જેની પાસે મારે જવું હતું તેજ પોતે ચૈતર મહીનાને લીધે ઓખાહરણ વાંચવાને વડોદરે આવ્યો હતો એટલે ડભોઇ જવું બંધ રહ્યું એને ને મારે જે વાતચીત થઇ તે નર્મગદ્યમાં દયારામના ચરિત્રની શરૂઆતમાં આપેલી નોટમાં છે. જ્યારે હું વડોદરે હતો ત્યારે મને લાગણી થઇ હતી કે, આહા, હું કીયા હેતુથી કહાં જવાને બદલે કહાં ભાવનગર રખડી આવી અહીં રખડું છું–વખત જાયછ ને કામ થતું નથી–પછી મેં "દુખહર્તા સુખકર્તા"ની ગીતીઓ જોડી. વડોદરામાં હું દરબારમાં ગયોજ ન્હોતો. એ વખતમાં મને ઠાઠમાઠ જોવા ઉપર શોખજ ન્હોતો. મારૂં મન મારા ઉદ્યોગપરજ હતું. મેં રાજાને એક વખત મલો કુસ્તી રમતા હતા ત્યાં દુરથી જોયા હતા.

૨૧. એ પ્રમાણે ૨૦ દાહાડા મુસાફરી કીધી. એપ્રીલની ૧૯ મીએ મેં બે અંગ્રેજી કાગળના જવાબ સુરતથી લખી મોકલ્યા. એક બાવીસમી મારચનો ડાઇરેક્ટર આવ પબલિક ઇનસ્ટ્રકશનની તરફથી તેના આસિસ્ટંટ ડબ્લ્યુ. એચ. ન્યૂનહામનો લખેલો હતો–એવી મતલબનો કે 'આર્નલડના હિતોપદેશની પછવાડે 'ગ્લાસરી' છે તેનો તરજુમો બને તો કરવો. જવાબમાં મેં લખ્યું હતું કે હું તે કરીને થોડા દાહાડામાં મોકલીશ. મને ફુરસદ ન હોવાથી મેં તે કામ મારા બાપ પાસે કરાવ્યું હતું, પણ પછી સરકાર

એકલું ને પાછું ટટાર થવું, ગોરાં કપાળ ઉપર પરસેવાનાં ઝીણાં બુંદો અને આંખ ઉપર મસ્તીથી થતી લ્હેજતનો ભાર, એ સધળાંનું ચિત્ર હજી મારી આખ આગળ રમી રહ્યુંછ–એ પ્રસંગનું સ્મરણ રાખવાને મેં મારાં ઋતુવર્ણનમાં બે લીટી લખીછે–
"છૂટે નિમાળે પગતાલ મારી, હાથે વગાડી ન સિતાર સારી.-૧"

*મુંબઇ ગયા પછી મેં રૂ. ૨૫ સેકની ચોપડીયો વજલભાઇ, છગનલાલ વગેરેને બક્ષીસ મોકલાવી દીધી હતી.

તરફથી માંગવામાં ન આવ્યું એટલે મેં તે મોકલ્યું નહીં. પછવાડેથી મને જણાયું કે તે રણછોડભાઇ ઉદેરામનું કરેલું છપાયું છે. કાંતો મેં સરકારના ફરીથી માગ્યાવના ન મોકલાવ્યું તેથી કે કાંતો મી૦ હોપની ભલામણ ઉપરથી રણછોડભાઇ પાસે કરાવેલું હોય. એકતીસમી માર્ચનો ઇ૦ આઇ હોવર્ડનો હનો તે આઃ...

"I request that you will do me the favor of becoming a member of the vernacular Class book Committee for the purpose of settling once for all the standard of Gujerati orthography".

મારા જવાબની મતલબ આ હતી કે "હું તમારો ઘણો ઉપકાર માનુંછ; ઘણા દાહાડા થયા એ વિષયપર મારા શા વિચારો છે તે જણાવવાને હું અધીરો હતો અને તમારા મુરબ્બીપણાં નીચે તમે જે મંડળી ઉભી કરી છે તેવી મંડળીની જરૂરીયાત મને લાગી હતી; આશા રાખુંછ કે મંડળી એ બાબતસર મારી સાથે વેહેવાર રાખશે."

કવિ દલપતરામ સાથેનો પ્રસંગ

૨૨. એપ્રીલની આખરે મુંબઇ ગયા પછી હું પાછું મારૂં હરદાસનું કામ શિખવાને પુને જવું ધારતો હતો એટલામાં દલપતરામ કવિ મુંબઇ આવવાના છે એવું મેં સાંભળ્યું, મારા મિત્રોએ મને ચ્હીડવવા માંડ્યો કે તે આવેછ માટે તું ન્હાસી જાયછ? એ કારણથી મેં પુને જવું મોકુફ રાખ્યું. સને ૧૮૫૯ના મેની ૨૭ મીએ કવિ દલપતરામ ડિપુટીઇન્સ્પેટર ભાઇ મોહનલાલ સાથે આંખનું ઓસડ કરાવવાને મુંબઇ આવ્યા.*

૨૩. એ આવ્યા તે દાહાડે કે તેને બિજે દાહાડે પોતે સંધ્યાકાળને સમયે મામાદેવીની ચોકી આગળ જ્યાં વાસુદેવ બાબાજી નવરંગેની ચોપડીઓ વેચવાની દુકાન હતી ને જ્યાં હું બેઠો હતો ત્યાં આવ્યા. તેઓએ મને પુછ્યું કે "વાસુદેવ બાબાજીની દુકાન અહિંયાં છે?" મેં કહ્યું, 'હા, આજ.' પછી તેઓ ઉપર ચ્હડીને વાસુદેવ બાબાજીને મળ્યા. પછી વાસુદેવ બાબાજીએ તેમને કહ્યું કે, કવિ નર્મદાશંકર પણ આ અહીં બેઠાછ. દલપતરામ મને સુરતથી ઓળખતા નહીં. પછી હમે બેઉ પરસ્પર ભેટ્યાં.

---

*સને ૧૮૫૮ માં મંગળદાસ નથ્થુભાઇયે કવિ દલપતરામને મુંબઈ આવવાને કાગળ લખ્યો હશે ને તેના જવાબમાં કવિએ લખ્યું હશે કે મારા આવવા જવાના ખરચને માટે રૂપિયા સોએકનો બંદોબસ્ત થવો જોઇયે-ને એ ઉપરથી એક ટીપ થઇ હતી ને તેમાં મંગળદાસ અને બિજા બુદ્ધિવર્ધકના સાથીઓએ રૂપિયા ભરચા હતા-મેં પણ બે રૂપિયા ભરચા હતા; પણ પછી કોણ જાણે શા કારણથી કવિ દલપતરામે મુંબઇ આવવું બંધ રાખ્યું હતું. મિ૦ હોપનો મુકામ ૧૮૫૯ના ચોમાસામાં મુંબઇમાં થવાનો હતો, તેથી કવિ દલપતરામે માહે મળતા પોતાના મુરબ્બીની કચેરીની સાથે આવવાનું વધારે સારૂં ધારચું હશે.

તેઓએ મને કહ્યું કે, "હું ભાવનગર ગયો હતો ત્યાં મને તમારા આવી ગયાની ખબર મળી હતી. ને ત્યાં મેં વિજયક્ષમા ઉપર ભાષણ કરયું હતું ને રાજા એટલા તો મારા ઉપર ખુશ થયા હતા કે તેઓએ મને ભારે સિરપાવ આપવા માંડ્યો, પણ મેં કહ્યું કે પુસ્તકશાળા તથા સંગ્રહસ્થાન કરવા સારૂ રૂ. ૧૦૦૦૦)* એ ચોપડીનાં ઇનામને પેટે કહાડો ને તે વાત રાજાએ કબુલ રાખી છે,"—એવી એવી વાતો કરીને ઉઠ્યા. ઉઠતી વેળા તેઓએ મને કહ્યું કે, "હું સ્વામીનારાયણના મંદીરમાં ઉતરયોછ ત્યાં કાલે તમે આવજો ને ડાકતર ભાઉને ત્હાં મને તેડી જજો.' મેં કહ્યું સારૂં. બિજે દાહાડે હું ત્યાં ગયો ને જોઉછ તો પોતે ડાકતર ભાઉની તારીફમાં કંઇ બનાવેલું તે મુખપાઠ કરતા હતા. મને પુછ્યું, "કેમ આ ઠીક છે?" મેં કહ્યું—'ઘણું સારૂં છે.' પછી હું તેમને લઇને ભાઉને ઘેર ગયો ને બંન્યોને મેળવ્યા. હું મારે ઘેર આવ્યો.

૨૪. તા૦ ૧૩ મી જુને બુદ્ધિવર્ધક સભામાં ભાઇ કરસનદાસ મુળજીએ પ્રવાહી શાસ્ત્ર વિષે ભાષણ કીધું તેને અંતે કવિ દલપતરામે બુદ્ધિવર્ધક સભાની તારીફમાં કેટલાએક નારાચવૃત્તના શ્લોકો વાંચી સંભળાવ્યા હતા. એ સાંભળીને મને દલપતરામની કવિતા વિષે સારો વિચાર બેઠો. દલપતરામને મ્હોડેથી ધ્યાન દઇને સાંભળેલી પ્હેલી કવિતા તે તેજ.

૨૫. તા૦ ૧૭ મી જુને વાસુદેવ બાબાજીની દુકાને હમે બેઠા હતા, ત્યારે ગંગાદાસ કિશોરદાસ મને બોલ્યા કે, "કાલે ખબર પડશે." મેં કહ્યું "શું છે?" ત્યારે તે ફરીથી હસીને બોલ્યા કે, "કાલે ખબર પડશે." જો કે ગંગાદાસનું બોલવું મારો ને દલપતરામનો બીજે દહાડે મુકાબલો થવાનો તે સંબંધી હતું તો પણ તે વખત હું તો જુદું જ સમજ્યો હતો—આમ કે મહારાજની વિરૂદ્ધ છપાવેલા ગ્રન્થો સંબંધી લાઇબલની નોટીસ આવવાની હશે. હું બોલ્યો હતો કે "લ્યુથરે તો એમ કહ્યું હતું કે મોહોલનાં

---

*કવિ દલપતરામ વિશે એ વખત મન કંઇ મ્હોટા મ્હોટા વિચાર હતો કે એ ઘણા વર્ષ થયાં કવિતા કરેછ, રાજસભાઓમાં વાંચી આવ્યાછ વગેરે, તેમાં ઉપર કહેલી દલપતરામની વાત સાંભળીને તો હું દંગજ થઇ ગયો હતો. હું મનમાં મ્હોટા વિચારમાં પડયો હતો કે એની સામાં આપણાથી ટકાવવાનું નથી, પણ પછવાડેથી માલમ પડયું કે સરસ્વતીનું મંદિર બંદીર નિકળ્યું નથી ને એને રૂપિયા અઢીસે ત્રણસોનો સરપાવ મળ્યો હતો. મારા ભાવનગર જઇ આવવા વિશે એક બે જણને એણે કહેલું કે, "ગયા હતાની—ભાવનગર—વરષાસન કરાવવાને;—એમ વ[illegible] વરષાસન થતા હશે?" મને સાંભરેછ કે ઘણુંકરીને સમશેરબાહાદુરના ત્યારના અધિપતિએ મને એ વાત કહી હતી, મેં પણ એને કહ્યું હતું કે, "દલપતરામભાઈ એમ કાં ન કહે?—મારે કોઇ ફારબસ સાહેબ નથી કે રાજાનાં મરણ નિમિત્ત ખરચવાને કહાડેલાં દ્રવ્યમાંથી વરષાસન કરાવી આપે."

જેટલાં નળિયાં છે તેટલા મારા દુશ્મનો હશે તોપણ હું મારું મત કદી છોડવાનો નથી." પણ હું તો કહુંછ કે "તે નળિયાં ભાગ્યાથી ન્હાની ન્હાની જે કકડીઓ થાય તેટલા મારા દુશ્મનો હશે તોપણ હું મહારાજની દરકાર રાખવાનો નથી."

૨૬. બીજે દહાડે એટલે તા. ૧૮ મી જુન શનીવારે ગંગાદાસે પોતાની ઇરકોલમાં મને બોલાવી કહ્યું કે, "વિનાયકરાવ વાસુદેવની આ ચિઠ્ઠી આવી છે અને એમાં લખ્યું છે કે આજે સાંજે તમારે તમારી સરસમાં સરસ કવિતા લઇને વાલકેશ્વરમાં ભગવાનદાસને બંગલે આવવું." મેં કહ્યું કે "આવીશ ખરો પણ સાંભળવાને, વાંચવાને નહીં." મેં ઘેર આવી નિશ્ચય કર્યો કે કોઇ દાહાડો જાહેરમાં મારે દલપતરામની સામાં કવિતા વાંચવી નહીં. મારી કવિતા નબળી પડશે તો તેની તો હરકત નહીં પણ દલપતરામની નબળી પડશે તો તેઓ શરમાશે ને એમ થાય તે સારું નહીં–લોક તો રસિયા–લોકને શું? પછી પાંચ વાગે કંઇ પણ કવિતા સાથે રાખ્યા વગર હું ત્યાં જવા નિકળ્યો. રસ્તામાં એક દોસ્તદારે પાક આપ્યો તે ખાધો. પછી રસ્તે દલપતરામ ને ગંગાદાસ મળ્યા તેઓની સાથે હું વાલકેશ્વર ગયો.

છ વાગે મંડળી બેઠી. એ મંડળીમાં કોઇ પારસી ન્હોતું પણ વાણિયા શેઠો હતા. ભગવાનદાસે મને કહ્યું કે "થોડું દલપતરામ બોલે, ને થોડું તમે બોલો." મેં કહ્યું કે "એમ નહિ બને–જેવી દલપતરામભાઇને સાંભળવાની તમારે આતુરતા છે તેવી મારે પણ છે ને મારું તો ઘણીવાર તમે સાંભળ્યું જ છે." પછી મેં દલપતરામભાઇને કહ્યું કે "હવે ચાલવા દો." પ્રથમ તો તેઓ એક બે હિંદુસ્તાની કવિત બોલ્યા પછી હોપ સાહેબ ને દોલતરાય એ નામો બાહ્યાંતરલાપિકાની રીતે નિકળેછ તે કવિત* તેઓએ બોલી સમજાવ્યું. પછી દલપતરામભાઇયે પોતાના ભાણેજની સાથે જાદવાસ્થળી†

---

*એ કવિત તથા 'હું સુતો પારણે પુત્ર ન્હાનો' તથા રામસીતાના કાગળો દલપતરામભાઇ પોતાની ચતુરાઇ દેખાડવાને 'જહાં ત્હાં જહારે ત્હારે બોલેછ–હું ધારૂંછ કે અમદાવાદ, સુરત, મુંબઇ વગેરે ઠેકાણાં મળીને એણે એ કવિત બસેં એક વાર ભણ્યું હશે–સરસ કવિતા!

†એ સાંભળીને સાંભળનારા જે સહુ દલપતરામ પાસથી જુદી જ જાતની ઉમેદ રાખતા હતા તેમાં તેઓ નાસીપાઓસ થઇ ગયા. એ પ્રસંગને સારૂ દલપતરામની મને બહુ દયા આવી–એક તો સાંભળનારને કેવી બાબત પસંદ પડશે તેનો તેણે અગાઉથી–રે મુંબઇમાં પહેલે જ પ્રસંગે વિચાર ન કર્યો–હાથમાં હુક્કા લઇને બેઠેલા એવાઓની આગળ જાદવાસ્થળીની–કેફ ન કરવાની બાબત કહાડી. બીજું એ કે જેવી રીતે નદીને ઓવારે ભંગીસટ સામળભટની ચોપડીઓ વાંચેછ તેવી રીતે (પણ છેક તેવું નહીં) એણે દોહોરા ચોપાઇ વાંચ્યા હતા જેથી સાંભળનારા કંટાળી ગયા હતા.

ગાવા માંડી તે પુરી થવા આવી એટલે વિનાયકરાવ બોલ્યા કે "હવે આપણે મુંબઇના કવિને સાંભળિયે." હું બોલ્યો "આજ તો નહિ સંભળાવું–મારૂં તમે બહુ સાંભળ્યુંછ." વાણીયાઓને વાળુનો સમય થયો હતો તેથી અને વરજીવનદાસ* જેઓ મારાપર જરા નારાજ હતા તેઓ બોલ્યા કે, "હા, હવે માંડી વાળો–વખત થઇ ગયોછ." તોપણ વિનાયકરાવ તો હઠ લઇને જ બેઠેલા કે મુંબઇના કવિને સાંભળ્યા વના ઉઠવુંજ નહીં–હું ગભરાયો કે એક તો નિમ તૂટેછ ને બીજું કે પાક ખાધોછ એટલે બરોબર ગવાશે નહીં–વળી પાસે ચોપડી પણ મળે નહીં. વિનાયકરાવ બોલ્યા, કે જે કંઇ મ્હોડે હોય તે સંભળાવો. પછી મારે લાચારીથી ઉઠવું પડયું–હું રસપ્રવેશમાંના નવરસસંબંધી દોહોરા તથા માલિની જે પાઠે હતાં તે સંભળાવવાને ઉઠયો. દલપતરામભાઇ બેઠા હતા તેની પાસે ઉભાં રહીને પ્રથમ તો હું બોલ્યો કે "દલપતરામભાઇ તો સાગર છે ને ઘણાં વરસ થયાં કવિત કરે છે ને હું તો ખાબોચિયાં જેવો ને નવોજ શિખાઉ છઉં–દલપતરામને કવિતા કરતાં વીસ વર્ષ થયાંછ ને મને ચોથું ચાલેછ–દલપતરામભાઇ જેવું મારી પાસે કંઇ નથી પણ વિનાયકરાવનો આગ્રહ છે માટે ગાઉંછ." પાક ખાધો હતો તોપણ એવે સારે અવાજે ને એવી સ્પષ્ટ વાણીએ દોહોરામાલીનીમાં રસસંબંધી નવો વિષય સંભળાવ્યો કે સઘળાઓ દંગ થઇ ગયા. હું ગાતો હતો તે વખત વિનાયકરાવ જે મારે ખભે હાથ મુકી ઉભા હતા તે વચમાં વચમાં "વાઃવા ! વાઃવા !! નર્મદાશંકર આ તે તમે કયારે કીધું" એમ બોલતા હતા. હું ગાવાના ધ્યાનમાં હતો તોપણ દલપતરામને ઝાંખા પડતા જોઇને મનમાં બહુ દાઝતો ને જ્યારે જ્યારે વિનાયકરાવ મને વાઃવા વાઃવા કહેતા ત્યારે ત્યારે હું પગેવતી તેનું બુટ ડાબતો–એમ જણાવવાને માટે કે મને શાબાસી ન આપો. પછી સહુ ઉઠયા ને હમારે માટે અફૂસની કેરી વગેરે તૈયાર હતાં તે હમે (હું ને દલપતરામભાઇ) સાથે ખાવા બેઠાં. ખાતાં ખાતાં હું ઘણી સારી રીતે બટકબોલું કરીને દલપતરામભાઇને શરમથી લાગેલું દુખ જે તેને ભુલાવવાની તજવીજ કરતો. એ સમાગમ સંબંધી કંઇ ઇસારો ચોવીશમી જુનનાં સમશેરબહાદુરમાં છે.

૨૭. એ પ્રસંગથી દલપતરામભાઇને મારે વિશે જરા મનમાં વાંકું વસેલું તે બીજે દહાડે તેણે સમશેરબહાદુરના અધિપતિને તેની સાથે વાત કરતાંમાં જણાવેલું. દલપતરામભાઇ મહારાજસંબંધી નિબંધો વિષે વાત કરતાં બોલ્યા હતા કે "લલ્લુભાઇ એ હોંશિયાર છે, નિબંધ ઘણા સારા લખે છે ને મારી ઉમ્મરનો થશે ત્હારે કવિતા પણ ઘણી સારી કરશે."

*'વ્રજજિવંન તૂં પ્રેરણા કર' એ કવિતા મેં મંગળદાસની સૂચના ઉપરથી કીધી હતી તે ઉપરથી વરજીવનદાસ જરા નારાજ હતા.

૨૮. ભાઉએ મને તેડીને કહ્યું હતું કે, તમે ગભરાશો નહીં–તમારે ને દલપતરામને માટે એક ફંડ કરીશું, માટે તમે તમારો કવિતાનો ઉદ્યોગ ચલાવ્યાં કરજો. એ આશાએ મેં પુને જવું બંધ રાખ્યું–એવી મતલબે કે ફંડમાંથી રૂપિયા મળશે એટલે પછી નિરાંતે હરદાસનાં કામને માટે અભ્યાસ થયાં કરશે–હમણાં તો કવિતાજ કરયાં કરવી ને વાંચ્યાં કરવી. મને દલપતરામની મોટી ધાસ્તી હતી કે તેઓ વીસ વરસ થયાં કવિતા કરે છ માટે તેની પાસે ઘણી* કવિતા હશે ને મારી પાસ તો કંઇ નથી માટે નવી કવિતા કરવાના પ્રસંગ ઝડપી હું તે કરયાં કરતો.

૨૯. ૫ મી જુલાઇયે મેં 'સંપવિશે નિબંધ' બુ૦ વ૦ સભામાં વાંચ્યો હતો; તેમ ૧૧ મીએ 'લલિતા'ને 'સાહસદેસાઇ'ની કવિતાઓ વાંચી હતી; ૨૮ મીએ ડાકતર ભાઉને ઘેર, બળવાનું સમાધાન થયું તે વિશે ઇશ્વરનું સ્તવન વાંચ્યું હતું; ૭ મી આગસ્ટે ડાકતર ભાઉએ સંગળદાસની છોકરીઓની સ્કુલમાં ભાષણ વાંચ્યું હતું તેને અંતે એક ગરબી વાંચી હતી; અને ૨૧ મી નવેમ્બરે બુ૦ વ૦ સભામાં સ્વતંત્રતાની કવિતા વાંચી હતી.

૩૦. તેમ નર્મકવિતા અંક ૪ થો, ૫ મો, ૬ ઠ્ઠો, ૭ મો ને ૮ મો છપાવી પ્રગટ કરયા હતા. ૫ મા ૬ ઠ્ઠા ની છપાઇને પેટે મારા એક પારસી મિત્ર દાદી ખરસેદજી ઘોઘાએ ૧૦૦ રૂપિયા આપ્યા હતા.

૩૧. મુંબઇના ગુજરાતી ભાષા બોલનારા ઘણાએક લોકો કવિતા તે શું એટલું પણ નોહોતા જાણતા. તેઓએ ૧૮૫૭ થી કવિતા અલંકાર રસસંબંધી થોડું ઘણું જાણવા માંડયું હતું ને તેઓને કવિતાનો શોખ લાગવા માંડયો હતો. પણ કવિ દલપતરામના આવવાથી મારી ને એની કવિતા ઠામઠામ વંચાયાથી, લોકમાં ચરચાયાથી, ન્યુસપેપરોમાં ટીકા થયેથી લોકમાં કવિતાનો શોખ સારી પેઠે વધી ગયો–તેમાં પારસીઓ તો ગાંડા જ થઇ રહયા. દલપતરામ ઠેકાણે ઠેકાણે જઇ વાંચતા ને તેઓ ઘણેક ઠેકાણેથી જે રૂપીઆ આપવામાં આવતા તે લેતા. મેં કોઇનો રૂપીઓ લીધો નથી પણ ઉલટો ઘણેએક વખત તો ગાડીભાડાનો ખરચ ગાંઠનો કરયો છે. એ દિવસોમાં મને ને કવિ દલપતરામને રાત દહાડો જંપ ન્હોતો. જ્યારે દલપતરામને કોઇ લાંબી કવિતા વાંચવાનો પ્રસંગ આવતો તારે આગલી રાતે તેઓ તેને સારી પેઠે ગોખતા (આંખના દરદથી વંચાય નહીં માટે).

---

*દલપતરામભાઇના પુંજી પછવાડેથી માલમ પડી–તેઓએ પોતાની ઘણીખરી જુની છપાયલી કવિતા વાંચ્યાં કીધી હતી એને તેમાં ઘણો ભાગ ગરબીયોનો હતો. મેં એઓને પુછ્યું હતું કે "તમે સ્વામીનારાયણના માર્ગસંબંધી અને બીજી કેટલીએક જે તમે નથી છપાવી તે કેટલીએક હશે?" તેઓએ મને કહયું હતું કે "જેટલી છપાયલી છે તેટલી બીજી હશે."

૩૨. એવું બન્યું કે બુદ્ધિવર્ધક સભાવાળાઓએ કવિ દલપતરામને સારૂ મોટું ફંડ ઉભું કરી તેમાંથી કવિ દલપતરામનું બ્હાવલું અથવા તેના નામની સ્કાલરશિપ કરવાનો વિચાર કરયો હતો. તે વાત મારે કાને પડી તારે હું મનમાં ખિન્ન થયો કે લોક કેવા ગાંડા છે–કે આટલું આટલું માન કવિને જીવતાં આપે છે. એ ખિન્નતા એક મારા મિત્રે દીઠી ને તેણે સમશેરમાં લાંબો આરટીકલ લખી ડા૦ ભાઉ, ગંગાદાસ કિશોરદાસ અને બીજાઓ વિષે કેટલુંએક લખ્યું ને એ આરટીકલથી બ્હાવલાંની ને સ્કાલરશિપની વાતો બંધ પડી. મેં તે આરટીકલ લખાવ્યો નથી પણ કવિ દલપતરામના મનમાં એવું ખરૂં કે તે અને બીજા આરટીકલો જે ન્યુસપેપરોમાં 'દલપતરામની કવિતા સાધારણ ને નર્મદાશંકરની વિદ્વત્તાવાળી' એવી મતલબના આવતા તે નર્મદાશંકર લખાવે છે. ખરેખર હું નિરઅપરાધિ છઊં. અલબત જારે દલપતરામને જોઇયે તેના કરતાં વધારે માન અપાતું જોતો તારે હું મનમાં મુઝાતો ખરો. દલપતરામ પોતાની કવિતા સાધારણ કેહેવાતી જોઇને બહુ અકળાતા. એક મારા પારસી મિત્રની આગળ તેઓ બોલ્યા હતા કે, "જુઓની ન્યુસોમાં મારે વિશે નઠારૂં નઠારૂં છપાવે છે; નર્મદાશંકર નહી હો."

૩૩. ડા૦ ભાઉએ મને બોલાવી કહ્યું કે 'ફંડની વાત બંધ રાખીછ,' દલપતરામ આપણા પરોણા છે માટે હાલ એનેજ લોકની તરફથી મદદ થવા દો–મેં કહ્યું ઠીકજ છે. પણ મનમાં ભાઉ ઉપર ચીડાયો હતો ખરો.

કાવ્ય વિશે બે કવિઓની ચર્ચા

૩૪. લાડની વાડીમાં મેં મારાં લખવા ભણવાને સારૂ ઓરડી રાખી હતી ત્હાં પડોસમાં દલપતરામે મુકામ લીધો હતો એટલે હમે ઘણું ખરૂં મળતા. એ મેળાપોમાં જે વાતચીત થયલી તે નીચે પ્રમાણેઃ—

મેં પુછ્યું હતું કે, "કવિતામાં હ્રસ્વ દીર્ઘનો અને સંસ્કૃત શબ્દો મૂળ પ્રમાણે શુદ્ધ રાખવાનો નિમ રાખવો કે નહી?" તેઓએ કહ્યું કે, "ના–એમ ગુજરાતીમાં કવિતા બનેજ નહીં."

"તમે કંઇ રસાલંકાર શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરયોછ?" તેઓએ કહ્યું, "ના–મેં તો ફક્ત પિંગળનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરયોછ." એ વાત એ ભાઇએ મારા પિતાને પણ કહી હતી.

મેં પુછ્યું હતું કે, "ઉત્તમ કવિતા કોને કેહેવી?" ત્યારે તેઓ બોલ્યા હતા કે, "ભાઇ, દસ વરસ થાય ત્યારે તો કવિત [illegible] પ્રવેશ થયો સમજવો–ઉત્તમ કવિતા તો તે કે જેના ફક્ત રાગ સાંભળવાથી પણ આપણા ગુજરાતીઓ તો શું પણ બિજી ભાષા જાણનારા ખુશ થાય." ને

પછી 'તને રોકિ રહિ રાધિકા રંગ જામ્યો ઘણો રસિયા રજની રહિજ થોડી'–એ કવિતા બોલ્યા. મેં કહ્યું, "એમાં શું કવિતા આવી?—ઘણા રંડો સાથે આવ્યા માટે!" તારે પોતે બોલ્યા કે, "એ શું થોડી વાત છે?" એ વાત થઇ રહ્યા પછી દલપતરામની ગેરહાજરીમાં મેં મારા મ્હેતા નરભેરામને કહ્યું હતું કે, "ભાઇ, એમાં કવિતા શું છે તે તું સમજ્યો?–આશક ઉતાવળને લીધે કાલાવાલા કરતો હોય ને માશુક તેનો છેડો મુકતી ન હોય, એ વખતનું ચિત્ર છે, એ એમાં કવિતા છે. બાકી ઘણા રંડો સાથે આવ્યાછ તે તો નહી—અંદરની ખુબીને કવિતા કહેવી જોઇયે–દલપતરામે દાખલો તો ઠીક આપ્યો પણ તેને પોતાની સમજ પ્રમાણે કામમાં લગાડ્યો."

સંપલક્ષ્મીમાં 'ગંગા ગિરિજા દ્વેષ કલેશ નિત તેનો થાયે.' વગેરેનો છપ્પો છે તે વાંચી મારા બાપે મને કહ્યું હતું કે, આ કેવો સારો છે? મેં કહ્યું હતું કે, એ મૂળ વિચાર એનો નહિ હોય. પછી મારા સાંભળવામાં તેજ મતલબનો એક શ્લોક આવ્યો તે ઉપરથી મેં દલપતરામને ઉપર જણાવેલા છપ્પા વિશે પુછ્યું કે, "એ વિચાર તમારા પોતાના છે કે સંસ્કૃત ઉપરથી લીધેલા છે?" પોતે પ્રથમ તો કંઇ ઉત્તર આપ્યો નહી, પણ પછી મેં કહ્યું કે, "એક સંસ્કૃત શ્લોકમાં પણ તમારા જેવોજ વિચાર આપેલો છે." તારે પોતે બોલ્યા હતા કે "હા, મેં તે શ્લોક ઉપરથી કરયો છે."

મેં પુછ્યું કે "તમને કવિતા કરવાનો શોખ પ્રથમ કેમ લાગ્યો તે મને કહો." ત્યારે તેઓ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા–"ન્હાનપણમાં હું સામવેદ ભણ્યો હતો—દશ ગ્રન્થ પાને વાંચી જાણું છું—મુખપાઠ નહીં–ન્હાનપણમાં મને નઠારી સંગત હતી. હું મામાની જોડે મુળીગામ જતો તાંહાં એક ભૂમાનંદ સ્વામી હતા. તે સ્વામી પ્રથમ કુંભકાર હતા. તેની પાસે મામા જોડે હું જા આવ કરતો. બાપ એમ જાણતા કે સ્વામીનારાયણની શિક્ષા લેશે એટલે ઠેકાણે આવશે. એમ કરતાં મુળીમાં એક વખત આચાર્યજી આવ્યા. તેણે કહ્યું કે "આ છોકરાને કવિતા શિખવી હોય તો સારો થશે" પછી મેં કહ્યું કે "મારે ગુજરાનને માટે કંઇ જોઇયે." તારે આચાર્યજીએ કહ્યું કે "જા તને ખાવા પિવાનું હમે આપીશું–તું અમદાવાદ જઇને અભ્યાસ કર." અને એક વિષ્ણુ બ્રહ્મચારી હતો તેને કહ્યું કે, "તું કચ્છની શાળામાં જઇને અભ્યાસ કર." પછી હું અમદાવાદ આવ્યો ને તાંહાં ભાષાના ગ્રંથો, જે સાધુઓએ બનાવેલા હતા તે મેં શિખવા માંડ્યા. તાંહાં સારસ્વત શિખવા માંડ્યું પણ તેમાં કંઇ મન લાગ્યું નહીં—મન સઘળું કવિતા તરફ જ હતું. તાંહાં એટલી મુસીબત પડતી કે કોઠારી વેળાએ સીધું પણ ના આપે."

પ્રેમીપિતા

સ્વ. લાલશંકર પુરૂષોત્તમ દવે

પોતાના પુત્ર કવિ નર્મદને શિક્ષણ આપવા માટે છાપેલા ગ્રન્થો જ્યારે મળતા નહોતા ત્યારે હસ્તલિખિત ગ્રન્થોની નકલ કરી આપતા.

(જૂઓ પાછળ)

પુત્રવાત્સલ્યલીન પિતા લાલશંકરના હસ્તાક્ષરોનો નમુનો

हूलै देलोकन्ह कौं न थौंउ बारनो ॥ अस्मा प्रतिपालक है दिग्ग
अनि हूके नाह साहनरनाहननौ दिग्गओरे डारनो ॥ २६४॥
दोहा ॥ आठ आठ अछर नि पर ॥ बिरति अंत लघु होई
सो रूपक घनअछरी ॥ अछर बत्तिस जोइ ॥ २६५॥ रूपक
घनाछरी ॥ सिर ससधर गौरि अरधंगधर जटाजूट ग
ग धर गरे मुंडमालधर ॥ बिपत्ति बिनाशकर दीह दिसा
बासकर षल ठहरस लकरडमरू त्रिशूलकर ॥ सेवित अ
सुर सुरतर वरदे तहरवर चिंतामणि कौं अभय वर ॥
दहछसे विष हरमदनगरबहर त्रिपुरके मदहर जैजै
देव हरहर ॥ २६६॥ ॥ इति श्री निमहाराजाधिराज
साहिमकरंद कारिते चिंतामनि कृत छंदो विचारे छंद
लता नाम छंदो ग्रंथः ॥ संपूर्णम् ॥ ॥ ॥
दवंपुरुषोत्तमसुत लालशंकरेण स्वात्मज पठनार्थे ग्रं
थ लिखितः संवत् १९१४ मार्गशीर्ष शु १५ सोमवारे
मानुम् ॥

આ ગ્રન્થ કવિને પિંગલ શિખવા માટે લાલશંકરે લખી આપ્યો હતો; તે છેવટની લીટી વાંચવાથી જણાશે. આ શિવાય ઘણાં પુસ્તકો લાલશંકરે નર્મદાશંકરને લખી આપેલાં. પિતા તે એનું નામ. કવિએ પિતા માટે શોકના ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે. તે મારી હકિકતમાં વાંચવા.

મેં દલપતરામભાઇને જમવા તેડયા હતા—ને બાસુંદી* પુરી જમાડયા પછી પાનસોપારી ખાતી વખત 'પ્રતાપરુદ્ર' નામનો રસાલંકારનો સંસ્કૃત ગ્રન્થ ભેટ કરયો હતો ને ખરેખરા ભાવથી મેં કહ્યું હતું કે "દલપતરામભાઇ, કવિતા સંબંધી તમારા ને મારા વિચાર જુદા છે તે ઉપરથી તમારા મારા સ્નેહમાં કંઇ ઘટાડો થવો ન જોઇયે." ત્યારે બોલ્યા કે "નારે ભાઇ જુઓની 'પંચે' આપણી ચોટલીઓ એક એક પાસે કેવી પકડાવી છે?!" મેં કહ્યું "ન્યુસવાળા ગમે તે લખે તેમાં આપણે શું? ને પંચ તો રમુઝ કરે છે. તમે નજરમાં આવે તો માનજો કે—અલબત જેને તમે કવિતા કહોછ તેને હું નથી કહેતો—મારા તમારા વિચાર જુદા છે પણ તમને હું મારા વર્ગી જાણી ચાહું છું."

૩૫. વાલકેશ્વરમાં દલપતરામભાઇને ઉજાણી આપવામાં આવી હતી ને પછવાડેથી સહુએ તેઓનાં વખાણમાં ભાષણો કરયાં હતાં—તેમાં મેં પણ કીધું હતું કે "સુધારાના વિષયમાં કવિતા કરવાનું પ્હેલું માન દલપતરામભાઇને છે—એઓ અસલી ઢબની કવિતા કરનારાઓમાં છેલ્લા અને નવી ઢબની કવિતા કરનારાઓમાં પ્હેલ્લા છે. દેશનો સુધારો સ્ત્રીસુધારા ઉપર વિશેષે આધાર રાખે છે, માટે સ્ત્રીઓને માટે તેઓના લાયક કવિતા કરવા પછવાડે દલપતરામભાઇએ વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે એ પણ તેઓને મોટું માન છે વગેરે વગેરે."

૩૬. એ વરસમાં મેં **ચિંતામણિ પિંગળ**, સુંદર શૃંગાર, ભાષાભૂષણ, રસિકપ્રિયા એ હિંદુસ્તાની ગ્રન્થોની મતલબ ઉપર ઉપરથી એ ભાષા જાણનારા કચ્છ તરફના મારા મિત્રો પાસથી જાણી લીધી હતી.

નર્મદાશંકરના સુધારાની પહેલ

૩૭. સને ૧૮૫૯ ના વર્ષથી હું ધર્મ સંબંધી વ્હેમોથી મુક્ત થયો—સંસ્કારી સુધારાવાળો થયો.

૩૮. અમારી ભિક્ષુકની ન્યાત જમે ત્યારે સ્ત્રીઓ કાંચળી કહાડી નાંખી ફક્ત અબોટિયાં પહેરી બેસે એવો ઘણાં ઘણાં વરસનો ચાલ ચાલતો આવેલો તે મેં મારા નાના ફોઇના છોકરા દોલતરામ વકીલ અને માના મસીયાઇ ભાઇ ગુલાબનારાયણ એઓની સહાયતાએ હાટકેશ્વરના ઓચ્છવને દહાડે ઘરમાંથી જ પ્હેલ કરાવી તોડાવ્યો (અપરેલ ૧૮૫૯); ને આજ સહુ જ હિરાગળ કાંચળીયો પેહેરી જમવા બેસે છે—એ વેળા સઘળાં

*જ્યારે ન્યુસપેપરોમાં દલપતરામભાઇની કવિતા સંબંધી છપાયું ત્યારે તેઓ નગર સબબે મારા પર બળવા માંડ્યા ને એટલા તો બળ્યા કે (હું ઘણો દલગીર છું કહેવાને) મેં મારાં શુદ્ધ અંતઃકરણથી મૈત્રી બાંધવાને દલપતરામભાઇને જમવા તેડ્યા હતા, તે છતાં દલપતરામભાઇએ એક જણને (દલપતરામભાઇ એ વાતનો ઇનકાર કરે તો હું તે શખસની સાક્ષી આપવાને તૈયાર છઉં) આગબોટપર ચહડવાના વખત પર કહ્યું હતું કે "ધુળ પડી એનાં બાસુદી પુરી ઉપર."

બૈરામાં માત્ર પાંચ જણે જ પ્હેલ કહાડી હતી. કેટલાંક બૈરાં ન્યાતમાંથી ઉઠી ગયાં હતાં–બ્રાહ્મણો ઘણા ચિડાયા હતા પણ કોઇની બોલવાની હિંમત ચાલી ન્હોતી. કાંચળી પેહેરાવવા ઉપર મારી વૃત્તિ થઇ તેનું કારણ કે એક દાહાડો મારી સામેની ભાયમાં ગૃહસ્થ ને ભિક્ષુક બંને વર્ગની સ્ત્રીયો સાથે જમવા બેઠી હતી, તેમાં ગૃહસ્થની સ્ત્રીયોએ પોતાના ચાલ પ્રમાણે પ્હેરી હતી ને તેની જ સાથે ભિક્ષુકની સ્ત્રીયો પોતાના ચાલ પ્રમાણે કહાડીને બેઠી હતી. એ મેં મારી બારીમાંથી દીઠું ને પછી વિચાર કરયો કે એક ન્યાતની–સાથે બેસી જમતી, તેમાં એક વર્ગ પહેરે ને બિજો વર્ગ ન પહેરે, એ તો ન સંખાય. જો આભડછેટને કારણે ભિક્ષુકની સ્ત્રીયો કાંચળી ન પેહેરતી હોય તો ગૃહસ્થનીઓએ પણ ન પેહેરવી જોઇએ. જ્યારે ગૃહસ્થ પેહેરે ત્યારે તેની સાથે બેસી જમનાર ભિક્ષુક કેમ ન પેહેરે–શું ભિક્ષુકની સ્ત્રીયો ગૃહસ્થની સ્ત્રીયોની દાસી છે? કાંચળી પેહેરયા વગર ઉઘાડી જગામાં જમવા બેસવું એ ઉંચ ન્યાતની સ્ત્રીયોનો વિવેક નહીં.

વિરામ ૮ મો

સુધારાનો પવન–૧૮૬૦

મહિપતરામનું વિલાતગમન

૧. સને ૧૮૬૦ ની જાનેવારીમાં ભાઇ મહિપતરામની વિલાત જવાની તૈયારી થતી હતી. તેવામાં સમશેરબહાદુર પત્રમાં તેના ચલાવનાર અધિપતિની ગેરહાજરીમાં હીરાલાલ ઉમીયાશંકરે (અમદાવાદના આડતિયાનો ભાઇ) મહિપતરામ વિષે લખેલો એક આરટિકલ દાખલ કરયો હતો. તેમાં એવું હતું કે તે ભાઇને નાગરીન્યાતે વિલાત જવાની રજા આપી છે. તે પત્ર શેઠ ભગવાનદાસ પરસોતમદાસના વાંચવામાં આવેલું. તે ઉપરથી તેણે પોતાના એક મ્હેતા, નામે ડાહ્યાભાઇ જેની સાથે હીરાલાલ એકઠા રહેતા હતા, તેની આગળ ચ્હીડવવાને નાગરી ન્યાતની મશ્કરી કરેલી ને તેથી એ ડાહ્યાભાઇ ઘણો ચ્હીડાઇ ગયો હતો. તેણે ઘેર આવી હીરાલાલને ધમકી આપી કે એવું તેં લખ્યું જ કેમ, ને ફરી લખ કે તે જુઠું છે, નહિં તો તારો વિવાહ ફોક થશે ને તારે ન્યાતબ્હાર રહેવું પડશે. પેલા ગભરાયા ને પછી કોઇ પેપરમાં તેણે ઇન્કાર કીધો કે નહીં તે હું જાણતો નથી, પણ તેણે મહાદેવને ઘીનો દીવો તો કરયો ખરો. પછી મુંબઇની નાગરીન્યાતમાં એક દસ્તાવેજ થયો તેમાં સઘળાએ સહી કીધી, પણ જારે તે મારા બાપ પાસે આવ્યો તારે તેઓએ જવાબ દીધો કે, 'મારો છોકરો અહીં નથી. તે આવશે ત્હારે થઇ રેહશે?' એ વખત હું મારા દોસ્ત નાનાભાઇ રૂસ્તમજી, અરદેશર ફરામજી વગેરેઓની સાથે ચિમોડ ગામમાં સ્હેલ કરતો હતો.

મળવાની તમે ઇચ્છા દેખાડી હતી તે હું છઉં' ને પછી તેઓની પાસે બેસવા જતો હતો એટલામાં પાછું મેં વિચાર્યું કે, એમ કરવું ઠીક નહીં ને પછી હું કોચની પાસે નીચે બેઠો ને કહ્યું કે તમે "ચાતુર્માસ અહીં રહેવાના છો?" તારે જદુનાથજીએ કહ્યું કે, હા. પછી થોડીક વાત થઇ જે મને સાંભરતી નથી. પછી મેં કહ્યું કે "હમણાં તમારે બ્હાર જવાની તાકીદ છે માટે બોલાવશો તારે મળીશ." પછી હમે ઉઠ્યા.

જુલાઇમાં મંગળદાસવાળી છોકરીઓની નિશાળમાં જદુનાથજી આવ્યા ને બતાવ્યું કે હું છોકરીઓને શિખવવાના કામમાં ઉત્તેજન આપું છઉં. કોઇ પણ મહારાજે એમ ન કરેલું તે જદુનાથજીએ કીધું, તેથી સઘળા સુધારાવાળાને વિશ્વાસ બેસી ગયો કે જદુનાથજી સારા છે. લખમીદાસ ખીમજીએ એને કંઇ ખાનગી વાતચીત કરતાં પુછ્યું હશે કે 'પુનર્વિવાહ કરવો કે નહીં.' તારે તેઓ બોલ્યા હશે કે, કંઇ ચિંતા નહીં–મને લખમીદાસ ખીમજી વગેરેએ જદુનાથજીની તારીફ કરવાનું કહ્યું–પણ મારા મનમાં એમ કે જહાંસુધી જદુનાથજીને મળી તેનાં અંતઃકરણના વિચાર સુધારા સંબંધી જાણું નહીં ત્હાંસુધી હું એની તારીફ નહીં કરૂં–પણ પછી શીઘ્ર કવિતાની જુકતીથી સાથે મારે કંઇ તારીફ કરવી પડી હતી ખરી.

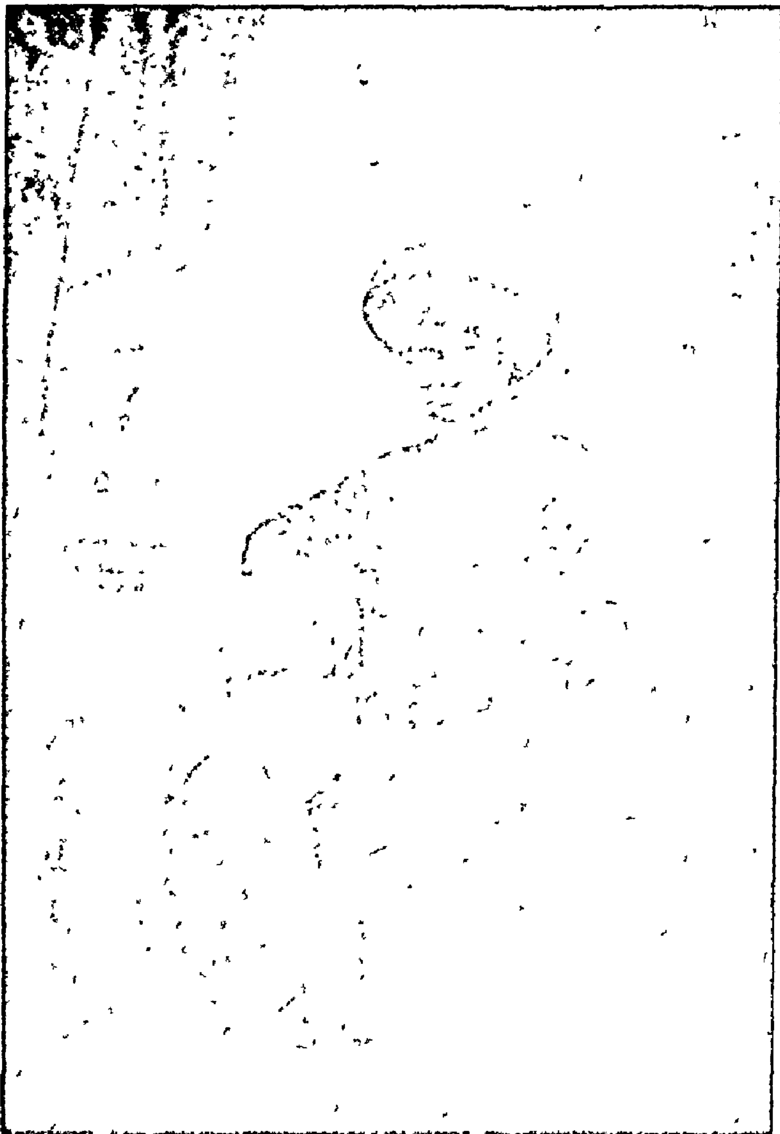
એક દાહાડો હું એને મંદિરમાં મળવા ગયો હતો–તાંહાં થોડીક ઉપર ઉપરની વાતચિત થયા પછી તેઓએ મને કહ્યું કે 'બપોરે આવજો–આપણે વાત કરીશું.' પછી હું અને ધીરજરામ બંને પાછલે પ્હોરે ગયા–જોઇયેછ તો માહારાજ કોચપર સુતેલા. મેં ત્હાંના એક ભટને કહ્યું કે 'માહારાજને કહો કે નર્મદાશંકર આવ્યાછ.' તારે હમારા દેખતાં જ માહારાજે કરોડ મરડીને કહ્યું કે "પછી આવજો" એ બોલવું મને તીર જેવું લાગ્યું ને હું ઘણો જ ચિહડાઇ ગયો.

પછી તો કેટલાક સુધરેલાઓને એમ જણાવવા લાગ્યું કે માહારાજ સુધારાવાળાઓને જુદું સમજાવેછ ને પોતાના હરડતા વૈષ્ણવોને જુદું સમજાવેછ. માહારાજોની સામા મારા લખેલા નિબંધો વાંચીને જદુનાથજી મારાપર ઘણા ચિહડાયા હતા ને મારૂં ભુંડું બોલતા હતા–ભક્તિનાં ભાષણથી મેં તેમને પણ પછી ચિહડવ્યા હતા–ને એમ સામસામી થઇ ગઇ.

પછી તા૦ ૧૫ મી આગસ્ટે મેં હેંડબીલ કહાડયું–એ હેંડબીલ તથા તેની નીચે આપેલી ટીપ એ જોવાં નર્મગદ્ય પ્રથમ પુસ્તકને ૪૨૪ને પાને. (પુનઃ મુદ્રિત જૂના નર્મગદ્યનું ૪૩૧ મું પાનું.)

એ હેંડબિલ ઉપરથી વાદ કરવાને સભા ભરવાનું ઠેરવ્યું. (જુઓ નર્મગદ્ય પ્રથમ પુસ્તકનાં પાનાં ૪૨૬–૪૨૭, તેમજ પુનઃ મુદ્રિત જૂના

લેખક કવિ નર્મદ

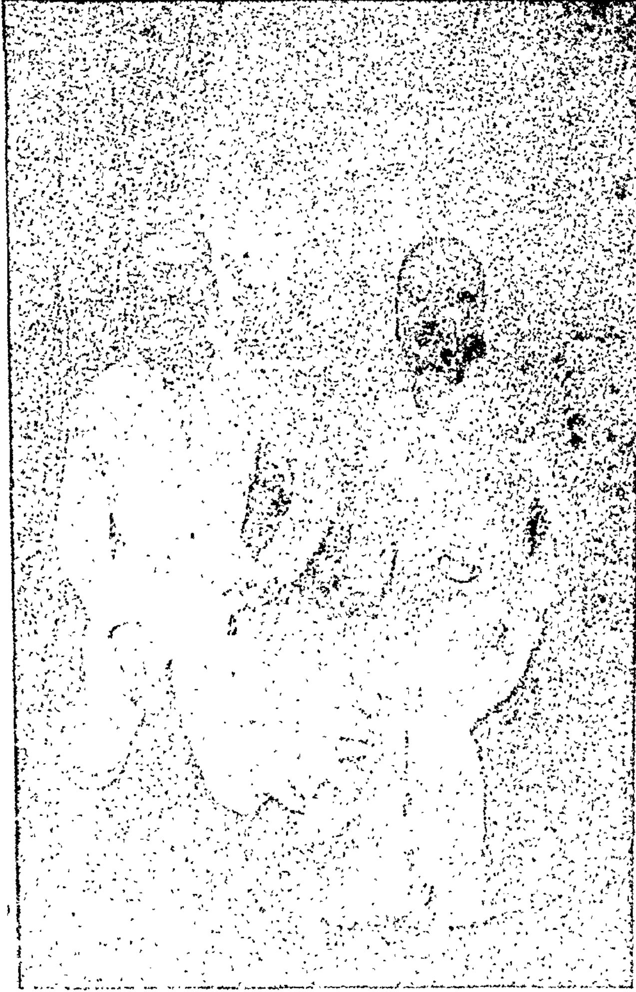

પ્રેમશૌર્યનાં કાવ્યો વગેરે લખનાર;
ગુજરાતી ભાષાનો (નર્મ) કોશ રચનાર;
બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ, ડાંડીયા વગેરે
પત્રો ચલાવનાર કવિ નર્મદ

ના ભણકારા, ને નાતજાત

બે દિલોજાન મિત્રો

પ્રખ્યાત મલ્લ બાવા કીસનદાસ અને કવિ નર્મદ

કીસનદાસ   નર્મદ

મહારાજ લાયબલ કેસ વખતે પુષ્ટિમાર્ગમાં પેઠેલા સડાનો નાશ કરવા માટે ઉપદેશ આપતા અને ટીકા કરતા કેટલાક વૈષ્ણવો ખીજવાયા હતા, ત્યારે બાવા કીસનદાસ કવિનું રક્ષણ કરવા સાથે ફરતા.

એ સભાનો હેવાલ તા૦ ૨૬ મી આગસ્ટનાં 'સત્ય પ્રકાશ'માં છે. વિશેષ અહીં લખવાનું આઃ-મારી સાથે સુધારાવાળા ન આવેલા ને હું પાછલે પ્હોરે ત્રણ વાગતાનો ગયો હતો-મારો ને જદુનાથનો વિચાર તે દાહાડે પુનર્વિવાહ સંબંધી વાદ કરવાનો નહીં પણ તે વાદનું રૂપક બાંધવાનો ને એમ હતું તેથી જ આડી આડી વાતો કરી. રાતના આઠ વાગા-પછી મેં કહયું કે "વખત ઘણો થઇ ગયો છે માટે હવે અહીંથી મુલતવી રાખીયેછ-બીજી વખત બેસીને પુનર્વિવાહ વિષે વાદ કરીશું." સંવાદ થવાની અગાઉ મારી ને જદુનાથજીની વચ્ચે જે કાગળ પત્રો ચાલ્યા હતા, તે મેં એવા જોશથી વાંચ્યા હતા ને પછી મ્હોડેથી બોલ્યો હતો કે "ધરમગુરૂ થઇને જુઠું બોલે તેની સાથે ભાષણ કરવું હમારે યોગ્ય નથી તો વાદ કેમ કરિયે તો પણ એ બ્હાને સુધારાવાળા હારી ગયા, એમ અજ્ઞાનીયોમાં કહેવાય માટે આવ્યો છું." મેં કાગળ વાંચવા માંડ્યા ત્યારે જદુનાથજીએ કહયું કે 'તમારે છપાવવા હોય તો છપાવજો પણ હમણાં વાંચશો નહીં,' મેં કહયું કે 'એ કાગળો વંચાયા વના કંઇ કામ ચાલે નહીં.' એ કાગળો વાંચતો હતો તે વેળા જદુનાથજી શરમથી નીચે મ્હોડે ટકટક જોયાં કરતા હતા. સભાનું કામ બંધ થયા પછી એક મશ્કરો પોકરણો બામણ ઉભો થઇ બુમ પાડીને બોલ્યો હતો કે "નર્મશંકરનો બે." દીવાનખાનાંમાં ૨૦૦) ને બ્હાર કંપાઉંડમાં ૮૦૦) એક વૈષ્ણવો હતા. કેટલાકનો વિચાર મને મારવાનો હતો. પોલીસનો બંદોબસ્ત ન્હોતો. એવામાં મારા બાપ જેને ખબર ન્હોતી કે છોકરો સભામાં ગયો છે તે ગભરાતા ગભરાતા મારી પાસ આવ્યા-મને તેની ખબર પડી કે ડોસો છુંદાઇ જશે. મેં મારા દોસ્તદાર કિસનદાસ બાવા સાથે તેને વિદાય કીધા ને પછી જદુનાથને કહયું કે 'અગર કોઇ મારા ઉપર હાથ ઉગામશે તો તેનો જવાબ તમારે આપવો પડશે માટે કહીદો કે ભીડ ઓછી થાય.' પછી હું ઉઠ્યો ને જોઉંછ તો જોડા મળે નહીં; પગમાં મોજાં ખરાં. હું જોડા પ્હેરયાવનાં જ દાદર ઉતરયો. કેટલાકે મને પુછયું કે "પેલો કહાં છે?" તારે હું ઉત્તર દેતો કે "આ ચાલ્યો જાયછ." -રસ્તામાં આવ્યો કે તરત એક દોસ્તના જોડા પ્હેરી લીધા ને પછી ઘેર આવ્યો. બારણાં આગળ ઘણા લોક ભેગા થઇ મને ગાળો દેતા હતા પણ બંદા તો બારણાં બંધ કરીને ઉપર ચ્હડી ગયા હતા. સભામાં મારાં બોલવાની છટા ઉપર એક બિજા આહારાજ ને આશ્રિત શાસ્ત્રીઓ આશ્ચર્યથી જોયાં કરતા હતા ને એમાંનો એક વિષ્ણુ શાસ્ત્રી જે ઉત્તર હિંદુસ્તા
હતો તે તો બીજે દહાડે પુછતો પુછતો મારે ઘેર આવ્યો હતો.
સંસ્કૃત શિખવતો હતો તોપણ તે મારો પરમ સ્નેહી થઇ પડયો
મારી કવિતા વખાણતો ને રુક્મણિહરણથી તો ચકિત જ થઇ ગયો

૫. સુધારાવાળા જો કે બ્હીકથી મારી સાથે સભામાં આવ્યા ન્હોતા તો પણ તેઓ મારા દોષ બોલવા લાગ્યા કે 'શાસ્ત્ર કોનાં બનાવેલાં છે? એ તકરાર ન્હોતી કહાડવી.' મેં કહ્યું કે, "હું મારા વિચારથી ઉલટું નહીં બોલું ને પુનર્વિવાહની તકરાર ચાલી હોત તો જદુનાથજીના કહેવા પ્રમાણે કે 'શાસ્ત્ર ઇશ્વરકૃત છે,' એ ઉપરથી જ હું પુનર્વિવાહ કરવો સિદ્ધ કરત–તમે તો બેસી રહો. જુઓ."

શાસ્ત્ર ઇશ્વરકૃત નથી એ વાત ન્યુસોમાં ચરચાયાથી ૨૧ મી અકટોબરનાં "સત્યપ્રકાશ"માં એક આર્ટીકલ એવો આવ્યો કે જેમાં જદુનાથજીના વ્યભિચાર વિષે કંઇ બોલાયલું. તે ઉપરથી સને ૧૮૬૧ ની ૧૪ મી મેએ જદુનાથજીએ લાઇબેલની ફરિયાદ માંડી. વચમાં કેટલુંક કામ ચાલ્યા પછી ૧૮૬૨ ની ૨૬ મી જાનેવારીએ તપાસ ચાલુ થઇ ને તેમાં ચાળીસ દહાડા ગયા. (જોવો મહારાજા લાઇબેલ કેસ.)

નર્મકોશ રચવાની પ્રેરણા

૬. મારી કવિતામાંના શબ્દો સમજવા નિશાળમાં ભણતાં છોકરાંઓને કઠણ લાગતા હતા, તે ઉપરથી મેં તેમાંના જ અઘરા શબ્દોના અર્થો વર્ણાનુક્રમે લખીને વાકેબ્યુલરી કરવાનો વિચાર કીધો હતો, પણ તેને માટે શબ્દ જુદા પાડયા તો ઘણા જ નિકળ્યા–પછી જોસ્સો થયો કે એક મોટો કોશ જ કરવો એટલે તેમાં ભાષાના ઘણા ખરા શબ્દો આવી જ જાય. એ વિચારને ડા. ધીરજરામે પુષ્ટિ આપી ને મેં તા૦ ૧૮ મી નવંબર સને ૧૮૬૦ થી મોટો કોશ કરવો શરૂ કર્યો.

પુનર્વિવાહની ખટપટ

૭. પુનર્વિવાહ સંબંધી હો હો થઇ રહી હતી, એવામાં એક જોડું પુનર્વિવાહ કરવાને તૈયાર થયું–એવું બન્યું કે દીવાળી નામની એક બામણી નાશક જવાના હેતુથી મુંબઇ જઇ એક વાણિયાને ઘેર ઉતરી હતી. એ વાણિયો મને ઓળખે ખરો. એણે મારી પાસે આવી વાત કરી કે, 'આજકાલ પુનર્વિવાહ વિષે મ્હોટો ઘોંઘાટ થઇ રહ્યોછ ને તમે જો મારે ઘેર આવો તો એક સ્ત્રીને બતાવું જે કરવાને તૈયાર થઇ છે.' હું ત્હાં ગયો ને તે બાઇયે કહ્યું કે, 'હું કરૂં તો ખરી પણ એમ કરવાથી હમારાપર હરકત આવી પડે તો સુધારાવાળાઓએ સાહ્ય રહેવું પડે–મેં કહ્યું કે, 'તમે પુનર્વિવાહ કરીને રૂડી રીતે રહેશો ને બીજીઓને રૂડો દાખલો બનાવશો તો તમારી મદદે કોણ નહીં રહે?' હું તો વાત કરી ઉઠયો–ને વિચારતો હતો કે મિત્રોને કાને નાખું એટલામાં બીજે દહાડે મેં ડા. ધીરજરામને ઘેર ગુજરાતી મિત્રમંડળી અને પેલો વાણિયો તથા પેલી બાઇ એ સહુને દીઠાં. ત્હાં મિત્રો અને પેલી બાઇ વચ્ચે વાતચીત થતી હતી–હું તો જોયાં જ કરતો હતો.

ાં વારે નક્કી જણાયું કે, એ બાઇ તો તૈયાર છે–હવે કોઇ પુરૂષ જોઇયે. ામાં પેલા વાણિયાએ પોતાના બીજા વાણિયાઓની મદદે એક ગણપત મનો બામણ પેદા કર્યા પછી તેઓ મહાલક્ષ્મીમાં આઠ દાહાડા સાથે રહ્યાં નવમે દાહાડે વાસુદેવ બાબાજીની દુકાને મેં અને થોડાક મિત્રોએ બામણને કેટલાક સવાલો કરયા કે "કેમ ભાઇ તું પૈસાને માટે કરેછ, લીને રઝળાવવાને કરેછ, કે હંમેશ સાથે રહી બિજાંઓને રૂડો દાખલો ાતાવવાને કરેછ?" ત્યારે તે બોલ્યો હતો કે, 'પ્હેલો દાખલો બતાવવાથી સુધારાવાળાઓમાં માન વધશે પણ બિજા ઘણાક લોકમાં તો હું બેઆબરૂ થઇ જઇશ–ને પુનર્વિવાહ કરયા પછી જો હું પેલીને રઝળાવું તો દુનિયામાં મારે ઉભું રહેવાનું ઠેકાણું કહાં? હું કંઇ પૈસાને માટે નથી કરતો' એ તેની બોલી ઉપરથી અને તેઓએ આઠ દાહાડા સાથે રહી મન મેળવ્યું તે ઉપરથી સુધારાવાળાઓએ આગેવાની કરી. પછી એક બ્રાહ્મણે ડા. આતમારામનાં નવાં ઘરમાં મ્હોટી ધામધુમથી વિધિયુક્ત પુનર્લગ્ન કરાવ્યું. એ સમારંભમાં પરમહંસ સભાના અને બુદ્ધિવર્ધક સભાના સાથીઓ વરવહુને ચાંલ્લો કરી શોભા આપવામાં હતા. (જોવું ૧૬ મી ડીસંબર ૧૮૬૦ નું સત્યપ્રકાશ) એ જોડું જારે પુનર્વિવાહ કરવાને તૈયાર થયું તારે સુધારાવાળાઓએ તે કામ પાર પાડી આપવાનું માથે લીધું.

મહારાજ જદુનાથનાં કાળાં કર્મો

એ પુનર્લગ્ન થયા પછી જદુનાથજી માહારાજે સુધારાવાળાઓની ફજેતી કરાવવાના વિચારથી પોતાના આદમીઓના મારફતે ગણપતને સમજાવવા માંડયું કે સુધારાવાળાએ તને ફસાવ્યો–તું જો સુધારાવાળાની સામે થશે તો તને હમે ન્યાતમાં લઇશું વગેરે.–ને તે એટલે લગી કે એક અંગ્રેજ વકીલને ત્હાં એક કરારનામું તેની પાસે કરાવ્યું. તેમાં ઘણું કરીને એવું કે મેં ભાંગ પીધી હતી અને તે વખત મને ભુલથાપ આપી સમજાવી પુનર્વિવાહ કરાવ્યો ને ફલાણા ફલાણા સુધારાવાળાએ મને આટલા આટલા રૂપિયા આપવાની કબુલાત આપી હતી ને હવે તેઓ આપતા નથી વગેરે. કોણ જાણે શું હશે પણ એવું બન્યું કે તાંહાં વકીલની આપીસમાં એક જણ જે સુધારાવાળાની તરફનો હતો તેણે તેને સમજાવ્યો કે વિચારીને કાલે સહી કરજે. તે ગણપત પણ અંદેશામાં પડયો કે સહી કરી ને પછી કદાચ માહારાજે ન ગાંઠયો તો નહીં આમ ને નહીં આમ–રઝળવું પડશે. પછી તેણે તે વખત સહી ન કરી. એમાંની કેટલીક વાત તે ગણપતે તે રાતે મને કહી હતી; ને મેં તેને સુધારાવાળાઓની તરફથી સારીપઠે સમજાવ્યો હતો. તેવાર પછી તેણે સહી તો ન કરી. એક દાહાડો તેણે કંઇ નિસો કીધો કરીને સુધારાવાળાઓને ગાળો દેવા માંડી, તેમાં

મને તો પુષ્કળ જ. એ ગણપતનું ભલું કરવામાં કેટલાક શ્રીમંતો પણ હતા; પણ તે સુધારાવાળાની સામે થયો તેથી તે શ્રીમંતો અને બીજા સુધારાવાળાઓએ તેને છોડી દીધો. પછવાડેથી એ ગણપતે ને એ દીવાળીએ મને ને બાલાજી પાંડુરંગને રોજ રોજ હમારે ઘેર આવી એવા તો સતાવ્યાછ કે કંઇ કહ્યાની જ વાત નહીં. હમે તેના ઉપર ઉપકાર કીધેલા તેના બદલામાં તેઓએ હમને ગાળો દીધેલી ને એમ છતાં જારે તેઓ ખાવે હેરાન થવા લાગ્યાં તારે હમે દયા જાણીને તેઓને યથાશક્તિ મદદ કરયાં કીધી. રે જારે એ બાઇ માંદી પડી હતી ને પછી મરી ગઇ તારે મેં મારી તરફથી દયા જાણીને દ્રવ્યની સારીપઠે મદદ કરી હતી. હા એટલું થયુંછ કે તેનું મુડદું થોડી વાર રઝળ્યું હતું–કારણ કે સુધારાવાળા તો તે જોડાંમાંના કોઇનું મ્હોડું જોવાને ઇછતા નહીં;–ને મને એક પ્રસંગ એવો આવ્યો હતો કે તેઓનાં ઘણાં સતાવવાથી મારે પોલીસમાં જઇ તેઓનો બંદોબસ્ત કરવો પડ્યો હતો. એ મરણ પ્રસંગે હું જાતે દૂર રહ્યો હતો, પણ પૈસાથી ને માણસોથી મુડદું ઊંચકાવવાને અને પછવાડેથી પણ પૈસાથી મેં સારી પઠે મદદ કરી હતી. જો કે એ પુનર્વિવાહના પ્રયોગનું ફળ સારૂં ન નિકળ્યું તો પણ સુધારાવાળાને એટલો સંતોષ છે કે તે બે જણાં ઘેર ઘેર કુતરાં ભસાવાથી બંધ રહી એક બિજા સાથે સ્નેહ ને સંપથી રહ્યાં હતાં. પછવાડેથી તેઓએ પોતાને હાથે જ પોતાની ખરાબી કરી–સુધારાવાળાને ગાળો દીધી–શત્રુ મહારાજ એ પણ કારણ છે. પ્રથમ પ્રયોગ એવા જ હોય છે. લોકો કહે છે કે પ્રથમ ઊંચી પ્રતનું જોડું નિકળવું જોઇયે, પણ એ વાત ન બને તેવી છે. જેટલા સુધારા થયાછ તે, ઘણાક મધ્યમ પંક્તિના લોકથી અને થોડાક મૂરખ ફાટેલ લોકથી પણ.

૮. એજ વરસમાં જાતિભેદ તોડનારી એક ધર્મસભામાં દાખલ થવાને તેમાંના એક વિદ્વાન દક્ષણી બ્રાહ્મણ મિત્રે મને આગ્રહ કરયો. મેં તેને કહ્યું કે 'એ સભાનો ઠરાવ જો આવી રીતે થાય કે એમાંના કેટલાક મેમ્બરો ઉપદેશક થઇ, ઠામ ઠામ જાહેર ભાષણો કરે, પોતાના મત મ્હાર પાડે ને તે પ્રમાણે વર્ત્તે તો હું એમાં દાખલ થાઉં.' ત્યારે તેણે કહ્યું કે "એ સઘળી વાત પછી થઇ રહેશે. તમે હમણાં દાખલ થાઓ." પછી એ તેના કહેવા ઉપરથી હું તે સભામાં દાખલ થયો.*

૯. એજ વરસમાં મારી ડાહીગવરી તેર વરસની ઉંમરે મ્હારે ઘેર રેહતી થઇ.

---

*૧૮૬૦–૬૧ માં સુધારા સંબંધી મારો જોસ્સો ઘણો જ હતો. છુપાં જે કામ થાય તેમાં ઇશ્વરના ને લોકના ચોર થવાય છે માટે જે કરવું તે જાહેરમાં કરવું એવો જોસ્સો તે વખત હતો. ૧૮૬૨ માં એક પ્રસંગ એવો આવ્યો હતો કે તે

વિરામ ૯ મો

કવિનો યશઃકાળ—૧૮૬૧—૬૪

મહિપતરામ વિલાતથી પાછા આવ્યા

૧. સને ૧૮૬૧ ની ૩ જી મારચે ૧૯૧૭ ના માહા વદ ૭ મે મારો બાળમિત્ર પરભુરામ અહીં સુરતમાં મારાં ઘરમાં મરી ગયો. સાચવટ ને સ્વતંત્રતા એ બે સદ્ગુણવાળા એ મારા જોડિયાનાં મરણનું દુઃખ થોડા દાહાડા મને ઘણું લાગ્યું હતું.

૨. અપરેલની શરૂઆતમાં મારે બે કુળવંતી સ્ત્રીસાથે સ્નેહ બંધાયો.

૩. ૧૩ મી અપરેલે ભાઇ મહિપતરામ વિલાતથી પાછા મુંબઇ આવ્યા. એઓને તેડી આણવાને હું સામો બંદર ઉપર ગયો હતો. એઓને ઉતારો આપવાનો ધીરજલાલ વકીલનું ઘર આગળથી મુકરર કરી રાખવામાં આવ્યું હતું, તે ઉપરથી તેઓ ત્યાં ઉતરયા હતા.

૪. જ્યારથી મહિપતરામ વિલાત ગયા ત્યારથી બુદ્ધિવર્ધક સભાના આગલા પ્રમુખ ગંગાદાસ* કીશોરદાસ મને રોજ સતાવ્યા કરતા કે તમે મહિપતરામ સાથે જમવાનો વેહેવાર રાખો તોજ તમારી જાહેર હિંમત ખરી, ને તમે નાગરાઓ લુચ્ચા છો. હું કહેતો કે મારા એકલાના જમવાથી આખી ન્યાત જમવાની નથી; ને હમારે બંનેને ન્યાત બ્હાર રહેવું પડશે; ને તે કરતાં મહિપતરામના જે નાગર મિત્રોએ કાગળ લખી સાથે જમવાનું વચન આપ્યું છે તેઓ જમશે તો હું પણ જમીશ; ને જ્યારે સુધારાવાળાઓનો આખરે વિચાર જાતિભેદ તોડવાનો છે ત્યારે તમે હમે સહુએ સાથે કેમ ન જમવું? વળી મારો ઘણા કાળનો એજ વિચાર કે

સભામાંના મુખીઓમાં ફાટફુટ થઇ ને તે ભાંગી પડી. તેમાંના ૬ જણાઓએ ઠરાવ કરયો કે આપણે તો બ્હાર પડવું જ. તેમાં હું પણ હતો, મેં મારા બાપને કહ્યું કે 'આવું છે માટે તમારે જુદા પડવું હોય તો કહી દો,' તે ગભરાયા. ઘણેક પ્રસંગે હું સુધારા સંબંધી ઘણોજ જોસ્સો બતાવી મારા બાપનું મ[illegible] દુખવતો પણ તે વેળા હું કહેતો કે, 'ભાઇ હું તમને ઠગો નહીં દઉં. ([illegible] તમારૂં મન દુખાઓ તો દુખાઓ.) એવું બન્યું કે હમારામાંના પાંચ [illegible] ગયા એટલે મારે પણ અટકવું પડયું; બાકી કીહાડનો હું બ્હાર પડયો[illegible]

*જારે ભાઇ કરસનદાસ મુળજી વિલાતથી આવ્યા ને ગંગાદાસ[illegible] સાથે જમવાનો વખત આવ્યો તારે તે બહુ ગભરાયા; ને આખરે ન[illegible]

ન્યાત બ્હાર રહેવું ત્યારે પછી કોઇ પણ ન્યાતિ સાથે જમવું. એ જોસ્સો અને ગંગાદાસનાં નિત્યના બોલવાથી લાગેલો ગુસ્સો એ બેથી ઉશ્કેરાઇને મેં તા૦ ૧૫ મીએ આકાશવાણી એ નામનું હેંડબીલ છપાવી ડા૦ ભાઉને ત્હાં, જાહાં ભાઇ મહિપતરામને મળવાને સહુ એકઠા થયા ત્હાં વ્હેંચ્યું. (આકાશવાણીને સારૂ જોવું નર્મગદ્ય પાનું ૪૨૯ મું; પુનઃ મુદ્રિત જૂના નર્મગદ્યનું પાનું ૪૩૫ મું).

એક વખત મી૦ હાવર્ડે મારા મિત્ર બાલાજી પાંડુરંગ સાથે કહેવાડ્યું. હતું કે "નર્મદાશંકર મહિપતરામને કેમ મદદ નથી કરતા?" મેં કહેવાડ્યું હતું કે "સઘળી મદદ કરવાને તૈયાર છઉં ને સાથે જમવાને માટે મારો વિચાર એ છે કે જો બીજા ચાર મિત્રો જમે તો પાંચમો હું તૈયાર છું."

૫. એ વરસમાં હું જરતોસ્તી છોકરીઓની નિશાળમાં* રૂ. ૨૫)ને પગારે મારા શિષ્ય ગણપતરામ હેમજીની મારફતે એક કલ્લાક કવિતા ગાતાં શિખવતો. તેમ, મી૦ સ્ટનર્સ ને મી૦ હોબાર્ટ એ બે વેપારીઓને પણ અઠવાડીયાંમાં બે વાર રૂ. ૫૦) ને પગારે ગુજરાતી શિખવવા જતો; વળી બે ત્રણ શ્રીમંત પારસી ગૃહસ્થોને ત્હાં પણ જતો.

૬. એ વરસમાં કે આવતાં વરસમાં (બરાબર સાંભરતું નથી) મેં વાલકેશ્વરમાં ગોકળદાસ તેજપાળને બંગલે એક રાતે હરદાસની કથા કરી હતી ને મને તેઓએ રૂ. ૫૦) આપ્યા હતા.

૭. એ વરસમાં હું દરરોજ એક કલાક ગાયન શિખતો.

નર્મકોશ પહેલો છપાયો

૮. એ વરસમાં મેં 'કવિ કવિતા' અંક ૩ જો ને 'નર્મકોશ' અંક ૧ લો એ બે છપાવી બ્હાર પાડ્યાં હતાં; ને કેટલીએક કવિતા ઘરમાં લખી રાખી હતી.

૯. સને ૧૮૬૨ ની શરૂઆતથી તે જુન સુધી હું રાતદાહાડો અંગ્રેજી ને ગુજરાતી ડીકશનરી બનાવવામાં મારા મિત્ર નાનાભાઇ રૂસ્તમજી ને અરદેશર ફરામજી સાથે ગુંથાયો હતો. એ પુસ્તકનાં વેચાણથી મને ત્રીજે હિસ્સે પણ સારી પેઠે નફો થયો હતો.

૧૦ ફેબ્રુઆરીમાં મેં લાઇબલ કેસમાં શાહેદી આપી હતી.

૧૧. મે મહીનાથી મેં પ્રીતિવિયોગનાં દુઃખથી રીબાવ્યા માંડ્યું ને એ દુઃખમાં મેં ઘણીએક કવિતા કરી.

*સહુ મળીને એ નિશાળમાં બે વરસ ને એક મહીનો કામ કર્યું ૧ લી ડીસેમ્બર ૧૮૬૦ થી ૩૧ મી ડીસેમ્બર ૧૮૬૨ સુધી.

નર્મકવિતા

૧૨. એ વરસમાં મેં નર્મકવિતા પુસ્તક ૧ લું (સાત વરસની કવિતાનો સંગ્રહનું) કહાડ્યું.

પ્રવાસ

૧૩. સપટેમ્બર ૧૦ મી થી તે ૯ મી અકટોબર સુધી મેં દક્ષણ ને ગુજરાતમાં પ્રવાસ કર્યો, જેનું વર્ણન નર્મકવિતાનાં બીજાં પુસ્તકમાં પ્રવાસ વર્ણન નામની કવિતામાં છે. એ પ્રવાસમાં હું સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં લીન હતો, જંગલનું ઘાસ, નદિનો કાદવ, દરીયાનો પથ્થર વગેરે હલકી ગણાતી વસ્તુઓએ મારાપર ભારે અસર કરી હતી. ખરેખર હું એક જાતના યોગાનંદમાં હતો. એ ચોમાસાંના પ્રવાસમાં મારાં શરીરને ઘણી ઘણી અથડામણ થઇ હતી ને એક બે વખત તો ઘાત થાય તેવું હતું, તોપણ મને કંઇ જણાયું ન્હોતું. સૃષ્ટિસૌન્દર્ય જોવાની ઘેલાઇ એટલી હતી કે નબળા શરીરમાં પણ બળાતકારનું કૌવત આવી રેહેતું. પ્હાડોમાં ભમવાં, અને રાતે રસ્તો ભુલ્યાથી ઝાડીઓમાં રઝળવાં, એમાં પણ મને આનંદ થતો. દક્ષણના પ્રવાસમાં મારી સાથે ઝીણારામ નામનો મારો મ્હેતો હતો અને ગુજરાતના પ્રવાસમાં મારો મુખ્ય મ્હેતો નરભેરામ અને મારો મિત્ર પરભુરામ મેહેતાજી એ બે હતા.

૧૪. ડિસેમ્બરમાં મેં નર્મકોશનો અંક ૨ જો કહાડ્યો.

૧૫. મેં એક વખત મારા મિત્ર કરસનદાસ માધવદાસને કહ્યું હતું કે, મારી મરજી ગુજરાતમાં ગામોગામ સુધારાનો ઉપદેશ કરવાની છે. મુંબઇમાં એક મિશન ઉભું થાય ને હું તેની તરફથી જાહેરમાં ઉપદેશ કરૂં:–ને એને માટે શાસ્ત્રી, લખનાર, વગેરેનું એસટાબ્લિશમેંટ જોઇયે; ને એના ખરચના રૂ. ૩૦૦ (મારૂં પણ અંદર આવી ચુક્યું) મહિને થાય તે તમારાથી ત્રણ વરસ સુધી અપાય તેમ છે? તારે તેઓ બોલ્યા હતા કે "સો સો રૂપીયા આપ્યાં કરીશ;" મેં કહ્યું 'એક જણ બીજા સો રૂપીયા આપે તેવો છે પણ ત્રીજા સો જોઇયે."–પછી તે વાત બંધ રહી.

૧૬. ૧૮૬૨–૬૩ ના વરસને સારૂ મને ૨૮ મી જાનેવારી ૧૮૬૩ એ સરચાર્જને સારૂ પત્રક આવ્યું હતું. એ વેળા હું મજગામમાં રેહેતો હતો–મને એવો જોસ્સો થઇ આવ્યો કે 'સાલેમલી ડિકલેર' કરયા પછી મારા સરખા જાહેર માણસની સાચવટપર શામાટે શક જવો જોઇયે–હું ચાર દાહાડા બહુ ગભરાયો રહ્યો. ૩ જી ફેબરવારીએ હું ઇનકમટાકસ કમીશનર કરટીસ જે ઘણો જાહેલ હતો તેની પાસે મારા મિત્રો આસેસરોની મરજી ઉપરાંત ગયો. તેઓને ધાસ્તી હતી કે આજ જીવ કેદમાં જશે. હું તો અંદર ગયો ને સાહેબને કહ્યું કે 'આ પ્રમાણે

નાણાં સંબંધી વિગત, આ પ્રમાણે આબરુ ને આ પ્રમાણે મારો જોસ્સો છે. સરચાર્જ એથી વધારે માંગશે તો હું આપવાને તૈયાર છઉં પણ મને જે લાગે છ તે જાહેર કરૂંછ.' સાહેબ બહુ ચીડાયા પણ પછી મારો રોપ જોઇને બોલ્યા કે, 'એવું ભાષણ ઘરમાં કરવું' ને પછી કહ્યું, જાઓ. પછવાડેથી સરચાર્જ થોડોક ઓછો થયો હતો.

૧૭. સને ૧૮૬૩ ની શરૂઆતથી મેં નર્મકવિતા પુસ્તક બીજાંના અંકો છપાવવા માંડ્યા ને પછી વરસની આખેરીયે તે અંકોનું એકઠું પુસ્તક કહાડ્યું.

અકળામણના પ્રસંગો

૧૮. એ વરસમાં નાણાંની તાણ, પ્રીતિવિયોગ, મિત્રોનું બેદરકારીપણું વગેરે વાતોથી મારાં મનમાં બહુ ગભરાટ હતો. તેમાં શેરની ઘેલાઇ શરૂ થયલી ને તેમાં લોકો સારીપેઠે કમાતા તે જોઇને મને પણ દુઃખ થતું હતું કે જેઓ સુધાં આચરણથી સુધા ઉદ્યોગ કરેછ તેઓનું દુનિયામાં કંઇ ફાવતું નથી ને જેઓ ખોટાં આચરણથી ખોટા ઉદ્યોગ કરેછ તેઓનું ફાવેછ એ તે કેવી કુદરત ! હું મારાં મનને રમાડવાને શૃંગારરસ, દુખમાં ધીરજ આપવાને શાંતરસ અને પ્રપંચી સંસાર સાથે ધર્મજુદ્ધ કરવાને વીરરસ લખતો.

૧૯. સને ૧૮૬૨–૬૩ માં હું મારી દલગીરી મટાડવાને અંગ્રેજી કવિનાં જન્મચરિત્ર ને તેઓની કવિતા વાંચતો.

૨૦. સોળમી નવેમ્બરે–કારતક સુદ ૬ ને સોમવારે મેં મારા મિત્રોને ઘેર તેડી મારી કવિતા સાજ સાથે મારા શિષ્યો પાસે ગવાડી હતી.

પિતા લાલશંકરનો દેવલોક વાસ

૨૧. એ વરસની આખેરીમાં મારા બાપ અહીં સુરતમાં ખાટલાવશ થયા હતા ને મારે બે ત્રણ વખત મુંબઇથી સુરત આવવું પડ્યું હતું–છેલ્લો હું સને ૧૮૬૪ ની જાનેવારીમાં પગ રસ્તે આવ્યો હતો–ને મારા આવ્યાને તીજે દાહાડે તા૦ ૧૮ મી જાનેવારીએ તેઓ મુક્ત થયા. સુરતમાં મારા બાપના મંદવાડમાં હું મુંબઇમાં તેથી તેઓની ચાકરી મારા નરભેરામે સારીપઠે કરી હતી.

એક નિષ્ફળ પ્રયોગ

૨૨. મુંબઇમાં એ વખત શેરની ઘેલાઇની સાથે નાટક કરવાની ઘેલાઇ ચાલતી હતી. નાટક તે શું ને તે કેવી રીતે કરવાં એ વાતની તો સમજ નહીં, પણ કોઇ પણ રીતે ગમે તે રીતે વેસ ભજવી હસાવીને નાણું કહડાવવું એવો નાટક મંડળીઓનો વિચાર હતો. બે પારસીઓએ મને કહ્યું કે "તમારી કવિતા હમને નાટકગ્રહમાં ગાવાની રજા આપો." મેં કહ્યું કે 'મારી

ચ્હીડ–એ કારણોથી પણ મારૂં મન ઉદાસ રહેતું. હું મનના ગમાડાને માટે ઘણોઘણો ખરચ કરતો–તેમાં માગનારને આપવું ને ગુણીની કદર બુઝવી એ જોસ્સો ઘણો હતો. નવી દોલત, ગાયનમાં કંઇજ સમજે નહીં એવી રંડીઓમાં ને એવા ગવૈયાઓમાં ઉડતી તે જોઇ હું બહુ ચ્હિડાતો. સારા ગવૈયાઓની કદર થાય અને ગરીબોને અપાય એ હેતુથી આસો વદ ૧૦ વાર ભોમે–તા૦ ૨૫ મી અકટોબરે મેં પચ્ચીસેક ગવૈયાઓની બેઠક કરી; અને આખી રાત ગાયન થઇ રહ્યા પછી દરેકની યોગ્યતા પ્રમાણે આપતાં મેં રૂ. ૨૦૦ ખરચ કર્યો.

અણધારી મદદ

૨૮. નવેમ્બરમાં ફ્રેયર લાંડ રેકલેમેશન કમ્પની ઉભી થઇ; તેમાં મારા મિત્ર ભાઇ કરસનદાસ માધવદાસ એક મુખી હતા. તેણે ઘણાખરા પોતાના મિત્રોને શેરો આપ્યા હતા. મને મારા કેટલાક દોસ્તોએ કહ્યું કે, આ પ્રસંગે તમે કરસનદાસને જઇને મળો એટલે તમને પણ શેર મળશે. મેં કહ્યું કે, તેની નજરમાં આવશે તો મોકલશે–હું કંઇ જઇને માગનાર નહીં. કેટલાકે કહ્યું કે, માગ્યા વિના મા પણ ન પીરસે. મેં કહ્યું કે, મા જ છે તો હઠીલાં બાળકને પણ ખવડાવશે જ ને મિત્રજ છે તો તે માગ્યા વનાં પણ આપશેજ. એ મારી હઠ જોઇને ઘણા જણો મારી નાદાની વિશે બોલવા લાગ્યા; તેમાં કેટલાએક કરસનદાસ વિષે પણ બોલવા લાગ્યા. મેં મારા મિત્રોને કોઇને કંઇ ને કોઇને કંઇ કહી ઉડાવ્યાં કીધાં–કોઇને કહ્યું કે, મને આપેલોજ છે; કોઇને કહ્યું કે, મને મળનારજ છે, કોઇને કહ્યું કે, કરસનદાસનો મારા ઉપર ઘણો ઉપકાર છે એટલે તે નહીં અપાવે તો કંઇ ફીકર નહીં. એક મારા નાગર મિત્રે મને કહ્યું કે, કવિ, આ વેળા તમે ન ચુકો; મારા સમ તમે ન જાઓ તો; ને મારે માટે જાઓ;–એવું ઘણું ઘણું કહ્યું તેથી હું શરમાઇ ગયો ને આખરે મારે તેને નાચારીથી કહેવું પડ્યું કે, હું જઇશ; પણ પછી મેં ઘેર આવીને પાછો વિચાર ફેરવી નાખ્યો.

એવું બન્યું કે એ વખતમાં ભાઇ કરસનદાસે પોતાની વરસગાંઠને દાહાડે મને તેડું કર્યું હતું. એ ઉપરથી હું મારા મિત્ર સાથે તેની સીગરામમાં બેસી જનાર હતો, પણ મનમાં તો એકજ કે, શેર સંબંધી કંઇ બોલવું નહીં. રાતના ૯ વાગે મિત્રે કહેવડાવ્યું કે, 'મારી તબીયત દુરસ્ત નથી ને સીગરામ આવી શકે એવું નથી.' એ ઉપરથી હવે રાતે દસ વાગે કોણ જાય, એમ વિચારી મેં જવાનું બંધ પાડ્યું. પણ વળી પાછો વિચાર કીધો કે, મારે બાપનું વરસી વાળવા સુરત જવું છે ને ત્હાં ઝાઝા દાહાડા થશે માટે એક વાર મળી આવું તો ઠીક, ને એમ સમજી બગી

કરીને ગયો, ત્હાં થોડાક મિત્રો બેઠેલા હતા. જતાં વાર ને કરસનદાસે પોતાની પાસે બેસાડી મને કાનમાં કહ્યું કે, "તમારે માટે એક શેર રહ્યો છે હો" મેં કહ્યું, 'એની શું જરૂર છે!' ને ત્યાં ઘણીક વીરરસની કવિતા ગાઇ ને સહુ મંડળી પ્રસન્ન થઇ. એ સમે બાલાજી પાંડુરંગ જે મારી 'વીરરસની કવિતા' ઉપર ઘણા આસક્ત છે તે તો 'હિંદુઓની પડતી' સાંભળીને ઘણાજ ખુશી થયા. પછી ચાર પાંચ દાહાડે મેં મારા મિત્રની મારફતે ઉપર કહેલો મળેલો શેર વેચ્યો. તેમાં રૂ. ૫૭૦૦) નો નફો થયો. તેમાં કરજ બિલકુલ અદા કરયું—પછી ડિસેમ્બરની આખરે હું સુરત આવ્યો.

દયારામનાં કાવ્ય માટે શોધ અને પરિશ્રમ

૨૯. સુરતમાં મારાં એક કાકી મરી ગયાના સબબથી બાપનું નીલાદ્વાહ કર્મ અટકયું; તે દહાડા પંદરેક પછી કીધું, પણ એ ગાળામાં મેં ડભોઇ જઇને દયારામ વિશે કંઇ વધારે હકીકત મેળવવાનો વિચાર કરયો ને હું ત્યાં જવા નિકળ્યો—મિયાંગામ ઉતરયો ને ત્યાંથી ગાયકવાડે ડભોઇની નવી સડક કરી છે તે ટુંકે રસ્તે જવા સારૂ એક વાગનની ત્યાંના સ્ટેશન માસતર પાસે રજા લીધી; ને તેમાં હું, મારા ત્રણ સાથી અને એક ડભોઇના મોદીનો છોકરો (ભોમીયા દાખલ) બેસી મજુર પાસે ધકેલાવી ત્હાં ચાલ્યા. સડક તુટેલી તેથી વાગન છ ગાઉ આવી અટકયું. ત્યાં કારવણ ગામમાં ન રહેતાં રાતોરાત ડભોઇ જાવું ધારયું. સડકે સડકે ચાલતાં હમને બહુ મુસીબત પડી—અંધારી રાત, વચમાં તુટેલી સડક ને આજુબાજુએ ખાડાખબોચીયાં, બેસી બેસીને ઢોળાવ ઉતરતાં, ફાંફાં મારીને સડક ગોતતાં ને જંગલી જાનવરોના બીહામણા શબ્દો સાંભળતાં, મને ને નરભેરામને તો ઘણોજ આનંદ થતો હતો. કડાકડીની તાહાડ, અને કકડીને લાગેલી ભુખ, એવી મુસીબતે આઠ ગાઉ ચાલીને ડભોઇને દરવાજે રાતના ત્રણ વાગે આવ્યા. જોઇએછ તો દરવાજો બંધ એટલે ત્હાં એક વાગન પડયું હતું તેમાં પડી રહ્યા. સ્હવારના પ્હોરમાં દરવાજો ઉઘડાવીને તળાવની ધર્મશાળાને ઓટલે બેઠા ને અહીં દુધ વગેરેનો ફરાળ કરયો. ત્રણ દાહાડા રહેવા માટે અલાઇદું મકાન શોધવાના વિચારમાં હતા એટલામાં ખબર મળી કે ચાણોદ કન્યાળી અહીંથી છ ગાઉ થાય છે. એ ગામો નર્મદાને તટે તીર્થસ્થળ છે, માટે ત્યાં સૃષ્ટિસૌંદર્ય સારૂં હોવું જોઇયે એમ ધારી ત્યાં જવાનો વિચાર કરયો. તરત ગાડું જોડાવી નિકળ્યાં તે એક વાગે ચાણોદ પહોંચ્યા. ગામમાંથી જાતાં ત્યાંના બ્રાહ્મણોએ હમને ઘણો કંટાળો આપ્યો—કેવા બ્રાહ્મણ છો, ક્યાંથી આવો છ, તમારો ગોર કોણ છે, એવા એવા સવાલો પુછ્યા—પણ હમે તેને ન ગણકારતાં આગળ ચાલ્યા. પછી ત્યાં મારા મિત્ર સાથી પરશુરામના ઓળખીતાને ત્યાંહાં ઉતારો કીધો. ત્યાં ફરાળ કરી તરતના તરત

ગાઉ ઉપર કન્થાળી છે તાંહાં કઠે કઠે ચાલતા ગયા. વચમાં ઓરસંગમ આવેછ તેમાં નાહીને આસપાસ ભમ્યા; દેવ દેહેરાં કરયાં ને સાંજે છ વાગે પાછા ચાણોદ આવી ઉતારે ઉતરી મોદીક લીધા. રાતે પાછા ગામમાં ફરવા નિકળ્યા તે શેષસાઇને મંદિરે ગયા; ત્યાંહાં સેનની આરતી થતી હતી ત્યાં દર્શન કીધા પછી હું તો તુરત પાછો નીચે ઉતરતો હતો એવામાં એક બ્રાહ્મણ સ્તોત્ર ભણતો હતો તેણે મારા સાથીને પુછ્યું કે 'આ નર્મદશંકર તો નહીં?' તે લોકોએ કંઇ કારણસર પુરો જવાબ દીધો નહીં, પણ બે ત્રણ વાર પુછ્યું તારે એક સાથીએ કહયું કે "હા," તેમણે પછી મને બોલાવ્યો ને પછે મેં જોયું તો તે તો દયારામનો શાગરીદ રણછોડ હતો. માળે જઇ તેની સાથે મેં વાત કીધી. પછી રણછોડે કહયું કે, "હું પરમ દાહાડે ડભોઇ આવીશ તમે તાંહાં ઠરજો." મેં કહયું "હું તમારે જ માટે આવ્યો છઉં માટે તમે ખશૂસ આવજો"-પછી ઉઠ્યા ને ત્યાંથી વળી પાછા ગામમાં ને નર્મદા તીરે અંધારામાં ફરયા; અગિયાર વાગે સુતા ને પાંચ વાગે ગાડું જોડાવી ચાણોદથી ડભોઇ આવવા સારૂ સ્હવારમાં નિકળ્યા.

૩૦. ચાણોદમાં ઘણી વસ્તી બ્રાહ્મણોની છે. તેઓ પોતાનો ગુજારો તાંહાં તીર્થ કરવા આવતા જજમાનો ઉપર રાખે છે. લોક ખાઉધર, લોભી, નિર્લજ ને લુચ્ચા છે; પણ બૈરાં માયા ઘણી બતાવે છે-ચાણોદ કન્યાળીમાં છિનાળાની વાત તો પુછવીજ નહીં-તીર્થે એમ જ જોઇયે! ચાણોદ કન્યાળીના બગાડા વિશે હું ઘણું સાંભળતો હતો તેનો નગ્નચરચાપરથી હમને અનુભવ થયો. એક જગે મારા સાથીને એક બામણી લઇ ગઇ ને તાંહાં તેણે પોતાનું ઘર દેખાડયું તે આ રીતેઃ-આ હમારો ચુલો, આ સુવાનું, આ મારી છોકરી, આ મારા છોકરાની વહુ; તમે અહીં રહયા હત તો હમે તમારી ઘણી બરદાસ્ત લેત-એવી રીતનું બોલવું કે જેથી તેની મતલબ એટલી જ કે હમે તમને સઘળી રીતે ખપ આવત-ફરી આવો તો હમારે જ ઘેર ઉતરજો વગેરે. બૈરાંની આંખ, ચાલ, ને તેઓનું બોલવું એ સહુ પ્રેમાળ, પણ જન્મથી ટેવ પડી ગયલી તેથી પૈસાને લોભે છિનાળું કરતાં શિખેલાં. ચાણોદમાં કોઇ નાગર નથી.

૩૧. કન્યાળી, ચાણોદ કરતાં ન્હાનું ગામડું છે, પણ તેમાં મોટી વસ્તી નાગર બ્રાહ્મણ ને દક્ષીણીઓની છે. લોકો વેદ શાસ્ત્ર ભણે છે, ને બૈરાં તો ચાણોદ જેવાં જ પણ નાગરનાં માટે વધારે સુઘડ, ચતુર ને મારકણાં. મને ચાણોદ તો બિલકુલ પસંદ ન પડયું, પણ કન્યાળીમાં સૃષ્ટિસૌન્દર્ય છે તેથી તે ઘણું જ પસંદ પડયું. સાંજની વખતે કન્યાળીમાં જે રચના મારા દિઠામાં આવી તેની મઝા ખરેખર ન વર્ણાય તેવી છે. વિશાળ મેદાન, ઊંચા નીચા ટેકરા, ન્હાનાં મ્હોટાં ઝાડ, મોટાં ન્હાનાં

પથરાનાં દેહેરાં, ઓવારાની શોભા ! એકાંતપણું, શાંતપણું, ને ગંભીરપણું ! આહા ખરેખર ઉત્તરકાળમાં કન્યાળી જઇને નિરાંતમાં દિવસ કહાડવા એ તો દુર્લભ જ તો ! જાત્રાનું સ્થળ એ તે ખરૂં. નર્મદાકાંઠાનાં ઘણાંખરાં જાત્રાનાં સ્થળમાં સૃષ્ટિસૌન્દર્ય ઘણું સારૂં જોવામાં આવે છે. કન્યાળીમાં ઓવારાનાં પગથિયાં સારાં નથી–ઝપટથી ઉપર ચઢતાં પડી જવાય તેવાં પાસપાસે છે. સોમનાથનાં દર્શન કરી ઓવારાનાં પગથીયાં પર બેઠેલા ત્યારે મને ખ્યાલ ઉઠયો તો તે આ કે, કોઇ ઘરડો રસિક નિશાના ઠરેલા તારમાં આવાં એકાંત ને ગંભીર સૌન્દર્યની વચમાં સમી સાંજે એકલો બેઠો હોય અને તે વેળા જુવાનીમાં કરેલા પરમારથનું તથા અનુભવેલી સુઘડ પ્રીતિનું સ્મરણ તેને થતું હોય અને તે સ્મરણથી તેના અંતઃકરણમાં જે છુપો છુપો ને ધીમો ધીમો આનંદ થયાં કરતો હોય, તો તે આનંદની શી વાત ! સારી પઠે પ્રવાસ કરી આવ્યા પછી ઉત્તરકાળમાં એવી હાલતમાં ને એવા સ્થળમાં રોજ કહારે બેસીશ અને નિત્ય કોમળ હૃદયનો થઇ બ્રહ્માનંદમય ક્યારે થઇશ !

એ ગામોમાં (ચાણોદ કન્યાળીમાં) સુધારા* જેવું કંઇ નથી. સુધારો શબ્દ બધે ઠેકાણે પસરી વળ્યોછ પણ એ ગામોમાં નથી. ચાણોદથી ડભોઇ આવતાં રસ્તામાં જે મને વિચાર થઇ આવ્યા તે આ કે–આ બાપડા કહારે ઠેકાણે પડશે ! મુંબઇમાં સુધારાવાળાઓ માત્ર મ્હોડેથી પોકાર કરી રહ્યાછ. મને વિચાર થયો કે એક નિબંધ લખું ને તેમાં એક સુધારા મિશનની સુચના કરૂં અને પછી દરેક ગામમાં તે મિશન તરફનાં માણુસો ફરીફરીને સદ્‌વિચારનો બોધ કરે. ખાવાપીવામાં, અને લુગડાં પહેરવામાં સુધારો છે એમ કેટલાક સુધારાવાળા સમજે છે; ગરીબ અને અજ્ઞાની સાથે બેસતાં તેઓ શરમાય છે. તેઓ બહાર ભીક્ષાઓમાં ફરતા નથી. તેઓ મોટી મોટી વાતો કરે તે શા કામની ?

૩૨. ચાણોદથી રહવારના નીકળેલા ૧૧ વાગતે પાછા ડભોઇ આવ્યા. ત્યાંહાં એક ધર્મશાળામાં એક જુદી કોટડીમાં ઉતારો કીધો. એક પાસથી રસોઇની તૈયારી ચાલી ને એક પાસથી દયારામ સંબંધી ખોળ કરવાનું ચાલ્યું. મુંબઇમાં ભાઇ ચિમનલાલને ઘેર નારણમલ હરખમલ નામનો માથુર કાયસ્થ ડભોઇમાં ચણુતરા પાસે રહેનાર આવ્યો હતો તેણે મને કહયું હતું "જો તમે ડભોઇ આવો તો હું ઘેલાભાઇ દુલભદાસ જમીનદારને ઘેરથી દયારામનાં પુસ્તકો અપાવું." તે ઉપરથી તે નારણમલની શોધ કહાડી તો તે ડભોઇમાં ન્હોતો, આમડે ગયો હતો. ઘેલાભાઇની

*મેં મુંબઇ જઇને રૂ. ૫૦)ની મારી બનાવેલી ચોપડીઓ કન્યાળીના કેટલાક લોકને વાંચવા સારૂ બક્ષીસ મોકલી દીધી હતી.

શોધ કહાડી તો તે પણ ગામડે ગયલો, પણ તેનો કોઇ સગો મને મળવા આવ્યો હતો. તેણે કેટલીક દયારામ સંબંધી વાત કીધી ને કહયું કે "ઘેલાભાઇ આજે સાંજે આવશે." જમીખાઇ સાંજે ફરવા નીકળ્યા. દયારામ કવિ કહાં રહેતો તેની પુછપાછ કીધી–લોકોને મ્હોટું આશ્ચર્ય લાગ્યું કે મરી ગયલાંના ઘરને માટે આટલી શી તજવીજ કરે છે! ઘરની તો ખબર કહાડી, જે સંબંધી દયારામનાં જન્મચરિત્રમાં કહયું જ છે.* બીજે દાહાડે સ્હવારે ઘેલાભાઇની ખબર કહાડી તો તેનાં ઘરનાંએ જાણ્યું કે કોઇ સરકારી માણસો છે તેથી, નથી; એવો જવાબ દીધો ને પછી હું જાતે ગયો તો પણ ઘરમાં છતે તેઓએ બ્હારથી નાની નાજ કહાવી. જોતા જાઓ આ ઉપરથી ગાયકવાડી રાજનો ત્રાસ, અંધેર, અને ત્હાંના લોકોની સ્થિતિ! ગામમાંથી દયારામ સંબંધી થોડી ખબર કહાડી પણ પછી પુસ્તક ન મળવાથી જલદીથી ડભોઇ છોડવાનો વિચાર કીધો; પણ રણછોડે મળવાનું વચન આપેલું તેથી બે દહાડા હમે ત્હાં વધારે રહ્યા એ દરમ્યાનમાં જે જોયું તે આઃ–

ડભોઈનું વર્ણન

ડભોઇને ચાર દરવાજા છે–એક વડોદરાનો, એક ચાંપાનેરનો, એક નાંદોદનો રજવાડામાં જવાનો અને એક હીરા દરવાજો. હીરા દરવાજો એ નામ પડવાનું કારણ આ કે–કોઇ હીરો એ નામનો કડિયો અને તેના નામની રાજાની લોંડી, એ બેને પ્યાર હતો. હીરાએ પોતાની પ્યારીને કહયું હતું કે, તારૂં નામ હું અમર રાખીશ. ડભોઇનું તળાવ બાંધવાને મારવાડથી જે સારા સારા પથરા આવતા હતા તેમાંથી પેલા હીરાએ ચોરી ચોરીને ડભોઇથી બે ગાઉ ઉપર જ્યાં તેની પ્યારી રહેતી તાંહા એક તળાવ બાંધ્યું, જે હાલ તેન તળાવને નામે ઓળખાય છે. એ તળાવ ઘણું મોટું છે અને જો કે ઘણું જુનું છે તો પણ પથરાનો કાંકરો ખરેલો માલમ પડતો નથી. એ તળાવનું પાણી દુધના રંગનું ને ઘણું જ મીઠું છે. એ તેન તળાવ બાંધ્યાની ખબર રાજાને પડતાં જ જે દરવાજાની કમાન હીરો કરતો હતો તે દરવાજામાં હીરા કડિયાને પુરી નાખવાનો રાજાએ ઠરાવ કરી તેમ કીધું. પણ એવી વાતો ચાલે છે કે કેટલાક હીરાના ડાહ્યા મળતિયાઓએ હિકમતથી ભીતમાં એક બાકું રાખ્યું હતું જેમાં તેઓ રોજ કોઇ ન જાણે તેમ ઘી રેડતા તે પેલા હીરાના મ્હોડામાં પડતું ને તેથી તે જીવતો. હીરા કડિયાની અધુરી રાખેલી કમાન કોઇથી વળી નહી ત્યારે રાજાએ કહયું કે, 'હીરો હોય તો વાળી આપે.' પછી તેને

*જુઓ જુનું નર્મગદ્ય પાનું ૪૭૯ મું.

બ્હાર કહાડયો અને તેણે તે કમાન વાળી આપ્યા બાદ રાજાએ પાછો તેને પુરયો. એ કારણ સારૂ તે દરવાજાનું નામ હીરા દરવાજો પડ્યું છે. એ દરવાજાને લગતા કોટમાં હાલ કાળિકાનું થાનક છે. એ ઠેકાણે આખા ને આખા પથરા ચણેલા છે; ને સલાટકામ ઘણું સારૂં છે. હમે ઘી રેડવાનું બાકું જોયું પણ ઉપર લખેલી વાત તો ગપ છે એમ સમજીયેછ. એ દરવાજાના પથરામાં સંસ્કૃત લેખ છે પણ ઘસાઇ ગયલા છે, તેથી તે હમારાથી વંચાયા નહીં. ગામ સારૂં છે. બ્રાહ્મણો ને કણબીઓની વસ્તી ઘણી છે. સાઠોદરા નાગર ઘણા છે. ગાયકવાડી થાણું છે ને તળાવની ઉપર પેશવાના વખતનો એક મ્હેલ છે.

હસ્તલિખિત ગુજરાતી કાવ્ય માટે પ્રયાસ

૩૩. રણછોડ પોતાના કહેવા પ્રમાણે ચાણોદથી ડભોઇ ન આવ્યો ને મને દયારામનાં પુસ્તકો ન મળ્યાં તેથી હું નિરાશ થઇ ગયો ને રાતોરાત હમે ગાડું કરી સ્હવારે વડોદરે આવ્યા. ને ત્યાંથી સુરત આવવું ધાર્યું પણ ટ્રેન હાથ ન લાગેથી અમદાવાદ જવાનો વિચાર રાખ્યો.–એટલા માટે કે, નવમ્બર મહિનાથી મેં મારા ઘરમાં એક ગુજરાતી પુસ્તકસંગ્રહ કરવાનો વિચાર રાખેલો તેને માટે અમદાવાદ જઇ ત્યાંથી મળે તે પુસ્તકો લાવવાં. અમદાવાદ ગયો ત્યાં સાંજે પાધરો લાઇબ્રેરીમાં જ ગયો. ત્યાં જઇ પુછ્યું કે, 'તમારી લાઇબ્રેરીમાં ગુજરાતી પુસ્તકો જે છે તેની યાદી આપો.' જવાબ મળ્યો કે, 'ગુજરાતી પુસ્તકો ઘણાં જ થોડાં છે. તેની યાદી કંઇ ગમે ત્હાં પડી હોશે તે કાલે શોધી આપીશું.' મેં પુછ્યું 'કંઇ માન્યુસ્ક્રિપ્ટો' છે? તો કહે, ના–વરનાક્યુલર સોસાઇટીમાં થોડાંક હોય તો હોય. ત્યાંથી પછી હું મહિપતરામને ઘેર જઇ ઉતરયો. અમદાવાદમાં પણ કંઇ ગુજરાતી પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ જોવામાં આવ્યો નહીં. ત્યાં મેં જગજીવનદાસ ડિપુટીના આગ્રહ ઉપરથી તેને ત્યાં ભાષણ કીધું. એણે મારી ખાતર બહુ તસ્દી લઇ સહુ શેઠિયાઓને બોલાવ્યા. અહીં મને ખબર મળી કે સામળના હાથનું લખેલું પુસ્તક તેના શિષ્યના વંશજ પાસે છે. હું મહિપતરામને કહી આવ્યો કે ગમે તેમ કરી સામળના હાથનું પુસ્તક જે બેસે તે આપી પેદા કરી મોકલી દેવું ને પછી સુરત આવ્યો.

કવિ નભુલાલનો પ્રસંગ

૩૪. સુરતમાં બાપનું વરસી વાળી ઘરકામ આટોપી ઓરપાડની પાસે ટકારમું ગામ છે જાંહાં નભુલાલ* નામના સાઠોદરા કવિ રહે છે ત્યાં હું

*આ કવિનું કાવ્ય "નભુવાણી" એ નામે 'ગુજરાતી' પ્રેસે છાપી પ્રકટ કર્યું છે. સંપાદક ન. ઈ. દેસાઇ.

જવા નિકળ્યો ને પછી હમે ત્યાં રાતે પોહતા. નભુલાલ તળાટીનું કામ કરતા. એઓ હાલમાં વેદાંતમાર્ગનું ગુજરાતી કાર્ય કરે છે—આગળ શૃંગાર સારીપઠે રાધાકૃષ્ણનો લખેલો ખરો. એ કંઇ મત ચલાવનારા નથી તો પણ ગામડાંઓમાં જહાં જહાં એનું રહેવાનું થાય છે ત્હાં ત્હાં લોકો એને વળગતા આવે છે. સુરતના પીંજારાઓ એના શિષ્યો છે. પાંચ વરસ ઉપર જ્યારે મેં એને સુરતમાં જોયેલા ત્યારે એના ભાવિક સેવકો એની આરતી ઉતારતા. એ કવિ રસિક છે. એનો સ્વભાવ મળતાવડો છે ને એ દુનિયાદારી સારી રીતે સમજે છે. એનું કાવ્ય અસલની રીત પ્રમાણેનું છે—ઉત્કૃષ્ટ નથી. એના ચેલાઓએ મને કહ્યું કે, તમારૂં કાવ્ય હમને સંભળાવો. હું સમજ્યો કે, એ લોકોનું આજ વેદાંત તરફ વલણ છે તેથી તેમાંનું કંઇ બોલું એમ વિચારી મેં 'અનુભવ લહરી' વાંચી. પછી મેં કહ્યું—કેટલાક વેદાંતીઓ વેદાંત શબ્દોના સાંકેતિક શબ્દોનું ભરણું રાખીને, તેમાંનો વિષય સારીપઠે જાણીને અહંબ્રહ્માસ્મિ કહાવે છે, તેનું નામ કંઇ અહંબ્રહ્માસ્મિ નહીં. ઇશ્વરી લીલા પછી તે બ્હારની કાંતો ભિતરની તેનું જે જ્ઞાન, ને તે જ્ઞાનથી થતો જે એક ન્યારો જ આનંદ, તે આનંદમાં જે નિત્ય હોય છે તેજ ખરેખરો અહંબ્રહ્માસ્મિ છે. બીજે દાહાડે સવારમાં નભુલાલના વાડામાં મંડળ કરી બેઠા ને ચાહ પાણી પીધાં. વળી પાછા એના શિષ્યોએ વેદાંત સંબંધી મને સવાલો પુછવા માંડ્યા. મેં સાફ કહ્યું કે, 'હું કંઇ વેદાંત શાસ્ત્ર ભણ્યો નથી'—હું તો કવિતા કરી જાણું છઉં; કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી જો કંઇ સવાલો પુછવા હોય તો બેલાશક ચાહો તેટલા પુછો. પછી તે વાત બંધ રહી. નભુલાલે પોતાનું જુનું નવું કાવ્ય સંભળાવ્યું. મેં મારૂં સંભળાવ્યું. પછી સઘળા ગયા, ને હું ને નભુલાલ કંઇ વેદાંતના ગ્રંથો વાંચવા બેઠા. મેં નભુલાલને પુછ્યું કે, 'તમારામાં ને મારામાં ફેર શું છે?' 'તારે કે કંઇ ફેર નહીં—તમે પણ, અહંબ્રહ્માસ્મિ છોજ, પણ એટલું જ કે એ શાસ્ત્રનો તમે થોડોઘણો અભ્યાસ કરી લો એવી મારી ભલામણ છે.' એક વેળા મેં મુંબઇના વિષ્ણુબાવા બ્રહ્મચારીને પુછ્યું હતું કે, 'તમે મને કંઇ થોડુંક વેદાંત શિખવો.' તારે તેણે પણ એવો જ વિચાર આપ્યો હતો કે, 'વેદાંતનું સમજવાનું છે તે તો તમે જાણો જ છો.' પછી બપોરે જમ્યા કીધા. રાતે પાછી બેઠક થઇ તેમાં નભુલાલની વાદશક્તિ જોવાને મેં બે ત્રણ પ્રશ્નો પૃછયા હતા. નભુલાલની વાદ કરવાની રીત તર્કશાસ્ત્ર પ્રમાણે નથી પણ દૃષ્ટાંતિક છે. એ નભુલાલ મારા ઉપર બહુ સ્નેહ રાખે છે. પછી બીજે દાહાડે હું ટકારમેથી સુરત આવ્યો.

વિરામ ૧૦ મો

૧૮૬૫-૧૮૬૬

સપટેમ્બર ૧૮મી સુધી

૧. જાનેવારીમાં હું મુંબઇ ગયો.

૨. મારી ઘણાં વરસ થયાં ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવાસ કરવાની ઇચ્છા છે. મારી જેટલી ઇચ્છા હિન્દુસ્તાનમાં ફરવાની છે તેટલી ઇંગ્લંડ જવાની નથી—ને મનમાં એવું પણ ખરૂં કે હિન્દુસ્તાન જોયા વના સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવાનો, લોકની રીતભાત જાણવાનો અને ત્હાંના વિદ્વાનોનો સમાગમ કરવાનો છે; ને એ જ હેતુ હિન્દુસ્તાન ફરવાનો પણ છે, જેવારે ડા૦ ભાઉ, અરદેશર ફરામજી મુસ, ખરસેદજી નસરવાનજી કામા, રૂસ્તમજી ખરસેદજી કામા વગેરે સહુ હિંદુસ્તાન ગયા હતા ત્યારે મેં સાથે જવાની, પ્હેલા એને ઇચ્છા દેખાડી હતી ને એ તો મને સાથે તેડી જવાને ઘણા ખુશી હતા પણ મારા ખરચને સારૂ મારી પાસે સાધન ન્હોતું ને ડાકટરે કહ્યું કે થોડુંક તો હું આપું પણ બીજું થોડુંકે પણ આપવાને ખરસેદજી કામા હવે કચવાશે; અરદેશરે પણ સલાહ આપી કે એ વાતને સારૂ કોઇને ભારે પડવું એ ઠીક નહીં. મેં પણ વિચાર્યું કે મોટા લોકને ભારે પડી તેઓની સાથે જવામાં મારો ટેક શો ને હુસહુસની દોડાદોડીમાં મારે જે જાણવાનું છે તે તો જાણ્યામાં આવવાનું નહી. પાસે નાણું થશે ત્હારે એકલા જઇશું—એમ કરી બીજા શ્રીમંતો પાસથી નાણું માગી લઇ ફરવા જવાનો વિચાર બંધ રાખ્યો.

કરસનદાસની સહાય

૩. ગયા વરસમાં એક વખત મેં મારા મિત્ર કરસનદાસ માધવદાસને કહ્યું હતું કે 'મારો વિચાર હિંદુસ્તાન જવાનો છે માટે દસેક હજાર રૂપિયા તમે બે ચાર શેઠિયાઓ મળીને મને આપો તો હું મારા ગદ્યપદ્યનાં લખાણનાં બે મોટાં પુસ્તક કરી સાથે લેતો જાઉં, કે જેમાં સઘળું જ આવી જાય.' તેઓ બોલ્યા હતા કે, કરો. પછી મેં વિચાર્યું કે શેરની દોલતે શેઠિયા તાજા છે તેને એ રકમ ભારે પડવાની નથી ને તે કરતાં મદદ નહીં મળે તો બે વરસ અહીં વધારે રહીને પછી હિન્દુસ્તાન જઇશું. કરસનદાસનો મારાપર જે સને ૧૮૫૫થી પ્યાર અને મારે માટે જે એનું અભિમાન તે જોતાં મને પક્કો ભરોસો કે એ અડી વખતે મદદ કરયા વગર રહેનાર નથી—બરાબર સાંભરતું નથી કે કિયા વરસમાં પણ જારે કવિ દલપતરામ અમદાવાદમાં ઘર બંધાવવાના હેતુથી મુંબઇમાં કેટલાક શ્રીમંતની પાસે નાણાંની મદદ માગતા હતા ને તેમાં કરસનદાસ પાસે આવીને ચિત્રકાવ્યથી

'ના ભણકારા, ને નાતજાત

તેઓની સ્તુતિ ગાઇને રૂપિયા પાંચેક હજાર માગ્યા હતા, ત્યારે કરસનદાસે તેઓને ઉડાવ્યા હતા—એ વાત કરસનદાસે મને કહી હતી ને બોલ્યા હતા કે "કવિ દલપતરામની માગવાની રીત કેવી નઠારી છે ને મારે ને તેને એટલો શો પ્રસંગ—હું મારા નર્મદને કાં ન આપું?" થોડા મહિના પછી મારા મિત્રે મને રૂ. ૫૦૦૦) નો ચેક મોકલાવી દીધો હતો.

૪. ગ્રંથો છપાવવાની વાત કરસનદાસને કાને નાખી મેં એક પાસથી મારો ગદ્યસંગ્રહ ગણપતકૃષ્ણાજીને ત્હાં મારચથી ને પદ્યસંગ્રહ યુનિયન પ્રેસમાં જુનથી છાપવા આપ્યા. તેમાં ગદ્ય તો એજ વરસના સપટેમ્બરમાં બ્હાર નિકળ્યું ને પદ્ય તો આ ૧૮૬૬ નો સપટેમ્બર ચાલે છે પણ હજી નિકળ્યું નથી.

મુંબઇ છોડ્યું—સુરત આવ્યા

૫. એ વરસમાં શેરબજારની પડતી આવેથી ચોપડીઓનું વેચાણ બંધ પડેથી, લોકને શિખવવા જવાનું તો બે વરસ થયાં બંધ રાખેલું તેથી કમખરચ રાખવાના હેતુથી, મિત્રોની ઘણી આવજાવથી મારા લખવાના કામમાં ખલેલ પોંચવા લાગી તેથી, અને મુસાફરી કરવાને જીવ વલખ્યાં મારેછ માટે આગળથી સ્ત્રીને સુરતમાં ઘર માંડી આપું કે નિરાંત થાય એ મતલબથી, મેં મારો ઉચાળો મુંબઇમાંથી ઉઠાવી, સુરતમાં નાખ્યો. જુલાઇ ૧૮૬૫. જોકે ઘણું રહેવું સુરતમાં રાખ્યું તોપણ મુંબઇમાં પણ થોડુંક રહેવાનું થાય છે ને એને સારૂ એક મકાન પણ ભાડે રાખ્યું છે.

નવા ગ્રન્થો

૬. એ વરસમાં છપાવી પ્રગટ કરેલાં પુસ્તકોમાં એક તો ઉપર કહ્યું તે ગદ્ય ને બીજાં નર્મવ્યાકરણ ભાગ ૧ લો અને દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ* બીજી આવૃત્તિ. એ વરસમાં અને આંજલગીમાં પણ કવિતા જુજ લખાઇ છે. પ્રેસને કામ આપવામાં અને પ્રુફ તપાસવામાં ઘણો કાળ ગયો છે.

૭. સપટેમ્બરની ૧૦ મી તારીખે રવિવારે સહવારે હું મારા મિત્રો ગીરધરલાલ દયાળદાસ તથા નગીનદાસ તુળસીદાસ સાથે સર અલેકઝાંડર ગ્રાંટને મળવા ગયો હતો; ત્હાં પેલાઓએ મને મેળાપ કરાવ્યા પછી સર ગ્રાંટે મને આદરસત્કારથી બેસાડ્યો. ત્યાં મી० ઓકસનહામ લિટરેચરના પ્રોફેસર તથા મી० બૂલર સંસ્કૃતના પ્રોફેસર પણ હતા. મેં મારાં પુસ્તકો બતાવ્યાં તે જોઇને ગ્રાંટ ઘણા ખુશ થયા; ને મને કહ્યું કે 'કવિતા વાંચો,' હું બોલ્યો કે 'હમારી પ્રાકૃત કવિતા અંગ્રેજી પ્રમાણે સાદી રીતે નથી બોલાતી પણ કંઇક

---

*એને માટે થોડાંક પદો આણવાને અને દયારામનું ચિત્ર (પ્હેલી વારનું જે પછવાડેથી ખોટું ઠરયું છે તે) આણવાને મેં મારા બે શિષ્યોને વડોદરે ને ડભોઇ મોકલ્યા હતા.

અવાય છે ને મારૂં ગુજરાતી ગાયન તમારા કાનને સારૂં નહીં લાગે માટે બીહું છું.' ત્યારે બોલ્યા કે 'હા તે હું જાણુંછ પણ બોલો.' પછી મેં પુછ્યું કે શૃંગારરસની કવિતા બોલું કે વીરરસની?' ત્યારે ગ્રાંટ બોલ્યા કે 'શૃંગારરસની જ તો.' પછી મેં 'શા હતા આપણા વ્હાર'ની લાવણી ગાઇ ત્યારે બોલ્યા કે "what a beautiful recitation!" આહા કેવી સુંદર વાણી! પછી મેં મતલબ સમજાવી તો તેથી ત્રણે જણા ઘણા ખુશ થયા. પછી 'વાદળ ફાટવા માંડયું' ને 'ઉઠો ધરી ઉમંગ' એની મતલબ ગીરધરલાલે ને નગીનદાસે સમજાવી. પછી ઋતુવર્ણનમાંથી ચોમાસામાંના મંદાક્રાંત અને હરિણીપ્લુત વૃત્તો વાંચી સમજાવ્યાં. પછી મેં મારી હકીકત કહી કે મારે હિંદુસ્તાન તરફ જવું છે ને ચોપડીઓની છપામણી સંબંધી હું ઘણો ભીડમાં છઉં.' ત્યારે બોલ્યા કે 'તમે અરજી* કરો; હું સારી પઠે મદદ કરીશ.' પછી ઉઠતી વેળા બોલ્યા કે 'પેલી લાવણીનો અંગ્રેજી તરજુમો† કરીને આપજો તે હું મારા મિત્ર ઈંગલંડના રાજકવિ ટેનીસનને મોકલાવીશ.' એ પ્રમાણે ૧॥ કલાક ગુજારી 'શેકહેંડ' કરી હમે ઉઠ્યા.

૮. સન ૧૮૬૬ ની જાનેવારીમાં મેં મારા ઘરની સામેની ભોંય રૂ. ૬૦૦ એ વેચાતી લીધી અને તે ઉપર અમલો બંધાવા માંડયો, તથા જુનું ઘર પણ સમરાવા માંડયું. એ નવાં ઘર સંબંધી મારે મી૦ સમર્સ નામના ડિપ્યુટી કલેકટર સાથે કેટલીએક ખટપટ થઇ હતી, ને તેથી આખાં શહેરમાં જાહેર થયું હતું કે, કવિ સુરતમાં રહેવા આવ્યાછ ને તે ટોપીવાળાની સામાં લડેછ. હું સામો થયો તે દાહાડાથી મી૦ સમર્સ જે શહેરના લોકોને જુલમગાર થઇ પડયો હતો તેનું જોર નરમ પડવા માંડયું હતું, તથા પછવાડેથી તો તેના વિષે બીજી તરફથી સરકારમાં પણ ચરચા ચાલવાથી હાલમાં તો તે છેકજ નરમ પડી ગયો છે. (એ ઘરો આ સપટેંબરમાં તૈયાર થયાં છે.)‡

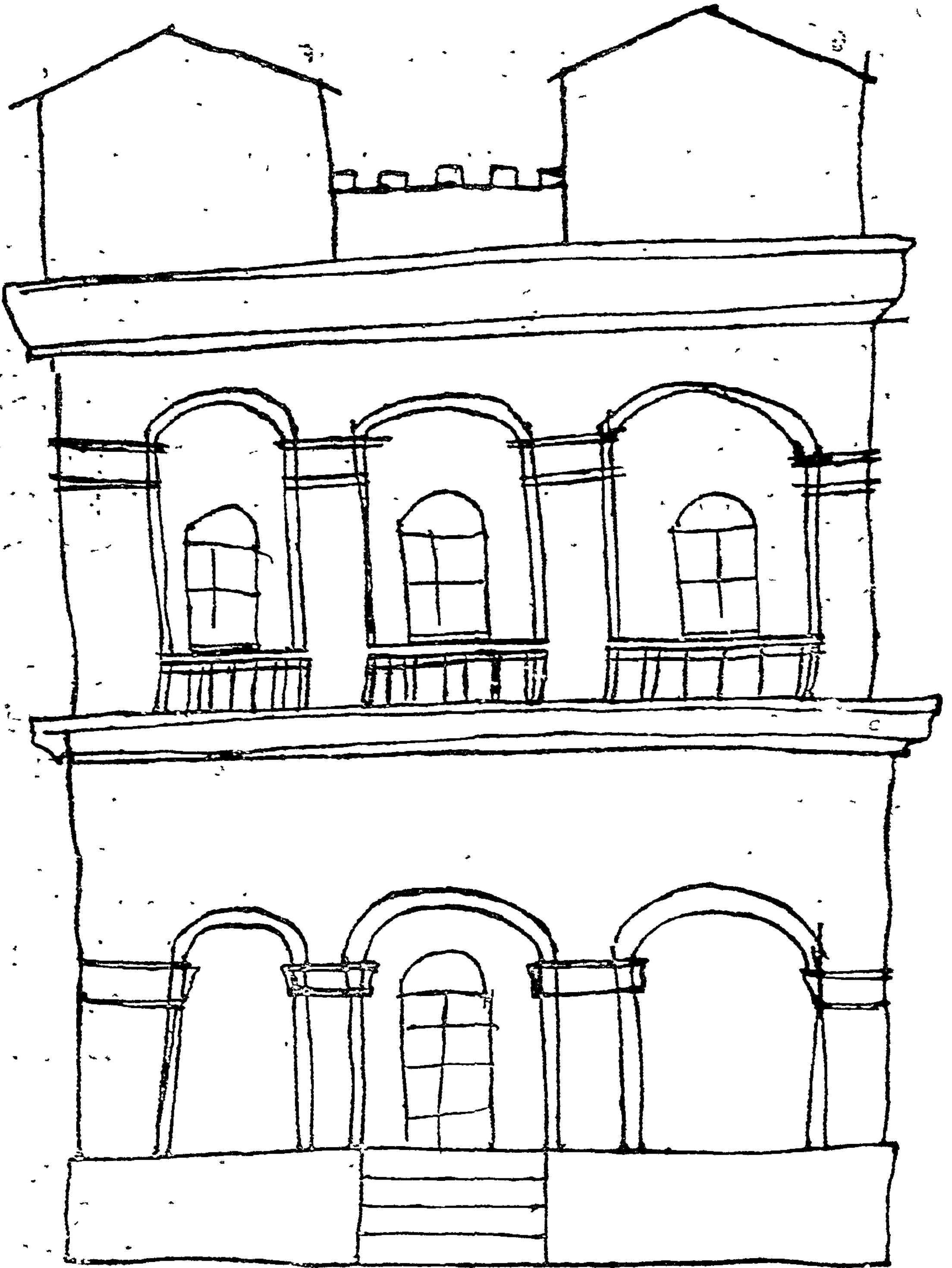
---

*મેં અરજી કીધી તે ઉપરથી મારાં પુસ્તકો રાવસાહેબ મહિપતરામને જોવા મોકલવાનો ઠરાવ થયો. મેં રાવસાહેબને પુસ્તકો મોકલ્યાં ને તેઓએ 'રિવ્યુ' કરયો પણ લખવાને હજીર છઉં કે રૂપીયા ઓછામાં ઓછા બે હજારની આશા રાખતો તેમાં રૂ. ૬૦૦ ની મદદ આપવાનું સર ગ્રાંટે લખ્યું છે.

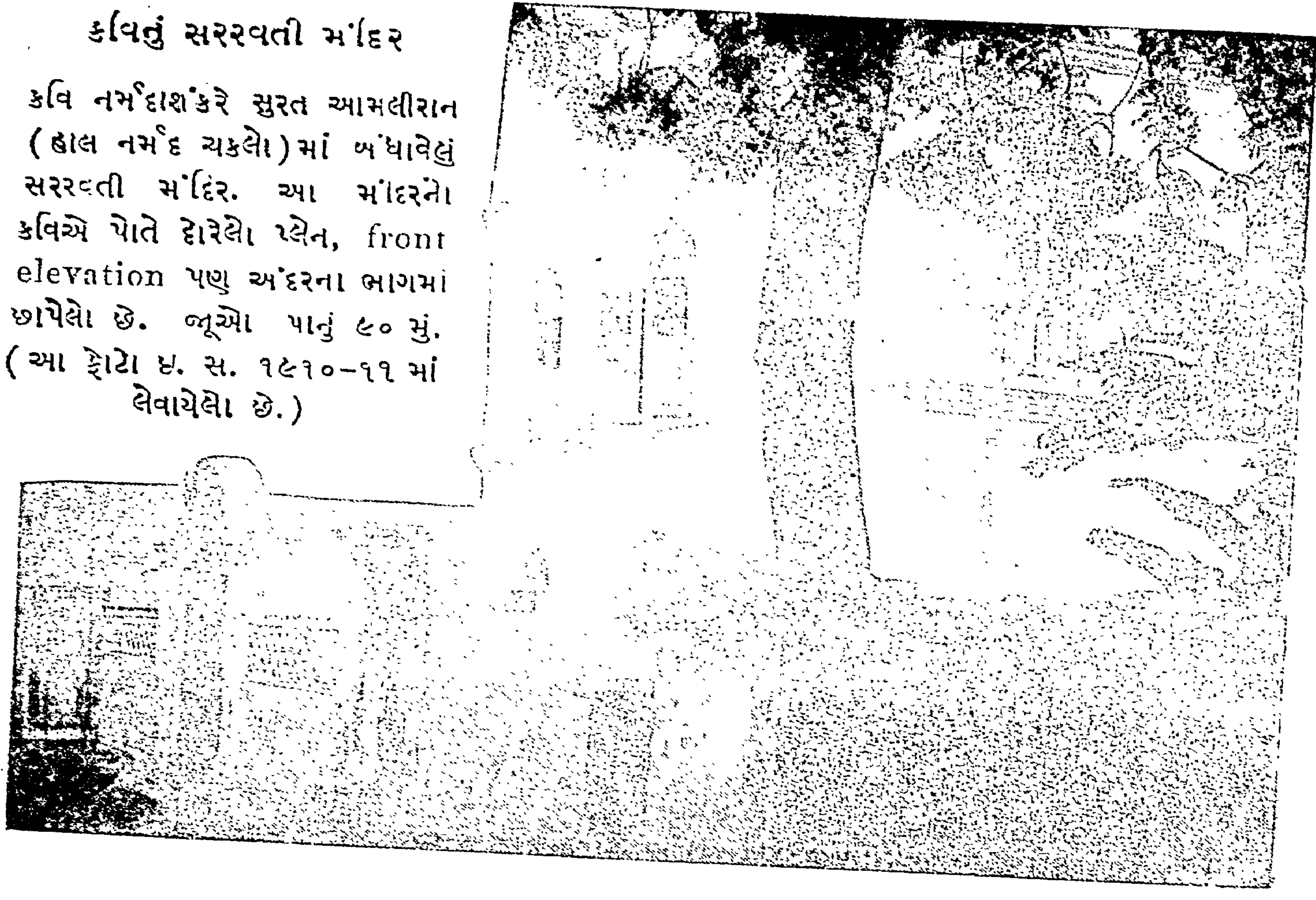
†લાવણીનો તરજુમો મેં અંગ્રેજીમાં કરી કાલેજના મિત્રો પાસે અને એક બે અંગ્રેજો પાસે ફેરફાર કરાવ્યો છે પણ જે ખુબી મને ગુજરાતીમાં લાગે છે તેવી રીતનું અંગ્રેજી થયું નથી માટે એ મેં હજી મોકલ્યું નથી.

‡એ ઘરોમાંનું એક તે સરસ્વતી મંદિર જેના પ્લેન અને બંધાયા પછીનો દેખાવવાળાં ચિત્રો અન્યત્ર છાપ્યાં છે તે જુઓ. સં.

કવિ નર્મદાશંકરે બંધાવેલા 'સરસ્વતી મંદિર'નો નકશો

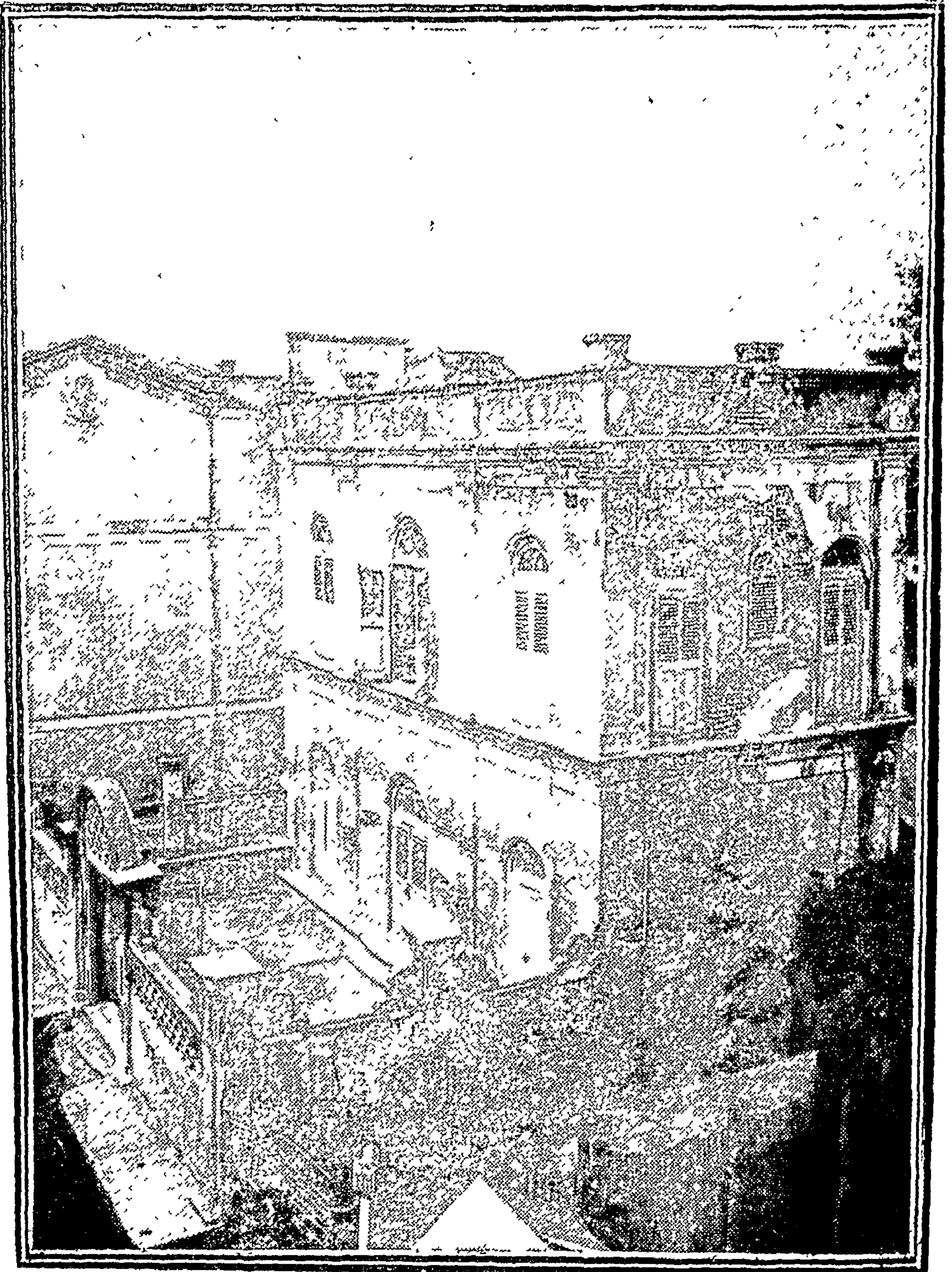
આ પ્લેન (ફ્રન્ટ એલીવેશન) નકશો કવિએ સ્વહસ્તે કાચો કોર્યો છે, અને એ પ્રમાણેજ મંદિર બંધાવ્યું છે, તે આ ગ્રંથમાં છાપેલા ફોટો બ્લોકથી સમજાશે. માત્ર ઉપરની બે બંગલીઓ બંધાવેલી નથી. આ સરસ્વતી મંદિર કવિએ પોતાના ઘરની સામે જમીન લઇ બાંધ્યું હતું. આ મંદિર અથવા બંગલો પોતાના કરતાં જાહેરના ઉપયોગ માટે વધારે હતો. આ બંગલામાં કવિની ખાનગી પુસ્તકશાળા રહેતી, અને કોઇ વખતે ત્યાં લખવાનું કામ કરતા હતા.

કવિનું સરસ્વતી મંદિર

કવિ નર્મદાશંકરે સુરત આમલીરાન (હાલ નર્મદ ચકલો)માં બંધાવેલું સરસ્વતી મંદિર. આ મંદિરનો કવિએ પોતે દોરેલો પ્લેન, front elevation પણ અંદરના ભાગમાં છાપેલો છે. જૂઓ પાનું ૯૦ મું. (આ ફોટો ઇ. સ. ૧૯૧૦-૧૧ માં લેવાયેલો છે.)

કવિનું સરસ્વતી મંદિર

કવિ નર્મદાશંકરે સુરત આમલીરાન (હાલ નર્મદ ચકલો) માં બંધાવેલું સરસ્વતી મંદિર. (આ ફોટો નર્મદશતાબ્દી પ્રસંગે ઈ. સ. ૧૯૩૩ માં લેવાયેલો છે.)

ચિત્રની ડાબી બાજુએ દરવાજા ઉપર જે મહેરાબ છે, તેમાં કવિએ પોતાનો મુદ્રાલેખ "પ્રેમ–શૌર્ય" એ શબ્દો કોતરાવ્યા હતા, પણ હાલમાં તે શબ્દો ચુનાના લેપડામાં અને સમારકામમાં નષ્ટ થઈ ગયા છે.

બહુધા તેનો ઉપયોગ ભાષણની બેઠક માટે જ હતો. આ બંગલો કાંઇક વિશાળ અને એક માળ તથા સળંગ અગાશી સહિત બાંધ્યો હતો. આગળ ફુલબાગના બે નાના ક્યારા પાડેલા હતા, અને મોટા દરવાજાની કમાન ઉપર "કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર" એમ લખી એક ગુલાબનું ફુલ તથા કલમ (Pen-Rose), તેની સાથે પોતાનું જીવનસૂત્ર (Motto) "પ્રેમ-શૌર્ય" એ બાળબોધ અક્ષરે લખ્યું હતું. આ મંદિર બાંધતાં ૧૨-૧૩ હજાર રૂપિયા આસરે ખરચ થયા હતા.

સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં વૃદ્ધિ

૯. એપ્રિલમાં "સુરતની મુખ્તેસર હકીકત," જુનમાં "નર્મ વ્યાકરણ ભાગ ૨ ખંડ ૧ લો" અને સપટેમ્બરમાં "નર્મકોશ અંક ૪ થો" એ બાહાર કાહાડ્યાં.

મિત્રમરણ

૧૦. તા૦ ૨ જી આગસ્ટે મારા પરમપ્રિય મિત્ર રાવબાહાદુર રામચંદ્ર બાળકૃષ્ણનાં મરણની ખબર મને સુરતમાં તા૦ ૯ મીએ થઇ. એ રામચંદ્ર જેને હમે સહુ ભાઇ કહીને બોલાવતા તેનું આમ એકાએક મરણ સાંભળી મારાં રૂવાં ઉભાં થયાં હતાં. એ ભાઇનું ને મારૂં મળવું થોડું થતું તો પણ જ્યારે થતું ત્યારે હમે ખરા ઇષ્ટમિત્રની પેઠે ઘરનું તથા દેશનું હિત કરવામાં ખરા સાથી પ્રમાણે ઘરસુધરાવટ તથા ધર્મસુધરાવટ સંબંધી બહુ બહુ વાતો કરતા. જ્યારે સાથે ઉજાણીમાં જતા ત્યારે ત્યાંહાં પણ બીજા સહુને છોડી દઇને હમે કોઇ ખુણામાં ભરાઇ વાતો કરતા તે તથા એને ઘેર જ્યારે મળતાં ત્યારે સુધારા સંબંધી જે જે વાતો કરતા તે, તથા તે સુરતમાં આવેલા તે વખત મને કહેલું કે મિશન હાઉસ બંધાવોછ તેમાં હવે હમને ક્યારે બોલાવોછ તે અને પછી સાથે આગગાડીમાં ભમત કરતા મુંબઇ ગયલા તે સઘળું આ વેળા મને દુઃખ સાથે સાંભરી આવે છે. એનો વિચાર સુધારા સંબંધી એવો કે એકદમ બાહર પડવું ને મારો વિચાર એ કે આગળથી એક સુધારા મિશન જેવું કાહાડવું ને પછી તે પ્રયોગથી સાથી વધારી પછી બાહર પડવું ને મિશન પ્રયોગથી કંઇ ન વળે તો પછી એકદમ બાહાર પડવું (હાલની હાલત જોતાં મિશન થાય એમ લાગતું નથી માટે મારો પણ એ જ વિચાર કે જેને અનુકુળ હોય તેણે મેદાન પડવું, દુઃખ પડે તે સેહેવું ને વીર કેહેવાઇ યશમાં મરવું). બીજા ગુજરાતી સુધારાવાળાઓ કરતાં મારા ઉપર ભાઇની વધારે પ્રીતિ હતી. સાલસાઇ, નમ્રતા, સાચવટ, સુધાઇ, ટેક, સ્વતંત્રતા, પ્રેમ અને શૌર્ય એ ગુણો એનામાં દેખતો તે હું બીજા થોડામાં જ દેખું છઉં, એનાં પ્રેમાળપણાંની અને મિત્રસેવાની શી વાત!

૧૧. તા૦ ૧૯ મી આગસ્ટે મારે મારી ન્યાત સાથે કેટલીએક ખટપટ થઇ છે. એ સંબંધી મારે લખવું જોઇએ પણ એને લગતી બીજી બહુ ખટપટો હજી મારે કરવાની છે માટે બધું સામટું બીજે પ્રસંગે સવિસ્તર લખીશ.

ઉત્તમ કવિતા વિશે વાદ

૧૨. તા૦ ૩૧ મી આગસ્ટે કવિ નભુલાલ દાનતરામ મને મળવા આવ્યા હતા, તેઓને મેં પૂછ્યું હતું કે, 'ઉત્તમ કવિતા તે કેઇ, ત્યારે તેઓ બોલ્યા હતા કે 'જે કવિતામાંથી ઘણા અર્થ નીકળે તે.' મેં પુછ્યું કે 'એક જણે અર્થનું ચિત્ર આબેહુબ આપ્યું હોય પણ તેની ભાષા રચના જરા સરળ ન હોય અને એક જણની ભાષા રચના ઘણી જ સરળ હોય પણ અર્થ ચિત્ર સારૂં ન હોય તો એ બેમાંનો કીયો કવિ પંક્તિમાં ઉંચો બેસે?' તેઓ બોલ્યા કે 'સરળ રચનાવાળો.' વળી બોલ્યા કે 'અર્થહીન તે શબ જેવી, ને સરળતાહીન તે પાંગળી કવિતા કહેવાય છે.' હું બોલ્યો કે 'વારૂ, જીવતું પાંગળું સારૂં કે મુએલું ખુબસુરત સારૂં!' તેઓ બોલ્યા કે 'જીવતું જ. તો.'

સુધારો કરવો હોય તો બંડખોર થાવ

૧૩. તા૦ ૩ જી સપટેમ્બરે રાત્રે મુંબઇમાં ભાઇ મનસુખરામ સુરજરામ ને રણછોડભાઇ ઉદેરામ મને મળવા આવ્યા હતા તે પ્રસંગે સુધારા સંબંધી મેં મારા વિચાર તેમને કહ્યા હતા તે આ.—

લોક પોતાની મેળે છુટથી કારણકાર્ય ન્યાય વિચાર કરતા થાય, અને પછી જે સિદ્ધાંતે ઉતરે તે સિદ્ધાંત અમલમાં આણતા થાય એ મારો ઉદ્દેશ છે.

છુટથી વિચાર કરતાં ને છુટથી તે વિચારો અમલમાં આણતી વેળાએ સુખીઓ હદથી બાહાર જાય, અને તેથી લોકમાં સુધારો થયાને બદલે વખતે બગાડ થયલો ને થતો માલમ પડે તો તેથી પેલા મુખીઓએ નઠારૂં કામ કીધું ને સુધારાને બદલે બગાડો કરયો એમ હું તો નહીં કહું. ચોમાસામાં અંધારૂં, તોફાન થાય છે તો પછી શરદમાં ખેતરો પાકથી આંખને ટાહાડી કરે છે.

હિંદુઓ ધર્મપાશથી તથા સંસારપાશથી એટલા વિટલાયલા છે કે, જ્યાંહાં સુધી કેટલાએક શૂરવીરો મરણીયા થઇ લાગ ફાવે તેમ (પછી અનીતિ કહેવાએ તો પણ) બંધન નહીં તોડે ને સાહસપણે એકદમ ગડબડ કરી મોટો ફેરફાર નહીં કરી નાખે ત્યાંહાં સુધી ખરો સુધારો થવાનો નથી. ધીરે ધીરે હિંદુઓમાં કોઇ દાહાડો સુધારો થવાનો નથી.—સાહસથી જ

કંઇ થવાતું છે, પછી તેનાં પરિણામો થોડા દહાડા નઠારાં થાઓ તો શું થયું? ?

હાલ જુદ્ધનો—વ્હેમ તથા સુધારાની વચ્ચે ચાલેલાં જુદ્ધનો પ્રસંગ છેઃ નીતિશાસ્ત્ર શિખવવાનો નથી ને યુદ્ધની નીતિ જુદી હોય છે—એમાં સામ, દામ, ભેદ, દંડ એ ચારેને કામે લગાડવાં પડે છે. લુટફાટ બંડોમાંથી નવાં રાજ્યો મંડાય છે.

નિરાશાના વાદળની છાયા

૧૪. આ વરસમાં પ્યાર પૈસાની આફતથી મારૂં મન રાત દહાડો દલગીરીનાં ઉંડા વિચારમાં રેહેતું, પણ એ જોસ્સાને હું જ્ઞાનથી બનતું તેટલો સમાવતો. પ્યાર સંબંધી આફતમાંથી તો ઘણો એક ઉગરયો છઉં. આગસ્ટ સપટેમ્બર ગુમડાં ને તાવથી હું બહુ રીબાયો છઉં. એ દુઃખમાં ગમતને સારૂ મેં નાયિકા પ્રવેશ એ નામનો ન્હાનો ગ્રંથ લખ્યો છે. આ વરસમાં મેં મારાં ઘરમાં ત્રણ માણસની અને ઘણાક મિત્રોની બેવફાઇ જોઇ—એથી પણ હું બહુ ખિન્ન છઊં.

૧૫. ઉપર પ્રમાણે ૩૩ વરસની મારી હકીકત છે. કેટલીક વાતો બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ, સત્ય પ્રકાશ, સત્ય દીપક, રાસ્તગોફ્તાર, સમશેર બહાદુર વગેરે પેપરોમાંથી પણ મળી આવશે.

૧૬. પ્રીતિ મૈત્રિ સંબંધી, દ્રવ્ય સંબંધી, ધર્મસંબંધી,—સુધારા સંબંધી કરેલા વિચારો તથા કરેલાં કૃત્યો સંબંધી અને મારા સ્વાભાવિક ગુણ વિષે મારાં જ કરેલા વિવેચન સંબંધી હાલ લખવાથી મને તો થોડું પણ મારા સંબંધીઓને ઘણું જ નુકસાન થાય અને સાધારણ બુદ્ધિના બીજા લોકમાં પણ વેળાએ નઠારૂં પરિણામ થાય તેવી હોહો થઇ રેહે માટે તે વાતો ઘટતે પ્રસંગે ઘટતી રીતે લખાય તેમ લખવાને મુલતવી રાખું છઉં—હાલ એટલું જ.

સુરત—તા૦ ૧૮ મી
સપટેમ્બર ૧૮૬૬. } નર્મદાશંકર

ભાદરવા સુદ ૯ વાર ભોમ્મે સંવત ૧૯૨૨.

नर्मदाशंकर लालशंकर दवे

પરિશિષ્ટ ૧ લું

કવિ નર્મદની છબિ વિષે ચર્ચા

આજે ગમે તેવો લેભાગુ લેખક પોતાની ગમે તેવી અલફાઉ કવિતા કે લેખ સાથે પોતાનું ચાટું છપાવવા મરી ફીટે છે; પણ કવિ નર્મદના કાળમાં (ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં) પોતાનો ફોટો-ચિત્ર પોતાનાજ પુસ્તકમાં છપાવવું, એ અવિવેક ગણાતો; છતાં સર્વ વાતમાં પ્હેલ કરનાર આ વિષયમાં પણ પાછળ શા માટે પડે? કવિએ સ્તુતિ કે નિંદાની પરવા કર્યા વગર જ તે હિંમતથી છપાવ્યું છે. તે વખતે ફોટો બ્લોકની રીત ન હોતી, તેથી સ્ટીલ એન્ગ્રેવિંગ કામ ઇંગ્લાંડ કે જરમનીમાંથી મંગાવવું પડતું, કવિએ આ એન્ગ્રેવિંગ ચિત્ર જરમનીથી કરી મંગાવ્યું છે. કવિ ૨૭ વરસની ઉમ્મરે (ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં) કેવા દેખાતા તેનું આ ચિત્ર છે. 'જૂનું નર્મગદ્ય' ૧૮૬૫ માં છપાયું, ત્યારે તેની નીચે 'નર્મદ: આખરે જુદાઇ જ'* એ જ્ઞાનવૈરાગ્યની ભાવનાવાળુ જ વાક્ય કવિએ છાપ્યું છે, તેમ પ્રસ્તાવનામાં પણ મારો ફોટો કે ચિત્ર, કે છબી, એ શબ્દ ન વાપરતાં

---

*'નર્મદ, આખરે જુદાઇ જ'–એ ચરણ કયા સંબંધમાં રચાયું છે તે જાણવા માટે 'નર્મ કવિતા'–માં 'પ્રિયની વાણી'–એ પ્રકરણમાં ઉક્ત કડીથી આરંભાતું કાવ્ય વાંચો.

નર્મદ આખરે જુદાઈ જ, કહાં તે અને તું અરે!
હાય કેમ કરી રહેવાય, દહાડા કેમ જાય રે?

* * * *

નર્મદ આખરે જુદાઇ જ, મળો સુખ યા નહીં;
તારે કરવો શો ત્હારે શોક, જાવું એક દી સહી.
નર્મદ આખરે જુદાઈ જ, તોયે શોક થાય રે;
એવો દેહીનો ધરમ જ હોય, માટે થઇ જાય રે.
પણ જ્ઞાની સમજે તેહ, શ્રમે બને તેટલો;
દુઃખમાં પણ માણતો સુખ, આશા ફળો ના ફળો.
નર્મદ આખરે જુદાઇ જ, માટે રાખી ટેકને;
પ્રન ભાગ્યે પામે તું મોત, દુવા દેઇ તેહને.

'ચાડું' શબ્દ જ વાપર્યો છે, (આ 'નર્મગદ્ય' 'ગુજરાતી' પ્રેસે "જૂનું નર્મગદ્ય" એ નામે ફરીથી છાપેલું છે.) આજના સુધરેલા કહેવાતા વિચારકો અને મગજના ફાટેલાઓને કદાચ નર્મદનો વિવેક સ્વમાનહનન જેવો લાગશે.

આ રીતે ફોટો છપાવી પોતાની પ્રશંસા કરવી તે સમયે લોકોમાં પ્રચલિત ન હોવાથી આવું કરનારની નિંદા થતી અને ટીકા થતી. તે નીચેના રમુજી ઇતિહાસ ઉપરથી જણાશે.

કવિએ આ ચિત્ર છપાવ્યા પછી અમદાવાદવાળા કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઇએ પોતાની કવિતાનો મોટો સંગ્રહ છપાવ્યો. તેમાં તેઓ પોતાની છબી મૂકી શક્યા ન હોતા, અથવા તેઓએ સ્વેચ્છાએ મૂકી જ ન હોતી. કોઇ કદાચ, કેમ છબી મૂકી નહીં, એવું પૂછે તેના જવાબમાં તેમણે આ એક સુભાષિત રચીને મૂક્યું હતુંઃ

'શું જોશો તનની છબી, એમાં નથી નવાઇ;
નિરખો મુજ મનની છબી, ભલા પરીક્ષક ભાઇ.'

આ કાવ્યગ્રંથ પ્રકટ થતાં સુરતમાં છપાતાં "સ્વતંત્રતા" નામના માસિક પત્રમાં (જે વખતે તેનું તંત્ર શાહ ઝીકાભાઇના હાથમાં હતું અને સ્વ. ઇચ્છારામ દેસાઇ તંત્રી ખાતામાં હતા) 'વિજયવાણી'ના કર્તા વિજયાશંકરે તેનો રીવ્યુ (અવલોકન) લેતાં લખ્યું હતું કે,

"મનની તે છબી જોઇને, ઉપજે સંશય આમ;
છે આ દલપતરામ કે અમદાવાદી × × ×?"

આમાં પાદપૂર્તિ માટે કયો શબ્દ મૂકવો તે સમજી શકાય તેમ છે. આ વચન ઉપરથી નર્મદાશંકર અને દલપતરામ વચ્ચે સ્પર્ધા છે, એમ માનીને પાછલા સમયમાં ઉક્ત મશ્કરીવાળો દોહરો કવિ નર્મદાશંકરે રચ્યો છે, એવું ભ્રમથી મનાવા લાગ્યું છે. પરંતુ આ સ્ફોટથી એ ભ્રમ હવે દૂર થવો જોઇએ છે.

કવિ નર્મદાશંકર અને દલપતરામ વચ્ચે કોઇ જાતની સ્પર્ધા હોય કે નહીં હોય, તો પણ તેમના વખાણનારાઓએ તેવું સ્વરૂપ તો આપી દીધેલું. પણ બંને વચ્ચે કશો વૈમનસ્ય ભાવ નહોતો, એ તો કવિ દલપતરામ કવિ નર્મદાશંકરના આમંત્રણને માન આપી, તેમના સુરતના સરસ્વતીમંદિરનું વાસ્તુ મુહૂર્ત ઉજવ્યું ત્યારે સુરત પધાર્યા હતા, તે ઉપરથી જણાશે. આરંભના સમયમાં કવિને દલપતરામ વિષે કંઇ ખોટો ગ્રહ બંધાયલો ખરો, પણ પાછળથી મત ફેરવેલો. રા. રા. ન્હાનાલાલ કવિએ લખેલો "કવિ મિલન" નામનો ઉમદા નિબંધ એટલા માટે અમે આ ગ્રંથમાં

છાપ્યો છે, અને તે છાપવાની પરવાનગી આપવા માટે અમે તેમના આભારી છીએ.

મુખ્ય લખનાર તથા દેખરેખ રાખનાર, છાપનાર અને પ્રસિદ્ધ કરનાર શાહ કીકાભાઇ પ્રભુદાસની માલીકી નીચે સુરત ખાતે પ્રકટ થતા "સ્વતંત્રતા" નામના માસિક પત્રના ઇ. સ. ૧૮૭૯ ના આગસ્ટ માસ (પુ. ૧ લું; અંક ૯ મો)ના અંકમાં દલપત કાવ્યનું લંબાણથી અવલોકન કરાયલું છે. તેમાં આરંભમાં કેટલીક લાગણી અને જોસ્સાની વાત લખ્યા પછી નીચે પ્રમાણે લખાણ છે.

(નીચેનો ભાગ 'સ્વતંત્રતા'માંથી ઉતારેલો છે.)

"દલપત કાવ્યગ્રંથના ટાઇટલ પેજ ઉપરનો છબી વિષેનો

(દોહરો)

શું જોશો તનની છબી, એમાં નથી નવાઇ;
નિરખો મુજ મનની છબી, ભલા પરીક્ષક ભાઇ. ૧

એ જ ગ્રંથ દલપતકાવ્યને પાને ૧૨૮ મે

બહુરૂપી ઈશ્વર વિષે
હજામ રૂપ

(મનહર છંદ)

મસાલ ધરીને સર્વ આગળ ઉજાસ કરે;
તદબીર કરીને અંધારૂં ઘોર ટાળે છે.
કોણ જાણે કેવી રીતે તેમાં તે પૂરે છે તેલ;
બુઝાઇ જાય તેમ મસાલ તે આને છે.
કોઇ સમે અનુભવ આરસી દેખાડે વળી;
કોઇ સમે ન્હવરાવવા નીરને ઉછાળે છે,
કહે દલપતરામ એવો એક છે હજામ;
તે સદૈવ સૌને ઘણા સ્નેહથી સંભાળે છે.

જવાબ

(કવિત્ત-મનહર છંદ)

અરે આ શો અવિવેક ભૂલ્યો તું તો ભાન છેક;
ઇશ્વરને ઉપમા હજામની હરામ છે.
સુથારનું ચિત્ત જેમ બાવળિયે હોય તેમ;
હૈયે તેજ હોઠે ત્હારે આવે એ જ નામ છે.

ઇશ્વરને બહુ રૂપે વર્ણવતાં ટોટા પડ્યા;
જડે ન કો બીજી આપી ઉપમા હજામ છે.
અરે દલપતરામ, ગૈ ત્હારી અક્કલ ગામ;
ચસ્કિ, હવે કિંમત તો ન ફુટી બદામ છે!!

ભ્રાન્ત્યલંકાર

(દોહરો)

તનમનની છબી જોઇને, ઉપજે સંશય આમ;
છે કવિ દલપતરામ કે, અમદાવાદી ×××?!!

× × × × ×

અનંત કોટી બ્રહ્માંડનો નાયક, જે સર્વ શક્તિમાન ઇશ્વર તેને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, માળી, બાજીગર આદિનું રૂપ આપતાં ન ધરાતાં તેનું કવિ હજામ રૂપે વર્ણન કરે છે, તે ઘણુંજ વિરોધકારક, વિવેકરહિત અને વિચારશૂન્ય છે." ('સ્વતંત્રતા.')

તે પછી અવલોકનકારે દલપત કાવ્યનાં ખુબી અને ખામી સારી રીતે દર્શાવ્યાં છે. આ અવલોકન કવિ નર્મદાશંકરના એક સગાને અને શિષ્ય જેવા "વિજયવાણી", "સૃષ્ટિસત્વ" આદિના કર્તા વિજયાશંકરનું લખેલું છે, એમ સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઇ, (એક વખતના "સ્વતંત્રતા"ના તંત્રી) કહેતા હતા, અને રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિતનો આ વાતને ટેકો છે.

"વિજયવાણી"માં વિજયાશંકરે કવિ નર્મદાશંકર અને કવિ દલપતરામનાં કાવ્યોની ઉપરની ઉક્તિઓ ધ્યાનમાં રાખીને નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે, તે ઉપરથી પણ સમજાશે કે અવલોકન કવિ વિજયાશંકરનું લખેલું છે.

વિજયવાણીની બીજી આવૃત્તિ (ઇ. સ. ૧૮૮૨-૮૩) છપાઇ ત્યારે મુખપૃષ્ઠની સામેના પાના ઉપર નીચે પ્રમાણે છાપેલું છે.

(છબી વિષે દોહરો)

"અહંભાવ જ્યાં કૃતિ વિષે, ત્યાં તન-મન-છબિ વાત;
વિજયવાણિ છે પ્રતિનિધી, કર્ત્તા-કુદરત માત."

"**ટીકા**—છબી વિષેના દોહરા વિષે—આ કૃતિ મ્હારી છે, આ કાવ્ય મ્હારૂં કરેલું છે, એવી રીતનો જ્યાં અહંભાવ-હુંપણું હોય, ત્યાં તનની ને મનની છબી વિષે વાત કરવામાં આવે; પરંતુ, વિજયવાણી માત્ર એક પ્રતિનિધિ છે-કર્ત્તા તો સાક્ષાત્ કુદરત માતા છે; અર્થાત્ કુદરતના બોલવાનો વિજયવાણી માત્ર પ્રતિધ્વનિ છે-વ્યંગાર્થ-વિજયવાણી કુદરતી છે. અર્થાત્

વિજયવાણીનું આખું પુસ્તક જ કુદરતની છબી રૂપ છે, ત્યાં પછી તનની ને મનની છબીની વાત કરવાની ક્યાં રહી?

એક મ્હારા મિત્રે એક દિવસ મને પૂછ્યું કે, "કેમ વિજયવાણી?" (એ મિત્ર તસવીરનું કામ કરે છે, ને પ્રસંગે વિનોદમાં એ પ્રમાણે પુસ્તકનાં નામથી જ મને બોલાવે છે)—"પુસ્તકમાં છબી બબી મુકવાનો વિચાર કેમ છે?" ત્યારે તેના પ્રશ્નના ઉતરમાં, "એ છબી વિષેનો દોહરો બન્યો હતો."

('વિજયવાણી'માંથી કે ઉતારો)

આટલું છતાં કવિ વિજયાશંકર કેશવરામે ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં "સૃષ્ટિસત્વ–પૂર્વાર્ધ" નામનું મોટું પુસ્તક છપાવ્યું તેમાં આખરે પોતાની છબી તો મૂકી હતી.

આ પ્રમાણે કવિની છબી ઉપરનો ત્રણ સાક્ષરોના સામસામા કટાક્ષોનો ઇતિહાસ છે. એના ઉપરથી એનું રહસ્ય સુજ્ઞ વાંચનાર સમજી જશે.

નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેશાઇ

પરિશિષ્ટ ૨ જું

(કવિ નર્મદના સમાગમમાં આવેલા માણસોનાં નામો

આ નામો અકારાદિ અનુક્રમે અને પાનાવાર ગોઠવેલાં છે.)

કવિ નર્મદના ગ્રન્થો

નર્મ કવિતા (મોટી) મળતી નથી

એમાં નીચે પ્રમાણે કવિતાનો સંગ્રહ છે. ટીકા, ટીપ્પણ, સમજુતી સાથે.

પહેલા ભાગમાં નીચે પ્રમાણેનાં કાવ્યો છે. કેફ, શ્રીમંતને પરમાર્થ વિષે શિક્ષા, ગંગી (સ્ત્રીઓને છૂટ આપવા વિષે), લત્રીતા, લઘુહિતોપદેશ, સાહસ દેશાઇ, વજી, આત્મબોધ, વૈધવ્યચરિત્ર ભાગ ૧ લો. સ્વતંત્રતા, ઇશ્વરપાર્થના, મૂળાક્ષરોને શિક્ષા, ગોપીગીત, રૂકિમણી હરણ, ઋતુવર્ણન, લઘુ ઋતુવર્ણન, પ્રેમનીશો, પ્રેમનીતિ, માતા-પિતાનું સ્તવન, આગગાડી, બ્રહ્માંડલીલા, વનવર્ણન, પ્રવાસવર્ણન, **શૂરવીરનાં લક્ષણો** અથવા **શૂરવીર પચ્ચીશી**, વ્હેમનો કોટ તોડી પાડવા વિષે, ભણવા વિષે, સંપ વિષે, **સાહસ** (સહુ ચલો જીતવા જંગ), વ્હેમ સામે સજવા સારૂ સુધારાને ઉત્તેજન, વજેસંગ ને ચાંદબા, નર્મટેકરી ઉપર કરેલા વિચાર, આશા, ધીરજ, દેશીઓને સંકટમાં મદદ કરવા વિષે, શિકારી ને હરણીની વાત, **હિંદુઓની પડતી** (સંપૂર્ણ,) અનુભવ લહરી, કુસુદચંદ પ્રેમપત્રિકા, સુરત શહેર, રૂદન રસિક, કમાઇના કર વિષે, જીવરાજ, ચોપાટીની ટેકરી ઉપરથી જોયલો દેખાવ, શેરની ચઢતી પડતી, વીરસિંહ (૩ સર્ગ), અદ્‌ભૂત યુદ્ધ (રામ-રાવણની યુદ્ધકથા).

ભાગ ૨ જામાં નીચે પ્રમાણે કવિતાઓનો સંગ્રહ છે.

પ્રથમ વીર કવિતા, ખંડ ૧ લામાં ઇશ્વર સંબંધી જ્ઞાનપૂર્વક ભક્તિ, જ્ઞાનપૂર્વક વૈરાગ્ય, જ્ઞાનપૂર્વક ઐક્ય, ફારસી ઢબની કવિતા.

ખંડ ૨ જામાં નીતિ સંબંધી કવિતા; ખંડ ૩ જામાં દેશાભિમાન સંબંધી કવિતા, ખંડ ૪ થામાં સ્ત્રી શિક્ષણ સંબંધી કવિતા, ખંડ ૫ મામાં ઘરસંસાર સંબંધી કવિતા, ખંડ ૬ ઠ્ઠામાં પ્રીતિ સંબંધી કવિતા—મૈત્રી, પ્રિયાની વાણી, પ્રિયની વાણી, ખંડ ૭ મામાં ગ્રામ અને સૃષ્ટિસૌન્દર્ય, શરદપુનેમ, ખંડ ૮ મામાં સ્ત્રીઓને ગાવાનાં ગીતો. ખંડ ૯ મામાં વિવિધ વિષયની કવિતા. ખંડ ૧૦ મામાં હિન્દવી ભાષા કવિતા.

ભાગ ૩ જો કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી ગ્રંથો. (૧) પિંગળપ્રવેશ, (૨) અલંકારપ્રવેશ, (૩) રસપ્રવેશ, (૪) નાયિકા વિષય પ્રવેશ. (લગભગ ડેમી સાઇઝના ૧૧૦૦ પાનાનો ગ્રંથ છે.) નથી.

જૂનું નર્મગદ્ય

કવિના સને ૧૮૫૦ થી તે ૧૮૬૫ આગસ્ટ ૩૧ મી સુધીનો સંગ્રહ. એમાં નીચે પ્રમાણે લેખોનો સંગ્રહ છે.

(૧) ૧૪ નિબંધો.
(૨) ૨ સંવાદો.
(૩) બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથમાંના ૪૨ લેખો.
(૪) ડાંડીયામાંના ૫૦ લેખો.
(૫) સ્ફુટ વિષય ઉપર ૮ લેખો.
(૬) ગુજરાતી કવિઓનાં ચરિત્રો.
(૭) પરિશિષ્ટમાં બે નવા લેખો છે. જે કવિની મૂળ પ્રતમાં નથી તે.
(૮) છપાવેલા ગ્રંથોની યાદી.
(૯) જાહેર સભામાં કરેલાં ભાષણોની યાદી, ગ્રંથ અપૂર્વ છે.

કીંમત માત્ર રૂ. ૪—૦૦

દેશવ્યવહાર વ્યવસ્થા

અર્થશાસ્ત્રનો સુંદર ગ્રંથ મહેતાજી અને શિષ્યના સંવાદરૂપે છે. આ આખો ગ્રંથ ૨૨ સંવાદમાં લખાયલો. કીંમત રૂ. ૨—૦૦

ધર્મવિચાર

ધર્મવિચાર–કવિ નર્મદના ઇ. સ. ૧૮૭૯ થી ૧૮૮૪ સુધીના લેખોનો અપૂર્વ સંગ્રહ–લેખસંગ્રહ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) સુધારો અને સુધારાવાળા, (૨) આર્યોત્કર્ષ, (૩) મુક્તિતંત્ર, (૪) ધર્મ જિજ્ઞાસા, (૫) આર્યદર્શન, (૬) લગ્ન, (૭) દેશાભિમાન, (૮) સામાજિક તથા સનાતનધર્મ સ્થિતિ, (૯) બુદ્ધિ, (૧૦) સ્વદેશાભિમાન, (અવલોકન રૂપે), (૧૧) ગ્રહણ કાળ. કીંમત રૂ. ૩—૦૦

નાટક

કવિએ પાંચ નાટકો લખ્યાં હતાં. કૃષ્ણાકુમારી, સારશાકુન્તલ, દ્રૌપદીદર્શન, રામજાનકીદર્શન, અને બાળકૃષ્ણવિજય. (હાલ એ મળતાં નથી.)

સ્ત્રીગીતસંગ્રહ અથવા નાગર સ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીતો

આમાં (૧) જનોઇનાં ગીતો, (૨) લગ્નનાં ગીતો, માલેણુ, મીઠી, ચોસર, તેલ, મોતી, કાગડો, સાંજી, નગારાં, વીંજણો, ઘોડી, બનડા, સંધ્યા, મોશાળું, રન્યાદેવ, ઇશ્વર-પાર્વતીવિવાહ, રૂકમણિ વિવાહ, આરતી, પહેરામણી, સીતાવેલ, સીતાજીનો સાહેલો, પોંખવાના, ચોરીના, માયરાના, વરઘોડાના, તોરણના, હાથેવાળાના, માંડવાના, ફેરા ફરતી વખતના, વહુવર વિદાયના, (૩) સિમંતના, અધરણીના, મુહાડનાં વગેરે ઘણાં ગીતોનો સંગ્રહ છે. આ ગીતો એકલા નાગર સ્ત્રીઓ જ ગાય એમ નથી, પણ ઘણી ન્યાતોમાં ગવાય છે. આ સંગ્રહ અપૂર્વ છે. એના જેવો બીજો સંગ્રહ થયો નથી. જનોઇ, લગ્ન, સીમંત અને પરચુરણ, એમ ચાર ભાગમાં સંગ્રહ છે.

કવિએ દરેક મંગલપ્રસંગની રીતોનું પણ યથાશક્ય વર્ણન અને સમજુતી આપેલાં છે. કીંમત માત્ર રૂ. ૧-૦૦.

નર્મકોશ-સ્વર વર્ગ, ક વર્ગ, ચ વર્ગ સુધીના શબ્દો. કવિની પ્રસ્તાવના, ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, ઉત્સર્ગો વિશે વિવેચન, જૂના ગુજરાતી કવિઓ વિશેની, એની કવિતા, કોશ વિશેના વિચારો વગેરે.

કીંમત રૂા. ૬-૦૦

નર્મગીતા-ગીતાનું સુબોધ સરળ ભાષાંતર.

આ ગીતાના મ. ગાંધીજીએ, દાદાસાહેબ જી. એસ. ખાપર્ડે, અને સ્વ. ઇચ્છારામે વખાણ કર્યાં છે. કીંમત રૂા. ૧-૦૦

ઉત્તર નર્મદ ચરિત્ર-"મારી હકીકત"માં જ્યાંથી બાકી છે ત્યાંથી તે અવસાનકાળ પર્યંતની કવિની જીવનકથા આપવામાં આવી છે.

નભુવાણી-કવિના એક મિત્ર, નડિયાદના ભક્ત કવિ, **નભુલાલ**ની પ્રાસાદિક વાણીનો અપૂર્વ સંગ્રહ. કીંમત રૂ. ૨-૦૦.

નોંધઃ આ સર્વ પુસ્તકો ઉપર ટપાલ ખર્ચ જુદું સમજવું.

ગુજરાતની કોઇ પણ લાયબ્રેરી-પુસ્તકાલય કવિના આ અમૂલ્ય વિચારોવાળા ગ્રન્થોથી વંચિત રહેવું નહિ જોઇએ.

ઉત્તર નર્મદચરિત્ર

(ઇ. સ. ૧૮૬૬ થી ૧૮૮૬)

("મારી હકીકત" ભાગ ૨ જો)

[પુનર્મુદ્રણ]

: લેખક :

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે

: સંપાદક :

નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેશાઇ, બી. એ.

: પ્રકાશકો :

"ગુજરાતી"

રીઝર્વ બેન્કની પાછળ

ના ભણુકારો,

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું :—

ભારતભરના બધા પ્રતિષ્ઠિત બુકસેલરો પાસેથી

અથવા

"ગુજરાતી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ (સ્થાપના : ૧૮૮૪ ઇ. સ.)

હનુમાન બિલ્ડીંગ, ૩૦૮, બજારગેટ સ્ટ્રીટ,

રીઝર્વ બેંકની પાછળ, કોટ, મુંબઇ ૧ BR

ઇ. સ. ૧૯૩૯	પ્રથમ પ્રકાશન	વિ. સં. ૧૯૯૫
ઇ. સ. ૧૯૬૬	પુનર્મુદ્રણ	વિ. સં. ૨૦૨૨

પ્રકાશકો વતી મુદ્રક : દુષ્યંત મદનલાલ દેસાઇ, બી. એ. (ઓનર્સ)

મુદ્રણસ્થાન : "ગુજરાતી" પ્રિન્ટિગ પ્રેસ

૩૦૮, બજારગેટ સ્ટ્રીટ, રીઝર્વ બેન્કની પાછળ, કોટ, મુંબઇ ૧.

પ્રથમ પ્રકાશનની પ્રસ્તાવના

સમયમૂર્તિ અને વીર કવિ નર્મદાશંકરના જીવનચરિત્ર સંબંધી પહેલું પુસ્તક "મારી હકીકત" (૧૮૩૩-૧૮૬૬) તેમની જન્મશતાબ્દી ગુજરાતમાં ૧૯૩૩માં ઉજવાઇ ત્યારે બહાર પડ્યું હતું. તે પછી તેમના જીવનના છેલ્લા ૨૦ વરસની હકીકત આ "ઉત્તર નર્મદ ચરિત્ર"માં યથાપ્રાપ્ત અમે છાપી છે. આ બીજા પુસ્તકમાં છાપેલી હકીકત કવિની લખેલી સલંગ અમને મળી નથી, માટે જેટલી મળી તેટલી છાપી છે, અને વચ્ચે વચ્ચે વાંચનારની સુગમતાને માટે અમે થોડુંક લખાણ કરેલું છે. તે સર્વ ઉપરથી વાંચનારને કવિના ઉત્તર જીવનના સ્વરૂપની કાંઇક ઝાંખી આવશે એવી આશા છે. આ ગ્રંથમાં કવિ સંબંધી સર્વ શક્ય માહિતી અમે એકઠી કરીને આપી છે, અને ઘણી વાતો નવીન પણ જણાશે. કવિશ્રીએ પોતે પોતાના સંબંધમાં અને પરિચિત જનો સંબંધમાં દેશકાળાનુસાર ઘણું લખી રાખેલું, પણ તે સર્વ પ્રાપ્ત થઇ શક્યું નથી. કવિપુત્ર જયશંકરના સ્વર્ગવાસ પછી "ગુજરાતી" પત્રમાં જે નોંધ લેવાયલી તે અમે છાપી છે. કવિના વિરોધી અને સમકાલીન કવિ હીરાચંદ કાનજીએ લીથો પ્રેસમાં છપાવેલું "મિથ્યાભિમાન મતખંડન" કાવ્ય પણ અપ્રાપ્ય હોવાથી તે પણ છપાવ્યું છે અને "સીતાહરણ" નાટકનાં ગાયનો પણ અચાનક મળી જવાથી અમે છાપ્યાં છે. કવિના હજી ઘણા કાગળો મોજુદ છે, પણ તે એટલા બધા જીર્ણ થઇ ગયા છે કે વાંચી ઉકેલી શકાતા નથી, એટલે એ ધૂળધોયાનું કામ અમે પડતું મુક્યું છે, અને જેટલું બનશે તેટલું "ગુજરાતી" પત્રના પ્રતિવર્ષ પ્રકટ થતા દિવાળીના ખાસ અંકોમાં છાપવાનો વિચાર છે. પ્રથમ ભાગ "મારી હકીકત"ની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યા પ્રમાણે નાગરોનો ઇતિહાસ જણાવનાર વલ્લભ કવિનું નાગરોત્પત્તિ કાવ્ય, અને નરસિંહ મહેતાના પુત્રનો વિવાહ-એ બે લઘુ કાવ્યો આ ગ્રંથનું કદ વધી જવાથી છાપવાનું માંડી વાળ્યું છે. એ બે કાવ્યો ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યમાં ઘણાં ઉપયોગી છે, એટલે બનશે તો સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે છાપી અમે પ્રકટ કરીશું અથવા તો "ગુજરાતી" પત્રના દિવાળીના કોઇક ખાસ અંકમાં પ્રકટ થશે. આ રીતે આ બે ગ્રંથોમાં કવિ નર્મદનું સર્વસ્વ આવી જાય છે. શોકની વાત એટલી છે કે હવે કવિનાં કાવ્યાદિ વાંચવાની, સમજવાની જિજ્ઞાસા પ્રજામાંથી ઓછી થતી જાય છે, છતાં કવિને જીવંત રાખવા માટે સાહિત્યસભાઓ, સંસદ, પરિષદ અને મુંબઇની વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રયત્નો પણ થાય છે એટલું અભિનંદનીય છે.

મુંબઇ, તા૦ ૧૦-૯-૩૯
ગોવાળીઆ એકાદશી, ૧૯૯૫

નરવરલાલ ઇચ્છારામ દેશાઇ

ના ભણકારા, ને નાતજાત

જીવનજોદ્ધો નર્મદ

નર્મદ જીવન વીર હતો, કર્મ વીર હતો. જાતને વફાદાર રહી, સચ્ચાઇથી આગળ ડગ ભરનારો હતો. એના વિચારોમાં જ્યાં એને ચૂક લાગી ત્યાં વિચારોને સુધારીને આગળ વધવાનું એ મુનાસીબ માને છે. અને જીવનચર્યામાં પણ એ રીતે ફેરફાર કરે છે.

નર્મદને ત્યાં ચોવીસે કલાક ડાયરો બેસતો અને એ જ મોટી વાત છે. સામા માણસને પોતાને ત્યાં આવતો કરવો એ સહેલું નથી. કાં તો ધન કે સત્તા હોય, કે કાં તો તમારામાં કૈંક આકર્ષણ હોય તો જ સામો માણસ તમારા દરબારમાં હાજરી ભરે.

દૂધ–પૌંઆ ખાઇને દિવસ કાઢવાનો જેને વારો આવ્યો તે આ પળ જીવું છું, ઇશને જે કરવું હોય તે કરે એમ સમજી પોતાનાં સ્વીકૃત કાર્યો કર્યે જાય છે એ એની ધીટતા અને ધૈર્ય સૌનું માન માગી લે છે.

સર્વતોમુખી સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ આદરનાર નર્મદને સમજવા માટે 'મારી હકીકત'ની સાથોસાથ 'ઉત્તર નર્મદ ચરિત્ર'નું વાંચન અભ્યાસીઓને સહાયક નીવડશે.

આજે ૭૭ વર્ષે એનું પુનર્મુદ્રણ કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો છે એ ધનભાગ્ય છે.

પ્રકાશકો વતી,

દુષ્યન્ત મદનલાલ દેસાઈ

તા૦ ૩૧–૫–૧૯૬૬.

ઉત્તર નર્મદચરિત્ર

વિષયાનુક્રમણિ

ઉત્તર નર્મદચરિત્ર

(ઇ. સ. ૧૮૬૬ થી ૧૮૮૬ સુધીનું)

વિરામ ૧ લો-વિટંબણાનો કાળ

ઇ. સ. ૧૮૬૬–૬૯

[સંપાદકની નોંધ: કવિશ્રી નર્મદાશંકરે પોતાનું જીવનચરિત્ર પોતે ૧૮૬૬ સુધી લખીને છપાવી રાખેલું; તેની પાંચ–સાત પ્રત જ છપાવેલી, અને પોતાના ખાસ સ્નેહી અને આત્મીયજનોને આપી રાખેલી. એ આત્મકથા તે જ "મારી હકીકત." એ પછીનાં તેમનાં છેલ્લાં ૨૦ વરસની હકીકત ઘણી જાણવાજોગ છે, કારણ કે કવિની ચડતી–પડતીની કથા છે. કવિએ તો પોતાના નિયમ પ્રમાણે રોજની અથવા માસની અને વર્ષવાર નોંધ રાખેલી, પણ તેઓ તે છપાવી શક્યા નહોતા. આ નોંધો કવિના મૃત્યુ પછી તુરત ઉપયોગ કરવાને મળી શકી હોત તો સ્વ. પં. નવલરામે ઇ. સ. ૧૮૬૬ પછીનું કવિજીવન જે પ્રમાણે લખ્યું છે તે પ્રમાણે ન લખત, પણ કંઇ સીલસીલાબદ્ધ લખત. પં. નવલરામે ૧૮૬૬ પછીના કવિજીવન વિષે વર્ષવાર ઉંડાણમાં ઉતર્યા શિવાય કેવળ સ્થૂળ હકીકત અને માહિતી ઉપર વિવેચનાત્મક ચરિત્ર લખેલું છે, એ સૂક્ષ્મતાથી વાંચનારને તુરત સમજાયા વગર નહીં રહે. જો કે એટલું તો કબુલ કરવું જોઇશે કે કવિના ઉત્તરજીવનને તેમણે જેવો સુંદર ન્યાય એક મિત્ર તરીકે સ્નેહથી આપ્યો છે, તેવો ન્યાય બીજા કોઇથી ભાગ્યે જ આપી શકાતે. અમે અત્રે કવિશ્રીએ લખેલા કાગળો વગેરે જે અમારા હાથમાં હાલમાં આવેલા છે, તેમાંથી તારવી કાઢીને વર્ષવાર હકીકત જેટલી બનશે તેટલી આપીશું, પણ તે કવિશ્રીએ પોતે લખ્યા પ્રમાણે નહીં બની શકે, પણ વચ્ચે વચ્ચે સાંકળો જોડવા માટે અમારા પદરની કેટલીક સાંકળો જોડવી પડશે, જે અમે 'કૌંસ'માં મૂકીશું કે જેથી તારવવાનું વાચકને સુગમ થઇ પડશે. ઇ. સ. ૧૮૬૬–૬૯ સુધીની કવિની ડાયરી મળી છે, તે અત્રે સંપૂર્ણ આપીશું. પછીના પ્રસંગો અને વરસોની યાદી અમારી જાણ પ્રમાણે અને કવિના કાગળોમાંથી જેમ મળશે તે પ્રમાણે અમે લખીશું. —સંપાદક]

જૂનાં ગુજરાતી કાવ્યોની શોધખોળ

કવિશ્રી નર્મદાશંકરને પ્રાચીન જૂનાં ગુજરાતી કાવ્યો વાંચવાની તક નાનપણથી મળેલી, કારણ કે તે સમયે સર્વ ગ્રંથો શિલા છાપમાં છપાતા અને તેમાં મુંબઇના પ્રસિદ્ધ બુકસેલર બાપુ હરશેઠ દેવળેકરનાં પ્રકટ કરેલાં ઘણાં ગુજરાતી કાવ્યોની નકલ કવિના પિતા લાલશંકરે કરી આપેલી. ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાઇટીના આસરા નીચે કવિ દલપતરામે ગુજરાતી કાવ્યદોહનનો પહેલો ભાગ બહાર પાડ્યો. આમાં દલપતરામ કવીશ્વરે કોઇ કવિનાં અખંડ કાવ્યો છપાવ્યાં નહોતાં, પણ માત્ર સારા લાગતા ફકરાઓ જ આપ્યા હતા. આ ગ્રંથ ઉપર કવિએ "ડાંડીયા"માં સખ્ત ટીકા કરી હતી, (જૂઓ જૂનું નર્મગદ્ય -પાનું ૪૦૬) અને કાવ્યો સંશોધીને આખાં ને આખાં છપાવવાની ભલામણ કરી હતી. તે પછી ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં કવિ દલપતરામે ગુજરાતી કાવ્યદોહન ભાગ ૨ જો બહાર પાડયો અને તેમાં કવિ નર્મદની ટીકાનો જવાબ નામ દીધા વગર આપ્યો હતો.

કાવ્યદોહન–પુસ્તક બીજું–પ્રકટ કરતાં કવિ દલપતરામ નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

"સાહેબ (હોવર્ડ સાહેબ)નો હુકમ એવો હતો કે, આ બીજાં પુસ્તકમાં ઝાઝા કવિઓની કવિતા લેવાની જરૂર નથી; પણ જે સારાસારા કવિઓની, અથવા સારી સારી કવિતા તમને લાગે, તે સંપૂર્ણ બાબતો લેવી. કોઇ અધુરો વિષય લેવો નહિ; તથા ગરબિઓ લેવી નહિ. એ હુકમ પ્રમાણે મને જે સારી લાગી, તે કવિતા આ પુસ્તકમાં દાખલ કરી છે."

ઘણું કરીને કવિ નર્મદાશંકરે હોવર્ડ સાહેબને આ પ્રમાણે સૂચના કરી હતી, તેનો અમલ ઉપર પ્રમાણે થયો છે; પણ કાવ્યદોહન ભાગ ૧ લાનું અવલોકન કરતાં કવિ નર્મદે જે ટીકા "બુદ્ધિવર્ધક"માં કરેલી તેનો જવાબ કવિ દલપતરામે નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે:

"જેને આ કરતાં સારી કવિતાનું પુસ્તક તૈયાર કરવાની મરજી હશે, તે હવે ત્રીજું પુસ્તક તૈયાર કરશે. પછી ચોથું પુસ્તક વળી હું કરીશ."

આ ઉપરથી કવિને નવી પદ્ધતિથી આખાં ગુજરાતી કાવ્યો છપાવવાનો બુટ્ટો સૂઝયો અને તેમણે શ્રીયુત ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક સાથે નાણાં માટે નીચે પ્રમાણે એક અપીલ તે સમયના ગુજરાતી શ્રીમંતોને જાહેર રીતે કરી હતી. પણ તે વખતે સટ્ટામાં અને બેક–બે–રેકલેમેશનમાં લોકો ખુઆર થઇ ગયેલા એટલે મજકુર ફંડમાં પૈસા ભરાયા નહીં, અને યોજના અપૂર્ણ રહી. તે અપીલ નીચે પ્રમાણે છે:—

કવિની જૂનાં ગુજરાતી કાવ્યો છપાવવાની યોજના

"ગુજરાતી ભાષાવિદ્યાના અભિમાનીઓને વિજ્ઞપ્તિ કરવામાં આવેછ કે હમે નીચે સહી કરનારાઓ, જુનાગઢના નરસંઇમેહેતા આદિથી તે ચાણોદના (ડભોઇના કેહેવાતા) દયારામ કવિ લગીના સઘળા કવિઓનાં જેટલાં મળી આવે તેટલાં સંપૂર્ણ કાવ્ય (તુટક તુટક નહિં, આખાનાં આખાં) અનુક્રમે છાપી પ્રગટ કરવાનો વિચાર કરયો છે. પણ એ મહાભારત કામ (આગળથી જુના ગ્રંથો સામદામાદિક ઉપાયે મેળવવાનું, પછી શુદ્ધ કરી લખાવવાનું અને પછી તજવીજથી છપાવવાનું વગેરેનું,) એક માણસની મેહેનતથી અને એક માણસના પૈસાથી ઉઠી શકે તેવું નથી, માટે મરી ગયેલી ભાષાવિદ્યાને સજીવન કરી અમર રાખવાના અભિમાની સદ્ગૃહસ્થોએ રૂ. ૨૫૦૦૦)ની રકમ ભરી આપવી.

એ કામની અગતવિષે બોલતાં પહેલાં પોતાના કુળના પોતાની ન્યાતમાં પોતાની જાતનાં પોતાના ગામનાં પોતાના દેશનાં અને પોતાની ભાષાનાં અભિમાનવિષે સારી પેઠે બોલવું જોઇએ, પરંતુ તે કંઇ આ ઠેકાણે બોલાતું નથી. તો પણ જેઓને આ કાગળ દેખાડવાનો વિચાર રાખ્યો છે તે સદ્ગૃહસ્થોને પોતાની ભાષાવિદ્યાની વૃદ્ધિ જોવાનું અભિમાન છેજ, એમ સમજી આ ટીપ તેઓની આગળ રજુ કરી છે.

દરેક ગ્રંથ, ઉપર લખેલા રૂપિયા બક્ષીસ આપનારા ગૃહસ્થોને અર્પણ કરવામાં આવશે અને ઇશ્વરકૃપાથી એ કામ પાંચ વરસમાં પુરૂં કરી નાખવામાં આવશે.

ઝવેરીલાલ ઉમયાશંકર,

તા૦ ૧ લી માર્ચ સને ૧૮૬૫.　　　　**નર્મદાશંકર લાલશંકર."**

[કવિ નર્મદાશંકર એ વિચારનો વારસો "ગુજરાતી" પત્રના આદ્ય સંપાદક અને પોતાના શિષ્ય સ્વ. ઇચ્છારામને આપતા ગયા, અને તેમણે યથાશક્તિ યથામતિ બૃહત્ કાવ્યદોહનના આઠ ભાગો ઉક્ત ધોરણે છાપીને બહાર પાડ્યા છે. આ કાર્યને ખાસ્સાં ૨૫-૨૭ વરસ સ્વ. ઇચ્છારામને લાગ્યાં હતાં, છતાં પણ ૧૦ ભાગો પ્રકટ કરવાની તેમની પ્રતિજ્ઞા તેઓ પાળી શકયા નહોતા.

ઉપરાંત એ પણ અહીં નોંધવું યોગ્ય છે કે સને ૧૮૬૫માં મુંબઇમાં સ્થપાયલી શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનો પ્રધાન અને પ્રથમ ઉદ્દેશ "ગુજરાતના ઇતિહાસ અને ગુજરાતી સાહિત્યને લગતાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો ખરીદવાં, સંગ્રહવાં અને યોગ્ય લાગે તેવાં પ્રસિદ્ધ કરવાં" એ છે. આ સભાની સ્થાપનામાં કવિ નર્મદાશંકર અને શ્રીયુત ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિકની સહાનુભૂતિ કંઇ થોડી ન હતી. સંપાદક.]

[સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઇએ "ગુજરાતી" પત્રના સને ૧૯૧૧ના અંકમાં કવિ નર્મદાશંકરનો એક અપ્રકટ લેખ નામે "બ્રહ્મતૃષા" છપાવ્યો છે. તેની ઉપર નીચે પ્રમાણે નોંધ કરેલી છેઃ

"સને ૧૮૬૦માં કવિ નર્મદ કંઇ કારણને લીધે બુદ્ધિવર્ધક સભામાંથી જુદા પડ્યો; તેઓએ તત્ત્વશોધક સભા કાઢી ને પૂર્વે "ધર્મસભા" અથવા "બ્રહ્મસભા" કાઢવાનું ઠરાવ્યું. ઘણું કરી એ સભાની સ્થાપના લાડવાડીમાં કવિના મકાનમાં જ થઇ હતી. સ્થાપનાને દિવસે ઉપર્યુક્ત ભાષણ કરવામાં આવ્યું હતું. અમારી જાણ પ્રમાણે એ ભાષણ ક્યાંય પણ છપાયું નથી."

આ "બ્રહ્મતૃષા"વાળો લેખ "જૂનું નર્મગદ્ય"ના પરિશિષ્ટમાં છાપેલો છે.

સં. ન. ઇ. દેસાઈ.]

શેરસટ્ટાના સમયની અસર

૧૮૬૬-૬૭-૬૮ એ વર્ષોની કેટલીક નોંધ

હીરાચંદ કાનજી*–એની સાથે મારે મુંબઇમાં વાત થયલી ત્યારે કહે કે તમારો સ્વભાવ આવો સારો છે તે હું જાણતો જ ન હોતો. મને તો તે આંધળાએ ભમાવ્યો હતો ને તેના જ કહેવાથી મેં **મિથ્યાભિમાનખંડનમાં** કેટલુંક તમારા જ ઉપર લખ્યું છે.

હીરાચંદે હોપની સીરીઝમાં પોતાની કવિતા દાખલ કરાવવાને ભોગીલાલ વગેરેને કહેલું, તે તેઓએ ન કબૂલ રાખેથી, વળી એને દલપતરામની સાથે પણ સામેલ ન રાખવાથી તે બધા અંગ્રેજી ભણેલા ઉપર ખીજાયો હતો, ને તેઓની વિરૂદ્ધ લખ્યું. સને ૧૮૫૯માં કવિ દલપતરામ પોતાની

*આ હીરાચંદ કાનજી કવિ–રાજકોટના શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ હતા. કવિ નર્મદાશંકર પહેલાં ગુજરાતી ભાષાનો કોશ રચનાર એ પહેલા હતા. એના કોશનું નામ **કોશાવલી** છે; તે કવિઓને કાવ્યને અન્તે પ્રાસાનુપ્રાસ મેળવવા માટે ઉપયોગી થઇ પડે એવી દૃષ્ટિએ રચ્યો હતો. એની નોંધ કવિ નર્મદે પોતાના કોશમાં લીધી છે. હીરાચંદે ગુજરાતી ભાષામાં ઘણા ગ્રંથો લખ્યા છે, અથવા અનુવાદ કર્યા છે. તેનો સર્વથી મોટો ગ્રંથ તે **"અખાની વાણી"**નો સંગ્રહ છે. અખા ભક્તની વાણીનો પ્રથમ સંગ્રહ એમણે જ બહાર પાડ્યો હતો, અને એના પછી છપાયલા સંગ્રહો એની જ નકલ છે. એમણે પિંગલાદર્શ (હિંદી); મિથ્યાભિમાનખંડન, રસમંજરી, યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણના એક પ્રકરણનું ભાષાંતર, ભાષાભૂષણ, લુપ્તોપમા પ્રકાશ વગેરે ઘણા નાના મોટા ગ્રંથો રચ્યા છે. એમની ઘણી કવિતા અપ્રસિદ્ધ રહી ગઇ છે, કોઇ સારા છપાવનાર અને પ્રકાશકના અભાવે. આ કવિતાનો સંગ્રહ અમે પંડિત જ્યેષ્ઠારામ મુકુંદજી ચોલરની દુકાને જોયો હતો. કવિ નર્મદે "જૂના નર્મગદ્ય"માં એના વિશે યોજ્યો. સંપાદક.]

કવિતા વિષે પોતાનો મનમાન્યો વિચાર લોક સર્વનો ન જણાવાથી ને તે અદેખા નર્મદની ઉશ્કેરણીથી થયું એવું પોતાના મનમાં વસેલું તેથી તે ખીજાયો હતો ને તેણે હીરાચંદને ચઢાવી કેટલુંક મારી વિરૂદ્ધ મિથ્યાભિમાનખંડન ગ્રંથમાં લખાવ્યું.

[વચ્ચે એક વરસ કવિએ સુરતમાં ગાળેલું, અને તે જ વખતે મુંબઈમાં શેરસટ્ટાની પાયમાલી થયેલી. એ વિષયની કવિતા નર્મકવિતામાં જોવી. આ એક વરસ કવિએ પોતાનું ઘર 'સરસ્વતી મંદિર' બંધાવવામાં ગાળેલું હતું.
સંપાદક]

સ્થિતિ–૧૮૬૬ ના સપટેમ્બરની ૨૩ મીએ સુરતથી મુંબઈ ગયો. અહીં રાતે ઘર સૂનું જોઈ દલગીર થયો, ને ખુરસી ઉપર બેસી ચાંદાની સામા જોતાં ખ્યાલો કીધા; "આહા સાચને જ આંચ છે; મને પોતાને પ્રતીતિ છે કે, લોક જેને સારા કહે છે તેના કરતાં હું વધારે સારો છું, દુર્ગુણી નથી; હા, પ્રસંગને લીધે ને દુનિયામાં સાહસ જિતે છે એ અનુભવથી હું સાહસ કરવા જાઉં છું, પણ પાછો વિવેકથી દબું છું. પણ પછી–ફિલસુફીની નીતિ જે દુનિયાની નીતિથી જૂદી જ છે તેનો વિચાર થાય છે, ને પછી સાહસ થઈ જાય છે. એ સાહસથી હું પસ્તાતો નથી, પણ તેનાં ફલ કેટલીક વાર દુનિયાદારીની રીતે જોતાં ખોટાં કહેવાય છે, તેથી કુદરતનો નિયમ સાચો કે દુનિયાદારીનો? એના વિચારથી જરા દલગીર થાઉં છું ખરો. રે જીવડા! આ વરસમાં તો કોઈ આફતની બાકી રહી નથી. તું પડું પડું થઈ રહ્યો છે–રે તું તો યુદ્ધમાં જખમી સીપાઈ જેવો મરીશ પણ તારા સંબંધીઓને દુઃખ પડશે તે–પણ જીવડા તેઓનાં કર્મમાં દુઃખ હશે તે કાંઈ મિથ્યા થવાનું છે? તારા ભોગ તેમ તેઓના ભોગ માટે જોયાં કર જે થાય તે." એ વેળા કવિતા લખવાનો જોસ્સો બહુ હતો, પણ એકદમ ટાઢ ભરે આવવાથી તે ન લખાઈ. સુતાં સુતાં 'કોની આગળ કહીએ પ્રભુ પીડ,'' એ અને "ટકટક જોયાં કરવું" એ પદ સાંભર્યાં હતાં.

તા૦ ૨૪ મી–આખો દહાડો પૈસાની ઉદાસીમાં કહાડ્યો. દશ વાગે સુતો ત્યાં લગી લખ્યું.

તા૦ ૨૫ મી–કરસનદાસ માધવદાસને મળ્યો; એણે પોતાનું રડવું ને મિત્રોની બેવફાઈ કહી સંભળાવી; સોમનારાયણ વિષે સારો વિચાર ન જણાવ્યો.

કરસનદાસ માધવદાસ અને ભાઉ દાજી–તા૦ ૨૬ મી–ઉદાસીથી તાવ હતો. 'નર્મ ટેકરી,' 'શિકારી ને હરણી,' 'આખરે જુદાઈ,' 'આખરે ધૂળે ધૂળ,' 'દીનદયાલ જગતપાલ દેવા,' 'દયાળુ દેવ તું તો,' 'અંત લગી

शाखजे तुं लाज,' 'ઉઠતા વારને ધન અર્થે બધે,' 'દુનીઆ જુઠાની,' 'કુણ હરિવણ ઝુંપડી સુધી કાઢે, સલામ રે દિલદાર,' વગેરે કવિતા, કરસનદાસ માધવદાસે બોલાવેલી તેની ઇચ્છાથી વાંચી સંભળાવી. દશ વાગે ડાકટર ભાઉ મળ્યા. એણે મોટમોટા પડયા તે વિષે દલગીરી જણાવી, પોતાની હાલત વિષે પણ જણાવ્યું. તેણે કહ્યું, 'મારા સઘળા મિત્રો પડતી હાલતમાં આવ્યા છે. પણ હું હંસરાજ કરમસીને કહીશ તમને મદદ કરવા વિષે; હું દેશી રાજ્યોમાં તમારે માટે ભલામણ લખી આપું; ઇચ્છા હોય તો ગાયકવાડને લખું.' મેં કહ્યું, 'તેમ મારો હાલ વિચાર નથી.' તે કોલાપુરના રાજાને સળેલા તે સંબંધી ને તેના ખટપટીઆ લુચ્ચા કારભારીઓ સંબંધી તેણે વાત કહી. મેં કહ્યું કે, 'તમે કોઇ મોટાં દેશી રાજ્યમાં દીવાન થાઓ ને જેમ નાના ફડનવીસ રાજ્યમાં કુશળ કહેવાયો તેમ તમે તે વિષયમાં પણ પ્રખ્યાતિ પામો.' તેણે કહ્યું કે, 'તેમ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી, રાજાઓ ચંચળ વૃત્તિના છે ને બ્રિટિશ રાજવ્યવસ્થાના સાંધા સળેલા છે.' પછી મેં લેજીસલેટિવ કૌંસિલની વાત કહાડી. તે બોલ્યા કે, 'ત્યાં મારા વિચાર પ્રમાણે ઠરાવ થવાના નહિ, ઘણાના મત મારી સામે પડવાથી.' મેં કહ્યું કે, 'તમે હો તો દેશને ઘણું સારૂં.' પછી તેણે પોતાની પડતીના કારણમાં ભાટિયાઓએ મદદ ન કરી તે વિષે કહ્યું. માત્ર રૂસ્તમજી ને એક બીજો એ બે જણે થોડીક મદદ કરી હતી.

સ્થિતિ–તા० ૨૮ મી બપોરે. "કોઇ કોઇનું નથી જ; જેને હું ખરી રીતે ને જે મને ખરી રીતે ચાહે છે, જેને સારૂ મેં ને મારે સારૂ જેણે તપશ્ચર્યા કીધી છે તે પ્યાર, તે તપશ્ચર્યા અને મનસા વાચા કર્મણા મેં શુદ્ધ દાખવેલી એવી મૈત્રી શું આ વેળા મને મદદ નહિ લાગે? પાસા અવળા જ પડવાના હોય તો ન લાગે. રે હું મરી જાઉં તો મારાં અબળ પ્રાણીઓ શું કરે? આહા તેઓના ઘા કોણ રૂઝવશે? મારા મોતથી તેઓને પ્રીતિથી, આસરા વનાની સ્થિતિથી ને લોકથી કેટલું દુઃખ થશે? હાય! શું મારા સંબંધમાં આમ તેઓ દુઃખ જ પામ્યાં? શું હું ખૂની? ખૂની તો નહિ, પણ મને કાળે ખૂની ઠેરવ્યો. તેઓનું નસીબ, એ જ મારે કે'વું તો. ઓ કુદરત! તારા ઉપર મારી ભક્તિ ને તું જ શું બેવફા થઇ? 'પડ તો કહે સદા પડી.' હું તો સંતોષથી પડીશ કે મેં અપરાધ કીધો નથી. કેટલુંક કામ જે સાહસ કહેવાય, તે મેં ફિલસુફીથી કુદરતી કાયદા જાણી કર્યું છે. લોકની તો મને દરકાર નથી. સાહસર્યી સારૂં પરિણામ થાય તો તે વાહ વાહ કહે, ને નરસું થાય તો મૂર્ખ કહે. મારાં માણસને રણમાં મૂકી જાઉં છું તેની સંભાળ તેનાં નસીબ લો કે ન લો, પણ ઓ મારાં માણસો! તમે સહુ શૂરવીર ને ટેકીલાં છો

તમે પણ સાચવટથી ટેકમાં મરજો. કીધેલાં કામનો ગભરાટમાં પસ્તાવો કરશો નહિ. લોકના બોલવા સામું જોશો નહિ. જૂજ જુઠાણું ચલાવ્યું છે, તે સમયપરત્વે હતું. શઠની સામાં શઠ થવું પડયું હતું, એ મધ્યમ નીતિ છે, પણ તે ઉત્તમ પ્રેમનીતિને અર્થે.

તા૦ ૩૦ મીએ સુરત ગયો.

સ્થિતિ–અકટોબર બીજી, ભાદરવા વદ નોમ–૬ થી તે ૧ લગી–દલગીર હતો, ગયાં નવ વર્ષમાં મેં શુદ્ધ સ્વાભાવિક કે અંતઃકરણની પ્રેરણા વિરૂદ્ધ કોઇ કામ કીધું નથી. જે મોટા દુઃખમાં ભાગ લેનાર ને મને દિલાસો દેનાર ને જેના ઉપર મારો ભરોંસો તેઓથીજ મારૂં મન દુખાયું ત્યારે બીજું હતભાગ્ય કીઉં ? સહન કર, સહન કર, સહન કર ! ધિક્ જગત રે ધિક્, મને જ દુઃખ દુઃખ દુઃખ–હું લખી શકતો નથી.

વીરચંદ ને પ્રેમચંદ–તા૦ ૪ થીએ નડીઆદ જતાં વીરચંદ આગગાડીમાં મળ્યા. તેણે મુંબઇની ભૂંડી હાલત કહી સંભળાવી; પ્રેમચંદના માનલોભની વાત કહી–કે જમસેદજી મારી આગળ કોણ? જો મારી સામા થયા હોત તો હું શેરનો ભાવ હજી ઘણો વધારી દેત–રૂનો ભાવ વધે તો ૭ મહિનામાં શેરનો વધારી દેત, ઇત્યાદિ. હું નવ વાગે રાતે નડિયાદ પોચ્યો–ગિરધરલાલને મળ્યો. એણે દિલાસો દઇ હિંમત આપી.

તા૦ પાંચમીએ 'હિંદુની પડતી' વિષે નડિયાદ સ્કૂલમાં ભાષણ કીધું; સાંભળનાર બસે ઉપર હતા. દેસાઇ ભાઉ સાહેબ, ઓધવરામ મામલતદાર, જમીએતરામ મુનસફ વગેરે હતા. ભાઉ સાહેબના સગરામમાં બેસી તેની વાડીએ ગયો, ને સંતરામનું સ્થલ જોયું. રાતે કામનાથ ગયો. જમીએતરામના શગરામમાં.

તા૦ ૭ મીએ ગિરધરલાલે રૂ. ૫૦૦) કોઇની પાસેથી લેઇ મને આપ્યા ને હું સુરત આવ્યો. રાતે નરભેરામ મનસુખરામે મકનરામને કહ્યું કે, કવિને રૂ. ૬૦૦) આપજે. એ રીતે ગિરધરલાલે ને નરભેરામે રૂ. ૧૦૦૦) ની જોગવાઇ કરી આપી. એ રૂ. ૬૦૦) આઠમીએ આપ્યા.

સ્થિતિ–૨૯ મી અકટોબર. ટાડનું રાજસ્થાન વાંચવાથી મેવાડ જવાની ઉત્કંઠા થઇ. અફસોસ ! જાળમાં પડેલા પક્ષી જેવો છું–કરજથી છૂટયા વિના ક્યાં જાઉં ? જ્યાં કોઇ સ્નેહ પ્રીતિ સમજતું નથી ત્યાં મારે શું કરવા રેવું ? જ્યાં કોઇ શૂરપણું પુરુષાર્થ સમજતું નથી ત્યાં મારે શું રેવું ? વાણીઆઓ વેપારધંધો કરનારા ને બ્રાહ્મણો બુદ્ધિભ્રષ્ટ, નીચા ને જજમાન ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેલા છે. ગુજરાતમાં મારે તો રજવાડામાંજ જઇ રેવું ને ત્યાંજ મરવું. તે વાત તો પછી, હાલ જઇને જોઉં તો ખરો. રજવાડામાં રહ્યાથી ત્યાં હું સુધારો દાખલ કરી શકીશ.

સ્થિતિ–૧ લી નવેંબર–નાનાભાઇ રૂસ્તમજીનો કાગળ કે મારાથી નાણાં સંબંધી તજવીજ નથી બનતી. હું દલગીર થઇ રહ્યો.

કવિની સરખામણી

અવકાશ તરંગ–૩ જી નવેંબર.

નવલરામ–કવિની કવિતા વાંચવાથી મનમાં જે ચિત્ર પડે છે તેનું વર્ણન કરો.

વિજયાશંકર–સફેદ ઘેરી ચાંદની પણ જરાક જ ફીકી હોય, એવું આસમાન દેખાતું હોય, તાડનાં ઝાડ ઉંચાં આવી રહ્યાં હોય, એની પાછળ ઝાડના ચાર પાંચ જથા હોય, સરોવર ખળી રહ્યું હોય, મોટાં કુમુદ ખીલ્યાં હોય એવા રંગમાં પ્રૌઢ રીતવાળો કોઇ પુરુષ બેઠો હોય ને વચમાં વચમાં ઉશ્કેરાતો ને પાછો નિરાશ થતો એવી સ્થિતિમાં હોય તેવું.

નવલ–ઉપરનું તો ખરૂં જ–વિશેષ કે ગુલાબ કે મોગરાના છોડવામાં બેઠેલો, પણ નજર મોટાં ઝાડ વડપીપળા તરફ કરતો હોય.

મહીપતરામ–એક મેદાન હોય, થોડા થોડા લીલા ચારાથી ભરપૂર હોય ને આસપાસ ઘટાદાર પણ વચમાં થોડાં ઉંચાં એવાં ઝાડ આવી છાયી રહ્યાં હોય, આકાશ સ્વચ્છ પણ પૂર્વ તરફ સૂરજ અસ્તથી જેવો સિંધુરીઓ થાય છે એવું, મેદાનમાં વચ્ચે નદી વહેતી ને પછી નદીથી આઘું થોડે એક પેલાં ઝાડ તરફ જોઇને વિચારમાં રમતો હોય.

નર્મદા–વિશાળ ખેતર, તેમાં વચમાં વચમાં પીળા રંગના મેરાખના ઘેરાવાળી વાડીઓ–કિત્તા હોય જેમાં ફૂલ સફેદ કે સિંધુરિયાં ને પીળાં બ્હેંકબ્હેંક થઇ રહ્યાં હોય, એક ઝાપટું આવેથી જમીન ધોવાઇ ગઇ હોય ને મેહની કંઇક ફીકી પણ સ્વચ્છ હોય તેવા દેખાવમાં કોઇ પુરૂષ પ્રૌઢ રીતે ઉંડા વિચારમાં-મગ્ન હોય પણ એકાએક પાસેના ઘાસનો ભડકો થયેથી ઉશ્કેરાયલો પણ પછી પ્રેમમાં ગળેલો હોય તેવો.

નવલરામ–હવે કવિતા ઉપરથી પ્રેમાનંદનું સ્વરૂપ ને ગુણનું વર્ણન કરો.

મહીપતરામ–ઉંચો, જાડો નહિ, તેમ પાતળો નહિ, શાણો પ્રૌઢ દેખાવનો (commanding), આંખ ચંચળ નહિ, ઘણી જ લાગણીવાળો, એકને જ વળગી રહેલો, ઘઉંવર્ણો.

વિજયાશંકર–મહેતાજી જેવો લાંબો પાતળો પણ બારાવ; હાવડો પ્રૌઢયુક્ત આંખ વિશાળ. (નરભેરામ પ્રાણશંકર જેવો) ગંભીર પણ અંદરથી દરદવાળા, કાને નિમાળા, નાક જરાક લાંબું, છાતીએ નિમાળા, પ્રૌઢ દશા બતાવતા, ઠાવકી મશ્કરી કરનારો.

નવલરામ–ઉંચો ભરેલા શરીરનો, દૃષ્ટિ સ્થિર, વિવેકી, બટકબોલો નહિ, પણ ચાહે ત્યારે ભાષામાં સબળા રસ આણી શકે, એક પર પ્રેમ રાખનારો, શુદ્ધ મનનો, બેવફાનું દુઃખ ન જોયલું, આંખ લહેરમાં, ઘણો નિશા કરનાર નહિ.

નર્મદા–દૃષ્ટિ ઘણી ચંચળ નહિ એટલે તેની લાગણીઓ તેની આંખ ઉપરથી ન જણાય. તેની લાગણી બાર પડતી નહિ પણ સરખી એટલે માંહેની માંહે સઘળે ઠેકાણે ફુદી રહેલી; કંઇક સખી ભાવ ખરો; પ્રેમમાં અગળે તે વેળાએ રડે તેવો ખરો (મણિનંદ પંડ્યા જેવો), પાકી ઉમરે એકધ્યાયી પણ જુવાનીમાં પ્યાર કરેલો; ઉંચો કદાવર, ઘઉંવર્ણો, ઘણો નિશો કરનારો નહિ,–એણે પ્રીતિનું સુખ જ જોયલું.

હવે સામળ વિષે.

એ જાડો, ઉંચો અમદાવાદી રેંચા સરખો, આંખ ચપળ, શઠ, મુંછાળો, જે આવે તે ખપે તેવો, લોકમાં મળીને રહેનારો.

નવલ–મીચેલ આંખ, આનંદી સ્વભાવ, નાટકી, દડીદાર, ઘણો પોંચેલો, જાડી રસિકતાવાળો, ઘણો અનુભવી, બીજાને ભોળવી નાખે તેવો, પોતાનું મહત્વ બતાવતાં સારૂં આવડે, પ્રેમબાજી કરેલી, બેવફાઇ ઘણી અનુભવેલી, પણ હસવામાં કાઢી નાંખેલી.

વિજયાશંકર–પુખ્ત દેખાવ, લાંબો પોળો, ધોતીઉં દૂટી નીચે પેરે તેવો, પેટ જરા આગળ પડતું, છાતીએ નિમાળા, મૂછ મોટી, દાંત સફેત, વધારે શ્યામતાવાળો, આંખ ચપળ વિશાળ ધ્રુરકાવતી, અવાજ જાડો તડાકા લે તેવો, શઠ, લુચ્ચો ગરબડીયો.

નર્મદા–લપત્રછપત્રીઓ, ગેટકી, અંગે કાળાશ જરા વધારે, નિમાળા છાતીએ, નિશો કરનારો, વિષયી, પ્રેમમાં સમજનારો ખરો પણ જાતે ધ્રાકી ખરો, ભોગી નહિ, ચપળ, પ્રેમાનંદ કરતાં વધારે બાર પડતી લાગણીનો, અભિમાની, હુમસા હાથ લાંબા લાંબા કરીને કવિતા વાંચવાવાળો, એને દુઃખ નહિ.

હવે દયારામ.

આંખ ચંચળ, લાગણી બતાવનારી, મારકણી; લાગણી ચેરાપરથી મોહ પમાડે; સખીભાવ ખરો; પ્રૌઢપણામાં રહ્યો છતે હાસ્ય કરનારો, ને તેમાં મોટાઇ માનનારો; શઠતા ખરી, પણ વળી ગગળી પણ જાય.

નવલ–આંખ ચંચળ, તેમાં ઉપજેલા અનુભાવને વિવેકે ડબાવતો; લાગણી બેવફાઇથી શઠતાને પામેલી, ધર્મનો જુસ્સો ખરો.

કે૦–(એ કોણ ?) શુદ્ધ મન નહિ, પ્રેમી ખરો ને શઠ પણ ખરો; કબીલામાં રાખવા લાયક નહિ, આત્મસ્તુતિ ઘણી ગમે; આખો દાડો વિચારમાં, દોસ્તીમાં સાચો.

વિજયાશંકર–અંશી, વિવેકી, જુસ્સાવાળો, મર્દ બહાદુર, સચ્ચાઇવાળો, ઘણા વિષયનો અનુભવી, પોતાને વિષે આનંદી, કોઇ ગમે તે કહો, દર્દી, મસ્તપણાને લીધે ગરબડિયો; નિસાસા મુકનારો, કોઇ કદર કરનારૂં નહિ તેથી માનની દરકાર રાખનારો.

મહીપતરામ–દર્દી પણ કંઇક શઠ બનેલો, જોસ્સાવાળો, પોતાને વિષે બહુ બોલનારો, લોકને તદબીરથી રીઝવતો, સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં મસ્ત; કોઇનો તુંકારો ન સાંભળે તેવો.

નવલ–મનની ઘણી સ્થિતિ જણાય છે. ઉગતી જુવાનીમાં લાગણી ઘણી, બારીક ને ઉંચી, માનનો અત્યંત ભુખ્યો; શુદ્ધ પ્રેમમાં મસ્ત; સ્વભાવમાં રંગીલો, નિર્લોભી, માનને અર્થે ચારે ભેદ વાપરનારો, અનુભવી,–પાંચ વરસનું એક વરસમાં જાણતો, પ્રીતિમાં પોતે શુદ્ધ છતાં ઘણી બેવફાઇમાં રીબાવાથી લાગણીઓ નરમ પડેલી, જ્ઞાન તરફ વધારે જવા માંડેલું, શઠતાને મન પેચેલું પણ વચમાં વચમાં મૂળનો જોસ્સો બાર પડતો. એ શઠતાનો દોષ પ્રકૃતિ ઉપર સુકામ કરતાં માઠા અનુભવ ઉપર વધારે આવે, તે માઠાં પરિણામ વાંચનારને દયા ઉપજાવે છે. સ્વતંત્ર મનનો, ગરબડીઓ નહી ને વિવેકી, ગરબડ પણ વિચારની સાથે જ નિકળેલી, શૂર ખરો.

નર્મદા–શુદ્ધ ને ઉંચો પ્રેમી–પ્રથમ પ્રેમમાં મસ્ત પણ પછી શઠ થયલો એમ તો નહીં, દુઃખથી વિવેકી થયલો અથવા બેદરકાર થયલો. તેની પ્રીતિમાં કપટ છળ તો નહીં જ. સ્થિતિ ઘણી બદલાઇ, ઘણું અનુભવેલું તેથી દુનિયાનો ઢોંગ સમજી બેદરકારી રાખતો. પ્રથમ માનનો ભૂખ્યો, પાછળ નહિ; કદર ન થયેલી તેથી અકળાયલો; કુદરતના નિયમો ને જ્ઞાનીની સમજે નીતિમાન, પણ દુનીઆની રીતે અનીતિમાન; પ્રસંગ ઘણા માથે પડેલા તેથી ગરબડિયો, પણ જે વેળા જે કામ કરે તે સેજ વિચારવાળુંજ કરે ને સ્વતંત્ર રીતે. લોક સારૂં માઠું કહે તેની દરકાર નહિ. કુલીન ને શૂરો, મનમાં ગુંચવાડો નહિ, સ્વચ્છ સમજનો; બારથી ફક્કડ પણ મહીંથી દુઃખી, પણ તેનું સમાધાન પોતાની જ મેળે કરતો. લાગણીવાળો–પ્રથમ મસ્ત, પછવાડેથી વિવેકી ને થંડો દેખાતો. લુચ્ચાઇને ધિક્કારનારો, મમતી ખરો.

[નોંધ-કવિએ આ વિષયમા ઘણું લખ્યું છે, તે હવે પછીના ભાગમાં છપાશે.

—સંપાદક]

હાંસજી*–નવેમ્બર છઠ્ઠી, પૂતળાં સારાં નોતાં. પાછળ મૂકેલો પડદો ઠીક હતો–રંગના પટ ચિત્રને આપેલા તે જાડા હતા. ને ચિત્રની લેખણી પણ બારીક નોતી; ઘણા દેખાવને એકઠા–ભેળી નાંખ્યા હતા. તેઓ એક બીજા સાથે મુકેલા તેની સીમા લીટીઓ સારી દેખાતી નહીં.

સ્થિતિ–નવેમ્બર ૧૦ મીએ અમરેલી દોસ્તદારોએ બોલાવેલો ત્યાં ગયો. ગયો તેની આગમજ દલગીરીમાં હતો, ખેતરો જોઇ ખુશ થયો. પણ વળી દલગીર થયો કે કુદરત તું શું કરવા એવા માણસોના સંબંધમાં આણે છે, કે પછવાડેથી તેઓ મને દગો દે છે? જગત વિશ્વાસ ઉપર ચાલે છે, તો હવે કોનો વિશ્વાસ કરવો ને કોનો ન કરવો?

તા૦ ૧૧ મી નવેમ્બર **મહીપતરામ–**મળવા આવેલા તેની સાથે સુધારા સંબંધી ને સુધારા વિરૂદ્ધ બોલનારાઓ સંબંધી વાતો થઇ.

તા૦ ૧૩ મી નવેમ્બર–મુંબઇ ગયો.

તા૦ ૧૪ મીએ **લખમીદાસ ખીમજી** એ નાનાભાઇના છાપાખાનામાં મને મળ્યા. તે બોલ્યા કે "અમે દલગીર છીએ કે તમે તમારી આબરૂને ને સુધારાવાળાના કામને ધોકો પોંચાડો. મારી વાતમાં લોકને સમજ પડશે જ નહિ." હું ખુશ છઉં લોકનો ઢંગ જોઇને, લોક આજ આમ બોલે ને કાલે બીજું. તે બોલ્યા કે "**ફરામરોજ** ને બીજા તમારે માટે ઉંચું મત ધરાવે છે, પણ હાલ તેઓ દલગીર છે કે તમે તમારો ભાર બોજ નથી રાખતા. તેઓ કહે છે કે તમે દારૂ પીઓ છો." પણ (ધારો કે) દારૂ પીધાથી મારો ભાર બોજ શો ઓછો થયો? કોઇ વાર ચાર દોસ્તમાં મને કોઇ દારૂ પીવાને કહે છે તો હું પીઉં છું–દારૂ પીવામાં બાધ નથી, એમ જણાવવાને. બાકી કોઇ દાડો તનદુરસ્તીને માટે કે શોખને માટે પીતો નથી. વસ્તુતઃ હું પીતો જ નથી. મને એનું વ્યસન નથી. હવે મારા એમ કરવાથી લોકમાં બગાડો થશે એમ કેટલાક કહે છે, પણ તેઓ ઉંડો વિચાર કરતા નથી. દારૂથી બગડેલી હાલત સુધારવી સેલી છે? વળી શું મારા ઉત્તેજન આપવાથી લોક તેમ કરશે? કેળવણી વધશે એટલે લોક દારૂને ઘી તેલ રીતે વાપરશે. (આજ લગીમાં તેના આપેલા માત્ર રૂ. ૨૫૦, બસેં પચાસ જ છે.)

તા૦ ૧૫ મી–મને કુટુંબ એને ખાવે પીવે હેરાન જ થવાનું થશે શું? મારામાં જોસ્સાઓ શા માટે મુક્યા હશે? મને ગ્રંથ લખવાનો ધંધો કેમ સરજીત! અને તે જે કાળે લોકમાં કદર નહિ તે કાળમાં? મનનું દુઃખ

---

*હાંસજી–એ તે સમયનો એક ચિત્રકાર હતો. એની કલમ જયપુરી શાળાને મળતી હતી. સંપાદક.

બાહારગામ ફર્યા વગર મટવાનું નથી. ભાઉને મળ્યો; પ્રેમશૌર્ય ગાઇ બતાવ્યું ને તે ઘણા જ પ્રસન્ન થયા.

તા૦ ૧૬ મી—સમયના બનાવ ઉપર જ આધાર છે—ઉદ્યોગથી સિદ્ધિ નથી, સદ્‌ગુણથી સિદ્ધિ નથી. નેળની ગાલ્લી નેળમાં નહિ રહે, મદદ મળશે કે ફાંફાં મારી મારીને એમાંથી એક પણ થશે જ.

તા૦ ૧૭ મી—હીરાચંદ્ર કવિ આવેલા. તેણે વાતમાં કહ્યું કે, આજ કાલ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં કોઇ સારો કવિ નથી. કચ્છના રાવે દલપતરામને બાર કોરી આપી હતી.

સ્થિતિ—૧૯ મી—મનમાં વેદાંતજ્ઞાન ને પ્રપંચરણમાં જોદ્ધાપણું, એમ જે વર્તે તે જ જગતમાં ખરૂં સુખ ભોગવે.

માણસ ગમે તેટલો ઉદ્યમ કરે, વિદ્યાભ્યાસ કરે, ખુશામત કરે, તો પણ તેનું ધાર્યું તેને ન જ મળે. માણસ ઘણા છળભેદ કરે છે, પણ કોઇક જ ફાવે છે, ને ફાવે છે તો તે નિભી શકતો નથી. સત્યવાદી સુખી છે, એમ પણ નથી; માણસનામાં કેટલીક ખાશીઅત પોતાની સ્થિતિ સુધારવાની છે, પણ તેથી જ તે સુધરે છે એમ નથી. જોગવાઇ ઉપર, પ્રારબ્ધ ઉપર કે ઇશ્વરની ઇચ્છા ઉપર આધાર રહે છે. બનાવ તથા હાલત માણસને ને ઢોરને તાબે રાખે છે. માણસ ધાર્યો ઉદ્યોગ ને ઢોર પ્રેરિત ઉદ્યોગ કરે છેઃ માણસ ભૂલે છે, ઢોર ભૂલતું નથી પણ સિદ્ધિનું કોઇને નક્કી નથી. પશુ ઉપર આપણે હુકમ ચલાવીએ, પણ આપણા ઉપર બનાવ હાલત હુકમ ચલાવે છે. માણસે કાયદા કીધા છે તે ઠીક છે પણ તે માણસના જ છે. ઇશ્વરની સત્તા માનીએ તો જે માણસને છેક જ ગરીબીમાં મુક્યો તેનામાં ઉંચા જોસ્સા શા સારૂં મુક્યા? તે ઉંચી સ્થિતિમાં આવે તેને માટે કે તેને રીબાવાને? એમ તો તેનામાં દયા નથી, અજાણતાં તો તેનામાં જ્ઞાન નથી. દુનીઆમાં ફાવે છે કોનું? લુચ્ચાનું. બાકી સત્ય ને સદ્‌ગુણ એ બધા ઠાઠ છે, મનના માન્યા છે. કર્મનાં ફળ ક્યાં પામે છે?

શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલીદાસ અને કવિ નર્મદ

શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ—રાતે આવ્યા મળવાને—ગિરધરલાલને ત્યાં મુકામ હતો ત્યાં ચૂનીલાલ મહેતાજીએ શાસ્ત્રીને પૂછ્યું કે, નર્મદાશંકરની કવિતા સારી કે દલપતરામની?

શાસ્ત્રી—નર્મદાના ઉત્તરના લોકને દલપતરામની ને નર્મદાના દક્ષિણનાને નર્મદાશંકરની.

નર્મદા૦—શાસ્ત્રી હું તો જાણું છું કે તમને તો દલપતરામની જ સારી લાગે છે.

શાસ્ત્રી–હા; તમારી મેં જૂજ વાંચી છે ને તેની મેં બહુ વાંચી છે.

નર્મદા૦–લોકની પ્રસન્નતા ઉપર કવિતાનું મૂળ નથી પણ લોકમાંના વિદ્વાન વર્ગના વિવેચન ઉપર છે. ગાગરીઆ ભટને પસંદ કરનારા ઘણા હોય છે ને પુરાણીઓને થોડા, માટે શું પુરાણીઓ સારા નહિ?

કવિતાનું તોલ કરવાને ઉત્તમ કવિતામાં તે શું એ જાણવું, ને પછી તે ધોરણ પ્રમાણે બીજી કવિતાઓને તોલવી. ઉત્તમ કવિતામાં શું શું જોઇએ?

શાસ્ત્રી–રસ, અલંકાર, સાહિત્ય, પિંગળ, વ્યાકરણ.

નર્મદા૦–જાણે ૧૦૦ ગુણ ઉત્તમ કવિતાને તો તેમાં રસને કેટલા ગુણ આપો?

શાસ્ત્રી–પચાસ, ને બાકીનાને સમભાગે. મહીપતરામ કહે છે કે, નર્મદાશંકર ગુજરાતી ભાષા નાગરની સારી કહે છે, કેમકે તે નાગર છે.

નર્મદા૦–હું નાગરની ભાષા સારી કહું છું તેનાં કારણો જોવાં, ને ખોટાં ઠરે તો હું પક્ષપાતી. મારાં સાચાં બોલવાને અભિમાન કહેવું એ મજાક છે.

તા૦ ૨૨ મી નવેમ્બર સુરત આવ્યો.

પરાગજી વલ્લભરામ આવ્યા–લેખનશુદ્ધિના નિયમ કરતી વેળા કવિ દલપતરામ ડીપુટીઓથી જૂદા મતના પડ્યા હતા, ને તેનું મત કોઇએ કબૂલ ન રાખ્યું તેથી તે ચિડાયા હતા. વળી ૧૮૫૯ માં મુંબઇમાં ચાલેલી તકરારમાં માનભંગ થયું હતું એમ સમજેલા તેથી ચિડાયા હતા. એ બે કારણથી તેણે હીરાચંદને તમારે માટે લખવાને ઉશ્કેર્યો હતો. હોપે હીરાચંદને પાકશાસ્ત્ર રચવાનું કહ્યું હતું; તે તેણે રચી ભોગીલાલને દેખાડ્યું, એણે નાપાસ કર્યું, તેથી હીરાચંદે ચિડાઇ મિથ્યાભિમાનખંડન બનાવ્યું.

સ્થિતિ–તા. ૨૩ મી–નવા ઘરની વાડીમાં–અરે હું આ સાચા ગુલાબના ઝાડ જેવો છું, નિર્મલ છું, એ કાંટાથી ભરપૂર છે તેમ હું ઉપાધિના કાંટાથી વિંટલાયલો છું, જ્ઞાની છું એટલે આધિ નથી અને મને વ્યાધિ પણ નથી. એના ઉપર ફૂલ હોય ને શોભે તેવો હું જસ ને સ્વસ્થતારૂપી ફુલના મુગટથી ક્યારે શોભીશ? પણ આ જગતમાં કંઇ ઉપાય નથી તું એની કેમ કાળજી રાખે છે? જ્ઞાની થાને. જ્ઞાનથી દુઃખ વિસરૂં છું, પણ લાગે છે ઘણું. લાગવું એ સ્વાભાવિક છે. મારામાં સદ્‌ગુણ છે ત્યારે દ્રવ્ય વગેરેથી અડચણ શા માટે? શું તારામાં ને બીજામાં નથી? માણુસ માત્રને સારી ને માઠી બંને હાલત હોય છે. એ સઘળું ખરૂં, પણ સદ્‌ગુણથી થનારા આનંદ, તેને ઝીલનારી જે સ્થિતિ તે નથી, તેથી સ્વાભાવિક દુઃખ થાય છે. અભિમાન નથી પણ આનંદને ઝીલનાર હાલત નથી તેનો બળાપો છે.

પોતાની કવિતા વિષે કવિના વિચારો

તા૦ ૨૨ મી ડિસેમ્બર 'હોમર'ના ૧૦૦ ગુણ લેતાં

અવકાશતરંગ	પ્રેમાનંદ	નર્મદાશંકર	દયારામ	સામળ
નવલરામ	૬૦	૬૦	૩૫	૨૦
વિજયાશંકર	૬૦	૬૫	૪૦	૩૦
મધુવછરામ	૭૫	૬૦	૫૦	૨૦
પછી મને પૂછ્યું ત્યારે				
નર્મદાશંકર	૬૦	૭૯	૪૦	૩૦

રાતે—

પ્રેમાનંદની ભાષા–વિષય સાંસારિક હોવાથી ને વિચાર સાધારણ હોવાથી, એટલે ઝાઝા ઉંચા નથી તેથી ને દેશીમાં હોવાથી સરળ છે.

મારી ભાષા–લીધેલા વિષયમાં નવી જ હોવાથી વિચાર ઘણા ઉંચા, ને ભારે હોવાથી અક્ષર કે માત્રામેળ છંદમાં હોવાથી સરળ નથી.

તેની ભાષા એક સરખી સર્વત્ર છે.

મારી ભાષા તેવી નથી, બહુ ભાષાના શબ્દો છે, મારા અર્થરસને સંસ્કૃત શબ્દ કરતાં ફારશી શબ્દ બરોબર દેખાડે તો હું ફારસી લખું જ. ભાષા ઘડાય છે. હજી મારા ગદ્યની ભાષા સૌ જ વખાણે છે ને તેના જેવી બીજી કોઇની નહિ એમ કહે છે. મારી કવિતાભાષા માપના બંધનથી, ગુજરાતીમાં પુરતા શબ્દ ન હોવાથી, સુધારાના અણછેડાયલા વિષયને માટે પહેલી જ વાપરવામાં આવતી છે તેથી ગદ્ય જેવી સુંદર નથી. વાંક કવિનો નથી પણ ભાષાનો છે. લોક કવિતા વખાણે છે પણ તેની ભાષાને નહિ. એ ખરૂં છે, પણ કેટલાક સમજે છે કે મારા વિચાર સુંદર ભાષામાં દેખડાવવાની મારામાં શક્તિ નથી ને કેટલાક સમજે છે કે મારી ભાષા સુંદર નથી; પણ એ બોલવું ખરૂં ક્યારે કે જો મારી ગદ્યભાષા સારી ન હોય તો. બન્નેમાં મારી જ ભાષા છે.

સ્વભાવોક્તિ ને બાહ્ય વર્ણન રસભરી વાણીમાં. વળી ભણેલા કે
વી જન સમજે તેમાં વર્ણન ચિત્ર, સ્થિતિ સ્વભાવ કે જે લોકભાષામાં
શાસ્ત્રી સુકાય જ નહિ તે–એ સૌંદર્ય મારી કવિતામાં છે.
ત્યાં મુકામ હતો નાં ને સ્વભાવનાં વર્ણન ને સ્થિતિનાં
કવિતા સારી કે દ ભાષામાં મુકાયલાં, એ સૌંદર્ય પ્રે
શાસ્ત્રી–નર્મ ા સ્પષ્ટસૂચક છે અને તેની સ્પ
નર્મદાશંકરની. । હસતી જ છે, ને મારી હસત

નર્મદા૦–

તાગે છે,

* માહિતી માટે કવિનો "મારી કવિતા ચવો. સંપાદક.

સ્થિતિ–તા૦ ૩૧ મી ડીસેમ્બર–પૈસાની તંગી કેટલી મને લાગે છે? જરૂર જેટલી માટે પણ તંગી! એવા એવા ખ્યાલો આવ્યાં કીધા.

૧૮૬૬ ના સપટેમ્બરની ૨૩ મીથી તે ડિસેમ્બર આખર સુધી.

અવકાશતરંગ–૪, ૫, ૬, ૭, ૧૦
કરસનદાસ માધવદાસ–૨
પ્રેમચંદ–૩
ભાઉ દાજી–૨
લખમીદાસ ખીમજી–૮
વીરચંદ–૩
વ્રજલાલ કાળીદાસ–૯
સ્થિતિ–૧, ૨, ૩, ૪, ૭, ૮ ૯, ૧૦, ૧૧
હાંસજી–૭
હીરાચંદ કાનજી–૧, ૧૦

ઇ. સ ૧૮૬૭ ના વર્ષના બનાવોની નોંધ

૧૮૬૭ જાનેવારી ૧ લી

તરંગ–૧ જંગલી જોસ્સો તે લસ્ટ; સંભોગ–ઇચ્છા ને સમજ સાથે જોસ્સો તે પ્રીતિ–લવ.

૨ માયાનો ઉતારો માયા છે.

૩ મેં કેફની નિંદા કીધી છે તે વ્યસનીઓને માટે, પ્રસંગે કેફ કીધો ને તે જીરવાયો તો હરકત નથી. હજી લગી મને ફરીઆદ કરવાનું કારણ મળ્યું નથી. મને તો મજોજ પડી છે. વસ્તુ ઉપર આધાર નથી, વાપરનાર ઉપર છે.

૪ સ્વપ્નમાં, નિશામાં, ઉંડા વિચારમાં, ઉભરામાં પછી દલગીરીમાં, ધ્યાનમાં ચિત્રના રંગની જે તેજી ને ભભક તેવી બીજી વેળા કવચિત જ.

૫ જગતમાં પ્રેમદેવ ને પ્રેમરાક્ષસો છે. હું પ્રેમદેવનો ભક્ત છું. પ્રેમના ઉપાસક આફતમાં આવી પડે છે. કોઇ કમોતે મરે છે, ઘણાક હેરાન થાય છે, તો પણ તેઓ સાચા ભગત દાખલ મનાય છે. પ્રેમરાક્ષસના ભગત સુખ પામે છે પણ તેને કોઇ સંભારતું નથી અથવા તેનું નામ સાંભળી ધિક્કારે છે.

સ્થિતિ–તા૦ ૧૬ મીએ મુંબઇ ગયો. ભાઉના કહેવાથી હંસરાજને તા૦ ૨૨ મીએ કાગળ લખ્યો, પણ ત્યાંથી ના આવી. એજ તારીખે ડા. વિલસનને મળ્યો, ને કરનલ બાર ઉપર ભલામણ માગી. તેણે કહ્યું કે તે સંકોચિત મનનો છે, પણ હું વળી એવી રીતે લખીશ કે ગાયકવાડ કંઇ કરે; તમારે માટે તો તે મંજુર રાખે–પછી મેં તેમ લખાવ્યું. ફરીથી વિલસન પાસે ગયો જ નહિ.

તા૰ ૨૪ મીએ સુરત આવ્યો—દુલભરામે આપેલી રકમ પાછી માગી તેથી પાછો ગભરાટમાં પડ્યો. વિજયાશંકર મર્યાદા બાર જાય છે એવું ઘણુંક સાંભળ્યું.

મેવાડ વડોદરે જવાનો મુદ્દો; નાણા વના જવાય નહિ તે વિચાર; ઘર સંબંધી કલહ;-થવાનું હશે તેજ થશે.

તા૰ ૧૯ મી ફેબરવારીથી તે ૨૪ લગી મુંબઇમાં.

તા૰ ૨૨ મીએ જામનગરના બંગાળી સ્વામીને મળ્યો.

તા૰ ૧ લી માર્ચ ૧૯૨૩ મહાવદ ૧૦ શુક્ર, નાણાના ગભરાટમાં એકેક ગ્રંથ લખવાનું મન થાય સુધારા ઉપર, પ્રીતિબળની વાત લખવા ઉપર. કંઇ બને નહી. વિક્રમે શક ઉપર જીત મેળવી તેનું કાવ્ય કરવાનુ મન થયું.

તા૰ ૧૦ મી માર્ચ—પરમાર **આલમભાઇ બડામીઆ** રહેવાસી કસબે રાણપોર પરગણે ધંધુકા જિલ્લા અમદાવાદ, મને મળવા આવ્યા. બોલ્યા કે અમે મુંબઇ જોયું, પૈસો, કારખાનાં જોયાં. વિદ્વાનો જોયા, પણ માણસાઇ ન દીઠી. તમારી રીતભાત ઘણી જ સારી છે. પછી મેં કવિતા વાંચી હતી, તેઓ ખુશ થયા ને તેઓ તલવાર મોકલવાના છે.

તા૰ ૧૫ મીએ વડોદરે ગયો નરભેરામ મનસુખરામને માટે; તે ન મળ્યા; ૧૬ મીએ વાસદ—ત્યાંથી વડોદરે પાછો, ત્યાંથી મેમદાવાદ—આગગાડીમાં કાજી શાબુદીનને મળ્યો તે ઉપરથી વાતો કરી, પણ મેં જરાએ રાજમાં નોકરી લેવાની ખાએશ જણાવી નહિ. આણંદના ઝવેરભાઇને દીઠા. પછી વિશ્વનાથ (મેવાડા બ્રાહ્મણ) ઇન્સ્પેકટરને ત્યાં મુકામ રાખ્યો. નરભેરામને મળી નર્મકવિતા માટે વાત કરી.

તા૰ ૨૪ મી માર્ચથી તે ૨ જી એપ્રિલ સુધી મુંબઇમાં—નર્મકવિતા બંધાયલી નોતી.

સને ૧૮૬૫ ની પહેલી જુલાઇથી સુરતમાં રેવા માંડ્યું. પછી ઘર બંધાવ્યું તે તૈયાર થયું ૧૮૬૬ ના સપટેંબરમાં. કવિતાઓ લખી ગદ્ય લખ્યું—હકીકત મેવાડની, સુરતની.

નાણાં સંબંધી પરાકાષ્ટાનો ગભરાટ
જ્ઞાતિ સાથે ટંટો
ઘરનાં માણસોની ઉચ્છૃંખલ વર્ત્તણુંક
તબીએત સારી નહિ
નાનાભાઇ છાપનારની ઉતાવળ નાણાંને માટે

તા૦ ૧૯ એપરીલથી તે ૧૫ મી જુલાઇ લગીમાં એક સર્ગ **વીરસિંહને** લખ્યો.

હોપ સાહેબની મુલાકાત

તા૦ ૨૩ મીએ હોપને મળ્યો. કવિતા, ગદ્યનાં પુસ્તક ને દયારામકૃત એ બક્ષીસ આપ્યાં. પોતાની લૈબ્રેરી દેખાડી. મેં જણાવ્યું કે 'મુંબઇમાં મારા તવંગર દોસ્ત પડી ભાંગવાથી પુસ્તકની છપાઇનો ખરચ મારે માથે પડયો છે, ને હું કરજમાં છું ને સરકારી જૂજ ને તુટેલ મળે છે-માટે તમે દેશી રાજાઓને લખો કે તેઓ મારાં પુસ્તક ખરીદ કરે-કે જેથી હું મારો કોષ પૂરો કરવાને શક્તિમાન્ થાઉં.' તેણે કહ્યું કે, 'હું સર અલેક્જાંડર ગ્રાંટને લખીશ કે તે આગળથી થોડુંક નાણું આપે; વળી હું પોલીટીકલ એજંટ એંડરસનને લખીશ. તે દરેક રાજા પાસે નકલ લેવડાવશે. ભાવનગરના ઠાકોરને લખીશ.' ગોપાળજી સુરભાઇને કહ્યું કે, 'હું આ બક્ષીસ કબૂલ કરૂં છું પણ હું જે આપીશ તે તમારે કબુલ કરવું પડશે.' મેં કહ્યું કે 'બહુ સારૂં.' (આપવું વિસરી જ ગયા છે.)

તા૦ ૫ મી સપ્ટેંબરે તેને ત્યાં મળેલી મંડળીમાં ગયો હતો. કવિતા વાંચવાનું કહેવડાવ્યું. મેં જવાબ દીધો કે ઠાંસો થયો છે તેથી નહીં વંચાય. પછી તેણે કહ્યું કે મેં ગ્રાંટને લખ્યું છે પણ તેનો જવાબ આવ્યો નથી.

---

૮ મી સપ્ટેંબરે ૩૫ મું વરસ બેઠું-૩૪ પૂરાં થયાં.

૭ મી નવેંબર ૧૮૬૭-૧૯૨૪ ના કારતગ શુદ.

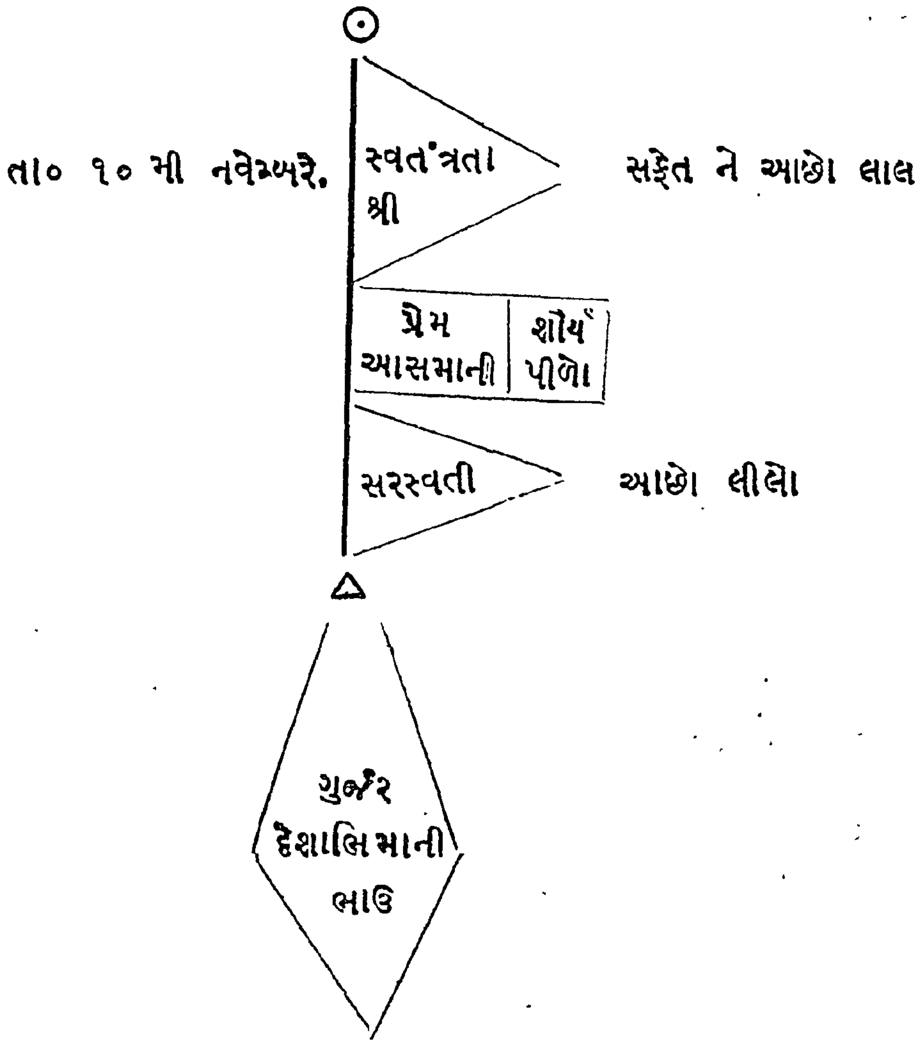
સ્થિતિ-રોજ વિચાર કે આટોપીને જવું. બંને ઘર ગીરો મુકતાં પણ કોઇ પાંચ હજાર ન આપે. વેચી નાંખવા એ અતિ સાહસ થાય ને વેચતાં દશ હજારનું દેવું શું વળે? હવે કંઇ જવું તો ખરૂં; બેસી રહે શું? ઘરમાં ખરચી આપવી જોઇએ-તબીએત તો છેક બગડી ગઇ છે. મુંબઇ જઇ વિચાર કરવો-પછી સુરત આવવું કે નહિ-કેસરિયાં કરવાની વાત પછી.

૧૨ મી નવેંબરે મુંબઇ ગયો.

મુંબઇના લોક કહે છે કે મુંબઇ આવી રહો-સઘળું સારૂં થશે.

તરંગ ધર્મજ્ઞાન-જડવાદી છઉં, આક્ટિવ પાવર(?) (Active Power)ને માનતો નથી. ઇશ્વરનો જવાબદાર છું એમ નથી માનતો, પણ અંતઃકરણ દુખાય ને કોઇ વાતનો પસ્તાવો થાય તેથી ડરૂં છું, માટે એનો જવાબદાર છું. જડવાદી પણ ચૈતનવાદીના રસનો ભોક્તા છું.

પ્રેમશૌર્યના ઝુંડાની કવિની કલ્પના

૨૦ મી નવેંબરે ઉદેપુર જવા નિકળ્યો. ૧૭ મી ડિસેંબરે પાછો સુરત આવ્યો.

સ્થિતિ—જ્યાં એવો વખત છે કે હકીકત લખવાની ચાલ નથી; જ્યાં લોક ભણેલાં નથી, ને સુઘડ રીતિમાં ઉછર્યાં નથી; જ્યાં સત્ય, નિર્મળ અંતઃકરણ, ને જાહેર હિંમત નથી પણ જુઠાણું, મેલાઇ, બાયલાપણું છે, ટુંકામાં જ્યાં સઘળી રીતની થોડી ઘણી કાળાસાઇ ત્યાં કોઇ પણ રીતની ઉજળાશ નિંદાવાની જ. કેટલાક કહે છે કે હવેનો જમાનો ખરૂં ખોટું સમજશે, પણ હું ખરૂં કહું છું કે માણસના દરેક કામમાં છાનું છે ને દુનિયામાં ઘણી વાતો બને છે તે જાહેરમાં આવતી જ નથી.

જેવો મારો સ્વભાવ ને તેને પુષ્ટિ કરતો યોગ આવેલો, તેવાં મેં કર્મ કીધાં છે. એ કર્મ મારી આસપાસના ઘણાકથી જૂદાં છે પણ તે ઉજળાં છે. મારાં ઉજળાં તે મારી લાગણીથી મને લાગે છે એમ નથી, પણ શાસ્ત્રીય રીતના કારણ પ્રમાણે ને ઘણાના અનુભવ સાથે મેળવતાં મારી ગફલત આવી કહેવાય; મેં કેટલાકને દયાભાવથી તેઓ કાલે સુધરશે

એ બુદ્ધિથી મેં તેમને પોતાના ગણ્યા, ને તે પણ તપાસ કરીને. પણ નીચ તુકમ તે પ્રસંગે જણાય. કેટલીક વાત મેં મારા મિત્રોને કહેલી. તે મિત્રોએ કોઇને અણસમજથી, કોઇએ એ રીતે મઝા જોવાને જાહેર કરેલી. ખરેખર મારા જેવા કુલીન, સાચા, ગૃહસ્થાઇ પાળનારા, નીતિમાન થોડાક જ છે, ને એ અંતર પ્રતીતિએ હું સંતોષથી મરીશ.

૧ જેને ભાઇ જાણી, છોકરા જાણી ખવાડી ભણાવેલા તેઓ નિંદા કરતા થયા.

૨ જેઓના સ્વાર્થ ન સધાયા તેઓએ, કેટલાકે ગેરસમજુતીથી, કેટલાક તે લોકના ભમાવ્યાથી, કેટલાક પોતે દુઃખમાં આવ્યા છતાં ખોટા તર્કથી કે તે ફલાણાએ જ કીધું તે મારા દુશ્મન થયેલા.

૩ નાતના લોક ઉપર હું કંઇ જ દોષ મુકતો નથી. તેઓનાં વખાણ કરૂં છું. દોષ સંબંધીઓનો ને મિત્રોનો જ કાઢું છું.

એઓની નિંદાનો જવાબ દેવો, કીધેલા ઉપકાર કહી દેખાડવા, એ મારૂં ઉંચાપણું નથી; જેને મેં ઉપકાર કરેલા, જે મારા મિત્ર કહેવાયા તેઓ વિષે હું નઠારૂં બોલું જ કેમ? ભલે તે કુલિનતા છોડી નિંદા કરો. દુનિયામાં સાચવટ શું જણાય?

દુશ્મનની નિંદાથી બળવાનું ને ખરી વાત દુનિયાને કહેવાય નહિ તેથી બળવાનું, પણ એ ઠેકાણે ધીરજ મોંઘી વસ્તુ છે. પશ્ચાત્તાપ થાય તેવું મેં કર્યું નથી. શત્રુનું ભુંડું ઇચ્છયું નથી એ સંતોષ, અને શત્રુ ઘાવ કરવા આવે છે ને હું સામો નથી થતો તોપણ તે ફાવતા નથી, એ નસીબે હું પ્રસન્ન રહું છું.

૧૮૬૮ જાનેવારી ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, તાવથી ઘણો જ હેરાન થતો.

ફેબરવારી ૧૯ મીએ મુંબઇ ગયો ને ૨૩ મીએ પાછો સુરત આવ્યો, મેની બીજીએ મુંબઇ ગયો ને ૨૨ મીએ પાછો આવ્યો. નાનાભાઇને ત્યાં નર્મકવિતાના ૧૧૮૦ રૂપીઆ આવેલા; ૧૫૦) નકલ ઘેર આણી. મથુરાદાસ લવજીએ ગુજરાતીઓની સ્થિતિના નિબંધની છપાઇના રૂ. ૧૦૦) આપ્યા.

મેની ૨૯ મીએ નર્મકવિતા પુ૦ ૨ અં. ૧ લો પ્રસિદ્ધ કીધો.

આગસ્ટ ૨૨ મી—સ્ત્રીકેળવણીનો નિબંધ ઇનામને લાયક ન ઠર્યો.

આગસ્ટની ૧૧ મીએ નર્મકોશ પૂરો કર્યો. ૧૯૨૪ શ્રાવણ વદ ૮ ભોમે.

નવેંબર ૨૧—૧૯૨૫ માગસર શુદ ૭—નાતમાં પાછો દાખલ થયો.

ડીસેંબર ૧૩—મંછુને ત્યાં જમી આવ્યો—નાતનો ટંટો પતાવ્યો. નાતબાર મુકાયેલો તે ૧૮૬૬ ના આગસ્ટની ૧૯ મીએ.

સને ૧૮૬૭ થી ૧૮૬૮

તરંગ–૧૨, ૧૪	સ્થિતિ–૧૨, ૧૩, ૧૪
પરમાર આલમભાઈ–૧૩	મિ૦ હોપ–૧૩
મથુરાદાસ લવજી–૧૫	જ્ઞાતિ–૧૩, ૧૫

૧૮૬૬–૬૭–૬૮ એ ત્રણ વર્ષમાં ઉપાધિ નાણાંનો દેવું વાળવાનો, નવું કરવાનો, ચોપડી છપાવવા સંબંધી, ઘર ચલાવવા સંબંધી, નવું ઘર બંધાવ્યું તે સંબંધી, વ્યાધિ–શરીરે, ઉધરસનો રોગ, ગોડગુમડાં, તાવ–તાવ ઉધરસ ૭ મહીના ચાલ્યાં.

વિરામ ૨ જોઃ નર્મપત્રાવલિ*

કવિ દયારામની છબી સંબંધી પત્રો

[કવિ નર્મદાશંકરે પ્રાપ્ત કરેલી કવિ શ્રી દયારામની છબીના ફોટોગ્રાફ ઉપરથી "ગુજરાતી" પ્રેસ તરફથી પ્રકટ થયેલા "**દયારામ કાવ્યસુધા**"માં કવિ દયારામનો હાફટોન બ્લોક છાપેલો છે. દયારામના શિષ્યમંડળમાં ગણાતા કેટલાકો એ ચિત્ર સંબંધી શંકા લાવે છે. અત્રે પ્રકટ કરેલા કવિ નર્મદાશંકરના પત્રવહેવારથી તેઓની ખાત્રી થશે કે દયારામની છબી મેળવવા માટે કવિએ કરેલો પ્રયત્ન ચોક્કસ હતો અને આ છબી દયારામનું આબેહુબ પ્રતિબિંબ છે. **સંપાદક.**]

પરમ સ્નેહી ભાઈ ધનસુખરામ–ઓચ્છવરામ—મુ૦ વડોદરે.

સુંબઈથી લા૦ નર્મદાશંકરના નમસ્કાર. તમારો પ્રેમપત્ર વાંચી ઘણો પ્રસંન થયો છું. તમે દયારામભાઈની છબી મોકલી તેને સારૂં તમારો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થયો છે. જે જે ચોપડીઓ તમે મંગાવી છે તે વિષે જણાવું કે તે ચોપડિયો ઘણાં વર્ષ ઉપર છપાઈ છે–હાલ મળતી નથી–જોવામાં પણ આવતી નથી. માટે જે નથી તે કંઈ મોકલાઈ શકાતી નથી તો પણ ખંતથી ખોળમાં રહી જેમ જેમ મળતી જશે તેમ તેમ મોકલાવતો જઈશ. અહીંના કાએચ વગેરે લોકો જેઓએ દયારામભાઈને સારી પેઠે જોયલા ને તેમની પાસ રહેલા તેઓ કહે છે કે એ છબી દયારામભાઈની નથી. એ તો રણછોડના જેવી લાગે છે–ચહેરામાં. મેં પણ

---

*આ વિરામમાં કવિ નર્મદાશંકરના લખેલા કેટલાંક પત્રો છાપેલા છે, પત્રવહેવારની રીત કેવી હતી તે જાણવાને અગત્યનું ધારી છાપ્યા છે. આમાં ઘણું, સ. ૧૮૭૦ સુધીનો સંગ્રહ છે. સંપાદક.

એ છબીમાં જોતાં વારને રણુછોડભાઈની છાયા જોઈ. તમારી રણુછોડભાઈ વગેરેની ખાતરી છે કે એ જ છબી દયારામભાઈની છે. હશે ઉભય પક્ષને લીધે તમારી મોકલેલી છબી દયારામભાઈની જ છે એમ મારાથી કહેવાઈ શકાતું નથી. અહીંના મિત્રોએ રણુછોડભાઈને જોયલા તેઓએ તો જોતાં વારને કહ્યું કે એ તો રણુછોડની તસવીર છે.

હવે મારી ઇચ્છા એવી છે કે રતન સોનારણની પાસે જે છબી છે ને જેને તમે ખોટી ને ખરાબ કહો છો તે જ છબી, જેવી તમે જોઈ હોય તેવી જ મને તાકીદે મોકલી દો તો સારું.

અહીંના લોકોનાં વર્ણન પ્રમાણે સવિતાનારાયણે સોનારણ પાસે જોયલી તસવીર મળતી આવે છે, માટે જેમ એક સુંદર છબી મોકલવાની આપે તસદી લીધી તેમ પેલી બીજી તસબીર જેવી તમે જોઈ હોય તેવી કૃપા કરી તાકીદે મોકલવી. તમે અત્રે પધારવાના છો એ સાંભળી હું ઘણો ખુશી થયો છું કે તમ સરખા સ્વન્યાતી ગુણિજન સાથે મૈત્રિ બંધાય. તમે અત્રે આવશો ત્યારે હું મારા પેલા મિત્રો પાસે તેડી જઈશ અને પછી તમારી મરજી હોય તો તેઓના વર્ણન પ્રમાણે બીજી તસવીર લેજો. મારો વિચાર એમ કે ત્રણ તસવીર ઉપરથી એક નવી તસવીર ઉપજાવવી કે જેને સહુ લોકો કબુલ કરે. તમને ચોપડી મોકલતાં વાર લાગવાથી તમે મારે વિષે કંઈ જુદો જ વિચાર લાવી સોનારણવાળી તસવીર મોકલાવતાં વિચારમાં પડશો એમ હું ધારતો નથી. આટલો ઉપકાર કર્યો છે તેમાં પેલી તસવીર તાકીદે મોકલીને ઉમેરો કરશો એવી આશા છે.

તમને વડોદરે સરનામું કરવું તે શી રીતે તે લખી મોકલજો ને મારું તમે આ રીતે કરજો નર્મદાશંકર લાલશંકરને મુંબઈ મધ્યે કુંભાર ટુકડામાં લુહાણાની વાડીની પાસે નંબર ૯૧ વાળા ઘરમાં પહોંચે. કામકાજ લખવાં.

લા૦ તમારો દર્શનાભિલાષી.

તા૦ ૧૮ એપરેલ ૧૮૬૫.

ભાઈ ધનસુખરામજી–મુ૦ વડોદરું.

આ પત્રનો ઉત્તર આવેથી છબી તાબડતોબ મોકલાવી દઈશ. તામસ, અધીરાઈ અને આકળાપણું દર્શાવતો છટાથી વાંકામાં લખેલો આપનો પત્ર વાંચી મને સારી પેઠે હસવું આવ્યું છે. મને તમારી છટાથી લખતાં આવડે છે ખરું પણ તમે મારા ઉપર ઉપકાર કીધોછ. (છબીના બદલામાં

અધીરાઇથી ચોપડીયો માગીછ એટલે ઉપકાર કહેવો તો ન જોઇયે,) તેથી હું તમારી છટાથી લખવું દુરૂસ્ત ધારતો નથી. તમારી મેહેનતના બદલામાં મેં રૂપીઆ આપવાનું કહેવડાવ્યું હતું પણ તેની તમે ના પાડી હતી. માત્ર મૈત્રિની નિશાનીમાં તમેં મહેનત લીધી એમ હું જાણતો હતો. પરંતુ જ્યારે તમે ચોપડીના બદલામાં છબી આપો છો ત્યારે તે મૈત્રિની નિશાની ન કહેવાય. તમે મારે વિષે ખોટો વિચાર લઇ જાઓ છો અને જેવા આપ છો તેવો મને ધારો છો તેમાં તમે મોટી ભૂલ કરો છો એ જોઇ હું ઘણો દલગીર થાઉં છું. મેં તમને ચોપડીઓ મોકલવાની ના નથી કહી. ખાંતથી ખોળ કરી મોકલતો જઇશ, એમ લખવા છતાં તમને ખોટું લાગ્યું તો હવે ભાઇ સાહેબજીને વિનંતિ કરુંછ કે મારાં માણસોથી તમારું દીલ દુખાયું તો કોઇ પણ રીતે તેના બદલામાં મને હજી વધારે શિક્ષા કરી ક્ષમા કરો તેમ છો? કહો તો તનથી માફ માગું એટલે નાક લીસોટી તાણી જાઉં, કહો તો મનથી માફ માગું એટલે તમારી સાથે કામ પાડ્યાથી જે પશ્ચાત્તાપ મને તમારા કાગળથી થયો છે તેને વધારે દહાડા ચલાવ્યાં કરું. અને કહો તો ધનથી માફ માગું, એટલે મારા ગજા પ્રમાણે તુળસી પત્ર અર્પી સાહેબને રીઝવું. 'છબી મોકલજો કે દરસણથી આપનું સ્મરણ રેહે' એમ તમો લખો છો તેમ હું પણ તમને લખું છ કે હું તમારી ખુબીના કાગળો જોઇ જોઇ તમારા ક્રોધરૂપી વિછુ સાપના ડંસથી આકળવિકળ થઇ જઇ પશ્ચાત્તાપ કર્યાં કરી તમારું સ્મરણ રાખ્યાં કરીશ. હું મારા માણસોનો પક્ષ નથી કરતો. કર્યો હોત અને મારા મનમાં કપટ હોત તો હું તમારી સાથે કાગળથી પ્રસંગ કરી ચોપડી મોકલવાની વાત લખત નહીં. હવે ગઇ ગુજરી વાતનું લંબાણ કરવું ન જોઇયે, તો પણ કોઇ બીજા સદ્‌ગૃહસ્થો તમારા હમારા કાગળો વાંચે તેઓને ઉભય પક્ષ સમજાવવામાં આવે માટે લખું છું કે તમને જે વેળા ડભોઇ જવાનું કહ્યું તે વેળા તમે એવું નહોતું કહ્યું કે ચોપડી મંગાવી આપો તો જ હું તમારી સાથે આવું. એમ ન કહ્યું એ તમારી મોટી ભલાઇ અને મૈત્રિ. છબી પાડયા પછી આગ્રહ ધર્યો કે મંગાવી આપો તો જ લઇ જાઓ ને હું કેવો માણસ છઉં એ વિષે સારી પેઠે ચોકસી કરી નાચારીથી છબી આપી અને પછી પાછા હમણાં મારા કાગળથી નારાજી થઇ જઇ છબી પાછી મંગાવી લો છો એ પણ તમારી ભલાઇ અને મૈત્રિ. તમને સોનારણવાળી તસવીર પસંદ ન પડેથી અને તેવી તસવીર મુંબઇ સરખા શહેરમાં તમારી યશસ્વિ કસમને બટ્ટો લાગશે એમ સમજી તમે તે તસવીર રદ કરી. તમને યશ મળે તેવી બીજી ઉતારી. મેં મારા માણસને સોનારણવાળી જ ઉતારવાનું કહ્યું હતું પણ તેઓએ તમે અપ્રસંન ન થાઓ માટે અને તમારા કહેવા

પર ભરોસો રાખીને તમે જે કીધું તે કરવા દીધું. રંગદાર અને ખુશમિજાજની તસવીર કરતાં મને સાદી અને ઉદાસી તસવીર વધારે ગમે છે ને ગમે તેવી તે તસવીર નહારી હતી તો પણ મને તેની ઇચ્છા હતી. તે ઉપરાંત તમે રણછોડની સંમતીથી નવી બનાવી મોકલી એ તમારો મોટો ઉપકાર. ને એ ઉપકાર જાણનાર તમારા દિલમાં અપકારી જણાયો એ જોઇ મને કૌતુક સરખું ભાસે છે. જેવી ધીરજ તમે ડભોઇ જતાં પહેલાં રાખી હતી તેવી તમે પછવાડેથી રાખી શક્યા નહીં, એવે પ્રસંગે મારાં માણુસો જેઓ એમ સમજેલાં કે નર્મદાશંકર આખા મુંબઇની ચોપડીઓ વિષે જાણે છે તે ગમે તેમ કરીને ખોળ કહાડી વેહેલી મોડી મોકલાવશે જ. એવા વિચારથી તેઓએ તમને નક્કી મોકલાવીશું એમ કહ્યું. તમે પાછળથી અધીરા થયા અને હું તમારો હિતેચ્છુ તે તમે મારે વિષે વગર પ્રસંગે ખોટા વિચાર કીધા એને વિષે તમે તમારા દિલને એકાંતમાં જ સમજાવજો. મારાં માણુસો રે હું તરતની તરત ચોપડી ન મોકલી શકયો તેટલા ઉપરથી તેઓને વિષે ને મારે વિષે ખોટા વિચાર કરો છો એમાં અમને તો અમારો દોષ કંઇ જણાતો નથી. કારણ કે ચોપડીઓ મોકલવાની ના નથી કહી. 'ચાનક રાખી ખોળ કરી મોકલતો જઇશ' એમ લખ્યા છતાં તમે આકળા પડી જાઓ છો અને મૈત્રિના અંકુરને ક્રોધમાં ચાંપી નાંખો છો. કોઇ એક માણસે બીજાને કહ્યું કે હું તમને અગિયાર વાગે મળીશ ને પછી કેટલીક અડચણને લીધે તેનાથી બાર વાગે મળાય અને જેને સારૂ પેહેલો માણસ અધોક્રથી મરી ગયેથી, બીજાને ન મળી શકે ને તેથી તે બીજો કોપાયમાન થાય તો તેમાં ને બીજા માણસનું ભલામણપણું ને સાચી મૈત્રિ (?) અને પ્હેલા માણસનું ખોટાપણું અને ખોટી મૈત્રિ ખરી (?). છબી મોકલવાને કંઇ જ વાર નથી પણ તમારા જેવો હું આકળો ગણાઉં માટે આ પત્રનો ઉત્તર આવતાં સુધી વાર લગાડું છઉં. આ પત્રના ઉત્તરની સાથે નીચલા પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ લખી મોકલશો. લોકો કહે છે કે દૂર પડેલા ને ન દીઠેલા એવા પરદેશીની સુજનતાની પરીક્ષા કરવામાં વડોદરાનાં બૈરાં તહાંના પુરુષો કરતાં વધારે ચતુર છે તે વાત ખરી છે? મનમાં મેલ રાખ્યા ના કરતાં તડ ને ભડ કહી દેવું એ મોટી નીતિ છે. સોનારણવાળી પેનસીલની જ છાયાવાળી છબી મોકલવાને મેં તમને લખ્યું હતું તે વિષે આપ ક્રોધમાં કંઇ જ લખતા નથી. એ જે તમારી કાગળ લખવાની ચાતુરી તે શિખવામાં હવેથી હું તમને ગુરુ ગણીશ. હું જ લખું છ કે હવે તમે તે મોકલવાની ખટપટમાં પડશો જ નહીં. તમારો મેરૂ જેટલો ઉપકાર હું અળસિયાંથી કેમ ઝીલાય! આ ઉભરો

ગમે તેવો પણ શુદ્ધ અંતઃકરણનો છે; માટે ક્ષમા ધારણ કરી પાછો પ્રીતિનો ઉમળકો લાવશો એજ વિનતી.

નર્મદાશંકર લાલશંકર.

તા૦ ૧૯ એપરેલ ૧૮૬૫

ભાઈ ધનસુખરામ—મુ૦ વડોદરું.

તમને કાગળ બીડયા પછી જે માણસોને મેં તમારી ચોપડીઓની ખોળ કરવાને કહ્યું હતું તેમાંના એક જણે આવીને કહ્યું કે "જે પારસીએ તે ચોપડીઓ મરેઠી ઉપરથી ગુજરાતીમાં કરી છપાવેલી છે તે તો તમારો ફલાણો સ્નેહી છે. તેણે તમને સલામ કહેવડાવી છે ને કહ્યું છે કે એ સાતમાંની હોડ વિદ્યાવાળીની એક જ પ્રત તેની પાસે છે ને બીજી તો નથી. એ બધી ૨૨ રૂપીએ વેચાતી હતી. તમને ઘણી જ જરૂર છે તો હું જેમ બનશે તેમ તમને પેદા કરી આપીશ." ભાઈ સાહેબ! હવે જોતા જાઓ. જેણે છપાવી છે તેની જ પાસે નથી તો એકદમ કેમ મળી આવે? એ તો ખુણાઓમાંથી ખોળવાની છે–દુકાનોમાંથી ખરીદ કરવાની નથી. પણ ધીરજથી સહુ મળી આવે છે. એજ શખસ થોડે દહાડે મને તે ચોપડીઓ પેદા કરી આપશે જ; એ સ્હેજ જાણવા સારૂ લખ્યું છે–વારુ તમારે નિમિત્તે મારું તો કામ થશે. કેમ કે મ્હારે ઘેર જેટલાં ગુજરાતી પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે તેટલો આખા ગુજરાતમાં કોઇ ઠેકાણે નથી. એ સાત ચોપડીઓની જાણ તમારાથી જ થઇ, તે હવે મારા સંગ્રહમાં રહેશે. મારા અસંખ્યાત ઓળખીતામાં મારે વિષે વગર કારણ ખોટો વિચાર આણનાર એક આપની જ અધીરાઈ હોય.

નર્મદાશંકરના નમસ્કાર

ભાઇ ધનસુખરામજી—મુકામ–વડોદરું.

મુંબઇથી લા૦ નર્મદાશંકરના નમસ્કાર. તમારો વદ ૧૧ નો લખેલો આ જ વૈશાખ સુદ ૩ જે આવ્યો તે વાંચ્યો છે. સેવક માગી લેઉ ને હવે બીજા પંદર દહાડાની છબી મોકલવાની મહેતલ આપશો કે વારૂ એટલામાં જો ચોપડીઓ મળી જાય તો મોકલાવી દઉં. તમે એમ ન જાણશો કે છબી મોકલવાની આનાકાની કરે છે–મારી પાસ રહી કે તમારી પાસ રહી તો શું? તમારું ઘર તે પણ હાટકેશ્વરનું જ છે. ને મારી ઇચ્છા દયારામનાં દર્શન કરવાની હતી તે તમે પૂર્ણ કીધી. તમારી અધીરાઇથી હું તમ ગુણીજન પાસ આનતો અટકી પડ્યો છઉં માટે જ મારે

ગયા ત્યહાં શાસ્ત્રીજી પાસે તે શુદ્ધ કરાવ્યા. એમ '૫૯ સુધી નર્મદનો કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ચાલ્યો.

૧૮૫૯ માં મુંબઇમાં દલપતનર્મદનો કાવ્યઝઘડો જામ્યો, ને નવલરામ

એ ખર્ચસંકોચના સંકલ્પને કવિએ સૂરતમાં યે વ્યવહારૂ સ્વરૂપ આપી શક્યા નહીં, 'ગજા પ્રમાણે ખર્ચ' એ કવિની પ્રકૃતિમાં ન હતું. અવિચારી ખર્ચ સૂરતીપ્રકૃતિમાં છે, ને કવિની એ સૂરતી પ્રકૃતિ હતી. નર્મકોશની છપામણીનું દેવું ઉભું હતું ત્હોય સરસ્વતીમન્દિર બન્ધાવવાના કવિને કોડ થયા. એ ખરાબ છન્દ ન હતો, પણ ગમ ઉપરાન્તનો અભિલાષ હતો. પણ Circumspection–ચોમેર નિરખીને ચાલે તો કવિ સાહસવીર શાના? પરિણામે મુંબઇમાંના જેવા જ દોહ્યલા દિવસો નર્મદને સુરતમાં યે રહ્યા. ધનશોધતા નર્મદે નાટકો લખ્યાં. પણ લક્ષ્મી અવળચંડી છે, શોધવા ગયે આઘી ભાગે છે. નાટકોએ ૧૩૦૦ રૂપિયા નર્મદને આપ્યા. સરકારી કેળવણી ખાતાએ પણ સહાય કીધી, પુસ્તકો ખરીદ્યાં, ભાષાન્તરકામ સોંપ્યું. દેશી રાજ્યોએ ભાષાન્તર છપાવ્યું. પણ એમ થાળીક રૂપાધૂળે વહેતી નીક કાંઇ પૂરાય? નર્મદના સાહિત્યસંન્યાસના વ્રતે રંકતા સ્વીકારી હતી; નર્મદની સૂરતી પ્રકૃતિએ કરજને ન્હોતર્યું હતું. નર્મદભક્તોને પૂછાય કે નહીં કે નર્મદની સાહિત્યફકીરી એ નર્મદનું દુઃખ હતું કે ગૌરવ?

મુંબઇથી સૂરતવાસનો એ સ્થાનપલટો તો આખરે નર્મદનો જીવનપલટો નીવડ્યો. મુંબઇના નઘરોળવેડા દેશમાં કોઇના યે નભતાં નથી, ને નર્મદના યે ન નભ્યા. 'સૂરત આવ્યા પછી તો અમે જાણીયે છીયે કે કોઇની યે પત્ની તરફ એણે નજર કરેલી કોઇના પણ સાંભળવામાં નથી.' એમ ગાજીને નવલરામ સાક્ષી પૂરે છે, અને તે સાચી છે. નર્મદના એ માનસપલટો.

કાવત તરંગો ઉઠતા; જીવનના માર્ગ જડ્યા ન હતા.

૧૮૫૮ ના એપ્રિલથી નર્મકવિતાના અંકો છપાવાનું શરૂ થયું. 'પ્રથમ ત્રણ અંક પ્રકટ થયા.' ૫૯ માં ૪–૫–૬–૭ અંકો બહાર પડ્યા. પાંચમો ને છઠ્ઠો અંક વૈધવ્યચિત્રોથી ભરેલા હતા. એ વૈધવ્યચિત્રોએ દેશમાં હોહા કરી મૂકી.

'૬૨માં સાતે વર્ષનો કાવ્યસંગ્રહ છપાયો, ને ૬૩માં વજેસંગ ને
ાની વાર્તાથી સામળનો વાર્તારસ નર્મદે પાછો ગુજરાતને પાયો.

'૬૪માં હિન્દુઓની પડતીના ઉછળતા, રોળભરેલા રોળા પ્રગટ કર્યા.
વિતાને કવિ ક્યહારેક 'સુધારાનું બાઇબલ' કહેતા.

'૬૬માં નાયિકાવિષયપ્રવેશથી કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રન્થોની પરિસમાપ્તિ કીધી.

એ અરસામાં જ કવિના ગદ્યલેખોનો સામટો સંગ્રહ નર્મગદ્ય નામથી
દ્ધ થયો. ૧૮૫૧માં મંડળી મળવાથી થતા ફાયદા કવિએ વર્ણવ્યા હતા.
કેટલાંક જાહેર ભાષણો કીધાં હતાં. '૫૮માં "બુદ્ધિવર્ધક" માસિકનું ને
માં "ડાંડિયો" નામ ને ગુણધારી કટાક્ષપ્રધાન પાક્ષિકનું અધિપતિપણું કીધું
એ મુંબઇગરા ભાષણો, લેખો, કટાક્ષો, મજાકો, ઘુરકિયાં, ગર્જનાઓનો
સંગ્રહ તે મૂળનું નર્મગદ્ય. મહીપતરામે 'સુધારેલું' શાળોપયોગી નર્મગદ્ય
પ્રધાનતઃ મહીપતરામનું નર્મગદ્ય છે, નર્મદનું નર્મગદ્ય નથી. નર્મદનું
ર્મગદ્ય તે જૂનું નર્મગદ્ય.

એમ નર્મદના કીર્તિદેહના બે પાયારૂપ નર્મકવિતા ને નર્મગદ્ય
ર્જરગિરાને પાટલે રોપાયા. નવલરામ કહે છે કે 'સને ૧૮૫૮ થી ૧૮૬૫-૬૬
ચીનો કાળ કવિની જીંદગીમાં પૂર્ણ યશનો હતો.' અલબેલી મુંબઇ નગરીમાંની
ર્દની જાહોજલાલીનો એ દાયકો. નર્મદજીવનનો એ પૂર્વકાંડ.

એ પૂર્વકાંડની ઋતુઓ હતી કવિતાની વસન્ત ઋતુ અને ઉચ્છેદક
ધારાના અગ્રેસરપણાની ગ્રીષ્મ ઋતુ. પછી કવિ જાણે સુરતમાં ચાતુર્માસ
ઠા ને અન્તે મહાકાળનાં દર્શન પામ્યા.

નર્મદના કવિજીવનને આંબે એ વસન્ત ઋતુમાં સાખો ઉતરી. નિશામાં
પ્રેમનિરાશામાં, વૈધવ્યઝાળોના, દેશઝાળોના, ઇંગ્રેજી શૈલીના ને સંસ્કૃત
લીના, દયારામશાઇ ને સામળશાઇ, વિચારટેકરી ઉપરથી ને સાગરછોળોને
ારેથી કાવ્યરસની કવિએ વાદળીઓ વરસાવી, ને મોહિનીપુર મુંબઇ નગરીને
સતરબોળ કરી જાદુગરી મોહિની લગાડી. અલબેલું મુંબઇ શહેર નર્મદભૂરકીથી
નગની રહ્યું. ધનની પણ કવિને ત્યહાં ત્યહારે—ગજા પ્રમાણેની—છોળો ઉછળતી.
। જાહોજલાલીની ઉજમાળી તિથિઓમાં પણ કવિને બે કડવા ઘૂંટડા પીવા
ડ્યા હતા, જે પછીના જીવનપલટાના બીજરૂપ નીવડ્યા. એક તો એ કે
ધવાવિવાહના શાસ્ત્રાર્થે જતાં કવિના સુધારાના સાથીઓ સૌ કરમાયેલાં
ાંદડાં જેવા ખરી પડ્યા, બાવા કિસનદાસ સંગાથે કવિને એકલપંડે જવું

ઓ કાગળ લખવો પડ્યો હતો, પણ નીતિ એ છે કે એક જો જોરથી
ાલે તો બીજાએ પણ બોલવું કે જેથી બંને ધીમા પડી જાય ને તેમ
ાને વખત આવે છે. મને એટલી તો ચટપટી છે કે કહારે ચોપડીઓ મળે
હું વડોદરે આવું-તમને નમસ્કાર કરું-ને તમારાં ચરણ આગળ ચોપડીઓ
તસવીર ધરું.

એ પંદર દહાડામાં જો કોઇ ઓળખીતું માણુસ અહીંથી વડોદરે
જતું જણાશે ને તે તમને ઠાવકી રીતે પોહોંચે તેવું હશે તો છબી તો
હું તેનીજ સાથે મોકલી દઇશ. ધનસુખરામભાઈ! છબી ધીરવા સરખો
પણ હું નહીં? મારી ઇચ્છા ગઇ ગુજરી વિસરી વિસરાવી પરસ્પર પ્રેમ
બાંધવાની છે, પછી તો આપની મરજી.

લી૦ **દર્શનાભિલાષી નર્મદાશંકરના નમસ્કાર.**

નર્મકોશ સંબંધી પત્રો

[કવિ નર્મદાશંકરે "નર્મકોશ" સંબંધમાં કેટલા પ્રયાસો કર્યા હતા
તેનું કંઇક દિગ્દર્શન નીચેના પત્રવ્યવહારથી વાચકને થશે એવી આશા છે.

સંપાદક]

સુરત, તા૦ ૧૮ જુન સને ૧૮૬૮

પ્રિય ભાઈ ગણપતરામ,

જ્યારે હું મુંબઈ હતો ત્યારે તમારું પત્ર આવેલું તેથી ઉત્તરને
વિલંબ થાય છે.

તમે શ્રમ લઇ લેવાડી શબ્દ મોકલ્યા ને બીજા શબ્દને માટે પત્રમાં
તથા ચોપડીના કવર ઉપર જે સૂચના લખી છે—તેને માટે હું તમારો મોટો
ઉપકાર માનું છું. બીજા મિત્રોથી મને ઘણાક શબ્દો મળ્યા છે પણ તે
ખરા તો ક્યારે કહેવાય કે જ્યારે તમ સરખા વતનીઓના મોકલેલા શબ્દો
જોડે મળે તારે. માટે જેવો શ્રમ લીધો છે તેવો નવરાસે લ્યા કરશો,
એવી આશા રાખું છઉં.

"સૌરાષ્ટ્રદર્પણ"માં નર્મકોશ વિષે છે તે મેં વાંચ્યું છે. જ્યાંસુધી
પ્રસ્તાવના સહિત ગ્રન્થ પુરો થયો નથી ત્યાંસુધીમાં લોક ગમે તેમ
લખવામાં પોતાનું શહાણપણુ સમજે પણ એના ઉત્તર લખવાને મને
હાલ અવકાશ નથી.

તમારી મોકલેલી ચોપડીના એનવેલપની અંદર મારા ઉપરના
કાગળની સાથે એક બીજો કાગળ ગોધાનો હતો જે આની સાથે
પાછો મોકલ્યો છે.

તમારો શુભેચ્છુ નર્મદાશંકર લાલશંકર.

યુનિયન પ્રેસવાળાને નર્મકવિતાના મોટા પુસ્તકની છપાઇ હજુ પુરતી પહોંચી નથી ને તે છતાં હું કોશનું મોટું કામ જે તેજ પ્રેસમાં સારૂં ને સસ્તું થઇ શકે તેવું છે તે આપું એ મને ઠીક લાગતું નથી. બાકી તે તો તૈયાર છે, માટે મારા દિલમાં એવું છે કે હજાર રૂ. જો કોઇના આવે તો તેને આપું કે તે પણ ઉતાવળું છાપી આપે; માટે કોઇ પણ રીતે એટલી રકમ હાલ જોઇયે છૈયે. જો કાઠિયાવાડમાં એવો કોઇ નહીં મળે તો મારો વિચાર મિ૦ કર્ટીસને મળવાનો છે ને એને આમ કહેવું છે કે મારી મોટી કવિતાની સો એક પ્રત સ્કુલ લાઇબ્રેરીને માટે રાખવી તથા થોડીક નકલ કોશની પુરા થયે લેવી કરવી ને તેના બદલામાં કોશ અર્પણ કરીશ—પણ જહાં સુધી હિંદુ મળે ત્હાં સુધી અંગ્રેજને અર્પણ ન થાય તેવું ઇચ્છું છું—માટે લખવાનું કે તાકીદથી તમારી તરફથી હા નાનો જવાબ આવેથી તે ઉદ્યમ કરૂં ને અહીં ન ફાવું તો મુંબઇ જઇ ત્હાં તજવીજ કરૂં. હું તમારો જવાબ ફરી વળતાં સુધી અહીં રહીશ, કે મારે મુંબઇથી જલદી પાછું આવવું ન પડે.

તમે કોશની કિંમત માંગો છો તે મારાથી હાલ કેમ કેહેવાય? મેં તો ૨ હજાર લખ્યા છે પણ અગર નવા શબ્દો મળ્યા તો પુરવણી કરી ગ્રંથ વધારવો પડે. પાછો પુઠાનો વિચાર—મને તો લાગે છે કે બે નહીં પણ અઢીનું કામ થશે—વળી પાછલા અંકોની ઘટ છે તેથી કિંમત હું નક્કી કરી શકતો નથી.

થોડોક ગ્રંથ છપાયાથી અજમાયસ થઇ શકે માટે તમે જે સ્કુલ લાઇબ્રેરી માટે ધારો છો તે યત્ન પછી કરવાનો છે.

શ્રીમંત લોકને બુજ હોય નહીં. નામને માટે મદદ કરે. ને તે વળી ચાપાચીપથી એ શો ગજબ! પરાકાષ્ટાની મહેનતના બદલામાં હું કંઇ જ નથી ઇચ્છતો. માત્ર ગ્રંથ છપાવી પ્રગટ કરવાને ઇચ્છું છું. તે છતાં કોઇ ગુજરાતી ખરો ઉદાર નથી મળતો! પણ તેઓનો દોષ શો? હજી સમજ આવતી જાય છે, ને હું પણ જોઉંછ કે વારૂ કોઇ છે? કોઇ નહીં મળે તોપણ મારી અડચણો તો પ્રસ્તાવનામાં જાહેર થશે.

તમે ગદ્યપદ્યના 'સિલેક્શન' વિષે સૂચના કરો છો તે બહુ સારી છે ને એમ જ થવું જોઇયે. મારો વિચાર છે જ. પણ હાલમાં પદ્યમાંથી કરવાનો નથી, કેમ કે હજુ છપાઇ નીકળી નથી ને નીકળી ગયેથી તેનું સિલેક્શન કરીશ, ને ગદ્યને માટે તમે જેટલું સિલેકશન લખી મોકલશો ને છપાઇ જેટલું ઝટ ઉપડે તેટલી તજવીજ કરી આપશો તો તાબડતોબ તે ચોપડી છપાવી દઇશ. આ કાગળની મતલબ સમજી લઇ ફાડી નાખવો દુરસ્ત છે એમ હું સમજું છઉં.

ખરેખર હું દલગીર છઉં. મારે તમારે એકાંત થઇ નથી, એટલે તમને મારા સ્વભાવાદિ વિષે ઘણું જાણ્યામાં નથી. હશે? દલગીર છઉં કે મારે માટે તમે આટલો શ્રમ લો છો. છેલ્લું લખવાનું કે જો મદદ કરનાર ધણી ચાપાચીપ કરે તો બેહેતર છે કે તમારે એ ઉદ્યોગ છોડવો. હું શ્રીમંત નથી પણ સુઘડતા ને પ્રશસ્ત મન તે શું તે સારી પેઠે સમજું છઉં, માટે મને હલકો સંકોચ રૂચવાનો નહીં. ને તમારે એમ ન સમજવું કે વચમાં પડ્યો છઉં ને કામ ન થાય તો ખોટું, અગર કદાપિ હમણાં જોગ નહીં આવે તો પછી પણ આવશે. તમારો ઉપકાર મારા ઉપર થશે, પણ મારે માટે તમારા ઉપર કોઇ પાડ ચડાવે તે મારાથી નહીં બરદાસ થાય. માટે ટેકમાં રહી કામ ચલાવવું. બહુ લંબાણ થયું છે માટે હવે બસ.

લા૦ તમારો શુભેચ્છુ નર્મદાશંકર.

સુરત, આમલીરાન તા૦ ૭ ફેબ્રુવારી ૧૮૬૯.

ભાઇ લક્ષ્મીરામ,

મહા વદ ૧નો આવ્યો તે વાંચી સંતોષ થયો છે કે મળ્યાને ઘણા માસ થયા છે તોપણ તમારી ભક્તિ મારા ઉપર તેવી જ છે. તમે મને ડિસેથી લખેલો કાગળ લખ્યો હતો પણ મારાથી ઉત્તર ન લખાયો, તેનું કારણ આ કે, તમે જાણતા જ હશો કે હું ઉધરસથી હેરાન હતો ને એ પાછી એટલી વધી ગઇ હતી કે મેં દેહકષ્ટથી તે કહાડવાનું ઠેરવ્યું હતું ને ઉદેપુર લગી જઇ આવ્યો છઉં. સુરતથી જ જો તહાં જવાનો વિચાર હત તો હું ડિસે જ આવત, પણ અમદાવાદ બહાર પડ્યા પછી મેં તેણી તરફનો રસ્તો લીધો હતો. મેં ભયાનક વિકટ પહાડ ઝાડીને રસ્તે ભીલના ગામ ને સલુંબર ને ઉદેપુર જોયાં છે. ભલું સૃષ્ટિસૌંદર્ય! એણે જ મારું વૈદું કર્યું ને હું સારો થયો. હજી એક વાર પાછું તહાં જવું ધારું છઉં પણ હાલ તો નહીં.

જેમ તમે મને કાઠિયાવાડ તરફ આવવાને લખો છો, તેમ ઘણા મિત્રોએ પણ કહ્યું છે ને ઘણાક કહે છે ને મારી પણ ઇચ્છા છે પણ કામના રોકાણથી યોગ આવતો નથી.

તમે લખો છો કે "પ્રથમ હું ડિસા તરફ ગયો, તારે તાહાંના લોકોને એવા તો કમનસીબ જોયા કે તમારા નામથી કેવળ અજાણ્યા. પણ ઇશ્વરેચ્છાથી તમારાં ત્રણે પુસ્તકનો પ્રસાર થયો છે." એ વાક્યથી મને સંતોષ છે કે તમે નવા વિચાર સંબંધી તહાંના લોકને જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી છે. ખરેખર એમ જ દરેક જુવાને કરવું જોઇયે. દેશભૂમિ એ આપણી મા છે ને આપણે તેનાં છોકરાં છૈયે. તે ને આપણે અનેક રીતે પીડાઇયે

છૈયે માટે સમજતા છોકરાઓનો ધર્મ છે કે પીડા દૂર કરવાને તેઓએ તન, મન, ધન ને ઐક્યથી શ્રમ લેવો જ.

મારાં પુસ્તકના એજંટ થવા વિષે લખ્યું તો બહુ સારૂં. પણ વાંચતાં ન આવડે તેઓને મોંઘી કિંમતનાં પુસ્તક શા કામનાં? તો પણ હું હાલ અક્કેક નકલ મોકલીશ.

'પ્રતિદિન તમારો ટેકી સ્વભાવ તથા દેશાભિમાન વધતાં જાય અને નારાયણ રૂડો બદલો આપે' એ શુભેચ્છા પાર પડો–બદલો આજ કે દેશીયો સર્વે રીતે ખરા સુખી થાય.

ઉતાવળ નથી પણ અનુકૂળતાએ નીચે લખેલાં ત્રણ કામ કરવાનો શ્રમ લેશો.

આપણા જિલ્લામાં ન વપરાતા એવા કાઠિયાવાડી શબ્દો જે તમારા સાંભળવામાં આવે તેનું અર્થ સાથે લખાણ રાખવું.

કાઠિયાવાડમાં થયલા બહારવટીયા સંબંધી વાતો (તેના વરસ સાથે) એકઠી કરવી.

આપણા દેશી રાજ્યોમાં વપરાતાં હથિયારોનાં નામ–જુદી જુદી જાતની બંદુક, જુદી જુદી જાતની તરવાર વગેરે–

શબ્દ, વાતો ને નામ જેમ જેમ મળતાં જાય તેમ તેમ મોકલ્યાં કરવાં.

મારાથી કાગળ મોડો લખાય તો પણ તમારે તમારી ફુરસદે લખ્યાં કરવો. ટીકીટો નોતી મોકલવી.

તમને યશ મળતો જાય એવું ઇચ્છિનાર નર્મદાશંકર

સુરત, તા૦ ૨ જી અકટોબર સને ૧૮૬૯.

સ્નેહી શ્રી ભાઇ ગણપતરામ,

મારી તે વળી કૃપા શી? કૃપા તો તમારી હોવી. તમારા પત્રો મારાં કાગળિયામાં સંતાઇ રહેલા તેને શોધતાં વાર લાગી હતી. મિત્ર રતિલાલના કહેવાથી મેં જાણ્યું કે દોસ્ત સુરાદઅલ્લીએ મને પત્ર લખ્યો હતો. એ પત્ર ગેરવલ્લે પડેલો અથવા મારા ઘરના માણસોથી ડાબે હાથે મુકાયલો એમ મને લાગે છે. એ ભાઇએ તમારા પત્રમાં જે પ્રેમ ઉભરાતી લીટી લખી છે તેને માટે હું તેમનો ઉપકાર માનું છું. શું લખું? કોઇ પણ રીતે આપણે ફાવી શકતા નથી; સાતમે આકાશથી સાતમે પાતાળે ધમ પડી રીબાઇયે છૈયે–ઉપરથી માર છે એટલે ઉભાં પણ થવાતું નથી. તો પછી શું? લાખોમાંથી થોડાએક માર ખાતાં ખાતાં પણ જુદે જુદે ઠેકાણે ચથીમથીને ઉભાં થવું–પ્રત્યેકે ઉભા થઇ પોતપોતાની પાસેના

બીજાઓને સહાય થઇ ટટાર કરવા—પછી સાધન સાહિત્યસામગ્રી પ્રાપ્ત કરવાના રણમાં મથવું—મથતાં જો તે પ્રાપ્ત થયાં તો વળી પછી સમોવડિઆએ સ્પર્ધા તજી ઐક્ય રાખવું—વળી પાછું મોટું યુદ્ધ કરવું ને તેમાં બહુ બહુ અપજસ જોવા—પછી અંતે આમ કે તેમ—મ્હેમોને હાંકી મેલવા એ ત્વરાથી તો ન જ બનવાનું ને મૃતક પુરુષત્વને સજીવન કરવાનું બની શકે તેમ છે. તો પણ જ્યાં ઉભાં થવાતું નથી ત્યાં બીજું શું ઇચ્છવું? જેમ તેમ ઉભાં થયલા એવામાંથી કોઇ બેસી ગયા છે—જાય છે ને કોઇ સુઇ ગયા ને—જાય છે. મારો વિચાર તો આ કે મથતાં રેહેવું, પછી સમય કરે તે ખરું—મથતાં થાકી જવાય તો થાક ઉતારવો પણ ઉતર્યો કે પાછાં ગતિમંત થવું. આ વિચારને તમે કેટલા પ્રતિકૂળ છો તે લખશો?

'લખી શકો'—'તેમ ન પણ લખાય.' ને એ વાક્ય મેં તમારેજ માટે લખ્યું હતું—ને સ્પષ્ટ કરવાને તો હમણાં હું ઇચ્છતો નથી. મૈત્રિ વિષે તમે તમારા અનુભવ તથા તર્ક ઉપર વિચાર કરતાં શું નક્કી કરવું છે? ઉત્તમ મૈત્રિ તે કઇ? એ વિષે લખી જણાવશો.

આ કાગળની પેહેલી કલમમાં હમણાંની સ્થિતિ જણાવી છે એટલે તમે જાણશો કે હાલમાં મારી તરફના ઓળખીતામાંથી કોઇ 'શેર' રાખે તેવું નથી જ. તમે લખો છો તે પ્રમાણે છેક 'પરતંત્ર' થવું પડે.

તમે "સમશેરનો" ઉતારો મોકલ્યો તે ઉપરથી મારા કોષ વિષે તમારી દાઝ છે, એમ મેં જાણ્યું છે. એ વિષય મારી જાણ પ્રમાણે આ છે—પ્રથમ ગુજરાતી અંગ્રેજી કોશ કરવો ને પછી બીજા તૈયાર કરવા એવો ડા. બ્યુલરનો વિચાર તે તેઓએ જણાવ્યો ને હાલ તેઓ પચાસ હજારની ગોઠવણ કરવાના વિચારમાં છે. ડા૦ બ્યૂલરે મારી સાથે વાત કરી છે ને મેં તેમને મારા શબ્દ આપવાની ના કહી છે. ડા૦ ને મળ્યો તેની પહેલા મેં મિ૦ પીલને મદદને સારૂ અરજી કરી હતી ને તેના જવાબમાં આવ્યું છે કે કોશ છપાયા પછી વિચાર—પણ મારા શ્રમની તેમને કદર છે એવું તેણે લેટરમાં બતાવ્યું છે. એકાએક ડા૦ બ્યૂલરનો વિચાર નિકળવો એ અને જાણો જ છો કે મહિપતરામની વર્તણુંક મારી તરફ કેવી છે તે એ બે કારણથી મિ૦ પીલે મારી ઇચ્છા પ્રમાણે ઉત્તર વાળ્યો નથી.

"આ વર્ષમાં ગોપાળજીભાઇ સાથે મારે થોડોક વધારે પ્રસંગ પડ્યો છે ને હમે સારી સારી વાતો કરી છે. એઓ ભાવનગર હોય તો મારૂં આ સંભારણું તેમને જણાવશો. મારા પડોસી કવિને તમારા લખ્યા પ્રમાણે કહ્યું છે.

ગુજરાતી ગીતિ કરી છે તે જો યથાર્થ હોય તો ઉપયોગમાં લેવી. મારૂં નામ સંક્ષેપમાં પણ લખવું અવશ્ય તો નથી.

ઠીક સકળ જનમાંહી, જેના સરખો નહીં જ કો સાચો;
ન્યાયે વર્તે તેવો, તેને શિક્ષા મરણ તણી દો છો.

વારૂ ભાઇ, ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન ગ્રંથો અથવા એમાંનાં પાનાંનો સંગ્રહ તમારી તરફ મારા જોવામાં આવે ખરો ? સૈકા સૈકામાં ભાષામાં કેટલો અંતર પડયો છે તે જાણવાનું છે ? નરસહીં મેતાની પૂર્વે કોણ કવિ થઇ ગયા છે ? આપણા કવિઓએ દેશી-ઢાળમાં પદબંધ બાંધ્યા છે તે શા ઉપરથી. પદ-ગરબી દેશીની ચાલ કોણે ક્યારે ને શા ઉપરથી કહાડી તે જાણવું જોઇએ.

બહુ લખાણ થઇ ગયું માટે હવે બસ—

નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ.

સુરત આમલીરાન, તા० ૧૪ અકટોબર સને ૧૮૬૯.

સ્નેહકૃપાર્ણવ દેસાઇ શ્રી છગનલાલ વિ. સંતોકરામ, મુ० ભાવનગર.

રાજશ્રી ભાઇ,

૧ આપનો તા० ૧૦ અકટોબરનો સ્નેહદર્શક તા० ૧૩ મીએ વાંચી ૧૦ વર્ષ ઉપર થયલા સમાગમનું સ્મરણસુખ પામ્યો છઉં ને આપ 'પત્રવ્યવહાર જારી રાખવાની ઉમેદ' રાખો છો એ ઉપરથી આશા રાખું છઉં કે આપને હું કેટલાંએક કારણોથી જાણે એકમેકને છેક જ ઓળખતા ન હોઇયે તેવી સ્થિતિમાં આવી રહ્યા હતા તે પાછા પત્રરૂપી નેત્રદ્વારાએ પરસ્પર રસ આપતા થઇશું જ०.

૨ 'આપને આપણા દેશસુધારા ઉપર ઉલટ અને પ્રીતિ છે તે વાત હરેક પ્રસંગે સાંભળી અંતઃકરણને ઘણો જ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે' એ વાક્યો આપના પત્રમાં આપે જણાવ્યાં એથી મને પણ થોડો સંતોષ નથી. કારણ કે આપ શ્રીમાન પણ દેશને અર્થે થતાં કર્મો તે સંસારમાં ઉત્તમ પરમાર્થ છે એમ અંતઃકરણથી સમજો છો-ઇતિહાસો વાંચ્યાથી જણાય છે કે સુધારાનાં કર્મો મધ્યમ વર્ગના જનોથી થયાં છે તે પછી પ્રથમ વર્ગના જનોએ મોટી સહાય કરી છે કે જેથી પેલા વિશેષ ફાવ્યા છે.

આપણામાં હજી અનુભવવિવેકે સુધારાના વિચાર ફેલાવનારા થોડા છે, ને કામો કરનારા તો વળી બહુ જ થોડા છે; અને કેટલાક શ્રીમંતો સ્વાર્થથી, મોટાઇથી ને શરમમાં પડયાથી સહાય કરનારા છે, પણ શુદ્ધ વિચારથી ને શુદ્ધ બુદ્ધિથી સહાય કરનારા બલકે નથી એમ કહું તો તે ખોટું

નથી ને આપે જે દિલ દાઝથી મને પત્ર લખ્યો છે, તે જોતાં આપ શ્રીમાન વર્ગમાં સુધારાને શુદ્ધ બુદ્ધિથી સહાય કરનારાઓમાં પ્રથમ ને પ્રથમ માનને યોગ્ય થાઓ ખરા.

૩ રા. ગોપાળજી સુરભાઇ સાથે મારે કોશ સંબંધી પત્રવ્યવહાર ચાલેલો તે સમયે મારો વિચાર માત્ર ત થી હ લગીના શબ્દોને માટે ૩૦૦ પ્રત છપાવવાનો હતો ને તેને વાસ્તે બે અઢિ હજારની છપાઇ થશે એટલી અટકળ બાંધી હતી. ગયા અપરેલ માસથી મારો વિચાર છપાયલો ભાગ રદ કરી નવેસરથી અ થી તે હ સુધી ફરીથી શુદ્ધ કરી નવા શબ્દો વધારી છપાવવાનો ને હજાર પ્રત કહાડવાનો થયો છે. ડાઇરેક્ટર પાસે પંદર હજારની મદદ (૫૦૦ નકલ ૩૦ ને ભાવે આપવાની સરતે) માંગી હતી. એક વર્ષમાં છાપી બહાર કહાડવાનો કુલ ખરચ (કાગળ, છપામણી, કપડાંના પુઠાં વગેરે) સુરત ઐરિશ મિશનના એસ્ટિમેટ ઉપરથી ૭ હજાર રૂ. થાય છે. દર પ્રતના રૂ. ૨૦) ભાવ રાખતાં ૩૦૦ પ્રતે રૂ. ૬૦૦૦ પુરા થાય. બીજા છાપખાનાનો એસ્ટિમેટ ૫૦૦-૭૦૦ ઓછો પણ થાય ખરો.

૪ 'મારી જાતથી જેટલી મદદ થઇ શકે તેટલી કરી આપે લીધેલા પ્રયાસનાં ફળ સહુ ચાખે એ હેતુથી' આપ મને ખરચનો આંકડો પુછો છો તો પછી કોશને બહાર પાડતાં શી વાર છે?

૫ એટલી રકમનો આશ્રય મળવાનું આપની તરફથી બનેથી એ આશ્રયના બદલામાં સર્વ ગુજરાતી તરફથી ને મારી તરફથી મારે જે ઉપકાર માનવાને થશે તેના પ્રકાર સંબંધી હું આપને જણાવીશ.

આપના શુદ્ધ સ્નેહનો અભિલાષ રાખનાર
નર્મદાશંકર લાલશંકર

નર્મકોશની છપામણી વિશે ખટપટ

સુરત આમલીરાન, તા૦ ૨૪ અક્ટોબર ૧૮૬૯.

રાજશ્રી દેશાઇશ્રી છગનલાલ વિ. સંતોકરાય–મુ૦ ભાવનગર.

સ્નેહીશ્રી ભાઇ,

આપના તા૦ ૨૧ મીના પત્રના ઉત્તરમાં ઉપકાર માનવાં સંબંધી વિશેષ વિવેક કરવો મૂકી દઇ નીચે પ્રમાણે લખું છઉં.

આપને ઉત્તર લખ્યા પછી અમદાવાદના યુનાઇટેડ કંપનીના છાપખાનાના મેનેજર મારી પાસે આવ્યા હતા. તેણે મારા કોશ સંબંધી એસ્ટિમેટ (૧૦૦૦ નકલનો ખર્ચ, કંપોજ તથા સારા કાગળ ઉપર છપામણીનો) રૂ. ૩૫૦૦) તથા રૂ. ૧૦૦૦) કપડાંના પુઠાંનો મળીને રૂ. ૪૫૦૦)નો આપ્યો

છે ને પાંચ મહિનામાં (હું જો અમદાવાદ રહું તો) છાપી આપવાનું કહ્યું છે. તેમ મુંબઇથી પણ હવે કાગળો આવે છે–એ સ્હેજ જણાવું છઉં.

કોશ સરખા પુસ્તકને આશ્રય આપનારને માન છે તેમ જે છાપખાનામાં છપાય તેને પણ માન છે. ચાર પાંચ હજારનો વિષય મને ભારે પડે તેમ નથી ને કોશ છપાએથી તેટલો તર્ત આવી શકશે એવી મને ખાતરી પણ છે; તો પણ કેટલાંએક કારણ જે પ્રસ્તાવનામાં લખવામાં આવશે તેથી અને મોટાં પુસ્તકની સાથે કોઇ મોટાનું નામ જોડાય ને તે તેવાજ પ્રકારનો જોઇયે એવી મારી ઇચ્છા, તેથી હું કોઇ તેવાને શોધતો હતો.

ઇશ્વરેચ્છાથી આપ સાનુકૂળ થાઓ છો ને નંગને કુંદનથી શોભાવો છો તો મારો આત્મા પ્રસન્ન થવોજ જોઇયે–વિશેષે આ રીતે કે નાગર ગ્રંથકર્તા, નાગરનો આશ્રય ને નાગરનું છાપખાનું.

સુખે જ્ઞાનચંદ્રોદયમાં છાપો. પ્રુફ સંબંધી અડચણને માટે હું આમ વિચાર રાખું છઉં–જો છાપખાનામાં વિશેષે કોશનું જ કામ ધમધોકારે ચાલે તેવું હોય તો હું મારું એક માણસ પ્રુફ તપાસવાને માટે ભાવનગર રાખું ને વચમાં વચમાં હું આવતો રહું; જો ધીમે ચાલે તેવું હોય તો પોસ્ટની મારફતે હું પ્રુફ તપાસી મોકલ્યાં કરૂં. ધીમે ચાલે તો પણ ઘણું તો એક વર્ષ એટલામાં છપાઇ રહેવો જોઇયે; જો છએક મહિનામાં છપાય તેહેવું હોય ને મારૂં અથવા મારા માણસનું ભાવનગર રહેવું થાય તો એક બીજો લાભ થાય કે–કોશમાં ન આવેલા એવા (કાઠિયાવાડના) બિજા શબ્દો પણ તેમાં ઉમેરાય.

જ્ઞાનચંદ્રોદયનો એસ્ટિમેટ મારા ધારવા પ્રમાણે અમદાવાદનો જોતાં ઘણામાં ઘણો રૂ. ૪૦૦૦)નો થશે ને એટલા અવેજનો આશ્રય આપ મને આપશો, પણ એ સંબંધી હું જાણવાને ઇચ્છું છઉં કે પુસ્તકની પ્રતો ખરીદ કરી આપ અવેજ વાળી લેશો કે મારેજ વેચાણનાં નાણામાંથી તે વાળવો કે શી રીતે?

દિવાળી કરીને મારે મુંબઇ જવું છે, માટે હવે દશબાર દિવસમાં તમારી તરફનો નક્કી ને ખુલાસાનો વિચાર મારા જાણવામાં આવે તેમ કરવાની આપ ખંત રાખશો; તેમ અગર આપને ત્યાં છાપવાનું ઠરે તો કી દાહાડેથી આરંભ થશે તે પણ જણાવશો–એ જ વિનંતિ.

મૈત્રિ–સ્નેહ–પ્રેમનાં ઐક્ય યશ સુખની હોંસ રાખનાર
નર્મદાશંકર લાલશંકર.

સરનામું.

રાજમાન્ય રાજશ્રી દેશાઇ છગનલાલ વિ. સંતોકરાયને
આ પત્ર ભાવનગર પહોંચે.

ગુજરાતી કવિતા વિશે અભિમાન

સુરત આમલીરાન, તા૦ ૧૬ નવેમ્બર ૧૮૬૯

પરમ સ્નેહી ભાઇ ગોપાળજી,

તમારો તારીખ ૩ જીનો પત્ર આવ્યો તે વેળા હું સુરતમાં નહીં. તેમ પછી દીવાળીના દહાડા ને મિત્રોની ભેટ, તેમ વળી કેટલુંક ઘર સંબંધી જરૂરનું કામ, એ કારણોથી ઉત્તર મોડો લખાય છે. તમે પત્ર લખવો આરંભ્યો એથી હું ઉપકાર માનું છઉં અને 'સાધનની કોતાઇ વિગેરે કારણસર ફુવડપણું જણાય તો તેને સારૂ દરગુજર થશે' એ રીતનો વિવેક બતાવ્યો તેને સારૂ મારે પણ વિવેકમાં દલગીરી બતાવવી જોઇયે.

જો કે પૂર્વે ગુજરાતીયો કવિતા વાંચવાનો ને વિશેષ સાંભળવાનો શોખ રાખતા, તો પણ તેઓને કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી જરાએ જાણ નહોતી. જેઓ કવિમાં ખપવાની ને શાસ્ત્ર જાણવાની ઇચ્છા રાખતા તેઓ હિંદીમાં કવિતા કરતા ને સુંદર શૃંગાર, રસિકપ્રિયા, કવિતાપ્રિયા આદિ ગ્રંથો વાંચતા–અર્થાત્ હાલના જેટલી પણ લોકમાં કવિતા સંબંધી ચર્ચા નહોતી. જ્યારે આપણા કવિયો હિંદી કવિયોની પેઠે રાગ છોડી છંદ નિયમે તથા અર્થજ્ઞાને ફક્કડ રીતે વાંચતા થશે, તારે હું જાણું છઉં કે હિંદી કવિતાના શોખીલાઓ આપણી કવિતાને તુચ્છ ન ગણતા પોતાનાથી કંઇક જ ઓછી ગણશે–ને એમ થાય તેને માટે આપણે કવિતા બોલવાની છટા અભ્યાસથી આણવી જોઇયે ને હિંદી કવિયો સાથે અર્થરસાલંકાર સંબધી ચર્ચા કરી આપણી કવિતામાં પણ રહેલી ખુબી તેઓને દેખાડવી જોઇયે.

કૃષ્ણાકુમારી નાટક વિશે ખુલાસો

કૃષ્ણાકુમારીનો પ્રસંગ મેં ટૉડ ઉપરથી યથાર્થ લખ્યો છે ને તમારો કાગળ આવ્યા પછી ફરીથી જોઇ નક્કી કરયું છે. વિલસનની હિંદુસ્તાનની તવારીખમાં પણ તેમજ છે. જેની ભીમસિંગ સાથે સગાઇ થયેલી તેની સાથે માનસિંગથી પરણાય નહીં એમ તેઓ કહે છે તે તેમ હોય, પણ મેં તો અંગ્રેજી ગ્રંથો પ્રમાણે જ લખેલું છે. મારવાડના વિજેસિંગને સાત દિકરા; તેમાં એક ભોમસિંગ ને એક શેરસિંગ હતા. ભોમસિંગનો ભીમસિંગ ને શેરસિંગે એક વેશ્યાથી થયેલા છોકરાને પોતાનો કરી રાખેલો તે માનસિંગ. સવૈસિંગે માનને એમ કહ્યું હતું કે કૃષ્ણાની સગાઇ ભીમસિંગ સાથે નહીં પણ મારવાડી ગાદી સાથે થઇ હતી ને તમે નહીં પરણો ને તે જો બીજાને પરણશે તો મારવાડની ગાદીને લાંછન લાગશે. અમીરખાને ઉદેપુરના ભીમસીંગને કહ્યું હતું કે કાં તો તે માનને પરણે અથવા રજવાડાની સુલેહને સારૂ મરે, એવાં વાકયો સ્પષ્ટ છે.

કોશનું નક્કી થયું છે–ભાવનગરમાં છપાશે ને કુલ ખર્ચ મારા એસ્ટિમેટ પ્રમાણે રૂ. ૪૦૦૦ ને દેશાઇ છગનલાલની તરફથી થશે–એઓના મનમાં એ કામ ઉપાડી લેવાનું સહજ કેમ આવ્યું તે તમે સારી પેઠે જાણતા હશો–હું ધારું છઉં કે તમે પણ કંઇ વાત કહાડી હશે ને એમ હોય તો મારે તમારો પણ ઉપકાર માનવો ઘટિત છે.

કથાકોશ હવે મહિના એકમાં છપાઇ રહેશે. જો બની શકે તો પાંચશે રૂપીઆ જાનેવારી આખર સુધીમાં મોકલવા કે છાપનારની રકમ હજારેકની થશે, તેને પેટે ભરવા.

મેં સાંભળ્યું છે કે તમારો એક ગ્રંથ છપાઇ રહ્યો છે.

તમારા પત્રથી મને કેટલીક વાતની નવી નવી જાણ થશે માટે અવકાશે લખતા રહેશો.

લા૦ તમારો સ્નેહી, **નર્મદાશંકર.**

નર્મકથાકોશનું કામ

સુરત આમલીરાન, તા૦ ૧ ડિસેમ્બર

સ્નેહી શ્રી ભાઇ છગનલાલ,

આપનો તા૦ ૫ મી નવેમ્બરનો પહોંચ્યો છે–ઘેલાભાઇ મુંબઇ જતાં પેલાં મળ્યા હતા ને પાછા આવ્યા પછી તમારી તરફ જવાને દિવસે પણ મળ્યા છે ને મેં છાપવા સંબંધી જે કંઇ જરૂરનું કહી દેખાડવાનું હતું તે કહી દેખાડયું છે–એઓએ ૧૦ દિવસ પછી મારા આદમીને મોકલવાનું કહ્યું છે.

હાલમાં **કથાકોશ** નામનું પુસ્તક છપાવું છું તે અડધું છપાયું છે તે પૂરું થયેથી ને આપને ત્યાં કોશનું કામ ધમધોકાર ચાલતું થયેથી હું ભાવનગર આવી આપને મળીશ.

વડાઇમાં નથી કહેતો પણ સાચું કહું છું કે કોશનું કામ ઘણું જ ભારી છે–ફરીથી જોઉં છું તોપણ મારે ઘણો વિચાર કરવો પડે છે ને મારો ઘણો કાળ જાય છે–હવે એ શ્રમથી કંટાળેલો છું–જ્યાં સુધી તે છપાયો નથી ત્યાં સુધી મારું મન તેમાંથી ખસવાનું નથી. હું જાનેવારીથી તે છાપવા આપવાનો જ હતો પણ એ દરમ્યાન આપના પત્રો આવ્યા. અર્થાત્ છાપવાનું કામ વિલંબથી નહિ પણ ત્વરાથી ચાલે તેવું કરશો ને મારે આપણા સંબંધી જે ઇચ્છા દર્શાવવાની છે તેને માટે સમય વેળા આણશો. એ જ વિનંતિ.

સ્નેહાંકિત નર્મદાશંકર.

સુરત તા૦ ૨૦ એપરેલ ૧૮૭૦

સ્નેહી શ્રીભાઇ ગણપતરામ,

તા૦ ૨૨ મી ફેબરવારી તથા ૧૬ મી માર્ચના એમ બે પત્ર તમારા આવ્યા છે. શબ્દકોશ સંબંધી તમારી કાળજી જોઇ ખરેખર હું બહુ પ્રસન્ન રહું છઉં, માર્જિન શિરસ્તાથી વધારે રાખવી અગત્યની છે ને તમે સૂચના કરો છો તેમ ફારમો છપાતા થશે તો તેમાં પણ મારે વધો લેવા જેવું કંઇ નથી. એ કામ પ્રિંટરનું છે. મેં યુનિયન પ્રેસના માલિકને પહેલો ફારમ બતાવ્યો ને માર્જિન વિષે પુછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે છે તેટલી માર્જિન બસ છે. એ ફારમોને કવર પેપર સાથે સ્ટીચ કરવા હોય તો ન ચાલે. પણ બાંધવામાં તો કંઇ હરકત નહીં પડે.

અક્ષરજોડણી વિષે-(૨) હુ રાખવા વિષે તમારો પણ મારા જેવો જ વિચાર છે. છપાયલા ભાગોમાં મેં તેમ જોડયો છે. પણ કેટલાક અક્ષર સાથે હ મનમાનતી રીતે જોડાઇ શકાતો નથી ને ગુજરાત તરફના કેટલાક શબ્દને તો હુ જોડતા જ નથી એને માટે તો વિદ્વાનોના જુદા જુદા મત છે, માટે મારૂં કામ સહેલું કરવાને હુ સૂચક ચિહ્ન રાખ્યું છે ને એને કેટલાક વિદ્વાન્ સંમત છે-હાલમાં તો એ ચિહ્ન રાખવું-બીજી આવૃત્તિ વેળા પાછો વિચાર કરીશું. નાગરી લિપિમાં લખાયલા હિંદી પુસ્તકમાં જેમ અક્ષરની નીચે ચિહ્ન હોય છે તેમ (૨) કૉડી, ગૉળ એ ઉચ્ચાર સંસ્કૃતમાં નથી જ. પ્રાકૃત ભાષાનાં વ્યાકરણોમાં છે કે નહીં તે હું જાણતો નથી. અહીંના નાગર બ્રાહ્મણોમાં એ ઉચ્ચાર થતો નથી. (મ્હેતાજી દુર્ગારામ આદિ અમદાવાદીયો ને ગૃહસ્થો તે ઉચ્ચાર કરે છે ખરા) દિનમણિશંકર શાસ્ત્રી સાથે મારે એ ઉચ્ચાર વિષે વાત થતી હતી ને તેઓએ એ ઉચ્ચારને ધિક્કારયો છે, ગામડાના લોક ને તેના સંબંધમાં આવેલા ઉંચ વર્ગના લોક તે ઉચ્ચાર ગ્રહણ કરયો છે. મેં જનમ ધરી એ ઉચ્ચાર કીધો નથી એટલે હું તે શબ્દોને જુદે ઉચ્ચારે દરસાવી શકતો નથી. પ્રસ્તાવનામાં અથવા કોશની સમાપ્તિ પછી તેવા શબ્દોની ટીપ તમ સરખા પાસે તૈયાર કરાવી આપીશ ખરો.

હું આશા રાખું છઉં કે જેમ છપાતા કોશની નિઘેદારી રાખતા આવો છો તેમ આખર સુધી રાખશો. પ્રુફ ચોરાયાં-ગેરવલ્લે પડયાં તેને લીધે ઢીલ થઈ એ શોકકારક વાત બની છે.

ઠાકોર સાહેબ ગત થયા એ માઠું થયું છે, પણ હવે વારસને રાજ્યાભિષેક ક્યારે થશે ને શી શી નવી ગોઠવણ થાય છે ને થવાનો સંભવ છે તે વિષે અનુકૂળ હોય તો સવિસ્તર લખશો.

તમારો શુભેચ્છક, નર્મદાશંકર.

મિત્ર નવલરામના એક ગ્રન્થ વિષે ચર્ચા

મુંબઇ તા૰ ૨૪ મી માર્ચ ૧૮૬૩

મારા પ્રિય નવલરામ,—મુ. સુરત

તમારી ચોપડીનાં દર્શન આજ મને છાપખાનામાં થયાં છે એ ઉપરથી જાણજો કે તમારી ચોપડી અહીં પોંહોંચી છે ખરી. મારો એક મિત્ર થોડા દહાડા ઉપર અમદાવાદ ગયો હતો તેના કહેવાથી જણાય છે કે કવિ દલપતરામના એક શિષ્યે મહારાજ કેસ કવિતામાં કરવો શરૂ કર્યો હતો પણ પછી વચમાંથી મુકી દીધો છે, ને આજ લગી તમો સિવાએ કોઇ બીજો ઉમેદવાર નથી.

તમે તમારી ચોપડી મને દેખડાવ્યા વગર બારોબાર મોકલી દીધી તેને સારૂ તમે પસ્તાવો કરો છો એ જોઇ હું દલગીર છઉં. પસ્તાવાની કંઇ જરૂર નથી. કરેકશન પછી પણ થઇ શકશે, હવે તો તમારે પરીક્ષકોના છેલ્લા ઠરાવ થતા સુધી (પાંચેક મહિના સુધી) નિરાંતે બીજાં કામો કર્યા કરવાં. હવે એ વિષે તમે જેટલી કાળજી રાખશો તેટલી ફોકટ જશે.

ચંદ્રાવળા મેં બહુ સાંભળ્યા છે અને નમુનાને માટે બનાવ્યા પણ છે. ચંદ્રાવળા કરવાની અને ગાવાની રીત ઘણી સેલી છે, પણ તમારા સાંભળવામાં નહીં આવેલી તેથી તમને ઘણી મુંઝવણ પડી હશે. મને ચંદ્રાવળાની કવિતા ઘણી ગમતી નથી, તો પણ એ કાઠીઆવાડી ઉદાસી ઢાળ કરૂણારસમાં સારો લાગે તેવો છે ખરો.

તમે મસ્કરીમાં લખો છો કે "પ્રસિદ્ધ રીતે કહોની, તે કવીશ્વર તમારો ઘણો જ પાડ માનશે અને પાડ માનવાને તેને કંઇ સાધારણ કારણ મળશે એમ પણ નથી." તમે પ્રસિદ્ધ કહેવડાવવા માંગતા હો તો તેમ કરવાને હું તૈયાર છઉં, હું બીજાને માન મળતું જોઇ જેટલો ખુશી થાઉં છું તેટલો પોતાને માટે નથી. × × ×

હવે તમે તે અહીં મોકલવા વિષે મારી સલાહ પુછો છો તો તે આ પ્રમાણે છે. ઘણું કરીને એવું જોવામાં આવે છે કે જે વાતમાં આપણી ખાતરી હોય તે વાતની બીજાને ખાતરી થાય અથવા ન થાય, પણ જે વાતની આપણે પોતાને ખાતરી નહીં હોય તો તે વાતની ખાતરી બીજાને થવી મુસ્કેલ. માટે તમને જો તમારી કૃતિ વિષે ખાતરી હોય તો બેધડક તે મોકલી દેવી. દલપતરામના શિષ્ય સાથે તમારે મુકાબલે આવવું એમાં કંઇ હીણપત જેવું છે એમ મને લાગતું નથી, ને કદાપી સરસ ઉતરવાને બદલે એકાદિ પાયરી ઉતરયા તો તેમાં કંઇ અપયશ જેવું છે એમ પણ

મુકાબલે આવવું પડ્યું હતું. કવિતાની નવી શાળા આગળ જુની ટકનાર નથી એ વાત ઘણું કરીને ખરી છે, પણ પરીક્ષા પ્રસંગે પરીક્ષાનું પરિણામ......પરીક્ષકો આગળ ઉમેદવારોની વિરૂદ્ધતા ઉપર, મતલબિયા અને સ્વૈચ્છિક પરીક્ષકો આગળ, એઓની રૂચી ઉપર અને પક્ષપાતી પરાધીન પરીક્ષકો આગળ વગવસીલા ઉપર આધાર રાખે છે. માટે તમારે તમારો ગ્રન્થ મોકલવો તો ખરો પછી તમારી મરજી હોય તેમને મોકલો કે તે હું જોઇ 'દફ્તર આશકારા'માં મોકલું અથવા તમને પાછો મોકલું. તમે જે ચરણો લખી મોકલ્યાં છે તેટલાથી તમારા ગ્રન્થ વિશે મારાથી કશું અનુમાન થઇ શકતું નથી.

'ગોદરે ભેંસ ને ઘેર ઝડકા' તેમ શું કરોછ ? તમારા ગ્રન્થનું પરિણામ જણાયા પછી તમારે જેને અર્પણ કરવો હોય તેને કરજો, પણ એવો તે કોણ છે કે જેને તમે છેકજ છાપરે ચડાવો છો ? એવો તે કોણ છે કે જેણે અલગ દૂર પડેલા અને ચાર પાસ ફરતા કોઇ આવી રહેલા એવા કવિતા......કિલ્લામાં (પિંગળ શાસ્ત્રમાં) તમને પ્રવેશ કરાવ્યો અને ખરા......જ્ઞાનનાં અને બુદ્ધિનાં પુસ્તકો..............................ક્યા ? અને જેનો તમે એ..............................કે તમે કવિ દલપતરામ વિષે....................

"કવિતાની જુની શાળા..............................
ઉદય જાહેર હોવો જોઇએ—" એમ..............................
નવી શાળાને પ્રથમ જન્મ..............................
ચો એ સમજવાનું અને..............................
દાખલ પેહેલું માન પણ કોઇને ઘટે છે પુરૂ..............................
સ્ટર ઓફ ધી સ્કુલને માટે આચાર્ય લખો છો તે ધર્મમત સંબંધી હોય તો ચાલે પણ કવિતાને માટે નહીંજ ચાલે. હું ધારૂંછ કે માસ્તર ઓફ ધ પોએટિક સ્કુલને માટે નામ આપવાની જરૂર નથી. નામ આપ્યા વગર પણ નિવેડો થઇ શકશે.

હું તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે હાલમાં કોઇને કંઇ જણાવતો નથી.

તમારો સાચો શુભેચ્છુ—
નર્મદાશંકર.

(નોંધ—આ પત્રમાં જ્યાં જ્યાં મીંડા મૂકેલાં છે ત્યાં ત્યાં પત્ર ખંડિત છે. સંપાદક)

મિત્રને આશ્વાસન અને પ્રોત્સાહન

સુરત તા૦ ૧૭ મે સન ૧૮૬૬

ભાઇ કરસનદાસ

હું જ્યારે મુંબઇ હતો ત્યારે તમને મળવાની ઇચ્છા થઇ હતી. એવામાં જાણ્યું કે ગભરાટમાં છે-હું ચોંકયો-મળીને દિલાસો દેવો ધાર્યો, પણ પાછું વિચાર્યું કે સુઘડ જનને પુરા ગભરાટમાં જેવો દિલાસો પોતાનાથીજ પોતાના એકાંતમાં મળે છે, તેવો એક ભણેલી, ડાહી, દુનિયાદારી જાણતી, માથે પડેલું એવી રસીક ને ચતુર પ્યારી શિવાએ બીજી કોઇ વસ્તુથી મળતો નથી. હું શરમાયો—પછી બીજે દિવસે વધારે ખુમાટો સાંભળ્યો. એ વખતે શીવારામ ગવૈયો મારી પાસે હતો. હમે ગુણ ગાતા હતા ને ઇશ્વર પાસે માગતા હતા કે સાચાના બેલી હમારા સામું જોઇને તો નહીંજ પણ તેનાજ સુકૃત સામું જોઇ તેને સલામત ઉતારજે.

ઉપકાર કીધા છ તેને સારૂ આ બોલાય છે, એમ નથી પણ પ્રેમનો પાશ આડો આવે છે એ વાત આજ મ્હારે નવી જણાવવાની નથી.

મારે આટલુંજ માગી લેવાનું છે કે ચડી આવેલી વાદળી જોઇને જીવને ઉચાટમાં રાખવો નહીં—બહાદુર—કપતાનની પેઠે તોફાનમાં ધીરજથી હંકારી આવવું.

(દોહરો)

ધીરજ હિંમત રાખવી, ગાવા હરિના ગુણ;
શી માયા છે તેહની, નથી તેમાં કંઇ ઊણુ—૧

પ્રેમ સાચા નર્મદના આશીષ—

પ્રતિસ્પર્ધી સાથેનો વહેવાર

સુરત તા૦ ૫ માર્ચ ૧૮૬૮

કવિ ભાઇ હિરાચંદજી

ફાગણ સુદ ૭નો પત્ર આવ્યો તે વાંચી સમાચાર જાણ્યા છે. જ્ઞાનસમુદ્ર મને પોચ્યો છે. મારો ગ્રંથ હાલમાં તમને મુંબઇથી મળે તેમ નથી. થોડીએક નકલો બંધાઇને આવી હતી, તેમાંની થોડીએક હું અહીં લાવ્યો છઉં ને થોડીએક નાનાભાઇયે વેચી છે. હજી દુકાનમાં પણ વેચવા મુકી નથી ને થોડીએક મિત્રોને પણ આપવી બાકી રહી છે. કાઠિયાવાડમાં મારે એ ચોપડીઓ મોકલવી છે, તેમ એક તમને પણ મોકલીશ.

હાલમાં વેચવાના મારા ગ્રંથમાં, કવિતાના મોટાં પુસ્તક શિવાએ બીજું કંઇજ નથી. તમારા છાપેલા ગ્રંથમાંના **અખા ભક્તની** વાણીનો ગ્રંથ લેવાને કોઇ કોઇ વખત ગામડાંના લોક મારી પાસે આવે છે. માટે એ ગ્રંથની નકલ ૨૦ એક મારી પાસે હોય તો સારૂં. મહીપતરામ વિષેનો ગ્રંથ અને તમારા દુઃખનો ગ્રંથ એ બે મારે જોવા છે, માટે બને તો કોઇ પાસ નકલ કરાવી ગમે ત્યારે પણ મોકલવા. કાઠિયાવાડ ગયા પછી પણ વખતે વખતે કાગળ લખતાં રહેવું, ને તેણી તરફના સમાચાર જણાવ્યા કરવા.

મિથ્યાભિમાન ખંડન તમે કીયા પ્રસંગથી લખ્યો છે, એ વિષે મારે મારી હકીકતમાં લખવાનું છે; ને એને માટે મને બહારથી કેટલીક ખબર મળી છે કે ભોગીલાલે તમારી ચોપડી લીધી નહીં, તેથી ડેપ્યુટીઓ ઉપર અને દલપતરામના કહ્યાથી મારા ઉપર તમે લખ્યું છે. ને એ પાછલું તો તમે પોતેજ મને કહ્યું છે, પણ એ બંને વિષે સવિસ્તર હકીકત જાણવી છે માટે જે સત્ય હોય તે યથાસ્થિત લખી મોકલવું. કાગળ નાટપેડ મોકલતાં સંકોચ આણવો નહીં. એજ વિનંતિ.

લા. નર્મદાશંકરના જે પરમાત્મા વાંચવા.

તા. કઃ-ભાઇ આપણે જે ઘણાએક બપોર વાતચિતમાં કહાડ્યા છે તે મને બહુ સાંભરે છે, તેમ ગત પુરૂષનું ચાંચલ્ય હજી મારી આંખ આગળ રમે છે.

સાહિત્યના માસિકો વિષે મત

સુરત-આમલીરાન, તા૦ ૨૧ આગષ્ટ ૧૮૬૮

પ્રિય ભાઇ ગણપતરામ,

તમે **મનોરંજક** વિષે મત માગ્યું તો હું ટુંકામાં લખું છું-પ્રથમ મેં છેલ્લો અંગ્રેજી આર્ટિકલ વાંચ્યો ને તેથી બહુ પ્રસન્ન થયો છઊં. ઇબારતની ઢબ 'ડાંડિયા'ના કેટલાક આર્ટિકલના જેવી ને વિષય સરસ છે. Better to die Leonidas એ પારેગ્રાફથી મને એમ લાગ્યું કે એવો અક્કેકો વિષય ગુજરાતીમાં આવ્યાં કરે તો સ્વદેશપ્રીતિના લખાણોમાં સારો ઉમેરો થાય. પ્રસ્તાવનાને ટુંકામાં લખેલી ઠાવકી અંગ્રેજી કવિતા પણ સારી છે. (ફ્રીમેશન) રાજ્યસ્વપ્ન તથા નાટક વિષયમાં જેટલું લખાયલું છે તેટલા ઉપરથી ચોપાનિયાનું ભાવી સ્વરૂપ સુંદર કલ્પી શકાય છે. બીજા વિષયો સાધારણ પક્ષના સારા છે. ભાષા, પ્રૌઢી તરફના વલણની લખતાં વિચાર થાય ને વાર લાગે તેટલી ઓછી એવી સરળતાવાળી ને વાદે સારી છે.

હિંદુસ્તાની દાખલ કરવા વિષે જે વિચાર રાખ્યો છે તે મને બહુ ગમ્યો છે. પણ મારું મત નવી ઉરદુ કરવાનું નથી, પણ હિંદી કાયમ રાખવાનું છે. હિંદુસ્તાનની ન્યાશનલ ભાષા એકજ હોવી જોઇયે એવો મારો ઘણા વરસનો વિચાર છે ને એ સંબંધી મેં કહીં લખ્યું પણ છે. આપણી નાશનલ ભાષા સંસ્કૃત હતી પણ હવે જેમાં વિશેષ સંસ્કૃત ને થોડા ઉરદુ ફારસી શબ્દો આવે તેવી આગરા, કાશી વગેરેમાં હિંદુઓ જે ભાષા બોલે છે તે હિંદી હોવી જોઇયે; અગર તેવો કોઇ લખનાર અહીં ન મળે તો તેણીપાસથી કોઇને બોલાવવો જોઇએ ને આપણે તે શિખવાનો અભ્યાસ રાખવો જોઇયે. ગુજરાતી ઇડિયમવાળી, મુસલમાની ઇડિયમવાળી અને સંસ્કૃત ફારસી હિંદુ ઉરદુ શબ્દો મનસ્વી મિશ્રણવાળી નવી ભાષા કરી, છતી શુદ્ધ હિન્દીને અથવા શુદ્ધ ઉરદુને ભ્રષ્ટ કરવી એ મને તો સારૂં નથી લાગતું. કહેશો કે શુદ્ધ હિંદીમાં મુસલમાનને ગમ નહીં પડે, પણ એટલું તો ખરૂં છે કે તેઓ સમજી તો શકશે જ ને અગર તેઓને અનુકૂળ ન પડી તો પણ શું? હિંદુસ્તાનમાં હિંદુની સંખ્યા મુસલમાન કરતાં બાર ગણી વધારે છે, માટે આપણે આપણી નાશનલ ભાષા હિંદીજ રાખવી કે જે આજકાલ ફક્ત ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જ ચાર કરોડ હિંદુઓમાં બોલાય છે. બંગાળીઓ પોતાની બંગાળીની સાથે હિંદી પણ જાણે છે, તારે ગુજરાતીઓએ કેમ ન જાણવી? ઉપર] જે ચાર કરોડની સંખ્યા લીધી છે તેમાં બંગાળીયો નથી. ઓગણીશ કરોડની વસ્તીમાં માત્ર ત્રણ કરોડ ઉરદુ બોલનાર છે. ભ્રષ્ટ ઉરદુમાં લખેલો નાટકવિષય ભાષા સુદ્ધાં નિરસ છે; તેમ મિશ્ર કાવ્યબંધ ચાતુરીની કિલષ્ટ કવિતા ચોપાનિયામાં ન આવવી જોઇએ.

સૂચના દાખલ એક વાત જણાવું છઉં કે આજકાલ કોઇ પણ ગ્રંથ લખવામાં વિષયના વિધિનિષેધની ઘણી અસર થાય તેવું હોય–ગ્રંથમાંથી અસર કરવાની શક્તિ ઘટી જઇને તે મોળો પડતો હોય તો તે પ્રસંગે નિષેધવાદ ભભકમાં ન બતાવવો. મારે કેટલીક વખત મારા લખાણમાં દેશકાળ જોઇ લોકના ઉપર અસર કરવાને ઉદ્દેશને જ છટાથી દરસાવવો પડે છે–જેમ છેલ્લા અંગ્રેજી આર્ટિકલમાં છે તેમ, હેલેનિઝમમાં કેટલુંક ઘણું સ્તુત્ય છે પણ ખબડદાર લખનારા એને વળી ખરેખરૂં હેલેનિઝમને જ અચ્છું બ્હાર પાડયું છે.

મોટી ખુશાલી છે કે દેશી રાજ્યમાં રાજ્યાશ્રયથી એ ચોપાનિયું નિકળ્યું છે. એમાં દેશપ્રીતિના વિષયો, દેશાભિમાની પુખ્ત વિદ્વાનોના વિચાર ને જોરસાથી લખાશે એવી આશા રાખું છઉં.

અધિપતિઓએ તમારી પાસે મને યથાયોગ્ય લખાવ્યા છે તેમ તેઓને મારા પહોંચાડજો. હવે તો લોકને 'વિજ્ઞાન વિલાસ' ને 'મનોરંજક' એ બેની સરસાસરસી જોવાની મઝા છે.

નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ.

હસ્તલિખિત ગ્રન્થો પરદેશ ન જાય તેની કાળજી

આમલીરાન તા૦ ૧૨-૧૨-૬૮

ભાઇ પાર્વતીશંકર,

હું જાણું છઉં કે મરનાર શાસ્ત્રીને તહાં સંસ્કૃત પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ છે. એ જે આપણા શહેરની ને આપણી જ્ઞાતિની શોભા તે આપણાથી દૂર ન થવી જોઇયે એવો મારો વિચાર છે ને તમારો હશે જ.

તમે ન્યૂસપેપરોથી જાણ્યું જ હશે કે આજકાલ સરકાર મારફતે સંસ્કૃત પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવા સારૂ અંગ્રેજ તથા હિંદુઓએ ઉદ્યોગ ચલાવ્યો. એ વિષયમાં રખેને વેળાએ શરમથી અથવા લોભથી અથવા સંભાળ નહીં રખાય એ ધાસ્તીથી અથવા બેદરકારીથી શાસ્ત્રીનાં પુસ્તકો શહેરની બ્હાર જાય અથવા અહીં તફરકે થઇ જાય, માટે આ કાગળથી સૂચના કરૂં છઊં કે તમારે તેમ ન થવા દેવું.

પુસ્તકના વ્યવસ્થા વ્યવહાર વિષે તો તમે તમારી અનુકૂળતાથી વિચાર કરશો જ અને કદી મારૂં મત પુછશો તો હું મોટી ખુશીથી આપીશ.

નર્મદાશંકરના યથાયોગ્ય.

દગાખોર મિત્રને સ્પષ્ટ કથન

તા૦ ૧૭ અકટોબર ૧૮૬૮

ભાઇ (?) નંદશંકર

જો કે કેટલાએક જણે તમારા ખારીલા સ્વભાવ વિષે મને દાખલા સાથે કહયું છે ને ડાંડિયામાં મોતીરામ વિષે લખેલા તમારા કાગળે તમારી કંઇ એક સુધડતા બતાવી છે. તોપણ મેં જે તમારા સ્વભાવ વિષયમાં મારાં ત્રણ વરસના અનુભવ ઉપરથી (અહીં રહેવા માંડયું તેની પહેલાં હું તમારે વિષે કંઇ જ જાણતો નહીં) જે મત બાંધ્યાં હતાં, તેમાં એક આ હતું કે તમે કેટલાએક કામ જોસ્સામાં કરો છો ને પછી પસ્તાઓ છો. પણ પછવાડેથી જે ત્રણ દાખલા તમારી વર્તણૂકના મારી જાતના અનુભવમાં

આવ્યા છે તે ઉપરથી તમારા થંડા લોહી ને હેયામેલ વિષે મારા મનમાં નક્કી જેવું થવા આવ્યું છે. છેલ્લો દાખલો આ કે–

ઇનામના નિબંધ વિષે તમારૂં મત માગવાનું કારણ આજ કે તે ઉપરથી કંઇ તમારૂં મન જાણી લઉં. જો નિષ્પક્ષપાત ક્રિટિક દાખલ નિબંધ રદ કર્યો હોય—રદ કર્યો હોય તો પણ હું જરાકે મનમાં સંકોચ ન આણતાં ઉલટો તમને સાબાશી આપુ એવો હું છઉં, એ વાત મારા અંતઃકરણની પ્રકૃતિ જે મિત્રોને મારી સાથે ઘણો સહવાસ છે તે સહુ જાણે છે જ. અગર તેમ ન હોય તો જાણી શકું કે ક્રિટિક દાખલ તમારૂં જ્ઞાન ઓછું છે અથવા દ્વેશભાવથી જ ખોટું મત આપ્યું છે. તમારે માટે મેં ભાંજગડ કીધી—કમીટી ખોટી રીતે પણ નારાજ થઇ—મને મત ન મળ્યાં. (તમે જ તે ન અપાવવાને કાં ન પ્રયત્ન કર્યો હોય?). મને મોટો સંતોષ છે કે મેં મૈત્રીની પરીક્ષા કીધી છે. હું તમને નથી પુછતો કે તમે શું મત આપ્યું છે? તે હવે મારે જોઇતું જ નથી. પણ તમારાથી જે હું આટલા દહાડા ઠગાતો હતો તે હવે નહીં ઠગાઉં, એ તમને જણાવવાને આ લખું છઉં. હું જાણું છઉં કે તમને 'સીરિયસનેસ' ગમતું નથી. 'લાઇટનેસ'જ ગમે છે ને મારાં લખાણથી કુલાસો કે એને કેવો ચિહુડવ્યો છે, પણ સુખે ફુલાજો. હૈયામેલ ને બહાર વિવેક એ રીતે રાજખટપટમાં છાજે. લોકમાં પણ બે રીત છે. જહાં બંને જણાં જાણે છે કે હમે એકમેકના હરીફ છૈયે ને જહાં એક ભોળો છે ને બીજો મનમાં ગાંઠવાળી મુંગો માર મારે છે. બંને રીત મને પસંદ નથી.

કુલીનતા ને મૈત્રી વિશે પુરૂં સમજવું ને તે પ્રમાણે વર્તવું એ સજાત માણસનું કામ છે. નિંદા કરવી, પુઠના ઘા કરવા, બહારથી વિવેક ને મનમાં મેલ રાખવો એ બાયલાપણું છે. મેદાન પડી ઘા કરવો એ મર્દાઇ છે. એકમેકને જાણ કરી ઉંચપણે લડવું એમાં મોટાઇ છે. સુઘડ બૈરાં પણ બોલે છે કે "જુદ્ધથી લડવું શુંજથી ન લડવું." હું એમ સમજું કે તમારૂં મન નિર્મળ છે ને તમે તારે હૈયામેલા હોઇ ભીતરમાં મારી નિંદા કરો ને મારી સાચી મૈત્રીને ભોળી ગણી કેટલાંએક હલકાં કામ કરી તેમાં ફુલાઓ. એ છતાં હું (થોડા સહવાસને લીધે) મૈત્રીમાં સાચો રહી તમારે વિષે સારો વિચાર રાખું, પણ જારે તમારી તરફથી અતીસે થાય ત્યારે મને શક પડવો જ જોઇએ ને એ શકને ચાર પાસથી પુષ્ટી મળે ત્યારે અતઃપરને માટે મારે સાવધ રહેવું જ જોઇએ. તમે ઓદ્દેદાર છો, હું નથી. તમે વગવાળા હશો, હું નથી, તો પણ મારા શુદ્ધ અંતઃકરણને ઉંચી નીતિનો અભિમાની છઉં. તેથી હવે મંડાવાની બાજીમાં તમને જીતવાની વાત તો કેમ કહેવાય, પણ મારે પોતાને માટે યશસ્વિ હારનો પણ સંતોષ પામવાની આશા રાખું છઉં.

અમે કેટલાએક મિત્રો ઘરમાં ને બહાર વેળાએ પરસ્પર વાદમાં અથવા મશ્કરીમાં ઘણાજ કડવાં વેણ વાપરીએ છૈયે, તો પણ હુતે પાણીએ આગ લાગતી નથી, તેમ હમારામાં વિરોધ થતો નથી. કારણ કે હમારામાં મળ નથી. અગર થોડી વાર મળ ફાવ્યો તો શું થયું? અંતે તો મળજ નિંદાશે. જેઓ પોતે કાળા છતાં ગોરા છૈયે એમ બતાવવાને સામાં ગોરાને કાળા કહેવાને મથે છે, તેઓ પોતેજ પોતાની કાળાસ નિરખાવવા લોકને તેડે છે એવું મેં ઘણું જોયું છે. મને નથી જણાતું કે ગુજરાતી દેશીયોમાં ઐક્ય જહેલું થાય. એ થવામાં પ્રથમ મોટાં મોટાં મંડળોમાં સાચી મૈત્રી થવી જરૂર છે, જારે તમારા સરખા મૈત્રી સમજતા નથી ને તે વળી મારા સંબંધમાં, તારે હવે પરમાર્થને માટે સાચી મૈત્રીની કહાં આશા રાખવી?

તમારી તરફથી ને તમારી કંપની તરફથી જે હીણી ચાલ મારી તરફ ચલાવવામાં આવી છે ને તમારી તરફ જે ચાલ મેં ચલાવી છે તે કદાચ કોઇ વખત એકઠા મળવાનો દહાડો આવવા જેવું હોસે તારે તો તે સઘળું માલમ પડી આવશે.

હવે વધારે લખવાની જરૂર રહી નથી. મરતી મૈત્રીની સેવામાં તેને ઉસ્લાં આપવાનાં ઓસડમાં મારી તરફથી કંઇ ઊણું ન રહેવું જોઇયે, માટે ઉપર પ્રમાણે લખ્યું છે. પછી તે છવો કે મરો. મરવા તો પડી છે ને હું તો મોયલીજ સમજું છઉં. હેપામેલ ને ભણેલાની ડગાઇ કરતાં ખુલ્લું દિલ ને ન ભણેલાની અવિવેક જેવી લાગતી લાગણી વધારે સારી સમજું છઉં. તમારા જેવી ચાલ ચલાવનારા બીજા કેટલાક મારા સંબંધમાં હતા ને છે, પણ તેઓને આવો કાગળ લખ્યો નથી. તમારે વિષે જે કેટલુક સારૂં મત મારા મનમાં અગાડીનું કરેલું છે તેથીજ આ લખવાનું ટેકવાળું સમજું છઉં. જેમજો હવે—

સી૦ જેવો તમે સમજો તેવો નર્મદાશંકર.

તા૦ ૨૧ અકટોબર સને ૧૮૬૮

ભાઇ નંદશંકર

પ્રથમ ક્રોધ ને પછી શાંતિ એમ તમારા કાગળનાં બે રૂપ જણાય છે, ને એ મારા પોતાના બાંધેલા મતને પુષ્ટી આપે છે. લોકના કહેલા તથા તમારા કહેવા પ્રમાણે મારાં માની લીધેલાં મત ખોટાં છે, તે પ્રસંગો ઉપરથી સમજાશે ને તમારા લખવા પ્રમાણે આશા રાખુ છું કે તે ખોટાં ઠરે.

ખરૂં જાણજો કે નિબંધ નાપાસ થયેથી લોકના કહેવાને મેં કાન આપ્યો નથીજ, પણ મને તમારે વિષે શક ઉત્પન્ન થયેથી એ શક દૂર

કરવાને તથા નિબંધના દોષ જાણવાને મેં મત માગ્યાં હતાં. "ધર્મ બજાવ્યો છે, દોરિત અથવા વેરની સત્તા ચાલવા દીધી નથી." એમ જ છે તો તે હું ખરૂં માનું છઉં ને મત વિષે તો જાણ્યા વના કેમ બોલાય–'Advanced school boy' ને શોભા આપે તેવો છે–હતો, પણ scholar ની પાસથી જેવા નિબંધની આશા રખાય તેવો નોતો એમ કહો છો તે તેવો પણ હોય; પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે એવું ખરૂં કે વિદ્વાન પરીક્ષકોએ માત્ર પોતાના કલ્પેલા સ્ટાંડર્ડ પ્રમાણે નિબંધ ન આવ્યો માટે જ રદ કરવો ને નીચલી વાત ધ્યાનમાં ન જ લેવી, એમ ન હોવું જોઇયેઃ—

ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓનું કેટલું ગજું છે તે જાણવું જોઇયે. તમે તો લખો છો કે આડવાન્સડ સ્કૂલ બોયને શોભા આપે તેવો છે, પણ હું તો કહું છઉં કે ઇંગ્લંડની ગ્રામર સ્કૂલના ફર્સ્ટ કલાસના છોકરાને પણ શોભા આપે તેવો પણ ન હોય, તેમ જાહેર ખબરમાં **માગેલા વિષયને** જેટલું જોઇયે તેટલું લખાણ, હાલના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીમાંથી આશા રાખી શકાય તેટલું લખાણ થયલું છે કે નહી તે જોવું જોઇએઃ ઇનામનો નિબંધ **કેળવણી** પર નથી માગ્યો, **સ્ત્રી કેળવણી** ઉપર નથી માગ્યો કે જે જેમાં ઘણીક વાત લખાય, પણ સ્ત્રી કેળવણીના **લાભ** વિષે માગ્યો છે, માટે એટલા જ પ્રકરણમાં શું અધુરૂં છે તેનો જ વિચાર કરવો જોઇયે, જેમ કેટલાક નિબન્ધીઓ માગેલા વિષયથી આડા ફાટી લખે છે તેવું શું મારે લખવું જોઇતું હતું? "વળી અગર કોઇ બીજો લખે તો સ્ત્રીકેળવણીના લાભ વિષે પુનરૂક્તિ વગર કેટલું વધારે ને વધારે સારૂં લખી શકે તે પણ વિચારવું જોઇયે. વળી હાલમાં જેટલા નિબંધ લખાયા છે તે કેવા છે, તેને કેટલાં ઇનામ મળ્યાં છે તે પણ જોવું જોઇયે. ચુંથાયલા વિષય ઉપર વરસ દહાડાની મુદત છતાં બસેંના ઇનામ માટે એક જ નિબંધ આવ્યો એનું કારણ શું? મતલબ કે પોતે કલ્પેલા ઊંચા સ્ટાંડર્ડ (આકસફર્ડ કે કેમબ્રીજની યુનિવરસિટિના?) પ્રમાણે એ નિબંધ તપાસવાનો નહતો, પણ ગુજરાતી વિદ્યાર્થિઓનું ગજું જોઇ તપાસવાનો હતો. નિબંધ કેમ લખવો એ વાત જ આપણા વિદ્યાર્થિઓમાં થોડા જ જાણે છે. હું મારી સમજ પ્રમાણે કહું છું કે એ જ નિબંધમાં લખનારે જે પેહેલી ચાર બાજુનું લખાણ કરયું છે ને જેવી રીતે ગોઠવણ કરી છે ને જેવી ભાષામાં નિબંધ લખ્યો છે તેવું મેં હજી લખાયલા થોડા જ નિબંધમાં જોયું હશે! માગેલો વિષય ને તે ઉપર આડું ન ફાટતાં જેટલું લખવું જોઇએ તે ઉપર મેં ઘટતું ધ્યાન આપ્યું છે ને ઇનામને લાયક હતો એમ મારી સમજમાં હજી પણ છે. કમીટીએ બસેંનું જ ઇનામ આપવું તે પછી પરીક્ષકોએ ઊંચો સ્ટાંડર્ડ કલ્પિ

તે પ્રમાણે નિબંધ વિષે મત બાંધવું, એવું અનુભવી પરીક્ષક તો ન કરે. દલગીર છઉં કે તમારો સ્ટાંડર્ડ મારા જાણ્યામાં નથી. તમારો મત મારા જાણ્યામાં નથી ને એથી મારા લખાણના દોષ મારા જાણ્યામાં આવતા નથી ને મારે પોતાને માટે ઘણો ખિન્ન છઉં કે મારા નિબંધમાં મેં શું અધુરું રાખ્યું છે કે જેથી તે ઇનામને પુરતો લાયક ન ઠરયો, ને એથી કમીટીએ હવે એમ જ કેમ ન જાણ્યું હોય કે બે બે વરસ થયાં નિબંધ લખાવીએ છૈયે ને કોઇ લખતું નથી અથવા સારૂં લખતું નથી. માટે નિબંધ લખવાને કોઇ ગુજરાતી વિદ્વાન શક્તિમાન નથી ને એથી તેણે હવે ભાષાંતરને માટે જાહેરખબર છપાવી! શું એ વિચાર મારો નિબંધ નાપાસ થયે બંધાયો? એ મને બહુ લાગે છે! અલબત મારે પરીક્ષકોના સ્ટાંડર્ડ અને મારી ભુલ એ જાણવાં જ જોઇયે. ને અગર પરીક્ષકો તથા બિજા વિદ્વાનો એક મતના હોય તો મારે મારી ભુલ કબૂલ કરી ચાનક રાખી સુધારો કરવો જોઇયે. હું શક્તિમાન છઉં અથવા નથી પણ એકાદા આપેલા વિષય ઊપર હું પરીક્ષકો વિસ્મય પામે તેવો ઇલાબોરેટ એસે લખવાને હિંમત ભિડું તેવો છઉં. ઇનામના મૂલ પ્રમાણે મેં માગેલી વસ્તુ આ દેશના ભાવ પ્રમાણે આપી છે—જે વસ્તુ બિજા દેશના ભાવ પ્રમાણે મૂલ પ્રમાણે ન હોય માટે શું મારી વસ્તુ મૂલને લાયક નહીં? પણ હશે—મત જુદા પડે જ. મેં મત માગવાને ચિઠ્ઠી લખી તેની પોંહોંચ પણ ૨૪–૨૫ દાહાડા ફરી ન વળી, તારે મેં મારી ખરી લાગણી બતાવીને એ કમીટીની નજરમાં અસત્ય લાગી. મારા વિચાર પ્રમાણે કમિટીએ ઉદાર મનથી તે ઉપર વિચાર કરવો હતો. કમીટી સાથે મારે તકરાર હતી તે નામ જાણી તપાસ્યો એ બાબતની હતી ને એ વિષે મેં છેલ્લો કાગળ દફતરે દાખલ રાખવાને કમીટીને મોકલ્યો છે તે તમારા વાંચવામાં આવ્યો હશે જ. હવે એ વિષે લખવું નિરર્થક છે એમ સમજી બંધ રાખું છું ને તમે પણ તેમ કરશો.

તમારા કાગળે કેટલીક વાતે મારા મનનું સમાધાન કર્યું છે—એટલે તમારા ક્રોધ વચનની સામાં મારાથી હવે તેવું લખાતું નથી તો પણ કંઇ લખવું તો જોઇયે ખરૂં. "ખરૂં ખોટું ઓળખવાની તથા માણસના ગુણ દોષ પારખવાની શક્તિ વિષે મારો વિચાર ઉંચો હતો તે કંઇક હલકો થયો છે—" હું દલગીર છઉં કે તમારો કંઇક જ હલકો થયો—ઘણો થયો હોત તો વળી હું તમારા વિચારમાં પાછો ઊંચો થવાનો યત્ન કરત.

પોતાની શક્તિ વિશે મત

"મારા જેવો આ પ્રાંતમાં કોઇ લખનાર નથી એવું તમને અભિમાન છે એવું હું અંતઃકરણથી કહી શકું છું." સ્વાભાવિક અભિમાન તો દર

માણસને હોવું જ જોઇયે-ને તે મારામાં છે. હવે લોકમાં તે અભિમાન જોઇયે તેથી વિશેષ અર્થમાં વપરાય છે. વળી સકારણ અભિમાન ને મિથ્યાભિમાન એમ પણ બે પ્રકાર છે? સકારણ અભિમાન (લૌકીક અર્થમા) મારામાં કેટલું છે? સહવાસ નહીં એટલે તમે કાંથી જાણો? ને કહ્યા વના તમારા વિચાર બંધાય નહીં ને કહ્યાથી અભિમાની કહેવાઊં તો પણ કહું છઊં-(અભિમાની કહેવાવાને).-હું સમર્થ વિદ્વાનોનાં કર્મો જોઇ વિસ્મય પામું છઉં ને વેળાએ આંખમાં ઝળઝળીયાં આણુંછ કે મારી એવી શક્તિ કેમ નહીં! હું પણ ક્યારે મારી બુદ્ધિમાં વધારો કરૂં? એઓની આગળ તો હું કંઇ જ ગણતીમાં નથી!-એવા એવા વિચારે હું ઘણોજ નમ્ર છઊં પણ જારે કેટલાએક બળીએલા મારે વિષે થતી રૂડી વાતો સાંભળી મારી નિંદા કરે છે, જારે કેટલાક પોતાની કાચી સમજ છતાં મારી સાથે મિથ્યા વાદ કરે છે, જારે મારે સામાને ખરૂં ખોટું જુદું પાડી પાડી યથાર્થ સમજાવવાનું હોય છે અથવા જારે હું મારા શ્રમનો બદલો નથી મળતો એવા ખ્યાલથી દલગીર હોઊં છું અથવા વેળાએ રમુઝ કરતો હોઊં છું, તારે મારી લાગણી ઉશ્કેરાય છે ને હું મારે વિષે અહીંના વિદ્યાર્થિઓના મુકાબલામાં વધારે બોલું છું. જેને કેટલાક અભિમાન કહે છે-એ રીતનો હું છઊં, એમ જો તમે મત બાંધ્યું હોય તો તમે ભૂલ નથી કરી એમ હું પણ કહું છઊં.

મારા ગ્રંથ ઉપર જે સમજ વગર અથવા વિદ્વત્તા વગર ખોટી ટીકા કરે છે તેની હું દયા ખાઉં છું અથવા હાંસી કરૂં છઉં, પણ જે દ્વેશ ભાવથી કરે છે તેના ઉપર તો હું ચીડાઉં છઉં જ ને એ ચિડાવાને તમે અવગુણ કહો તો કહો. વળી શકને દૂર કરવાને અને વાજબી ઇન્સાફ્ને માટે ગેરઇન્સાફ્થી ગભરાયલો જે માણસ પોતાના મનમાં મળ ન રાખતાં ઉશ્કેરાયલી લાગણીમાં ખરી હકીકત કહે તેને તમે ઉદાર બુદ્ધિથી ક્ષમા, સજ્જનપણાથી વિવેક ને ન્યાયબુદ્ધિથી ન્યાય બતાવવાને બદલે આપવડાઇ ને પતરાજી કરે છે એમ કહો તો કહો-હશે-હવે એ વાત ફરી ફરી કરવી નથી ચહાતો-પણ અગર કદાપી કમીટી સાથે થયલું મારૂં લખાણ પબ્લિકમાં મુકું તો તેથી તમે માઠું લગાડશો નહીં. કમીટી ને હું, ને તમે ને હું એ સંબંધ હું જુદો સમજું છઊં.

તમે મારી નિંદા નથી કરતા, તમારા મનમાં મેલ નથી ઇ૦ વાકયોથી હું મારી તરફથી ઉપજેલો શક દૂર-સમૂળો દૂર કરૂં છઊં. તમને મારા કાગળથી માઠું લાગ્યું છે ને દલગીર થયા છો, પણ મેં મારો શક દૂર કરવાને જેવું મને લાગ્યું હતું તેવું લખ્યું છે તે જોઇ અને મૈત્રિ તોડવાને હું ઇચ્છતો નથી, એમ જે તેમાં છુપું છુપું બતાવ્યું હતું તે જોઈ તમે મારૂં નિખાલસ મન જોયું હશે.

જેમ તમે ઇચ્છો છો તેવી મારી ઇચ્છા પ્રથમથી હતી–રે સુરત આવ્યા પછી તમને સ્હોડમાં રાખી ઘણું કામ કરવાની મેં આશા રાખી હતી પણ તેમ ન થયું–હશે. હું કાનનો કાચો હત તો તમને કાગળ લખત જ નહીં. હું કાનનો કાચો નથી ને તમારી કંપની વિષે જે શક હજી મને છે તેનો ખુલાસો વળી થઇ રેહેશે. તમે પછવાડેથી કેટલીક વાત લખી છે તેની હાલ જરૂર નોતી, તેમ તમારે એટલાં નમ્ર થવાની પણ જરૂર નોતી. ખુલ્લા–મનને અગર કદી બ્હારથી મેલ વળગ્યો હોય તો તે કહાડવાને નિર્મળ પાણી જ બસ છે–ચરખીવાળા સાબુની જરૂર નથી તો વળી મોઘા અંગ્રેજી સાબુનું શું કામ છે? ને એમ કરતાં સાબુની જ જરૂર હશે તો વિવેકને ભાવે અથવા દયાને ભાવે અથવા મૈત્રિને ભાવે અથવા મોટાઇમાં મેહેનત લઇ સાબુથી તે મેલ ધોઇ નાખશો, તારે હું શું ઉપકાર નહીં માનું ને મનમાં નહીં ફુલાઉં કે હવે ખરી મૈત્રિનો લ્હાવો લેવાના દાહાડા પાસે આવ્યા છે!

તમારા મનમાં મારે વિષે સ્વર્ગ જેટલો ઉંચો કે પાતાળ જેટલો નીચો વિચાર હો, તમે મારા કટ્ટા વેરી કે સાચા સ્નેહી હો, તો પણ હું તમારા શ્હેરમાં એક ક્યારેક્ટર છઉં, પછી ગમે તેવો, એ જ વિચાર તમને મારૂં અભિમાન રખાવવાને બસ છે એમ હું અભિમાનથી કહું છઉં ને તમે એ અભિમાન ઉપર હસશો જ–હસો હવે.

આ કાગળ બંધ કરતાં મરતી મૈત્રિ પાછી ઉઠી તેની ખુશાલીમાં હું મારાં પાન સોપારી ખાઉં છઉં ને તમે તમારી તપખીર સુંઘજો.

લી૦ સજ્જનની સજ્જનાઇમાં મગ્ન રેહેતો,
નર્મદાશંકરની સલામ.

રસ–આનંદ વિશે સમજુતી

સુરત આમલીરાન તા૦ ૨૭ અકટોબર ૧૮૬૯

રસિક શ્રી ભાઇ અંબાશંકર,

મથનથી ઉત્પન્ન થાય તે રસ ઘણું કરીને વધારે સારો ને સાચો ને સ્વાદિષ્ટ હોય જ–તેમ અનાયાસે–સહજ ઉત્પન્ન થયેલો રસ, સમય સામગ્રી અને દર્શાવનારની નિપુણતા એ ત્રણ વિના સારો સાચો ને સ્વાદિષ્ટ નિકળવો એ ઘણું કરીને દુર્લભ છે. અર્થાત્ આપના રસ ભરચા પત્રોને તેવો જ ઉત્તર થવો કઠિણ છે.

આપ મારી સાથે પ્રીતિ બાંધવાની ઉત્સુકતા રાખો છો એ જોઇ હું ઉપકાર માનું છું; અને એ ઉત્સાહ આપે જે વર્ણનશૈલીથી ચિતરયો છે તે જોઇ તથા ભાઇ ગણપતરામની વાણીથી જે કંઇક સાંભળ્યું છે તે

સંભારી આપની જે સુઘડમૂર્તિ મારી આંખે પડે છે, તેના દર્શનથી હું આનંદ પામું છઉં. એ આનંદથી મને આપને વિષે મોહ થાય છે ને મોહને અનુકૂળ ઉદ્દીપનો મળશે એટલે તે નિજરૂપથી ટળી પ્રેમરૂપ થશે ને એ પ્રેમ અનેક પ્રકારના પ્રસંગથી ધાડો થશે ને પછી સત્ય આસ્થા–આવશ્યુક્ત વૃત્તિથી તર્કમાં રમતાં તે (પ્રેમ) નીચે ઠરેલા મળની ઉપર તરતો ને સ્વચ્છ પ્રકાશમાન રસરૂપ સ્વરૂપ દેખાશે ને પછી પાછો પ્રસંગાનુભવથી તે રસ સ્થિર થશે ને એથી થતો આનંદમાં રમતાં તે રસમાં કોઈ વાર એક સૂક્ષ્મ બિંદુ નજરે પડશે ને એને જોતાં ત્રિપુટી લુપ્ત થશે તારે રેહે શું? તો કે કેવળ રસ આનંદ–ક્યાં શ્રૃંગારનો વિભાવ ને ક્યાં બ્રહ્મનો ભાવ! રે બંને તેજ છે. બીજથી વૃક્ષ ને વૃક્ષથી બીજ. સાકારમાં નિરાકાર ને નિરાકારમાં સાકાર.–એક જ, એક જ, એક જ! આનંદ આનંદ આનંદ!–શેમાં? શું?; પ્રણવમાં, પ્રણુવ જ. ઉત્પત્તિ–લીલા, વ્યવસ્થાલીલા ને સંહારલીલા–પ્રેમ, પ્રેમશૌર્ય ને શૌર્ય અર્થાત્ પ્રેમને શૌર્ય–ઇચ્છા ને આકર્ષણુ એ તો પ્રેમનાં તત્વ છે અર્થાત્ પ્રેમ જ સહજ સ્વભાવ ને સંયોગ, એ ઉપર સંધું આધાર રાખે છે, તો પણુ દુર્લભ અલૌકિક એવાં રસચૈતન્યનો અંશી સંસ્કાર હોય તો જ દૈવી સ્ત્રીયોનાં દર્શન થાય ને રસસુધાસિંધુના બુંદનું પાન થાય ને રંગ ચડે, પછી એ 'પાન કાથા ને ચુનાનો હોય' કે 'કેસરનો હોય'! રસશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ગળીનો કે કસુંબાનો કે મજીઠનો હોય–પણ તેવો હું સંસ્કારી નથી જ–થવાને ઉત્સુક છું ખરો.

અવકાશ મળેથી મૈત્રિ વિષે કંઇ લખશો. આપને જે મારાં પુસ્તકો મળ્યાં છે તે મારી તરફથી નથી પણ શાસ્ત્રીની તરફથી છે એમ જણાશે.

દર્શનાભિલાષી નર્મદાશંકરના જયબ્રહ્મ

બે મિત્રો વચ્ચેનો કલહ

સુરત, આમલીરાન તા૦ ૨૮ જાનેવારી ૧૮૬૫

રાજેશ્રી ભાઇ ગોપાળજી વિ. સુરજી દેસાઇ

તમારો તા૦ ૮ મીનો પત્ર, છગનલાલભાઇએ તમને ૧૮૬૮ માં લખેલો તે સાથે આવેલો તે મેં મુંબઇથી આવી વાંચ્યો છે.

છગનલાલભાઇએ તમને લખેલું તે વિષે મેં કંઇ જ વાંધો લીધો નથી ને લેતો પણુ નથી તે એ મેં તમને વારે વારે કહ્યું છે હતું ને હજી પણુ કહું છઉં–એ કાગળો અને ગણુપતરામનો સાક્ષીપત્ર મોકલવાનો શ્રમ મિથ્યા લેવાયો છે.

તકરાર એટલી જ હતી તે હજી છે કે, તમે મને એક્કો કાગળમાં એવું નથી લખ્યું કે 'છગનલાલભાઈ આણુ નહીં તો પોર પણુ મદદ કરશે.'

મારે ત્યાં કાગળોની બરોબર ફૈલ નહીં તેનો લાભ લઇ અને છ૦ ભાઇએ તમને લખેલું **માટે** તમે **મને** પણ લખેલું એવી જે તમારી ભ્રાંતિ તેનો લાભ લઇ તમે તમારૂં બોલવું ખરૂં કરવા મથો છો પણ જુઓ–

તમારો લખેલો જે કાગળ મેં તમને રૂબરૂ વંચાવ્યો હતો તેમાં પોર કરશે એવું નથી જ એ તમે જાણો છો–એ કાગળનો જવાબ જે મેં લખ્યો હતો તે પણ તમને વંચાવ્યો હતો.

૧ છ૦ ભાઇએ તમને લખેલું કે **આવતી સાલ** બને તેવો **સંભવ** છે એ ઉપરથી દૂરની વાતથી અમે મારા લાંબા કાગળના બેદરકારીના લખાણથી (તમારે એ ઉદ્યોગ છોડવો એવું પણ લખ્યું હતું), 'પોર મદદ કરશે' એવું તમે ન જ લખો એવો પણ સંભવ નક્કી જેવો કલ્પી શકાય છે ને તમે નથી લખ્યું એવું મને પક્કું સાંભરે છે–૨ છ૦ ભાઇએ તમને લખેલું તે ઉપરથી તમે મને લખ્યું હશે એવો પણ સંભવ કલ્પી શકાય, પણ ૧ લા સંભવ આગળ ૨ જો સંભવ ઝાંખો પડે છે–તમને ભ્રાંતિ રૂપ કાં ન પડ્યું હોય? ૩ છ. ભાઇના કાગળ મોકલવાનો પરિશ્રમ લીધો તેના કરતાં તમે જે કાગળમાં મને તે લખ્યું હતું તે કાગળની નકલ મોકલી હત તો તે આપણી તકરારમાં દાખલ થાત.૪ રાખવા જેવા કાગળની જ માત્ર હું ફૈલ રાખું છઉં ને બાકીના ફાડી નાંખું છઉં. કોશ સંબંધી સર્વ કાગળ પત્ર હું પ્રસ્તાવનામાં લખવાને માટે ખંતથી સાચવી રાખું છઉં–એ સાચવેલા કાગળમાં તમારો તે નહીં એ ઉપરથી પણ જણાય છે કે તમે મને તે લખ્યું નથી.

"આપના એક કાગળથી" એમ લખો છો પણ મેં કોશ સંબંધી પ્રથમ કાગળ છ૦ ભાઇને લખ્યો જ નથી, કેમકે છ૦ ભાઇ મને કોશ બાબત સહાયતા આપવાના છે એવું મારા સ્વપ્નમાં પણ નહીં હતું.

વળી તમે લખો છો કે "ખુશી બતાવેલી તે મતલબના કાગળો ઉપરથી આપને લખેલુ પણ તે કાગળો આપને ત્યાં જડતા નથી તેથી તેની નકલ આ લગત મોકલી છે" એ વાક્ય મને તો ઘણું જ ગુંચવણવાળું લાગે છે–જો હું એમ સમજું કે છ૦ ભાઇના કાગળો ઉપરથી તમે મને લખેલું ને એ તમારા મારાપર આવેલા કાગળો જડતા નથી તેથી તેની એટલે તમારા મને મોકલેલા કાગળની નકલ આ લગત મોકલી છે તો હું અજબ પામું છું કે આ લગત તો છ૦ ભાઇના તમારા ઉપર આવેલા કાગળોની નકલ તમે મને બીડી છે તે શું ભુલથી બીડાઇ છે? શું હું એવું સમજુ કે છ૦ ભાઇએ તમને મોકલેલા તેની નકલ તમે પૂર્વે મોકલી હતી ને તે શું મને ન જડી માટે તે આ લગત મોકલાવી છે! *...વાત! એ નકલો હું પહેલ વહેલી જ જોઉં છું.

*કાગળ ફાટી ગયો છે તેથી લખાણ વંચાતુ નથી.

આપણું સહજ હાસ્યવિનોદનું ભાષણ હતું તે છતાં "નહીં તો આપના એક કાગળથી તરત એ કામ બનવું ઘણું મુશ્કેલ હતું." એ વાક્ય અને "ખરેખરી મેહેનત અમારી જ છે" એ હૈયાની ખરી લાગણીથી નીકળેલું વાક્ય છેકીને "મેં આપને રૂબરૂ કહ્યા પ્રમાણે જ છે" એ વાક્ય લખેલું છે. એ બે વાકયોથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તમારા મનમાં એવું આવ્યું છે કે તમે જે શ્રમ લીધો છે તેને માટે મેં તમારો પુરેપુરો ઉપકાર માની તમારી પુરેપુરી તારીફ કીધી નથી એટલે જસ લેવાની જે તમારી આતુરતા તેને મેં તમારી ઇચ્છા પ્રમાણેના શબ્દોથી ઝીલી નથી. હું દલગીર છઉં—પછવાડેથી તમે લખો છો કે "અમારે તમારી પાસેથી એ વિશે કંઇ માન કે ઇનામ લેવું નથી પણ અમે અમારી ફરજ અદા કરી છે." માટે સંતોષ જ છે એ તમારૂં બોલવું પાછલાં વાકયોથી જોતાં માત્ર બહારના વિવેકનું છે એમ કેમ ન કહેવાય?

"આપની સ્મૃતિ કરતાં મારી સ્મૃતિ કેટલી ઉતરતી છે એ વિષે જ્યાહે લખવા ચાહતો નથી" એમ તમે લખો છો. તો ભલે લખો—જે તકરારને આપણી તકરાર સાથે થોડો જ સંબંધ તે તકરાર વચમાં આણી તમે પોતાની સ્મૃતિને જ્યારે માન આપો એ તમારી વાદરીતિને અને નર્મદાશંકરની સ્મૃતિના કરતાં તમારી વિશેષ છે એવી (સહેજ બાબત ઉપરથી) જ્યાં ત્યાં આટલી બધી ચર્ચા કરો એ તમારી સ્વભાવ રીતિને જસ છે એમ મારે મિત્ર છો માટે કહેવું પડે છે.

મેં તમારા શ્રમનો ઉપકાર હર પ્રસંગે ભાષણ ને લખાણથી વાળ્યો છે ને એમાં તમને કંઇ ઓછું પડયું હોય તો દરગુજર કરવી ને મારી સ્મૃતિને માટે તો હજીએ કહું છું કે તે ભુલતી નથી ને તેમ કરતાં મારી સ્મૃતિ ભુલી છે એમ કહેવાથી આપ રાજી થવાને ઇચ્છતા હો તો જેમ ત્યાં નેમ નહીં એ બુદ્ધિથી કહું છઉં કે હા મારી જ સ્મૃતિ ભુલાડી.

લા૦ નર્મદાશંકરના યથાયોગ્ય.

તા૦ ક૦—સ્મૃતિની વાત ઉપરથી તમે વાંકું કેમ લઇ ગયા એના અંદેશામાં હતો એવામાં બે ત્રણ મિત્રોના સકારણ કહેવાથી મને જણાયું કે તમે વ્હેમી છો ને તેથી તમારા ધુંધવાતા મનના ધુમાડાએ તમને આડા ઉડવાનું સુઝાડેલું. પરસ્પર બે મિત્રોને વિરોધ એવા મિત્રજંગલ મારે ઘણાં છે ને વળી હું સહુનો મિત્ર છઉં એવો જે મારો મૈત્રિપ્રકાર તે તમે સહવાસ વના ક્યાંથી જાણો? તમારે...વિષે ખતરો આણવાનો આધાર શો છે? હું બહુ જ દલગીર છઉં કે તમે પોતે વ્હેમી થઇ મને કાચા કાનનો સમજો છો—પણ ઠગાઓ છો રાજેશ્રી! રે કેટલો વ્હેમ કે ઠામ ઠામ વાત ચરચો

ને મને વિનાકારણે હલકો પાડો! તમે તો એમ પણ ચલાંવશો કે મેં કવિના ઉપર ઉપકાર ર્ક્યા છે ને કવિ મને આમ કરે છે પણ એની હું કંઇ સ્પૃહા રાખતો નથી-મારૂં અંતઃકરણ શુદ્ધ છે. જેટલો તમારો ઉપકાર મારાપર છે તેટલો છેજ પણ શું તમે એમ ઇચ્છો છો કે મારી ખરી લાગણી બહાર ન કહાડતાં મ...સ્વચ્છંદ વિચારને આધીનજ રહેવું ને તમારા જસગુણની ડાંડીજ પીટયાં કરવી? જ્યાં સુધી તમે મને મિત્ર ગણો છો ને હું તમને ગણું છઉં ત્યાં સુધી હું મારી ખરી વાત (તમને કડવી લાગે તો પણ) જણાવ્યા વિના નહિ રહું-મૈત્રીનીતિ સમજવી ને મૈત્રિધૈર્ય વિવેકથી નિભાવવું એ દુર્લભ પુરૂષાર્થ છે.

નર્મદાશંકર.

રાણપુરવાળા કોઇ મહારાજની કૃપા

સુરત, આમલીરાન તા૦ ૧૭ અક્ટોબર ૧૮૬૮.

ભાઇ નર્મદાશંકર દયાશંકર-મુ. અમદાવાદ.

તમારો તા૦ ૧૧ મીનો લખેલો આવ્યો તે વાંચી ઘણો પ્રસન્ન થયો છઉં કે જેવો મને મહારાજને મળવાનો મોહ હતો ને છે તેવો તેઓનો પણ મારે વિષે છે ને એને માટે હું મહારાજનો મોટો ઉપકાર માનું છઉં.

સને ૧૮૫૯માં મને મહારાજને મળવાની ઉત્કંઠા હતી ને તે પુરી પાડવાને મેં મુંબઇથી રાણપોર જવાને ધારયું ને જ્યારે કેટલાક જણે મને કહ્યું કે રાણપુર ભાવનગરથી વીશેક કોશ છે તારે હું તરત નિકળ્યો ને ભાવનગર ગયો-પણ ત્યાં જાણવામાં આવ્યું કે ચુડા રાણપોર તો ૫૦-૬૦ કોશ થાય છે તારે ને હુનાળાની રાતને લીધે ને કેટલાકના કહેવાપરથી કે મહારાજનો પ્રતાપ ઘટી ગયો છે તારે હું પાછો મુંબઇ ગયો હતો. મેં મહારાજનાં કોઇ દિવસ દર્શન કરયાં નથી તો પણ મહારાજની પૂર્વ સ્થિતિ વિષે કંઇક માલમ પડેલું તેથી માત્ર દેશહિતને અર્થે ને મારા મનની તે સમયની ધર્મ વિષય સંબંધી ઉગ્ર વૃત્તિને લીધે મારી ઇચ્છા મહારાજને મળી બે વાતની સૂચના કરવાની થઇ હતી.

સને ૧૮૬૪માં મહારાજ મુંબઇમાં મને મળવા આવેલા પણ મારાથી મળાયું નહીં-મહારાજની કૃપા મારી ઉપર એક્કો વાર મળવું થયા વના √ કેમ થઇ તે તેઓ જ જાણે.

તમારા પત્રથી પણ જણાય છે કે મહારાજની મારા ઉપર કૃપા છે ને આશ્ચર્ય જેવું લાગે તેવું છે કે કોઇ દિવસ મળવું ન થયા છતાં મહારાજ

મને મળવાને ને હું મહારાજને મળવાને એમ હમે બંને ઇચ્છિયે છિયે તારે હમારામાં કંઇ સાહજિક મૈત્રિ બીજરૂપ હશે ખરી.

હવે તમારા પત્રના ઉત્તરમાં લખવાનું આ કે હાલમાં મારે અહીં કેટલુંક કામ કરી મુંબઇ જવાની એટલી તાકીદ છે કે મારાથી હાલમાં આવી શકાય તેમ નથી. વળી હું કંઇ વેદાન્તમતનો આગ્રહી નથી ને વાદ કરવાની ઇચ્છા પણ રાખતો નથી. મારી ઇચ્છા મહારાજને ખાનગી મળી કહ્યાકેક વાત કરવાની છે ને તે પણ દેશીયોના સદ્ધર્મ બોધ વિષે, જેથી તેઓનું કલ્યાણ થાય ને મહારાજને યશ મળે.

કાઠિયાવાડ સિવાએ અમદાવાદમાં અથવા ચરોતરના એકાદા ગામમાં જારે મહારાજ બે ત્રણ માસ મુકામ રાખવાના હોય તારે મને તમારે લખી જણાવવું કે તે મુદતમાં હું સારી અનુકૂળતાએ મહારાજનાં દર્શન કરી જાઉં. તમે ઉપર પ્રમાણે મહારાજને વિદિત કરશો.

લી૦ નર્મદાશંકર લાલશંકર.

કરસનદાસ મુળજીને પાવન કરવાની ખટપટ

શેઠ હરિવલ્લભદાસ કલ્યાણદાસ મોતીવાળા જોગ

ઠે. બારકોટ ભુલેશ્વરની હારમાં ગલીમાં

સુરત–આમલીરાન તા૦ ૧૨ મી મે ૧૮૭૦.

સ્નેહી શ્રીભાઇ હરિવલ્લભદાસ

આ બેમાંથી કીયો રસ્તો તમને અનુકૂળ આવશે તે જણાવશો.

૧ દંમણ અથવા એકાદા ગામડાનો કોઇ વૈષ્ણવ મહારાજની ત્યાં પધામણી કરે એ નિમિત્તે મહારાજ ત્યાં જાય ને તમે પણ આવો. કોઇ પણ બહાના વગર મહારાજથી સુરતની દક્ષિણ તરફ અવાય નહીં ને ખરૂં કે તેને એટલી શી ગરજ કે તમારી ખુદની તરફથી કોઇ પણ રીતની વિનંતી વિના તે ત્યાં આવે. માટે એ રીતે મિલાપ કરવા ઇચ્છો તો કોઇ વૈષ્ણવને ઉભો કરવો જોઇયે.

ગોર દલપતરામ કહે છે કે તેવો કોઇ વૈષ્ણવ હું દંમણમાં ઉભો કરી શકીશ. પણ એ કામને સારૂ રૂ. ૨૫૦) સો ઉપરની પધરામણીનો આવવા જવાના ખર્ચ માટે ઓછામાં ઓછા જોઇયે.

૨ અગર કરસનદાસનું નહીં ને તમારૂં એકલાનું સુરત આવવું થાય તો ઘણુંજ સારૂં (કોઇ પણ રીતનો અનાદર થવા નહીં દૈયે) ને તમને અનુકૂળ ન જ આવતું હોય તો ભાઇ નારણદાસ આવે ને એને અમે મહારાજ સાથે મેળવીએ તો કેમ ? ને એ દરમીયાનમાં અહીંના મુખીયો મહારાજને લખી આવી વિનંતી કરે કે સમાધાન કરો ને જે ફરશો તે

હમારે કબુલ છે ને પછી મહારાજ થયેલો શાસ્ત્રાર્થ કાએમ રાખી પોતાના શાસ્ત્રીને તથા ડીકાભાઇ અથવા હરકોઇ એક વૈષ્ણવને મુંબઇ મોકલે ને એઓ કરસનદાસ પાસે જે સ્હેજસાજ કરાવવું હોય તે કરાવે ને પછી મહારાજ પ્રસિદ્ધ રીતે સર્વને કહે કે કરસનદાસ પાવન થયા છે.

લલ્લુભાઇનો આંકડો નક્કી ન થયો તેથી તે દલગીર થયા, પણ મેં સ્નેહ તથા જસ વિષે લાંબું બોલી સમજાવ્યા છે તેથી તે પાછા કામ કરવે ઉશ્કેરાયા છે, તેમ લલ્લુભાઇ વિષે સ્નેહ આ પત્રના ઉત્તરમાં જણાવજો.

લા૰ નર્મદાશંકર

કોશ અને પોતા વિશે લોકચર્ચા સંબંધી

તા૰ ૧૯ માર્ચ ૧૮૬૯

પ્રેમાળ ભાઇ લક્ષ્મીરામ,

તા૰ ૧૮ મીનો પોંહોચ્યો છે–વૈશાખ માસમાં તમારો આણી તરફ આવવાનો વિચાર છે તેથી હું ઘણો ખુશ થયો છઉં કે પ્રત્યક્ષ મળવું થશે–લાંબી વાત ઘણી ફુરસદ વના પત્રમાં લખાઇ શકતી નથી માટે તમારા સવાલનો જવાબ મળ્યા પછી જ દઇશ. જ્યાં સુધી લોક મારા સ્વભાવ ને મારી વૃત્તિથી અજાણ છે ને માત્ર બહારના પ્રસંગો ઉપરથી (અને તે વળી દેખામેલ દ્વેષીઓએ પોતાના સ્વાર્થથી) જુદે જુદે રૂપકે દર્શાવ્યા હોય છે તારે મારે વિષે વિચાર બાંધશે તહાં સુધી મારે કંઇ જ બોલવું નહીં એ મને વધારે સારૂં લાગે છે—

'અંતે છે સતનો જસ, રણે રમ મ્હસ.'

મેં જે તમને કામ સોંપ્યું છે તે ફુરસદે જ કરવું–ઉતાવળ નથી. મારા નિબંધમાં જે બ્હારવટીયા લખ્યા છે તેની હકીકત પણ જોઇયે. હું થોડુંક જાણું છું–પુરેપુરૂં જાણતો નથી–હથિયારોનાં નામ સાથે ચિત્ર મોકલશો તો તે બહુ જ સારૂં થશે.

કોઇ વંદો કોઇ નિંદો. હું મારૂં કામ મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે ને શુદ્ધ અંતઃકરણથી કર્યો જ જાઉં છું–મને મારી સરસ્વતીની રક્ષા છે ને તેથી હું દુર્જનની થોડી જ દરકાર કરૂં છઉં.　　લા૰ નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ.

ભૂલતા મિત્રને સ્મરણ

સુરત, આમલીરાન તા૰ ૯ મી આગષ્ટ ૧૮૬૯.

સ્નેહી શ્રીભાઈ ગોપાળજી,

આપની તરફથી ઘણા દિવસ થયાં પત્ર નથી માટે શંકા સરખું કંઇ મનમાં આવે છે કે શું છેક જ મારૂં વિસ્મરણ થયું હશે? કામનું રોકાણ તો

ઘણું જ હશે તથાપિ તમારી સુજનતાએ મારાં હૈયામાં તમારે વિષે જે વિચાર બંધાવ્યો છે તે જો કે જે નાના તરૂ જેવો છે ને જેને વધેલો વૃક્ષરૂપ જોવાની હું આશા રાખું છું. તે તરૂને તમારી તરફથી ખાતર પાણી વગેરેથી માવજતની બેદરકારી દીસે તારે તે કેમ વધે? મહીને મહીને પણ ચાર લીટી જોવામાં આવતી હોય તો વારૂ તેના વાયુની લ્હેરથી તરૂ હિમાંઇ તો ન જાય!

તમે મને સાંભરો છો તે જણાવવાને માટે જ આ પત્રિકા છે.

લી० નર્મદાશંકરના આશિષ.

મિત્રને પત્ર

તા० ૧૦ સપ્ટેંબર ૧૮૬૯

પરમ સ્નેહી ભાઇ ગોપાળજી,

તમારા તા० ૧૬ આગષ્ટના પત્રમાંની સ્નેહવાણીના રસપાનથી હું પરમ સંતોષ પામ્યો છઊં. એમાં તો કંઇ જ શક નથી કે બીજા જીલ્લાના કરતાં તમને વિશેષ કામ છે ને તે વળી યશસ્વી રીતે થોડાથી જ બને તેવું, ઊંચી સ્થિતિના લોક સાથે ઊંચી સ્થિતિના માણસથી જ મનમાનનો પ્રસંગ રાખી શકાય. હું બહુ પ્રસન્ન છઉં કે જ્યાં તમારે હોવું જોઇએ ત્યાં જ તમે છો. કાઠિયાવાડમાં થતા સુધારાને તેજવાળી ગતિમાં મુકવાનો પ્રથમ શ્રમ તમારો જ છે એમ હું માનું છઊં. ઇશ્વર શ્રમનો બદલો આપો.

નવલરામને ને દિનશાને આપના લખ્યા પ્રમાણે કહ્યું છે. ન० ગ० અંક ૩ જાની નકલ હાલ મારી પાસે નથી. કૃષ્ણાકુમારીની ૧૦૦) મોકલી છે તે પોહોંચેથી ઉત્તર લખવો.

લી० તમારો નર્મદાશંકર.

જૂની ગુજરાતી ભાષા વિશે શોધખોળ

સુરત, આમલીરાન તા० ૩ જી અકટોબર ૧૮૬૯.

ફક્કડ લક્ષ્મીરામ,

તમારો તા० ૨૪ મી આગષ્ટનો ને ભાદરવા વદ ૩ જનો એમ બે આવ્યા છે. હું મોટમ આપું છઉં તેને તમે યોગ્ય નથી એમ તમે લખો છો તારે આજથી ઉપર પ્રમાણે નામ બદલું છું—ચ્હીડાશો નહીં—પણ હું પુછું, લોક મૈત્રિ મૈત્રિ કરે છે તે શું હશે વારૂ? એ વિષે તમે અનુભવમાં શું જોયું છે ને વિચારમાં શું નકી કર્યું છે તે અવકાશ મળેથી લખી મોકલાય તેવું કરી શકશો? તમારી કલમ લખાણમાં કેવી ફક્કડ ચાલે છે તે જોવાને ઇચ્છું છું.

હથીયારોની ઉતાવળ નથી–જુની ગુજરાતી ભાષાના નાના મોટા ગ્રન્થ–પાનાનો સંગ્રહ તમારા જુનાગઢમાંથી મળી આવશે? મારો વિચાર આ છે કે આજથી સો ને પછી બસેં ને એમ ૧,૦૦૦ વર્ષ ઉપર આપણી ભાષા કેમ ક્રેમ બદલાતી ગઇ છે તે વિષે યથાસ્થિત જાણવું–તેમ નરસહીં મેહેતાની પેહેલાં કોણ કોણ કવિયો છે તે સંબંધી પણ જાણવાનું છે–એ વિષય અવકાશે તમારા મિત્રમંડળમાં ચરચજો–મારે ઉનાવળ નથી.

નાગરી ન્યાતના ભવાડા થાય છે તે જોઇને દલગીર છઉં. મારે વિષે મારી નાતના ઘરડાઓ–જુવાનોનો શો વિચાર છે તે લખશો.

જૈન નિબંધ લખવાનો મને અવકાશ નથી. ઝાંસીની રાણી અને લખનોરના નવાબ વિષે થોડીક પણ હકીકત આપો તો વળી લખવાનો વિચાર કરૂં–બને તો મોકલજો.

મિત્રતા વિશે કેટલાક વિચારો

તા૦ ૧૮ અકટોબર ૧૮૬૯.

ભાઇ લક્ષ્મીરામ,

આસો સુદ ૨ નો લાંબો ચિત્રો સાથે આવ્યો છે. સ્નેહ મૈત્રિ–પ્રેમ એનું પરિણામ બેના એક થવું એવું છે. એક થવું કઠિણ છે ને એક થઇ તેમ નિત્ય રેહેવું એ પણ કઠિણ છે. મૈત્રિ કરવામાં ને નિભાવવામાં બહુ વિઘ્ન આવી પડે છે. 'કોઇને કરી રાખવો અથવા કોઇના થઇ રહેવું' એ કહેવત ખોટી નથી કે જેથી મૈત્રિ નિભે પણ અંતઃકરણનો ઉમળકો રેહેવો દુર્લભ છે. એ જો બન્નેમાં હોય તો પછી નાના પ્રકારનાં વિઘ્નો પોતાની મેળે જ દૂર થઇ જાય છે. સાચો સ્નેહ શૌર્ય વિના બંધાતો નથી ને નિભતો નથી. તેમ સાચા સ્નેહથી શૌર્ય વધે છે ને શૌર્યથી જસ ને પછી સુખ મળે છે એ પણ ખોટું નથી; હા તે જસ લૌકિક વિચારમાં કદાપી તત્કાળે નિંદાય પણ પછવાડેથી વખણાય જ. જારે ગરમ લોહીનાં સ્રીપુરૂષોના પ્રેમ જેવો પુરૂષમાં સ્નેહ જોવામાં આવશે ત્યારે જ ઐક્ય, ધૈર્ય, જુક્તિ, સાહસ એ સદ્ગુણો આપણામાં દેશિયોમાં આવશે ત્યારે જ તેઓ ઉત્તમ યશ ને ઉત્તમ સુખના ભોક્તા થશે.

નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ.

સ્રીસ્વાતંત્ર્ય વિશે વિચારો

સૌભાગ્યવતી માનબાઇ,

તમારે વિષે હુ કેવળ અજાણ છઉં એટલે વિસ્તારથી નહિ પણ ટુંકમાં જ લખું છઉં કે—

જે દાસપણું આપણા લોકોએ સ્ત્રીઓને આપ્યું છે, તેમાંથી તેઓને છોડવવાને હાલમાં વિદ્વાનો વાણીથી ને લખાણથી મેહેનત કરે છે, પણ જ્યાં સુધી પુરુષો પોતાના સંબંધવાળી સ્ત્રીઓને વ્યવહારમાં યોગ્ય છુટ નહીં આપે અને સ્વ......સ્ત્રીઓ પોતાની મેળે યોગ્ય છુટ નહીં લે ત્યાંસુધી આપણા દેશની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધરવાની નથી. એ વિચાર તમારા પ્રાણપ્રિયનો છે ને એથી જ તમે છુટનું સુખ ભોગવો છો એ જોઇ હું બહુ સંતોષ પામું છઉં.

તમારા ઘર સંસારી કામકાજમાં અડચણ ન પહોંચે ને તમે તમારો અભ્યાસ જારી રાખી શકો અને વળી તમારૂં જોઇ બીજી સ્ત્રીઓને ઉત્તેજન મળે એને માટે મારે કેટલીક સૂચના કરવી છે તે બીજે પ્રસંગે કરીશ.

બાઇશ્રી–હું તમારા પ્રાણપ્રિયની દર્શાવેલી ઇચ્છાથી બાધો (?) નથી.

લા. નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ.

ઉપલાનો જવાબ તા૦ ૨૦ મીનો ૨૧ મીયે આવ્યો છે.

ઉપકાર ચિઠ્ઠી

રૂડા સ્વભાવનાં માનબાઇ,

"ધર્મેષુ સહધા" એ બુદ્ધિ તમારી સદૈવ રહો. હું તમારા પ્રાણનાથ સ્વામીનો પરમ સ્નેહી છઉં ને સંતોષી સ્વભાવનો છઉં એવું તમે લખો છો એને હું માત્ર ઉપલો વિવેક સમજું છઉં, કારણ કે હજી તમો દંપતિને મારી સાથે ઘણો પ્રસંગ પડયો નથી. તોપણ તમે ઉભયતાએ મારે વિષે સ્નેહપૂર્વક ઊંચું મત બાંધ્યું છે એમ દરસાવો છો તેને માટે હું તમારો ઉભયનો ઉપકાર માનું છઉં.

નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ.

લગ્નની વય

સુરત, આમલીરાન તા૦ ૨૫ આગસ્ટ ૧૮૭૦

ભાઇ હરિદત્ત,

હું સુરતમાં નહિ તેથી તમારો તા૦ ૭ મીનો મેં પરમ દાહાડે વાંચ્યો છે–એ કાગળથી મારે તમારી સાથે નવું ઓળખાણ થયું છે. 'स्वदेशीयहितार्थं यः स्वशिरोऽपि त्यजेद्बुधः। कविताकामिनीकान्तं नर्मदं तं प्रणाम्यहम्'॥ એ પ્રશંસાને હું કોઇ પણ રીતે યોગ્ય નથી જ.

બાળલગ્નના સમયને માટે મારી પાસે શાસ્ત્રવચન નથી. મારૂં મત લગ્ન ક્યારે ને કેમ થવાં એ વિષે કંઇ જુદૂં જ છે. જુદૂં છે તે હમણાંની જ

રીતમાં જો ફેરફાર કરવો તો મારૂં મત આ છે કે લગ્નકાળ પુત્રીનો ૧૩ વર્ષે ને પુત્રનો ૧૬ પેહેલાં ન હોવો. પ્રસંગે પ્રસંગે પત્ર લખતા રહેશો.

લા૦ નર્મદાશંકર

શાસ્ત્રી હરિદત્ત કરૂણાશંકર જુનાગઢ–પંચહાટડી.

સાહસ સંબંધી પત્ર

મુંબઇ તા૦ ૨૬ મી નવેમ્બર ૧૮૬૮

સજ્જનવર પરમ સંબંધી મણિનંદ શાસ્ત્રી યોગ્ય–

તમારો પત્ર તા૦ ૨૨ મીનો આજે ૧૦ વાગે આવ્યો તે વાંચી વિશેષ સમાચાર જાણ્યા છે. તમારો આવ્યો તેની પ્રથમ મણિભદ્ર ઉપર આવેલો તેથી મેં વર્તમાન જાણ્યા હતા. સાહસના ફળ વિષે હમણાં મારે બોલવું એ મિથ્યા છે. મારે પોતાને તો આટલી હાનિ થઇ જ ચુકી કે જે ચુંથાડાનું મને ભય હતું તેમાં હું સપડાયો છઉં–હશે. જમનારામાંથી કોઇ ઉઠી ન ગયું એટલું ભાગ્ય! સામાવાળાને ન લેખવતાં હવે ઉપરાઉપરી જમવા તેડ્યાં કરે એવો જો કામ ઉઠાવનારાનો આગ્રહ હોય ત્યારે તો સાહસનો પ્રારંભ ઠીક થયો કહેવાય. હું નથી ધારતો કે હવે કોઇ જંબા જ તેડતું હોય ને એ જ વાત આગ્રહ ધરનારાઓના પાછાં પગલાં ભરવાનું ચિન્હ છે. સઘળા લાયક છે એટલે મારે કંઇ એ કામમાં હાથ ઘાલવાની જરૂર નથી.

ઈંદુપ્રકાશનો અંક ખોળી, મેળવી મોકલી દઇશ.

નર્મદાશંકરના પ્રણામ અંગીકાર કરવા.

ભલામણ કરનારો પત્ર

સુરત આમલીરાન તા૦ ૧૬ માર્ચ ૧૮૬૯.

સ્નેહી શ્રીભાઇ શાન્તારામ,

ઘણે દિવસે મળવું થતું હોય અથવા પત્ર લખવાનો વ્યવહાર ન હોય તેવી સ્થિતિમાં મેળાપ વેળા અથવા પત્ર લખતી વેળા થોડોક પણ સંકોચ રેહે છે–એ રીતે હું તમને આજ લખતાં સંકોચાઊં છઊં. વધારે આટલા માટે કે મારે તમારો ઉપકાર લેવાનો છે. તો પણ પાછું આમ છે કે મારે ને તમારે મૈત્રિનો હક્ક બજાવવો છે ને સંકટમાં આવી પડેલા મિત્રને ઉગારવો છે માટે હું સંકોચને દૂર કરી લખું છઊં કે—

આ પત્રના લાવનાર લાલાભાઇ (જો કે ધર્મ આચાર સંબંધી એઓનું મત આપણા મતને મળતું નથી તો પણ) પોતાના સુધા સ્વભાવથી, કુલિનપણાથી ને સદ્ગુણથી વળી મારી સાથે પડેલા ઘણા વરસના પ્રસંગથી

મારા મિત્ર થઇ રહ્યા છે. એઓના ઉપર સરકારે કેટલોક આરોપ મૂકયો છે. એમાંથી મુક્ત થવાને તેઓ તમારી તરફ આવે છે; એઓને મુંબઇમાં કોઇ સાથે પ્રસંગ નથી એ માટે મારા તે તમારા છે એમ અંતઃકરણથી માની તમે તમારી પોતાની તરફથી ને તમારા બિજા મિત્રોની તરફથી એઓને માટે બનતી તજવીજ જરૂર કરશો.

લા. તમારી આનંદમૂર્તિનો દર્શનાભિલાષી

નર્મદાશંકર.

નાણાભીડ દર્શાવનારો પત્ર

સુરત આમલીરાન તા૦ ૧૨ મી અકટોબર ૧૮૬૯

પ્રિય ભાઇ

તારો પત્ર આવ્યો છે. એમ ન જાણીશ કે હું બેદરકાર છઉં. હું પણ હમેશની કાળજીથી વખતે વખતે તાવથી સપડાઉં છઉં. હજી ચોપડી ખાતાના રૂ. ૨૮૦) કાઠિયાવાડથી આવ્યા નથી–બ્યૂલર પાસે તાકીદ કરાવ્યા છતાં બિજા પણ રૂ. ૫૦૦ ત્યાંથી મારી બીજી ચોપડીઓના આવનાર છે. એક પાસથી ઘર ખરચના સવાસો જોઇયે ને વેચવાની નાની ચોપડીયો મળે નહીં, તને ભરવાની મોટી કાળજી તેમ અહીંનાને ભરવાની પણ. વળી અહીંનું કરજ વધારવાની જરૂરિયાત. હવે હું કેમ ન ગભરાઉં? ઉઠું છ ત્યારથી તે સુતા સુધીમાં ઓછામાં ઓછી ૧૦ વાર દોહ્યિાં એમ નિશ્વાસથી બોલાઇ જવાય છે. ખરેખર હું દ્રવ્યને તુચ્છ ગણતો આવ્યો છઉં ને હજીએ મનથી તેમજ ગણું છઉં પણ મિત્રના વિશ્વાસ ઉપર સાહસ થયેથી જારે ભીડ આવી તારે દ્રવ્ય જરૂરનું લાગે છે. હું હમેશ સહાય કરનારો તે હાલ સહાયપાત્ર થયો છઉં ને સહાય મળતી નથી-હોય! રતના ફેરફાર હોય છે તેમ આ દિવસ પણ જશે. ફાં ફાં મારયો જાઉં છું–આશા રાખ્યો જાઉં છું–પણ થવાનું હશે તે થશે એમ મનમાં નક્કી સમજું છઉં. સાહસથી થયલી હાનિનો બદલો વાળવાને સાહસ જ કરવું જોઇયે, પછી આમ કે તેમ, એ વિચાર પ્રમાણે વર્તવું મેં ધારયું છે–નાનાં ચોપડાં તૈયાર કરી છપાવવાં. વાલ્ટર સ્કોટે પોતાના લ્હેણદારોને કહયું હતું કે સબુરી રાખો તેમ મારે કહેવું પડે છે. ભાઇ જેટલા ભરાયા છે તેની કયાં આશા હતી?! 'નવાણું તો ભરયા સો' એમ કરી રહેલી ચોપડીઓ બંધાવી મારે હવાલે કરે તો પછી હું ૮–૭–૬–૫–૪ ને નિદાન ત્રણે પણ વેચી તને નાણું ભરં– એ ઉપાય કરવો રહ્યો પણ બંધાવાનું તારા હાથમાં છે. ડૈરેક્ટરે કોશ છપાઇ રહે મદદ આપવાનો વિચાર કરીશું એમ લખ્યું છે. હું નવેંબર આખરે તારી પાસ આવીશ ને આશા તો રાખું છઉં કે થોડુંક લેતો

આવીશ. ભાઇ તું ગભરાઇને તારી પ્રકૃતિમાં બગાડો કરે છે એ સારી વાત તો નથી. દુખમાં તો પથ્થર જેવી છાતી રાખી વર્તવું, પણ ડાહી સાસરે ન જાય ને ઘેલીને શિખામણ દે તેવું થાય છે! ઇશ્વર તને તન્દુરસ્તી બક્ષે.

તારો સાચો નર્મદ.

આભારદર્શક પત્ર (કોશના કામ સંબંધી)

સુરત આમલીરાન
આસો વદ ૧૩–૧૮–૨૫
નવેંબર ૨ જી–૧૮૬૯

દેસાઇ શ્રી છગનલાલ વિ. સંતોકરામ

મુ૦ ભાવનગર

સ્નેહી શ્રીભાઇ

આપનો તા૦ ૨૭ અકટોબરનો તા૦ ૨૯ મીએ પોહોંચ્યો છે.

આપનો સ્નેહ ને આપથી મળવાનો આશ્રય એ બેથી મારા હ્રદયમાં જે ભાવ ઉઠ્યા છે તે પ્રસંગ ઉપર દરસાવવાની આશા રાખું છઉં તો પણ આ પત્રમાં મારાંથી લખ્યા વગર ચાલતું નથી કે હું આપનો ઘણો આભારી થયો છઉં.

છાપખાના સંબંધી ઉલટથી થતી ગોઠવણ વિષે જાણી મને કામ કરવાની ઉલટ આવી છે.

ટાણાના દિવસો અને ઘણું કામ હોવાથી મારી તરફથી થવાની પુરતી ગોઠવણમાં થોડીક ઢીલ થશે તોપણ બીજું મુહૂર્ત સાધવાને થોડું એક મેટર મોકલ્યું છે તે પ્હોંચેથી મ્યાનેજરે કંપોઝ કરાવવાનો પ્રારંભ કરવો.

હવે મ્યાનેજર સાથે હમારે નિત્ય કામ પડવાનું માટે ચાલવાના કામ સંબંધી ખટપટમાં પડી રહી આપે આપનો અમૂલ્ય કાળ તેમાં ન ગાળવો એમ હું ઇચ્છું છઉં ને આપ તેને જ તેમ કરવાની ભલામણ કરી દેશો. છાપવાના કાગળ મોટા ગ્રન્થ ને મોટાના આશ્રયને ઉમંગ રાખશો જ. જાથુ રહી પ્રુફ તપાસવાને મારૂં માણુસ પાંચેમ સાતેમ ઉપર આવશે, એજ વિનતી.

આપનો દર્શનોત્સુક નર્મદાશંકર.

મિત્રતાની કસોટીનો પત્ર

સુરત–આમલીરાન તા૦ ૧૬ નવેંબર ૧૮૬૯

સ્નેહી ભાઇ ગણુપતરામ

તા૦ ૨૫ મી અકટોબરનો પોતો છે.

તમે જાણુતા જ હશો જ તો પણુ મારે જણાવવું ઘટિત છે કે કોશ ભાવનગરમાં છપાશે ને આશ્રય મળશે.

હું ગણદેવી જઇ ભાઇ રતીલાલ તથા મીયાંને મળ્યો છઉં ને મેં એઓ સાથે સારી વાતો કરી છે. મનોરંજક રત્ન હવે ઉતાવળથી પાછું નજરે પડશે.

'તંગીમાં મદદ કરે તે ખરો દોસ્ત.' તો પણ તેવું ઘણીવાર કેટલાએક પ્રસંગ પુરઃસર કરવાનું ખુશીથી કે નાખુશીથી—સ્વસત્તાથી કે પરસત્તાથી માંડી વાળવું પડે છે, એ વાક્યમાં માણસ જો દોસ્ત જ છે તો તેને મદદ કરવાનું ખુશીથી અને સ્વસત્તામાં છતાં માંડી વાળવું એમાં તો મૈત્રિને દૂષણ આવે. એ શબ્દોમાં તમે જો કોઇ ભેદ રાખ્યો હોય તારે તો વળી જુદો વિચાર થાય.

અએ પોતાના સંકટમાં પોતાના બીજા બધા મિત્રોની સલાહ લીધી પણ એક બની ન લીધી—એથી બ કંઇક નારાજી થયો, તોપણ તે અના ભુંડામાં નહીં, ને એમ છતાં બીજા મિત્રોએ અના કાન ભંભેરયા કે બજ તને આડો આવે છે. ગભરાયલા અએ તે વાત ખરી માની અધમ જુક્તિથી પણ સ્વાર્થ સાધવાને બતે ખાનગીમાં નિંદ્યાં કરયો ને જાહેરમાં ધિકારયો. બ તારે કેવળ નિસ્પૃહ રહેલો ને વિસ્મિત થયલો કે અ આ શું ઘેલું કરે છે? અએ જે જે કીધું તે તે સહુ બએ સાંખ્યું, અ બંધ રહે જ નહી તારે પછી બનો ધર્મ હતો કે વા પર ગયલા અનો જોસ્સો ક્રોધ પણ રીતે નરમ પાડવો ને તેમ તેણે કીધું. હજી પણ બને અની દયા છે, પણ ડોળઘાલુ અ પુરુષમાં જારે વીર્યનીચત્વ, સ્વાર્થાંધત્વ, સંગતિદુર્જનત્વ દેખાયા ત્યારે બએ એકવાર તેને શાસ્ત્ર બતાવ્યું, પણ ભલો છે બ કે જેટલું કહેવું જોઇયે તેટલું પણ તે પ્રસંગની પૂર્વ નીશાનીમાં કેહેતો નથી, પણ ફક્ત બેદરકાર જ રેહે છે ને અ શું કુવડતા કરયો જાય છે તે વિચારવંત જાણે છે ને શું કરશે તે જાણશે—અફસોસ. વળી તમારે જાણવું કે અ ને બ પ્રથમથી જ મારા મિત્ર નોતા! માત્ર એક ક્ષેત્રમાં સાથે કામ કરનારા હોવાથી લોકમાં તેઓ મિત્ર છે એમ માનતા હશે.

તમે મારા કાગળો રઝળતા નહીં રાખતા હો, ને કવચિત જ કોઇને વંચાવતા હશો એમ હું જાણું છઉં.

લા૦ નર્મદાશંકર.

ખાનગી ચીઠ્ઠી તા૦ ૧૦ સપ્ટેમ્બર-૧૮૬૯

પરમ સ્નેહી ભાઇ પ્રાણલાલ,

ડાહીગૌરી ના કહે છે ને જે સબબો તે બતાવે છે તેની ઉપર મારે જવું એ મને વાજબી જણાતું નથી.

મારો પોતાનો એ વિષે શું વિચાર છે તે જો તમારી ઇચ્છા હશે તો જણાવીશ.

તમારો નર્મદાશંકર.

પુસ્તકો અને કોશ સંબંધી પત્ર

સુરત—આમલીરાન તા૦ ૧૭ નવેંબર ૧૮૬૯

પરમસ્નેહી ભાઇ ગોપાળજી,

તમારો કાગળ આવેલો તેના ઉત્તરમાં મેં એક લખેલો ને કૃષ્ણાકુમારીની પ્રતો પણ મોકલેલી પણ એની પોંચ સંબંધી તમારા તરફથી હજી કંઇ જણાયું નથી. ગયે વર્ષે તમે કોશને માટે શ્રમથી તજવીજ કરી હતી પણ તે સમે ઇશ્વરની ઇચ્છા નહીં હોય. હાલ તમને જણાવવાની મારી ફરજ છે કે ભાવનગરના દેશાઇ છગનલાલે સારો આશ્રય આપવાનું માથે લીધું છે—કોશ ભાવનગર છપાશે. તમારા પત્રનાં દર્શન થયાને ત્રણ માસ થયા હશે માટે વળી અવકાશે લખશો.		તમારો સ્નેહી નર્મદાશંકર.

સામાન્ય કુશળ પત્ર

તા૦ ૨૯-૧-૭૦

પરમ મિત્ર ભાઇ કેશવરામ,

ઘણે દાહાડે તમારૂં પત્ર આવ્યું તે વાંચી પરમ સંતોષ થયો છે. વચમાં તમે નાદોદ હતા તે મારા જાણ્યામાં આવેલું ખરૂં. હું તમારી તમારા ઘરની ખબર વખત ડોસીથી જાણી લેતો.

અહીં હું તથા કુટુંબ સારી પઠે છૈયે ને તમને પ્રસંગે સંભારીએ છૈએ.

સુરભાઇ આજકાલ મુંબઇની કાલેજમાં અભ્યાસ કરે છે, મુંબઇ જઇશ, ત્યારે તેને ને બાવાને તમારી સલામ કહીશ.

કાગળ વેહેવાર ઘણો ખરો ચાલુ રહેતો હોય તો તમને આણી પાસના સમાચારથી જાણીતા કરવામાં આવે.

પુસ્તકો નિકળતાં જશે તેમ તેમ મોકલતો જઇશ.

લા૦ નર્મદાશંકર.

(રા. કેશવરામ ધીરજરામને મેહેરબાન રેવાકાંઠાના પોલીટીકલ સાહેબ મારફતે ઉદેપુરના રાજાજીના દરબારમાં પહોંચે.)

પુસ્તક વેચાણ પત્ર

તા૦ ૩૦-૧-૭૦

રા. શ્રી ગોપાળજી ગુલાબભાઇ,

કથાકોષની ચોપડી મોકલી તે પહોંચી હશે. એની સો નકલ ઉપર ખરીદ કરશો તો સવા ત્રણને ભાવે આપીશ. હું આશા રાખું છઉં કે ૨૦૦ નકલ ખરીદ કરશો.

પેલી રકમ જેમ બને તેમ તાકીદે મોકલવાનું સ્મરણ કરાવું છઉં. મુંબઇની હુંડી મોકલશો તો ચિંતા નથી.

તમારી તરફના ઘણા દિવસ થયા જાણ્યામાં આવ્યા નથી માટે લખશો.

છેલ્લી મુલાકાત બહુ સાંભરે છે.		નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ.

કવિની શક્તિ સંબંધમાં લોકવિચાર

તા૦ ૩૦-૧-૭૦

પ્રિય ભાઈ લક્ષ્મીરામ,

તમારો પોષ વદ ૧ નો પોંચ્યો છે. મારી તબીએત આજકાલ સારી છે. નાગરોની ફજેતીથી દલગીર છઉં, મણીશંકરે મારી ખાનગી ચાલ વિષે પોકાર કરયો. મારી કવિતા તે કવિતા જ નથી એમ કહ્યું ને મારા ગદ્યનાં વખાણ કરયાં કે ગુજરાતિ ભાષાને રસદાર બનાવી છે એ મારી શક્તિ તથા નીતિ વિષે તેઓના અભિપ્રાય તમે મને જણાવ્યા તેને માટે હું તમારો ઉપકાર માનું છઉં. એ પ્રમાણે બીજા કાબેલમાં ખપતા પુરૂષોનો વિચાર મને જણાવશો. એમ તમારી તરફથી પાંચેક જણના વિચાર જાણી લીધા પછી હું મારી તરફથી લખવાનું છે તે લખીશ. વ્યાકરણની પ્રત એક્કે મળે નહીં.

લા૦ નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ.

સ્નેહ અને પાવાગઢની મહાકાલીને પ્રાર્થના

તા૦ ૨૦ ફેબરવારી ૧૮૭૦, સવારે સાત વાગતે.

પ્રિય મિત્ર ભાઈ ગણપતરામ,

તમારો તા૦ ૧૬મીનો પત્ર પોહચ્યો છે, તેમ ભાઈ રણછોડલાલનો તા૦ ૧૪ મીનો પણ આવ્યો છે. તમારા બંનેના સ્નેહ જોઈ હું જરા સંકોચાયો છઉં કે મારો તમને દેખડાવવાને પ્રસંગ આવતો નથી. સ્નેહની આતુરતાને કિયો માણસ નથી ઝીલતો? અણસમજુ અવિવેકે ઝીલે છે ને સમજુ વિવેકથી ઝીલે છે. વિવેકથી ઝીલવામાં તેટલી તેજી નથી હોતી તો પણ એ ઝીલવામાં રસ ઘાડો ને સ્થાયી છે એમ હું સમજું છઉં. અરે ટુંકમાં ઉત્તર લખવો ધારીને બેઠો હતો તે લાંબા લખાણનો પાયો નંખાયો! દિલગીર છઉં કે ચણવાનો અવકાશ નથી! ભાઈયો માફ કરજો ઘણી તજવીજ કરતાં છતાં પણ મારાથી પાવાગઢ નિમિત્ત તમારો સમાગમ થઈ શકશે નહીં—ઇચ્છા પરિપૂર્ણ છે, તમારૂં સ્નેહાળ ઉત્તેજન છે પણ શેઠ ઉપાધિ આડો નડે છે—ગુજરાતની પૂર્વ દિશાની અધિષ્ઠાતા દેવીનાં સ્થાનકની શોભા જોતાં મને સંભારજો ને પછી તમે સહુ તેની પ્રાર્થના કરજો કે મા હવે બહુ થયું રંક દેશીઓ સામું જો ને......ઉરમાં અભિમાન પ્રેરે ને જય અપાવ—ભાઈયો મારી ગેરહાજરીથી દિલગીર ન થતાં આનંદથી રેહેજો.

નર્મદાશંકરની સઈ
મંડળને યથાયોગ્ય.

કવિએ પુનર્લગ્ન કર્યાં

[**નોંધ:** ઇ. સ. ૧૮૭૦ (વિ. સં. ૧૯૨૬ ને આશરે) કવિ મુંબઇ છોડી સુરત રહેવા ગયા. ત્યાં તેમને તેમની જિંદગીનો એક નવો જ અનુભવ થયો. વિધવાનાં ફરી લગ્ન કરાવવાના પોતે પાકા હિમાયતી હતા. જૂના વિચારવાળાઓ કવિને પોતાનો દાખલો બેસાડવા આગ્રહ કરતા, અને કવિએ તેવો પ્રસંગ આવે પીછેહઠ નહિ કરવાનું પણ જણાવેલું. એટલામાં સુરતમાં જાણીતા એક નાગર કુટુંબમાં નર્મદાગવરી નામની જુવાન બાઇ વિધવા થઇ, તે બાઇએ કવિ સાથે પ્રેમ બાંધ્યો અને પોતાને પરણવાનું કહ્યું. કવિના પોતાની બીજીવારનાં પત્ની ડાહીગવરી હૈયાત હતાં એટલે એક ઉપર બીજી સ્ત્રી કરવી કે નહીં કરવી, તેની મોટી વિમાસણ પડી હતી. ડાહીગૌરી શાણી ઠરેલ અને પતિભક્તિ પરાયણા બાઇ હતી, તેમણે કવિને જણાવ્યું કે તમે પુરૂષ છો, માટે મરજીમાં આવે તેમ વર્તવાને મુખત્યાર છો. મારા તરફથી તમારા વિચારો અમલમાં મૂકવા સામે કશો અંતરાય નહિ આવે; પણ કવિનું હૃદય ડંખતું હતું કે ખરા સુધારકની રીત પ્રમાણે એક ઉપર બીજી સ્ત્રી પરણવી એ વાજબી ગણાય નહીં. તેમ વિધવા વિવાહને ટેકો આપ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. તક મળી છે, માટે શું કરવું? એવા વિચારમાં હતા. તેમણે ડાહીગવરીને ભરણપોષણનો બંદોબસ્ત કરી છૂટી પાડવાનો વિચાર કર્યો અને એ મનસુબો પાર પાડવા માટે એ ડાહીગવરીને જણાવ્યો અને તેની સાથે વાદવિવાદ કર્યો. ડાહીગવરી કવિથી કોઇ પણ સંજોગોમાં છૂટી પડવાને એકની બે થઇ નહિ, પણ કવિને જેમ ગમશે તેમ વર્તવા તે કબુલ થઈ; દાણીપણું પણ સ્વીકારવા તે તત્પર હતાં. આ વિધવાલગ્નનો ઐતિહાસિક બનાવ બન્યો તે પહેલાં ડાહીગવરી સાથે શો વાર્તાલાપ થયો છે તે કવિએ નોંધ્યો છે. તે નોંધ અત્રે અમે આપીએ છીએ.

આ વાતચીતના પ્રસંગ પછી કવિએ નર્મદાગવરીને પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપ્યો અને તેમનાથી કવિને ત્યાં ભાઈ જયશંકર ઉર્ફે બકાનો ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં જન્મ થયો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં કવિ નર્મદાશંકર જયારે સુરત રહેવા ગયા ત્યારે તેમની નાણાં વિષયક સ્થિતિ ઘણી તંગ હતી. તેમાં વિધવા નર્મદાગૌરી સાથે લગ્ન કર્યાથી ન્યાતજાતમાં તેમને વહેવાર ઓછો થયો હતો, પણ કોઇએ મિત્રભાવ ઓછો કર્યો નહોતો. કવિએ ૧૮૭૦ થી તે ૧૮૭૫ સુધીમાં ગુજરાતી ભાષાની સાહિત્યસેવા ખૂબ જોરથી ઉપાડી, અને દેવું કરીને પણ મોટાં મોટાં પુસ્તકો પ્રકટ કર્યાં. માત્ર ગુર્જર મહાકવિ પ્રેમાનંદકૃત દશમસ્કંધ છાપવામાં તેને સુરત સોદાગર પ્રેસવાળા તરફથી થોડીક સહાય મળી હતી,

પણ તે તેમનો પરિશ્રમ જોતાં ઘણી જ અલ્પ હતી. ૧૮૭૦ થી ૧૮૭૫ સુધીમાં તેમણે જેટલા ગ્રંથો છાપી બહાર પાડ્યા છે તેની યાદી વાંચવાથી કવિના તે સમયના પરિશ્રમનો કંઇક ખ્યાલ આવશે. વચ્ચે કામ પ્રસંગે તેઓ મુંબઇ આવતા જતા હતા. ૧૮૭૪ માં મુંબઇ સરકારના કેળવણી ખાતાંના વડા ડૉ. બુલર જોડે ઓળખાણ થએલી અને તેમની ભલામણથી નવું નર્મગદ્ય છાપવા માટે થોડી સહાય મળેલી. નર્મગદ્યમાં છપાયલા જગતના ઇતિહાસ અંગે કવિએ લગભગ ૨૦૦ ગ્રંથો વાંચ્યા હતા. નર્મકોશ મોટો આ સમયમાં જ છાપ્યો હતો. કોશની પ્રસ્તાવના, ઉપોદ્ઘાત લખવામાં કવિએ જૂના ઘણા કવિઓના હસ્તલિખિત ગ્રંથો પણ વાંચ્યા હતા અને તેનો લાભ તેમણે ગુર્જર સાહિત્યને આપ્યો છે. ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ શોધવા માટે તેમણે વિરરુચિનો પ્રાકૃતપ્રકાશનો અભ્યાસ કર્યો અને તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર પણ કર્યું, પણ નાણાં ભીડને લીધે તેઓ છપાવી શક્યા નહોતા. પ્રાકૃત પ્રકાશ હજી હસ્તલિખિત દશામાં અમારા "ગુજરાતી પ્રેસ"ના સંગ્રહમાં પડયો છે. ગુજરાતી ભાષાનો કોશ રચવા સાથે ગુજરાતી "નર્મ પર્યાય કોશ" પણ તેમણે રચ્યો હતો અને ગુજરાતી ક્રિયાપદોનો ધાતુકોશ પણ રચવા માંડયો હતો. એમ તેમણે લખેલાં જીર્ણ કાગળો ઉપરથી જણાય છે. આ સર્વ સાહિત્ય જો પ્રકટ થઇ શકયું હોત તો ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે કવિ નર્મદાશંકરે કેવો પરિશ્રમ લીધો હતો તેનો ખ્યાલ આવતે; પણ સહાયતા અને ઉત્તેજનના અભાવે કવિની આ સર્વ યોજનાઓ પડી ભાંગી, અને કવિ નિરાશ થયા હતા. હજી સુધી નર્મકોશમાં કવિએ જે સૂચનાઓ ભાવિ પ્રજા માટે કરી રાખી તે કોઇએ પાર પાડી નથી.

કવિનો ગૃહસંસાર તો સુખરૂપ ચાલ્યો જતો હતો. બે પત્નીઓ પરણ્યા, એક ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે અને બીજી સુધારાને વેગ આપવા માટે, છતાં ઘરમાં કલેશકંકાસ નહોતો. નર્મદાગવરીના સંતાન ભાઈ બકુાની સંભાળ તો ડાહીગવરી જ રાખતાં.

કવિને સહાય કરવામાં તેના મહેતાજી નરભેરામ પ્રાણશંકર હતા. કોશની વારેવારે છાપા જોગી શુદ્ધ નકલો નરભેરામ કરતા અને પ્રુફ સુધારવાનું કામ પણ તેઓ કરતા. નરભેરામની આટલી સહાય ન હોતે તો કવિનો કોશ કદી પણ બહાર પડી શકતે નહીં. આ નરભેરામનો થોડો પરિચય વાચકને શાસ્ત્રી રાજારામના લેખમાંથી મળી શકશે.

સંપાદક : ન. ઇ. દેશાઈ.]

મુંબઈ છોડતા પહેલાં અને પુનર્લગ્ન કર્યાં પહેલાંની સ્થિતિ.

આજે તા૦ ૯ મી સપ્ટેમ્બર, મદ્રાસ ૧૧-૫.

કહી દીધું ડાહીગવરીને કે તે પોતાની મેળે વિચાર કર્યા કરે. કાલના તારા બોલવાથી જણાયું કે મુંબઇમાં ગોઠતું નથી ને ગોઠે તેમ નથી, ને બીજાં પણ કારણ છે તો તારે ત્રણ વાતના વિચાર કરી મૂકવા—

૧ સ્વતંત્ર રહેવું, આપણાં ઘરમાં નહીં. જુદાં ભાડાંના ઘરમાં કોટડીઓ રાખીને મુંબઇ, સુરત કે ઇચ્છામાં આવે ત્યાં, ને હાલમાં મારી સ્થિતિ સારી થાય ત્યાં સુધી હું મહિને ૫ કે ૭ રૂપીઆ મોકલ્યાં કરીશ, પછી વધારે.

૨ કોઇના આશ્રયમાં જઇ રહેવું ને રૂ. ૫ કે ૭ મહીને મોકલ્યાં કરીશ.

૩ મારાં ખુંદ્યાં ખમવાં ને દુઃખ પામતાં પણ મારી જ સાથે રહેવું.

તા૦ ૧૦ મી

ડા૦-હંમેશને માટે પૂછો છો કે મુદતને વાસ્તે?

ન૦-હંમેશને માટે, મુદત નહિ.

ડા૦-આટલાં વર્ષ આમ, આટલાં વર્ષ આમ, એવી રીતે મુદતસર હું રહેવાને ઇચ્છું છું.

ન૦-વારૂ, બોલ તો ખરી.

ડા૦-હજી મેં પાકો વિચાર કીધો નથી.

તા૦ ૧૩ મી સપ્ટેમ્બર ભાદરવા સુદ ૧ બુધ.

ન૦-ત્યારે કેમ?

ડા૦-એકેક વર્ષની મુદત માગું છું.

ન૦-એમ હું ઇચ્છતો નથી, કેમકે વારેવારે વ્યવસ્થા કરવી એ ઠીક નહીં ને તારાથી ઠરીને એક પણ સ્થિતિમાં વર્તાય નહીં.

ડા૦-જો એક સ્થિતિ અનુકૂળ નહીં આવે ત્યારે બીજી બદલવાની ઇચ્છા થશે ને જે લીધી તે અનુકૂળ આવી, તો બીજીનું શું કામ છે?

ન૦-ત્યારે પહેલી કેઇ લેવી છે?

ડા૦-ખુંદ્યાં ખમવાની.

ન૦-એ તુને ભારે પડશે. હું ઇચ્છું છું કે પ્રથમ બીજી કોઇ લે ને છેલ્લી તે લેજે.

ડા૦-બીજી કોઇ લેવાને હાલ મને અનુકૂળતા નથી.

ન૦-વારૂ, ઘર ઉઘાડી ત્યાં સ્વતંત્ર રહેવાને કહું તો?

ડા૦-મારે ઘર સાથે કંઇ સંબંધ નથી. જ્યાં સગવડ હોય ત્યાં રહેવું.

ન૦—ત્યારે હવે એવી તજવીજ કરી આપું કે તારે માટે કોઇ ઘર ભાડે રાખું ને તું એકલી રહે તો કેમ?

ડા૦—છેક એકલાં તો કેમ રહી શકાય?

ન૦—સારો પાડોસ આપું.

ડા૦—હાલ મેં જે ઉપલી કલમ કબૂલ કીધેલી છે, એટલે એ બીજા સવાલોની જરૂર નથી.

ન૦—ઠીક, આવી ઠેકાણે.

ડા૦—ના, આટલા માટે કે એક વાતનો પાકો અનુભવ કરી લઇ પછી તેમાં ના પાલવ્યું ને બીજું લઇએ તો પશ્ચાત્તાપનું કારણ ન રહે.

ન૦—બહુ સારું.

ડા૦—હું મારા મન સાથે કોઇ રીતનો વૈરાગ રાખવા ઇચ્છું, તો તેના ઉપર મારી સત્તા ખરી કે નહીં.

ન૦—વૈરાગનો પ્રકાર જાણી લીધે કહેવાય, ને જ્યારે ખુંદ્યાં ખમવાની કબૂલાત છે તો તારે કોઇ પણ વાતે તારી પોતાની સત્તા રાખવાની ઇચ્છા કરવી એ વળી શું?

ડા૦—મારાં મન થકી હું કોઇ પણ પ્રકારના નિયમથી રહેવા માગું તો હું નથી ધારતી કે તેમાં તમને અડચણ જેવું હોય.

ન૦—તું જે નિયમ પાળવાને ઇચ્છે તે કહી જણાવવાને તુને રજા છે, પણ અમલમાં આણવાને તો મારી પ્રસન્નતા ને આજ્ઞા હોય તો જ તારાથી તે નિયમ પળાય. તું કહી શકે ખરી કે ફલાણું વ્રત કરૂં, પણ હું રાજી હોઉં ને આજ્ઞા આપું તો જ તારે તે વ્રત પાળવું, બાકી નહીં. હજી તારે ખુંદ્યાં ખમવાનું નાકબૂલ કરવું હોય તો સુખે તેમ કર. મારી ઇચ્છા તો એવી ખરી કે બીજા અનુભવ કરીને છેલ્લે ખુંદ્યાં ખમવાં પર આવવું. હજી વિચાર કર, પહેલી કેઇ સ્થિતિનો ભોગ કરવો તે. ખુંદ્યાં ખમવાની કે સ્વતંત્ર રહેવાની? બીજે વર્ષે સ્વતંત્રતા લેઇ પછી પાછી ખુંદ્યાં ખમવા પર આવે તે તો હું ન જ અંગીકાર કરૂં, કેમકે ત્યારે તું ભ્રતિનષ્ટા હોય.

ડા૦—સ્વતંત્ર રહીને પણ શું હું તમને દુષણ લગાડવાની છું? ને દુષણ લાગે તેવું તમે ન જુઓ તો ફરી રાખવામાં શો વાંધો?

ન૦—એ વાતમાં હવે તો હું ઉદાર નહીં થાઉં. પહેલી કેઇ સ્થિતિ તે કહી દે.

ડાo—થવાનું હશે તેમ થશે, પણ મેં તો જે પહેલું કબૂલ કીધું છે તે જ કબૂલ છે.

તા૦ ૧૪ મી

ડાo—ઘણા વિચાર કીધાથી મારે માટે જોખમ રહે છે. આ તો ઇષ્ટને સોંપું છું કે તે જેવી બુદ્ધિ સુઝાડે તે ખરી. મેં જાણ્યું છે કે ભાગ્ય જ કઠિન છે, પણ ઇષ્ટનું સ્મરણ તેને સરલ કરે છે.

નo—તારો ઇષ્ટ કોણ છે.

ડાo—માનીએ તો બધા દેવને ને આપણા બ્રાહ્મણને તો શિવ ને માતા એ જ તો.

નo—નાભિથી કોનું સ્મરણ કરવે પ્રીતિ ઉઠે છે?

ડાo—સંકટમાં તો માતા ને મહાદેવ. બૈરાંને જોઇએ તો મા, પણ મને તો બાપ ઉપર વિશેષ દોડ ખરી.

નo—તમે કીયાં વ્રત કરો છો?

ડાo—પક્ષ કે પ્રદોષ ને શિવરાત્રિ અને શ્રાવણમાં સોમવાર.

નo—તારૂં નિત્ય કર્મ શું?

ડાo—શિવ કવચનો પાઠ એક નિષ્કામ, ને એક સકામ—ભયાદિ ટાળવાને અવશ્યે રક્ષણાર્થે—વર્ષ થયા કરૂં છું.

નo—તે પ્રસંગ કિયો?

ડાo—મનસી છે; હું કહેવાને લાજું છું. નહીં કહું અને 'યા માતા મધુકૈટભ' એ શ્લોકથી શક્તિને નમન કરૂં છું નિત્યે; અને એક વાર સરસ્વતીનો પાઠ—બૃહસ્પતિનો કરેલો.

નo—આચારાદિક પાળવા વિષે કેમ? અળગાં સંબંધી કેમ?

ડાo—ધર્મનો બાધ નથી સમજતી. વૈદકશાસ્ત્ર પ્રમાણે કૃશ થવાને અને વ્યવહારમાં મલિનતા અને કુવડતાને વધે તેનો અટકાવ કરવાને એ પાળવું. દૂર રહેવું, પણ વખતે અડકાય તો તેની ચિંતા પણ ન કરવી.

નo—દેવપૂજન ને શ્રાદ્ધાદિક એમાં કંઇ પુણ્ય કર્મ સમજે છે?

ડાo—એ વિષયમાં મારો હજી બરોબર નિશ્ચય નથી, માટે કહી શકતી નથી; તો પણ દેવ પૂજન ને શ્રાદ્ધાદિક કરવાથી દોષ છે એમ હું સમજતી નથી.

નo—અમારા સંબંધમાં તમારૂં શું કર્તવ્ય છે તે કહો.

ડાo—તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે મારે ચાલવું એ મારી ફરજ છે. તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું એ મારી ફરજ છે. કેટલીક રીતની ઘટતી આપવી એ તમારી ફરજ છે.

ન૦—મારી ફરજ વિષે તુને મેં પૂછ્યું નહોતું. તે મારે સમજવાનું છે, પણ તમારા હૃદયમાંથી નીકળ્યું છે તો હું પૂછું છું કે, હું મારી ફરજ ભૂલું તો તું તારી ફરજ અદા કરવામાં ગાફેલ થાય કે કેમ?

ડા૦—કદી તમે તમારી ફરજ ભૂલો તો પણ મારી તો ફરજ છે કે તમારી અનુકૂળતા પ્રમાણે બની શકે તેટલું ચાલવું.

ન૦—બની શકે એટલે શું?

ડા૦—મારો ધર્મ તો આજ કે તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું, પણ વેળાએ પ્રકૃતિવશાત મારી ફરજમાં ભૂલ થાય ત્યારે લાચારે ને એને માટે દીલગીર થવાનું.

ન૦—અર્થ, સ્નેહ ને ધર્મ એ ત્રણમાં તારી લાગણી કેઇ તરફ વિશેષ?

ડા૦—અર્થ તો ગૌણ જ. સ્નેહની નીતિ કે મારો કે ઉગારો, અને ધર્મમાં તો પ્રવડો* કે ન પ્રવડો પણ ધર્મ જ, માટે એ બંને સરખાં છે, તો પણ કેટલીક છૂટ સ્નેહમાં વિશેષ છે.

ન૦—ધર્મ વિનાના સ્નેહમાં છૂટ હોય, પણ સ્નેહનો ધર્મ કે, મારો ઉગારો, એમ સમજી વર્તવું અને પ્રવડે ન પ્રવડે વર્તવું, એ બેમાં છૂટ સંબંધી શું આવ્યું?

ડા૦—શુદ્ધ ધર્મમાં આધીનતા છે ને સ્નેહના ધર્મમાં પણ આધીનતા છે એ ખરૂં; પણ સ્નેહ વિષયમાં મનનું કારણ છે ને ધર્મ વિષયમાં બંધન કારણ છે.

ન૦—ધર્મમાં મનને મારવાનું છે. પછી અર્થ, સ્નેહ કે શુદ્ધ ધર્મ વિષયમાં. સ્નેહના મારો ઉગારો એ ધર્મબુદ્ધિનું મૂળ કારણ ઉત્તમ સ્નેહબુદ્ધિ છે; અને પ્રવડો ન પ્રવડો એ ધર્મબુદ્ધિનું મૂળ કારણ કર્તવ્યબુદ્ધિ ઉપર જ પ્રેમબુદ્ધિ એ છે. સ્વભાવે સ્નેહબુદ્ધિ ને સ્વભાવે ધર્મબુદ્ધિ એ જુદીજુદી, પણ મારો ઉગારો એ ધર્મબુદ્ધિ સ્નેહે થયા પછી, કે પ્રવડે ન પ્રવડે એ ધર્મબુદ્ધિ મૂળ સ્વભાવે કે બીજે કોઇ કારણે થયા પછી જે કાર્યરૂપ ધર્મબુદ્ધિ તેમાં ફેર નથી.

ડા૦—'આપની હાર તું, પુત્ર વસુદેવના, અદ્યપિ તુજને લાજ એકી' એ નરસીંહ મહેતાએ કહ્યું છે તેમ સ્નેહની નીતિએ કહી શકાય, ધર્મની નીતિએ નહીં.

*પરવડવું કે ન પરવડવું.

ન૦–નરસીંહએ સ્નેહભાવે છૂટ લેઇ કહયું અને એણે એમ ન કહયું હોય ને ધર્મભાવેજ કહયું હોય કે તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કર–હું અધીન છું, તો એમાં ઉત્તમ કીયું?

ડા૦–હું તો એમ સમજું છું કે સ્નેહની નીતિમાં સમાનતાનો ભાવ કાંઇક ખરો ને ધર્મમાં તેમ નહીં. ઉત્તમ મધ્યમ તો જેણે જેમ માન્યું તે.

ન૦–નરસીંહની એ કહેવાની શૈલી સ્નેહ બુદ્ધિની છૂટ વાળી, પણ એ બુદ્ધિનો ધર્મ તો આ કે, આપ કે ન આપ, હું તો તારાજ ઉપર બેઠો છું, લાજ જશે તો તારી, મારી નહિ. એને અર્પણબુદ્ધિ તે ધર્મ છે એમાં અને શુદ્ધ ધર્મે અર્પણબુદ્ધિ તેમાં તો કંઇજ ફેર નથી.

ડા૦–સ્નેહની નીતિમાં હઠ પણ હોય.

ન૦–હઠ પણ હોય તે અધીનતામાં હોય કે આટલું તમારે કરવુંજ જોઇએ, એમ પણ હોય, ને કરો વા ન કરો જેમ આપની ઇચ્છા, એમ પણ હોય. ત્રાગું કરવું ને દીનતા દાખવવી એ એમાં ઉત્તમ શું?

ડા૦–સ્નેહ ત્યાં છૂટ છે, એમ હું સમજું છું.

ન૦–પણ ત્યારે સ્નેહ ઉત્તમ કીયો? એક જણ મિત્રની પાસેથી પોતાનું ધાર્યું ન થયે કે તેના દોષ જોઇ તેને છોડે, એક જણ મિત્રથી દુઃખી થાય પણ તેને ન છોડે, એવા સ્નેહના પ્રસંગમાં ઉત્તમ કીઓ?

ડા૦–ઉત્તમ જાતિ તો આ કે મનમાં સમજવું પણ છોડવો નહીં એ જ ઉત્તમ.

ન૦–જે પોતાનો અર્થ ન જાલવતાં બીજાનું સારૂં કરે, જે પોતાનો અર્થ રાખી બીજાનું સારૂં કરે અને પોતાનોજ અર્થ જાળવે એમાં ઉત્તમ મધ્યમ કનિષ્ઠ શું?

ડા૦–અનુકૂળતા પ્રમાણે ઉત્તમ મધ્યમ કનિષ્ઠ, જો કે વ્યવહાર નીતિ મધ્યમ ને ઉત્તમને માટે છે.

ન૦–એક જણ શુદ્ધ ધર્મભાવે ત્યાગ કરે ને બીજો પ્રાણે પણ ધર્મબુદ્ધિ છે એમ ત્યાગ કરે, તેમાં ઉત્તમ શું?

ડા૦–શુદ્ધભાવે તેજ ઉત્તમ છે.

ન૦–અર્થ, સ્નેહ કે ધર્મ એ ત્રણેમાં એકજ સામાન્ય નીતિ આવે છે કે, જે વિશેષ પોતાના ભોગ આપે તે ઉત્તમ, એ તમે માનો છો કે નહીં?

ડા૦–હા એમ જ.

વિરામ ત્રીજો : સ્મરણો

ઇ. સ. ૧૮૭૫ થી ૧૮૮૬ નો અંત સુધીનો સમય

[**સંપાદકીય નોંધ :**–કવિશ્રી નર્મદાશંકરના જીવનચરિત્ર સંબંધી, તેમના જન્મથી (૧૮૩૩ થી) તે ૧૮૭૦ સુધીની, હકીકત સીલસીલાબદ્ધ તેમના જ હાથની છાપેલી અને લખેલી જેટલી મળી છે, તે અમે છાપી છે. બધા વિવેચકોએ અને સ્વયં શ્રી નવલરામભાઇએ પણ આ જ "મારી હકીકત" ઉપર આધાર રાખીને "કવિ જીવન" "નર્મ કવિતા"માં અમારા પૂજ્ય પિતાશ્રી ઇચ્છારામની માગણી ઉપરથી લખ્યું છે. કવિ જીવનના છેલ્લા ૧૫-૧૬ વર્ષની હકીકત જોઇએ તેવી પ્રમાણમાં મળતી નથી. "મારી હકીકત"માં ૧૮૩૩ થી ૧૮૬૫-૬૬ સુધીની વાત છે. ૧૮૬૬ થી તે ૧૮૬૯-૭૦ સુધીની વાત, તેમાં જે કાગળો વગેરે અમારા પિતાશ્રી સ્વ. ઇચ્છારામને મળેલા અને જીર્ણ થતાં બચી ગયા તેમાંથી તારવીને આ 'ઉત્તર ચરિત્ર"માં આપી છે. તે પછી ૧૮૭૦ પછીની હકીકત, કવિના એક આશ્રિત સ્વ. રાજારામ રામશંકર શાસ્ત્રી, જેમણે સુરતની પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ્ વખતે (ઇ. સ. ૧૯૧૫ માં) જે એક મહત્વપૂર્ણ લેખ વાંચ્યો હતો તે જ અત્રે અમે દાખલ કરીએ છીએ, તે ઉપરથી સુજ્ઞ વાંચનારાઓને કેટલીક માહિતી સમજાશે. આ નિબંધ જ્યારે સાહિત્યપરિષદમાં વંચાયો ત્યારે એમાં આર્યસમાજ અને બીજાઓ વિશે જે ટીકા કરાઇ છે તે સામે જબરો વાંધો ઉઠાવાયો હતો અને મંજુર થયેલા નિબંધને પરિષદના વૃત્તાંતમાંથી બાદ રાખવામાં આવ્યો હતો. તે જ સમયે ભાઇશ્રી અંબાલાલભાઇએ લેખક સ્વ. રાજારામ શાસ્ત્રી પાસેથી મજકુર લેખ મેળવીને "ગુજરાતી" પત્રના ૧૯૧૫ ના વર્ષના જુન-જુલાઇ માસના અંકોમાં છાપ્યો હતો. આ અમૂલ્ય લેખ વિસ્મૃતિપટમાંથી સરી ન જાય અને કવિના જીવન વિશેની કેટલીક હકીકતો જાણ બહાર ન રહે તેટલા માટે પ્રસ્તુત લેખ ગ્રંથમાં ફરી છાપ્યો છે, અને તે કવિ જીવનમાં ખૂટતી સાંકળના અંકોડા રૂપે ઉપયુક્ત થશે એવી આશા છે.

ત્યારે એક પ્રશ્ન એ ઉભો રહે છે કે, ઇ. સ. ૧૮૭૦ થી ૧૮૭૫ સુધીમાં કવિશ્રીએ શું શું કર્યું તેની નોંધ ક્યાં છે? આ નોંધ આજે કોણ આપી શકે તેમ છે? માત્ર તેમના ગ્રંથો ઉપરથી તારવીને અમે આ લેખ પછી રજુ કરી છે. એ સંબંધમાં દૃષ્ટિદોષ કે ભુલચૂક થાય તો જાણકારોએ અમારૂં લક્ષ ખેંચવા વિનંતિ છે.

સંપાદક : નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેશાઇ]

સમયવીર કવિ નર્મદનાં સ્મરણો*

(લેખક : સ્વ. રા. રાજારામ રામશંકર શાસ્ત્રી)

કવિનો મુંબઇ નિવાસ અને પ્રવૃત્તિ

ગુજરાતના સાક્ષર વિવેચક સ્વર્ગસ્થ રા. નવલરામભાઇ લખે છે તેમ ઇ. સ. ૧૮૭૫ ના માર્ચ મહિનામાં કવિ નિવાસ કરવાના હેતુથી મુંબઇ આવ્યા, એમની સાથે એમના સદ્દગત પુત્ર જયશંકરને લઇને નર્મદા-(સુભદ્રા)ગૌરી, તથા એમના વિશ્વાસુ મહેતાજી નરભેરામ પ્રાણશંકર હતા. જયશંકરનું લાડનું નામ "બકો" હતું, ને વય આસરે બે વર્ષનું હતું. થોડા જ વખતમાં મુંબઇમાં એમના પુનરાગમનની પ્રસિદ્ધિ થઇ, ને લોકમંડળમાંથી સાહિત્યકારો, લેખકો, વિદ્વાનો ને વિચારકો વગેરે અગ્રણી પુરૂષો ધીમે ધીમે કવિની આસપાસ જમા થવા માંડયા. 'સુરત રાયટ' (ઇ. સ. ૧૮૭૮માં) પણ આજ સંધિમાં થયેલો હોવાથી સુરતના અગ્રેસર પત્રકારો મંછારામ ઘેલાભાઇ, કીકાભાઇ પરભુદાસ, ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઇ વગેરે પણ મુંબઇમાં આવેલા અને એઓ દિવસનો ઘણો ભાગ કવિ સાથે ગાળતા અને અનેક વિષયક ચર્ચા ચાલતી. મુંબઇ નિવાસીઓમાંથી મુખ્ય નિયમિત આવનારાઓમાં રા. રણછોડભાઇ ઉદયરામ, મનસુખરામ સૂર્યરામ, નગીનદાસ તુલસીદાસ, ભીમભાઇ કીરપારામ, ગોકળદાસ કહાનદાસ, નાનાભાઇ રૂસ્તમજી રાણીના વગેરે લોકમાન્ય સજ્જનો હતા. અને તે ઉપરાંત બીજા, મુંબઇની પાઠશાળાના ગ્રેજ્યુએટોમાં મુખ્યત્વે રા. ઇચ્છારામ ભગવાનદાસ, મણિલાલ નભુભાઇ, મુકુંદરામ નિત્યરામ મહેતા, ગણેશ શ્રીધર ખાપર્ડે, ગુલાબચંદ દમ્મણીઆ તથા ડો૦ ચુનીલાલ વગેરે હતા. સવારનું સત્ર તથા મંડળ નાનું, પણ સાંજનું મંડળ વિસ્તીર્ણ અને વિવિધ હોવાથી રસમય થતું, તેમજ ચર્ચા પણ ગંભીર ને મહત્વની હોવાથી સત્ર ઘણું લાંબું, એટલે સાંજના લગભગ ચારથી આઠ વાગા સુધીનું થતું. 'આર્યસમાજ'માં કવિનાં વ્યાખ્યાનો ક્રમવાર શરૂ થયાં. એ વખતે આ સમાજનું કોઇ ખાસ મંદિર નહોતું. પણ કૈલાસવાસી જગન્નાથ શંકરશેઠના ગીરગામ-ઠાકુરદ્વારવાળા ભવ્ય મકાનની પાછળની એક સ્કુલમાં સમાજ મળતી. વૈદિક ને શાસ્ત્રીય વિષયો, નિવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિ, ઐહિક, પારલૌકિક ધર્મ, નીતિ, યજ્ઞયાગ, કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન વગેરે અનેક વિષયો પર કવિનાં વ્યાખ્યાનો ત્યાં થવા માંડયાં. આર્યસમાજનો મુખ્ય તંત્ર તે સમયે રા. આત્મારામ દળવી જેવા દક્ષ પુરૂષના હાથમાં હોવાથી સમાજનું કામ પ્રશસ્ય રીતે ચાલતું લેખકે પ્રત્યક્ષ

---

*સુરત ખાતે મળેલી પાંચમી સાહિત્ય પરિષદમાં વંચાયેલો નિબંધ (તા૦ ૨૦ મી જુન. ઇ. સ. ૧૯૧૫)

જોયેલું. આ તરફ ઇચ્છારામ સૂર્યરામને મુંબઇના અગ્રેસર શ્રીમંતો તથા વિદ્વાનોએ પોતપોતાના શક્તિ વિષયાનુસાર અનુમોદન તથા સાહાય આપ્યાથી "ગુજરાતી" પત્રનો આ સમયની આસપાસ (ઇ. સ. ૧૮૭૯) જન્મ થયો. મુંબઇની ગુજરાતી તેમજ દક્ષિણી પ્રજાનો આ કાલચ્છેદ બહુ પ્રિયદર્શન ને ઉત્સાહભર્યો દેખાતો; ગુજરાતી તથા બીજાં માસિકોમાં, અને છુટા ચોપાનીઆના રૂપમાં કવિએ અનેક વિષયો પર લેખો લખવા માંડયા. સૂર્યગ્રહણના એક પ્રસંગ ઉપર 'ગ્રહણ'ના વિષય પર એક નાનું સરખું પત્રક છપાવી લોકોમાં છુટે હાથે વહેંચાવ્યું હતું.* નર્મદ 'સમયવીર'† છે એમ તો ઘણો વખત પહેલાંથી જ લોકમાન્યતામાં સ્થિત થઇ ચુકયું હતું, પણ લેખકની બાલિશ દૃષ્ટિમાં પણ તે જ સ્થિતિનું ઝાંખું ભાન દૃઢ થવા માંડયું.

કવિનું ગૃહતંત્ર

કવિજીવનમાં નવલરામભાઇ લખે છે તેમ કવિએ કોઈ પણ વખતે, ગમે તેવા સંકોચમાં પણ, મુંબઇમાં રૂા. ૫૦માં પોતાનો માસિક ખર્ચ ચલાવ્યો જ નથી. બારીકમાં બારીક સમયમાં પણ કવિનો ખર્ચ મુંબઇમાં માસિક સો રૂપીઆથી તો ઓછો હતો જ નહીં. ચાહ તથા પાણી સોપારીનો રોજનો ઓછામાં ઓછો ખર્ચ આઠ આનાનો, અને ઘણીવાર એક રૂપીઆ સુધીનો થતો; લેખકનો કવિના સહવાસમાં રહેવાનો સમય પણ આ હતો અને તે સમય દુર્ભાગ્યે કવિના સંકોચનો હતો. નવલરામભાઇ કોઇ વાર એક બે દિવસ મુંબઇ આવતા પણ કવિને ઘેર તો ભાગ્યે જ એકાદ વાર ઉતર્યા હશે; માટે આ વિષે જે વાત નવલરામભાઇ લખે છે એમાં સત્યતાનો ઝાઝો અંશ નથી એમ લેખકને દિલગીરી સાથે કહેવું પડયું હતું, ને અહીં પ્રકાશમાં જણાવવું પડે છે.

થીઓસોફી સાથનો સંબંધ

આ સમયમાં જ પ્રસિદ્ધ વિદુષી બાઇ માડામ બ્લાવાત્સકી Madame Blavatsky મુંબઇમાં થીઓસોફીકલ લૉજ સ્થાપવાને પધાર્યાં, અને કવિને ત્યાં ત્રણ ચાર ગૃહસ્થો તથા કર્નલ ઓલ્કોટ Col. Alcott સાથે મળવા આવ્યા. લેખકનું વય તે વખતે અગિયાર બાર વર્ષનું હતું. કવિની સહાનુભૂતિ માગતાં કવિ ત્યાર પછીને રવિવારે ચારેક મિત્રો તથા લેખકને લઇને મહાલક્ષ્મીમાં આ પ્રબલ ચરિતાર્થવાળી ઉત્સાહી બાઇને બંગલે ગયા. ત્યાં ઘણી ચર્ચાઓ અંગ્રેજીમાં થઇ, પણ લેખકને તે વખતે એ ભાષાનો ગંધ પણ નહીં, તેથી તાત્પર્ય કાંઇ સમજાયું નહીં. સોસાયટી, લૉજ સ્થપાયાં, ને ઉત્તમોત્તમ ચર્ચાનાં ભાષણો થીઓસોફી તરફથી પણ શરૂ થયાં. કવિ ત્યાં પણ જતા, ને આનંદ ઉત્સાહભર્યો ભાગ લેતા.

---

*ધર્મ વિચારમાં છેલ્લો લેખ 'ગ્રહણકાળ' નામથી છપાયો છે તે આજ લેખ છે.

†The Hero of the Time.

આર્યસમાજ સાથનો સંબંધ

આ વખતની પૂર્વે કવિને 'આર્યસમાજ' અને તેનાં કાર્યો તથા વૃત્તિઓ તરફ અભાવ ને નિર્વેદ જેવું થયુંજ હતું. એ મંડળની ઉપલક બહારની ટાપટીપ, વાતો કરવામાં દાંભિક શૂરાપણું, જેમ બને તેમ ધર્મશાસ્ત્ર તથા શિષ્ટાચારની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવાની વૃત્તિ, અશ્રૃંખલ થવાના પ્રયાસો વગેરે તરફ કવિનું લક્ષ દોરાઇ ચુક્યુંજ હતું.* અને કેટલાક પ્રસંગોએ તે વાત વધારે દ્રઢ કરી, વિદ્વાનોની દયાનંદ સરસ્વતીના મત, વિચારો, સિદ્ધાંતો, વેદાર્થયત્નો વગેરે પરથી શ્રદ્ધા નિર્મૂળ થઇ હતી, અને હવે એમણે તેમાં ઘણું ભુલભરેલું વ્યર્થત્વ જોયું. આર્યસમાજનો સંબંધ ઓછો થતાં થતાં છેક તોડી નાંખ્યો ને પ્રસિદ્ધરૂપે દયાનંદીય મતનું ખંડન, 'ગુજરાતી' તથા બીજા પત્રોદ્વારા લેખો લખીને તેમજ સોસાયટીના જેવા ઘણા પ્રસંગોમાં ભાષણો કરી કરવા માંડ્યું.

મૂર્તિપૂજા વિષેના વિચારો

લેખકની સમક્ષ એક વખત દયાનંદની તાલીમથી પોતાને પરિપકવ વિચાર સિદ્ધાંતવાળો સમજતા મુંબઇના એક જાણીતા આર્યસમાજીને કવિ સાથે નીચે પ્રમાણે પ્રસંગ બન્યો હતો.† (એ ગૃહસ્થ કવિને ત્યાં રોજ સાંજે એકઠા થતા મંડળમાંના એક હતા.)

સમાજી :–કેમ કવિરાજ, હાલ તો અમારી સમાજની વિરૂદ્ધ પ્રવૃત્તિનો ખાસ ઉદ્યમજ અંગીકાર કર્યો છે?

કવિઃ–ખાસ એવો ઉદ્યમ તો નહીં, પણ દયાનંદ દુનિયાને સમજીને કે પછી વગર સમજ્યે ઉંધે માર્ગે લઇ જાય તે તો મારાથી મુંગે મોઢે જોયા કરાય નહીં જ.

સમાજી :–આ તો વળી નવી વાત! ગઇ વખત સ્વામીજી મુંબઇ પધાર્યા હતા ત્યારે તો આપ ખાસ સુરતથી મુંબઇ મળવા આવેલા, અને તે પહેલાં તો તમારૂં સ્વામીનું સખ્ય લોકપ્રસિદ્ધ જ હતું–સુરતમાં સ્વામીજીએ

---

*ઇ. સ. ૧૮૬૦ ના અરસામાં મહારાજ જદુનાથજી સાથે વિધવાના પુનર્વિવાદ સંબંધે વાદ વખત બધા (પ્રાર્થના) સમાજી સુધારાવાળા હિંમત હારી ગયા. કવિને એકલા બાવા કીસનદાસને સાથે રાખી ત્યાં જવું પડ્યું. એ કીસનદાસ ભૂલેશ્વર લત્તાના મોટા પંડ્તજી તાલીમબાજ હતા. મુંબઇમાં તે વખતેજ નહીં, પરંતુ આજ પણ એમની પૂર્ણ ખ્યાતિ છે. કવિની હયાતીમાંજ બાવાએ લકવાની બીમારીથી સ્વર્ગપ્રયાણ કર્યું હતું.

†આ સંબંધમાં કવિનો આર્યોત્કર્ષ નામનો લેખ 'ધર્મવિચાર'માં છપાયો છે, તેના પૃષ્ઠ ૫૫ થી ૬૬ સુધી વાંચવું.

પોતાની પુરી ખુશીથી અને ખાસ ઇચ્છાથી આપને ઘેરજ ઉતરીને આશીર્વાદો જાહેરમાં ચલાવ્યા હતા, ને આજે વળી આ શું?

કવિઃ–ભાઇ, એ બધી જુની વાતો છે. સુધારાવાળાઓ પોતાની વિચાર કસોટીમાં જે જુની વાત નહીં ઉતરે તેનો ત્યાગ કરવાનો હક્ક રાખે, તો મારો પણ, એવી કોઇ જુની વાતનો, ભૂલ જણાયા પછી ત્યાગ કરવાનો સમાન હક્ક નથી? હાલ તો તમારા સ્વામીજી મૂર્તિપૂજાની જ પાછળ મંડ્યા છે, તેમાં જેમ બીજા પ્રાકૃતજનોની તેમ સ્વામીની મોટામાં મોટી ભૂલ હું હવે સ્પષ્ટ જોઇ શકું છું. એમના વેદભાષ્ય પર મને લેશ માત્ર શ્રદ્ધા નથી. હજી આઠ જન્મે પણ સ્વામીજી જેવા કે મારા જેવા વેદનો અર્થ યથાતથ્યતઃ સમજી શકે એ વાત સંભવિત નથી, તો પછી વેદ પર ભાષ્ય લખવાનું તો સ્વપ્ન પણ ક્યાંથી હોય?

સમાજીઃ–હેં હેં કવિરાજ, શું કહો છો?

કવિઃ–હા, જે હું કહું છું તેજ કહું છું, શાંતિથી સાંભળો. સ્વામીએ પ્રથમથીજ વેદને પ્રમાણ ગણી તેને આધારે મૂર્તિપૂજાના ખંડન માટે ઝુંડો ઉઠાવ્યો. ત્યાર પછી વેદના પુસ્તકનું પૂજન પોતાને હાથે સુરતમાં મારે ત્યાં સરસ્વતીમંદિરમાં કર્યું! વળી હમણાંજ તેમણે પ્રસિદ્ધ રૂપે ઝવેરબાગમાં પોતાના વ્યાખ્યાન પ્રસંગે બોલ્યું કે; બાળકે માબાપની, શિષ્યે ગુરૂની પૂજા અવશ્ય કરવી જોઇએ! સ્વામીએ વગર સમજ્યે "વદતો વ્યાઘાત"* કર્યો! વેદનો ગ્રંથ તે વેદ પોતે તો નહીં જને? આ વાત તો હું, તમે ને બીજા સાધારણ બુદ્ધિના સૌ માણસ સમજે એવી સરલ છે. શ્રુતિ શબ્દ પુસ્તકથી ઉલટી વાત બોધે છે. ગ્રંથ તો માત્ર ભુર્જપત્ર કે કાગળ ઉપર શાહી વગેરેથી લખેલી કે છાપેલી વેદની મૂર્તિ, ઉપરાંત બીજું લેશ માત્ર કંઇ નથી! મૂર્તિપૂજનના ખંડનનો ઝુંડો ઉભો કરી તે માટે સતત ઉદ્યોગ ચાલુ રાખનાર સ્વામીએ પોતાનાજ સ્વીકૃત સિદ્ધાંતનો શિરચ્છેદ કર્યો! હિવે, માબાપ ગુરૂ વગેરે પૂજ્ય વ્યક્તિઓમાં સાક્ષીરૂપે રહેલો આત્મા સર્વત્ર એક હોઇ પરમાત્મસ્વરૂપ છે એમ સ્વામી પોતે સ્વીકારે છે. વેદમાન્ય છે, તો પછી વ્યક્તિમાત્રમાં સામાન્યતઃ એકરૂપે રહેલું તત્ત્વ આત્મા બાજુએ મૂક્યા પછી શેષ રહ્યો તે પ્રત્યેક વ્યક્તિનો પંચભૂતાત્મક દેહ–જડ પદાર્થ. હવે જો આત્માની પૂજા ઇષ્ટ હોય–તે રૂપે ઇશ્વરની પૂજા સાધ્ય હોય તો તે તો વ્યક્તિમાત્રમાં સામાન્ય હોવાથી વ્યક્તિમાત્રની પૂજા ઘટે એમ છતાં માતપિતા, ગુરૂ, શિષ્ટજન વગેરેમાંજ પૂજ્યબુદ્ધિ પ્રેરવીએ તો તેમના સ્થૂલ પંચભૂતાત્મક જડ દેહની પૂજા થઇ, ને તેનુંજ નામ

મૂર્તિપૂજા. આ વાત સ્વામીજી પણ સ્વીકારે એમાં સંદેહ નથી. આ બધું ઉપલકપણે જોતાં સ્વામીજી પણ ઇતર પ્રાકૃતજનો જેવા પ્રવાહપતિત છે, વિશેષ બીજું એમનામાં કાંઇ જ નથી. તમે જાણો છો કે વિશેષ દિવસ પર સ્વામીજીના એક અગ્રેસર મનાતા શિષ્યને ત્યાં ઉત્સવપ્રસંગે સ્વામીની છબીની પૂજા થઇ, ને સમાજમાં પણ સ્વામીની છબી પ્રસંગોપાત્ત પૂજાય છે. આ બધો વ્યાઘાત સમાજીઓ ચલાવે એ તેમની બુદ્ધિને તથા માની લીધેલા જ્ઞાનને માનપ્રદ તો નથી જ ને?

કવિનું આટલું બોલવું પુરૂં થતાં પહેલાં જ પેલા સમાજી ગૃહસ્થના મુખવર્ણ પર ગ્લાનિની છાયા લેખક જેવાને પણ સ્પષ્ટ જણાઇ. કવિ તો હજી કંઇ આગળ બોલવા જતા હતા, ને મુખમુદ્રા બહુ જ શાંત તેજસ્વી જણાતી હતી. એ પ્રસંગની પ્રતિભા પણ બહુ ઉગ્ર બલવાન લાગતી હતી, એટલામાં તે ગૃહસ્થ જ બોલ્યા: "કવિરાજ! આજે તો મને નવો જ પ્રકાશ પડે છે. મોટાઓને શ્રદ્ધાપૂર્વક માન આપી તેમના મતવિચારનું અનુકરણ કરવું એ મારા જેવાનું આચારસૂત્ર છે, તેમાં આજે આપે નવો જ ક્રમ બતાવ્યો! મારી દૃષ્ટિ કાંઇક નવું જુએ છે, સમાજનું ને મારૂં શું થાય છે ને સંબંધ કેવો રહે છે, એ તો પછી; પણ અત્યારે જ હું વાલકેશ્વર જાઉં છું; ને સ્વામીજીને બધું કહીને સમાજના અંગી તરીકે આજથી નિવૃત્ત થાઉં છું, મને રજા છે?"

કવિ:—"હા, આનંદથી પધારો, આ વિષય પર શાસ્ત્રીય ચર્ચા હજી ઘણી ઉંડી છે, ને તેમાં મારે પણ ઘણું કહેવાનું છે. હાલમાં તો ટુંકામાં આટલું જ કે મૂર્તિપૂજા એ મનુષ્ય હૃદય સજીવ રાખનાર સત્ય સ્નેહનો પ્રધાન તંતુ છે; કોઇ પણ કાળમાં કોઇ પણ મનુષ્ય એના વગરનો થાય, તે પહેલાં તે હૃદય વગરનો થવો જોઇએ: પૃથ્વી પરના માનવ કુળની પ્રગતિ અટકવી જોઇએ. દુનિયાની કોઇ પણ પ્રજા અમુક સ્વરૂપે મૂર્તિપૂજાથી મુક્ત થઇ શકી નથી, છે નહીં, ને થવાની નથી; અને તેમ હોવામાં જ મનુષ્યમાત્રનું મનુષ્યત્વને ઇષ્ટાપત્તિ છે. જાઓ ભાઇ, વળી અવકાશે આવજો."

એ ભાઇ ગયા પછી લેખક દિગ્મૂઢ જેવી હાલતમાં આ બધું સાંભળતો એક ખુણામાં ત્યાં જ બેઠો હતો, તેના ભણી કવિએ જોયું. પાસે જ કવિનો પુત્ર જયશંકર નાની વયનો હોવાથી કાગળની હોડી વગેરે બનાવી રમતો હતો. કાંઇક અજબ તેજસ્વી નેત્ર લેખક તરફ જોઇને કવિએ પૂછ્યું: "કેમ બચ્ચા, શું છે? બ્હાવરો કેમ દેખાય? તું આ બધું સાંભળે છે ને તેમાં સમજે છે? ઓહો, બકો પણ અહીં જ છે? આવો આવો, મારી પાસે. દુનિયાનો આજથી વળી કાંઇ નવો જ રંગ દેખાવાનો આરંભ થાય છે. નર્મદાશંકર, મારી નોટબુક લાવો તો?"

કવિની દરિદ્ર હાલત અને નાટક

આ વખતની કવિની આર્થિક સ્થિતિ ઘણા સંકોચવાળી હોવી જોઇએ. એમ લેખકને ઘરની આંતર વ્યવસ્થા પરથી વયના પ્રમાણમાં કાંઇક લાગેલું, અને આજે તે વધારે સ્પષ્ટ સમજાય છે. છતાં બહારની વ્યવસ્થામાં નિરંતરનો ક્રમ ચાલુ જ હતો, ને ખર્ચ કોઇ પણ પ્રકારે ઘટયો નહતો. આ સમયે સાક્ષર રણછોડભાઇએ, 'પારસી નાટક મંડળી'ના તંત્રી તથા ઉપસ્થાપક મીo કેખુશરો કાબ્રાજી સાથે કાંઇક પ્રતિકુળતા થવાથી 'ગુજરાતી નાટક મંડળી' નામનું મંડળ મુંબઇની જુદી જુદી શાળાઓના શિક્ષકોનું ઉપજાવ્યું, ને 'લલીતા દુઃખદર્શક' નાટક ભજવી બતાવવાની તૈયારી થઇ ગયલી. લોકોએ એ મંડળને ઉત્સાહભર્યો આવકાર ને આશ્રય આપેલો, અને તે માટે મુંબઇની પ્રજા એવાં બીજાં મંડળોને પણ સારો આશ્રય આપે એવું સ્પષ્ટ સંભવિત દેખાયાથી કવિના બે ત્રણ અંગીભૂત સ્નેહીઓએ સુશિક્ષિત પુરૂષોનું એક નવું જ મંડળ ઉભું કરીને પોતાના હાથથી સારાં નાટકો રચી આપવા—આર્થિક ઉપાર્જનનું એક નાનું સરખું દ્વાર ઉઘાડવા ભલામણ કરી. આ વાતની મીo કાબ્રાજીને જાણ થતાં પ્રથમ પોતે જ એક ધાર્મિક-પૌરાણિક નાટક લેવા માંગણી કરી, કવિને આપવાની રકમ મધ્યસ્થોએ નક્કી કરી, ને 'શ્રી રામજાનકીદર્શન' નાટક લખાયું, ને રંગભૂમિ પર ભજવાયું, (ઇ. સ. ૧૮૭૬). લોકોએ નવો જ રંગ જોયો ને તેને ઉત્સાહથી વધાવી લીધો. આ સાફલ્યથી ઉત્તેજિત થયલા રા. નગીનદાસ કીનારીવાલા અને એક બે બીજાઓએ મળીને 'આર્યનીતિદર્શક' નાટક મંડળી સ્થાપી, ને કવિએ તેમને માટે 'શ્રી દ્રૌપદીદર્શન' લખી આપ્યું. (ઇ. સ. ૧૮૭૮). એક ત્રીજું ઉત્સાહી મંડળ ઉભું થયું. તેમને માટે 'શ્રી બાળકૃષ્ણ વિજય' નાટક રચાયું (ઇ. સ. ૧૮૮૩). આ બધાં મંડળોમાંનાં નાટકોને માટે અનુરૂપ પાત્રોની યોજના તથા શિક્ષણ વગેરેનું કામ રા. ગણેશ ખાપર્ડે, બી. એ. કરતા. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, મરાઠીની પેઠે જ ગુજરાતી ભાષા ઉપર એમનો સરખો જ પ્રભાવ અને કાબુ હોવાથી કામ બહુ જ અભીષ્ટ રીતે ચાલ્યું. નાટકશાળામાં પ્રેક્ષકો ઉંચા વર્ણના ખીચોખીચ ભરાઇ જતા, ટીકીટો મળતી નહીં, ને બીજાં નાટકો પર તથા રંગભૂમિના સાહિત્ય પર પણ તેની અસર થઇ. 'દ્રૌપદી દર્શન'ની સાથે જ પાછળથી 'સાર-શાકુન્તલ'ના પણ પ્રયોગો અવાંતરે ચાલુ થયા, (ઇ.સ. ૧૮૮૧) અને તેમાં બીજા કલ્પિત નાટકો કરતાં લોકોને વધારે રસ પડવા લાગ્યો. 'સાર-શાકુન્તલ'ના પ્રયોગો જોવા અને તેમાં કવિએ કરેલા બે ચાર ફેરફારોને પ્રત્યક્ષ કરવા ડૉ. ભાંડારકર તથા પ્રસિદ્ધ દક્ષિણી નાટકકાર કીર્લોસ્કર પણ આવેલા, અને જોઇને ઘણા પ્રસન્ન થયલા, એ બધી લેખકની પ્રત્યક્ષ બનેલી હકીકતો છે.

નાણાંભીડ છતાં પરોપકાર વૃત્તિ

આમ છતાં આવક કરતાં દિન પર દિન ખર્ચ ઘણો વધતો ગયો. કવિ સિવાય ઘરનાં બીજાં બધાં, ઘડીમાં આનંદમાં, તો ઘડીમાં ચિંતાગ્રસ્ત રહેતાં; પણ ઘરની આંતર વ્યવસ્થામાં પ્રકૃતિથી જ કવિનું લક્ષ નહીં–કોઇ આવીને કહે નહીં ત્યાં સુધી બધો તંત્ર શી રીતે ચાલે છે તે તે જાણતા જ નહીં–આવી તેમની નૈસર્ગિક ધૈર્ય પ્રધાન પ્રકૃતિ તો માત્ર તેમનામાં જ હતી. આવા સમયમાં કોઇ કાઠિયાવાડ તરફનો બ્રાહ્મણ ઉમરે આશરે ૬૦ વર્ષનો કવિનું નામ ઠેકાણું પૂછતો એક દિવસ સવારમાં આઠ નવ વાગે આવ્યો. કવિના કોઇ કાઠિયાવાડના સ્નેહીએ કવિ ઉપર એક ભલામણ પત્ર લખી આપેલું તે હાથમાં આપીને બેઠો. વાંચ્યા પછી કવિએ તેની સાથે કાંઇ પણ પૂછપરછ નહીં કરતાં નરભેરામને બોલાવી કહી દીધું કે આમને એકસો રૂપીઆ આપો. ઘરમાં સીલક ૭ સાત રૂપીઆની જ હતી, અને દાણાવાળા–દુધવાળા, ઘીવાળા તથા ભાડાવાળા એ બધાંનું મળીને કુલ આશરે સાતસો રૂપીઆનું નવું દેવું થયલું તો ઉભું જ હતું, તે માત્ર નરભેરામ જ જાણે. નરભેરામે તે બ્રાહ્મણને પોતાની પાસે બોલાવીને ‘બે ત્રણ દિવસ પછી આવજો,’ એમ લેખકના દેખતાં કહ્યું ને બ્રાહ્મણ તો ગયો. હવે કવિએ ગૃહતંત્રના સંબંધમાં અમુક અમુક મર્યાદાઓ બાંધી હતી, તે એવી કે ભાડાવાળાનો હિસાબ અમુક રકમ થાય ત્યાં સુધી જ ચઢવા દેવો; દાણાવાળાની પણ અમુક મર્યાદા, ને તે પ્રમાણે સર્વેની. આ બધી મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન થવાનો સમય આવી ચુકયો હતો. ઘરમાં બે ત્રણ દિવસ રોકડથી જરૂર જેટલા અનાજ ઘી વગેરે લાવવાથી, ને પાન સોપારીનો નિત્યનો ખર્ચ થવાથી ચોથે દિવસે માત્ર એક પાવલી સીલકમાં રહી. ડાહીગૌરી વગેરે કુટુંબ બધું સુરત હતું. ઘરમાં કવિ, નરભેરામ, લેખક ને તેના પિતા એટલા જ* હતા. નરભેરામ ઘરની બધી જ વ્યવસ્થા ઉપરાંત આવે પ્રસંગે રસોઇ પણ કરતાં. ચોથે દિવસે ઘરમાં અન્નનો દાણો નહીં–માત્ર થોડુક ઘી, થોડી ખાંડ, અને ન્હા ઉપરાંત કંઇ જ નહતું. લેખકને સ્કુલમાં જવાનો વખત થયો, એટલે એક સ્નેહીને ઘેર જમવા મોકલ્યો. જે જમીને ત્યાંથી સ્કુલ જવાનું હતું તેમ ગયો. પાછળથી જણાયું કે અગિયાર વાગ્યા પછી કવિ લખવાનું કામ છોડીને નિત્ય પ્રમાણે ન્હાવા ઉઠ્યા, ને અંદર જઇને જુએ છે તો રસોઇની શરૂઆત જ નહીં? “કેમ નરભેરામ, આજે શું છે? આમ પૂછતાં જ ધીર ને નીડર પ્રકૃતિના તેમ જ

*આ વખતના મુંબઇના પ્રવાસમાં કવિએ લેખકના પિતાને કોઇ નોકરી કરવાની ના કહેલી, ને નાટકોને સારે અક્ષરે સુધારીને લખવા તથા બીજા લેખોને પણ વ્યવસ્થિત રૂપમાં લખીને મોકલી દેવાનું કામ તેમને સોંપેલું હતું.

હિમાલય જેવા ગંભીર સ્વભાવના હોવા છતાં નરભેરામે આંખમાં પાણી ભરાયલે ચહેરે કવિને ખરી હકીકત કહી દીધી! તો કવિ બોલ્યાઃ "ઓહો, તેમાં આમ ગભરાવ છો શું? એ પણ એક રંગ છે, પણ રાજુ ક્યાં છે? તેણે શું ખાધું?" નરભેરામે કહ્યું: "તેને તો નૌતમને ત્યાં જમવા મોકલ્યો હતો ત્યાં જમીને સ્કુલ ગયો હશે. અહીંથી દશ વાગ્યાનો ગયો છે." કવિએ કહ્યું: "ચાલો ઠીક, એ પાવલીમાંથી જે કાંઇ થાય તે કરો." લેખકની કલમ નિર્લજ થઇને લખે છે કે એ ચાર આનામાંથી બે આનાના પઉંવા, અને બે આનાનું બજારમાંનું દૂધ લાવીને એ ત્રણ તપસ્વીએ થોડાં ઘી ખાંડ ભેળી દૂધ પઉંવાનું ભોજન* કીધું! સાંજે નિયમિત દૂધ દૂધવાળો આપી ગયલો, ને લેખક સ્કુલમાંથી આવ્યો ત્યારે નિત્ય પ્રમાણે બારેક જણનું મંડળ ભરાયલું, ને ચહાના પ્યાલાઓ આવ્યા હતા. લેખકે અંદર જઇને ચહા પીધી, પણ કાંઇક શંકા પડવા લાગેલી.

અણચિંતવી મદદ

એટલામાં દીવાનખાનામાં ટપાલવાળો કાગળો આપી ગયો હશે, તેમાંનો એક પત્ર ફોડતાં તેમાંથી રૂપીઆ પાંચસો પાંચસોની બે નોટ નીકળી–તેની સાથે એક નાની કાગળની કાપલી વીંટાળેલી, જેમાં નહીં ઓળખાય એવે અક્ષરે, 'From your best friend and admirer' આટલું લખ્યું હતું તે best friend પણ એ વખતે ત્યાં હાજર જ હતા, ને બેઠા બેઠા ચહા પીતા હતા, તે વાત બહુ પાછળથી જણાઇ. તુરત જ કવિએ ત્યાં નરભેરામને બોલાવ્યા, ને લેખક તથા નરભેરામ રસોડાના ઓરડામાંથી બહાર આવ્યા. બંને નોટો કવિએ નરભેરામના હાથમાં આપતાં કહ્યું કે, 'આમાંથી પ્રથમ પેલા બ્રાહ્મણના રૂપીઆ સો કાઢી લઇને પછી ભાડાવાળા વગેરેને બોલાવી સૌના ચુકવી આપો. પચાસ રૂપીઆ રામશંકરને† સુરત જવાની જરૂર છે માટે આપજો, ને પછી જે રહે તે તમે રાખો'. એ જ દિવસે રાતે વાળુ કરવા પહેલાં બ્રાહ્મણને આપવાના સો રૂપીઆ બાજુએ રાખતાં, ને સૌના હિસાબ ચુકવી દેતાં નરભેરામ પાસે છાસઠ રૂપીઆ ને થોડાક આના રહ્યા! લેખકના પિતાએ 'હાલ મ્હારે સુરત–રાંદેર જવું નથી, માટે રૂપીઆ તમારી પાસે જ રાખો' એમ કહીને પચાસ રૂપીઆ નરભેરામને ખાનગીમાં પાછા આપતાં, એ બંને વચ્ચે

---

*જૂઓ નર્મકવિતામાં 'કવિજીવન' પૃષ્ઠ ૪૭ મું. તેમાં જણાવેલું ભરોસાદાર ઠેકાણું તે. લેખકે પોતે જ કવિના પુત્ર જયશંકરની સમક્ષ સદ્‌ગત નવલરામભાઇને આ હકીકત નિવેદન કરી હતી.

†લેખકના પિતાને.

થયલી વાતચીત ઉપરથી આખા દિવસનું ઇતિવૃત્ત લેખકે જાણ્યું હતું. આ બનાવની છાપથી જે અસર લેખકના તે વખતના પ્રાકૃત હૃદય પર રહી તે આ જન્મે તો નહીં જ, પણ અનેક જન્માંતરે પણ ઝાંખી થાય એમ નથી. અપ્રતિમ ઔદાર્ય, ધીટ ધૈર્ય મનુષ્ય ભાવનાની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થિતિને શિખરે પણ સંભવે કે નહીં, એ પ્રશ્ન નિરૂત્તર રહે છે. આવી અંતિમ સ્થિતિમાં પણ કવિએ કોઇ વાર નિઃશ્વાસ નાખ્યો હોય કે મુખ પર કોઇ પ્રકારની ગ્લાનિ કે ક્ષોભ બતાવ્યાં હોય, એમ લેખકને સાંભરતું નથી. આમ હોવા છતાં પણ કવિનો માસિક ખર્ચ મુંબઇમાં સો સવા સો રૂપીઆથી ઓછો થયો જ નથી, એ વાત લેખકના પ્રત્યક્ષ અનુભવની હોવાથી નવલરામભાઇના લખવાથી જુદા પડવાની અનિચ્છાએ પણ જરૂર પડે છે.

કવિના મિત્રો

લોકસેવા ને લોકકલ્યાણના સૂત્રને અક્ષરશઃ પાળનાર વીરપુરૂષ સ્વર્ગવાસી શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજી તથા ભાવનગરના સુપ્રસિદ્ધ શ્રીમાન્ નાગર ગૃહસ્થ દેશાઇજી હરિપ્રસાદ સંતોકરામ, એ ઉભયની પ્રીતિ કવિ ઉપર અસાધારણ હતી અને આ Best friend તે એ રસિક ઉદાર મહા પુરૂષ દેસાઇજી પોતે જ હતા, એ બહુ પાછળથી જણાયું હતું. લેખકને વખતો વખત 'નર્મ કવિતા'નાં અમુક કાવ્યો ગાઇ બતાવવા એ બંને ગૃહસ્થો બોલાવતા, અને ત્યાં તેમની પાસે જ્યારે જ્યારે લેખકને જવાનો પ્રસંગ આવતો, ત્યારે 'નર્મ કવિતા'નો ગ્રંથ પાસે જ પડેલો જોવામાં આવતો. મુંબઇને આવા જ પુરૂષોએ ધન્યતા આપી છે. અર્થવ્યાપારના પ્રવૃત્તિમય જીવનવાળા રાજનગરમાં પણ આવા રસજ્ઞ, રસિક, સહૃદય અને ગુણજ્ઞ પુરૂષો તે વખતે વસતા હતા! 'નર્મ કવિતા'વાળા શેઠ કરસનદાસનું નામ તો કોઇ કાળે ભુલાય એમ નથી જ, પણ તે ઉપરાંત એક મી૦ વીમાદલાલ* નામના પારસી ગૃહસ્થ કવિના કાવ્યના એવા જ દૃઢ ભક્ત હતા. આ મી૦ વીમાદલાલ, મી૦ નાનાભાઇ રાણીના, અને લેખક એ ત્રણ જણાને કવિને મોઢેથી 'રામાયણ-અદ્ભુત યુદ્ધ' નામનું વીર રસકાવ્ય સાંભળવાનો અસ્ખલિત મોહ રહેલો, અને લેખક ઘણીવાર ક્ષરમ મૂકી મંડળ ભરાયા પછી વખત જોઇને સૂચના પણ કરતો કે "કવિ, આજે યુદ્ધ વાંચશો?" અને તે પ્રમાણે કવિ પ્રસન્ન વદને અનુકૂળતા પ્રમાણે વાંચતા, તો બધું મંડળ તલ્લીન થઇ જતું. પાછળથી આ કાવ્ય 'નર્મ કવિતા'ની

* જુઓ 'કવિજીવન' પાનું ૪૬, રૂા. ૫૦૦) આપનાર એ મી૦ વીમાદલાલ જ હતા.

ઇચ્છારામ દેશાઇવાળી નવી આવૃત્તિમાં છપાયું છે. રા. ખાપર્ડે જેટલા આ કાવ્યથી ખુશ થતા, તેટલા તો કોઇ ભાગ્યે જ ખુશ થતા લેખકે જોયલા.

કવિનાં નાટકો

"નાટક લખવામાં કવિનું કવિત્વ બરાબર સિદ્ધિને પામી શકતું નથી," આમ કેટલાંક કારણો આપીને રા. નવલરામ સ્વમતાનુસાર લખે છે. એ મત એમની પોતાની ઇયત્તા પ્રમાણે ભલે એમણે બાંધ્યો હોય; છતાં પ્રેમાનંદને એ જ વિષયમાં નવલરામભાઇ વખાણે છે, એ જોઇ એમના એ મત માટે લેખકને જૂદી જ કલ્પના થાય છે. પ્રેમાનંદના નામથી ઓળખાતાં નાટકો નવલરામભાઇએ જો વિચારપૂર્વક વાંચી જોયાં હોત, તો નાટક લખવામાં પ્રેમાનંદની કુશળતાનો ખરો ખ્યાલ આવતે. જે નાટકો આજે વાંચવા કે જોવાથી પ્રેમાનંદને માટે બંધાયલી માનબુદ્ધિ વધવાને બદલે અતિશય ઘટી જાય, એવો અનેક વિદ્વાન્ સાક્ષરોને અનુભવ થયો છે, તે નાટકોને નાટક કહેવાં, અને તેથી વધીને કવિએ લખેલા દ્રૌપદીદર્શન સાથે સરખાવવાં, એ સિંહશૂકરમાં સમાનતા જોવા જેવું છે, તો પછી નાટક લખવામાં એમનું કવિત્વ સિદ્ધિ પામતું નથી, એમ 'વીરમતી' લખીને નાટક લખવાનો અનુભવ કરનાર સાક્ષર વિવેચક લખે, એ કેવળ સખેદ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારૂં છે. સારશાકુંતલ, બાલકૃષ્ણવિજય વગેરેના પ્રયોગો નવલરામભાઇ લખે છે કે તેટલા જ નહીં, પણ તે કરતાં અનેકગણા વધારે વાર લેખકે જોયા છે. એમનું કૃષ્ણાકુમારી નાટક આગળના વખતમાં લખાઇને છપાઇ ચુકયું હતું. (ઇ. સ. ૧૮૭૦) મૃચ્છકટિક, રેણુકાવધ એ બેનાં વસ્તુ ગોઠવાયાં હતાં, પણ નાટક લખવાનો આરંભ થયો જ નહતો. નાટકોનું અર્થોપાર્જન પણ એમના જણાવ્યા કરતાં વિશેષ થયલું.

ગોપાલદાસ બાવાની બંસી

કવિના આવા આર્થિક સંકોચવાળા સમયમાં 'દુષ્કાળમાં અધિક માસ' એ લોકવાક્યાનુસાર એક બીજો બનાવ બન્યો. ભરૂચમાં નર્મદા કિનારે બંસીધર ગોપાલદાસ નામના બાવા સાધુ રહેતા હતા. એમને તે વખતના ભરૂચનિવાસી રસિક શ્રીમંતો સારી પેઠે પિછાનતા હતા. કવિના એક મિત્ર નામે મી૦ જમિયતરામ વકીલ, જ્ઞાતિએ બ્રહ્મક્ષત્રિય તથા તેમના જ એક મિત્ર દોલતરામ વખતો વખત મુંબઇ કવિને ત્યાં આવતા, ત્યારે બાવા ગોપાલદાસના બંસી બજાવવાના અલૌકિક નૈપુણ્યની પ્રશંસા કરતા. કવિની પાસે આવા કલાધરો અનેક આવતા. તે પ્રમાણે કવિએ પણ કહેલું કે બાવા કોઇ વખત મુંબઇ જરૂર પધારે એમ વિનંતિ કરશો. આજ સંધિ પર

બાવા ગોપાલદાસ મુંબઇ આવ્યા અને વાલકેશ્વરમાં શેઠ જીવરાજ બાલુવાળા દરિયામહેલમાં તેમને ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો. ત્યાંથી અનેક શેઠીયાઓએ તેમની મુરલી સાંભળવાના પ્રસંગ લીધા હતા. બાવાજી પોતે બહુ જોવા લાયક મૂર્તિ હતા. શરીરે પાતળા અને ઊંચા ગૌરવર્ણના, વય આશરે સાઠ વરસનું, એક ભગવો રેશમી જભો છેક ઘુંટી સુધી પહોંચે એવો પહેરતા. એક ભગવી રેશમી કોરની ધોતીનો કચ્છ મારતા, પણ તે સાથે ઘુંટણની ઊંચે ઘણે સુધી પહોંચે એવાં, ભગવાં પણ રેશમી મોજાં પહેરતા ને તે ઉપર વાર્નીશના શુઝ ઊંચી જાતનાં પહેરતા. કપાળે શ્રીગોપાલચંદ્રનું ૐકારવાળું તિલક કેસરનું બનાવતા. સ્વરૂપે ભવ્ય, વેશાલંકાર સફાઇ ને સાદાઇ સાથે શોખીન વૃત્તિનો, અને સ્વભાવે ઘણા જ આનંદી પણ તદ્દન નિસ્પૃહ—એવા બાવા ગોપાલદાસને જોતાં જ માન તથા પૂજ્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતાં. સાથે એક ચાંદીની ખોલી એક હાથ લાંબી, ને તેને ઉઘાડતાં તેમાંથી એક અદ્‌ભુત સૌંદર્યની—અબનુસની બનાવટી—ચાંદીની ચાંપવાળી પોતાને હાથે બનાવેલી એક હાથની લંબાઇની સુંદર મુરલી નિકળતી. આ મુરલી તેઓ પોતાની સાથે જ રાખતા, બહુ અધીરાઇથી તેને સંભાળતા અને કોઇ ખરો તેજસ્વી પુરૂષ પણ જોવા માંગે, તો પણ આનાકાનીથી ખંચાતા મને તેના હાથમાં આપતા. એક દિવસ સવારના કવિના મુકામ પર તેઓ અચિંત્યા આવી પહોંચ્યા. કવિ બેઠા બેઠા લખતા હતા. લેખક તથા કવિનો બાળક પુત્ર જયશંકર એક ખુણામાં રમત કરતા હતા. એવામાં કવિની પાસે આવીને તેમણે સાષ્ટાંગપાત કર્યો. કવિ એકાએક ઉભા થઇ ભેટયા, ને પ્રણામ કરીને પાસે બેસાડયા. વગર પૂછે જાણ્યું કે આજ બાવા ગોપાલદાસ! બાવાએ મી૦ જમીયતરામના નામથી પોતાની ઓળખાણ આપી, અને "દર્શનાર્થ આયા હું" એમ કરીને પાસે બેઠા. થોડી જ વારમાં બંસી કહાડીને બતાવતાં કહેવા લાગ્યા કે, "કવિરાજ! મુંબઇની જે ભાવના દૂર રહ્યાથી મને થઇ હતી, તે પાંચ દિવસ મુંબઇમાં રહેવાથી નષ્ટ થઇ ગઇ અને નિર્વેદ થયો છે. પશ્ચાત્તાપ થાય છે કે 'અરે બિચારી મુંબઇ, તારા શ્રીમંતો આવા અરસિક પશુતુલ્ય છે! હું અહીં શા માટે આવ્યો?' પણ આપના દર્શનથી આજે કૃતાર્થ થયો, અને મુંબઇની યાત્રા સફળ થઇ માનું છું." કવિના આગ્રહથી વિશેષમાં કહ્યું કે "મારા મુકામની પાસે એક અહીંના મોટા શ્રીમંત ગૃહસ્થ રહે છે, તમણે કાલે મને બહુ આગ્રહથી બોલાવ્યો હતો. મને તેડવાને માણસો આવ્યાં ન હું ગયો તો તેમના જેવા બીજા તેમના શ્રીમંત મિત્રો દશ બાર હાજર હતા. મુરલી બજાવવા આજ્ઞા થઇ, મેં બધાં દ્વાર નિયમિત રીતે બંધ કરાવીને મુરલી શરૂ કરી, બધા ગોવત્સની પેઠે તલ્લીન થયા, વિશ મિનિટ આવો

ઇચ્છારામ દેસાઇવાળી નવી આવૃત્તિમાં છપાયું છે. રા. ખાપર્ડે જેટલા આ કાવ્યથી ખુશ થતા, તેટલા તો કોઇ ભાગ્યે જ ખુશ થતા લેખકે જોયલા.

કવિનાં નાટકો

"નાટક લખવામાં કવિનું કવિત્વ બરાબર સિદ્ધિને પામી શકતું નથી," આમ કેટલાંક કારણો આપીને રા. નવલરામ સ્વમતાનુસાર લખે છે. એ મત એમની પોતાની ઇયત્તા પ્રમાણે ભલે એમણે બાંધ્યો હોય; છતાં પ્રેમાનંદને એ જ વિષયમાં નવલરામભાઇ વખાણે છે, એ જોઇ એમના એ મત માટે લેખકને જૂદી જ કલ્પના થાય છે. પ્રેમાનંદના નામથી ઓળખાતાં નાટકો નવલરામભાઇએ જો વિચારપૂર્વક વાંચી જોયાં હોત, તો નાટક લખવામાં પ્રેમાનંદની કુશળતાનો ખરો ખ્યાલ આવતે. જે નાટકો આજે વાંચવા કે જોવાથી પ્રેમાનંદને માટે બંધાયલી માનબુદ્ધિ વધવાને બદલે અતિશય ઘટી જાય, એવો અનેક વિદ્વાન્ સાક્ષરોને અનુભવ થયો છે, તે નાટકોને નાટક કહેવાં, અને તેથી વધીને કવિએ લખેલા દ્રૌપદીદર્શન સાથે સરખાવવાં, એ સિંહશૂકરમાં સમાનતા જોવા જેવું છે, તો પછી નાટક લખવામાં એમનું કવિત્વ સિદ્ધિ પામતું નથી, એમ 'વીરમતી' લખીને નાટક લખવાનો અનુભવ કરનાર સાક્ષર વિવેચક લખે, એ કેવળ સખેદ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારૂં છે. સારશાકુંતલ, બાલકૃષ્ણવિજય વગેરેના પ્રયોગો નવલરામભાઇ લખે છે કે તેટલા જ નહીં, પણ તે કરતાં અનેકગણા વધારે વાર લેખકે જોયા છે. એમનું કૃષ્ણાકુમારી નાટક આગળના વખતમાં લખાઇને છપાઇ ચુકયું હતું. (ઇ. સ. ૧૮૭૦) મૃચ્છકટિક, રેણુકાવધ એ બેનાં વસ્તુ ગોઠવાયાં હતાં, પણ નાટક લખવાનો આરંભ થયો જ નહતો. નાટકોનું અર્થોપાર્જન પણ એમના જણાવ્યા કરતાં વિશેષ થયલું.

ગોપાલદાસ બાવાની બંસી

કવિના આવા આર્થિક સંકોચવાળા સમયમાં 'દુષ્કાળમાં અધિક માસ' એ લોકવાક્યાનુસાર એક બીજો બનાવ બન્યો. ભરૂચમાં નર્મદા કિનારે બંસીધર ગોપાલદાસ નામના બાવા સાધુ રહેતા હતા. એમને તે વખતના ભરૂચનિવાસી રસિક શ્રીમંતો સારી પેઠે પિછાનતા હતા. કવિના એક મિત્ર નામે મી૦ જમિયતરામ વકીલ, જ્ઞાતિએ બ્રહ્મક્ષત્રિય તથા તેમના જ એક મિત્ર દોલતરામ વખતો વખત મુંબઇ કવિને ત્યાં આવતા, ત્યારે બાવા ગોપાલદાસના બંસી બજાવવાના અલૌકિક નૈપુણ્યની પ્રશંસા કરતા. કવિની પાસે આવા કલાધરો અનેક આવતા. તે પ્રમાણે કવિએ પણ કહેલું કે બાવા કોઇ વખત મુંબઇ જરૂર પધારે એમ વિનંતિ કરશો. આજ સંધિ પર

પિતા વગેરે વડીલો આગળ બંસી શી રીતે બનાવી, અને તેના સ્વર શી રીતે રચ્યા છે ઇત્યાદિ વ્યાખ્યાન કર્યું, તેમાં અમને કાંઇ ઝાઝો રસ પડયો નહીં. પછી ચાર પાંચ પદો, અને બે ત્રણ દયારામભાઇનાં રસમય રાગણીવાળી ગરબીઓ બજાવી. જેમાંના અક્ષર પણ અમારા જેવા અનભિજ્ઞ બાળકોને સમજાય; અને અભિનયયુક્ત બજાવવાથી આનંદની સીમા રહી નહીં. પછી બાવાજીએ હુકમ કર્યો કે ઓરડાનાં બધાં દ્વારો તથા બારીઓ બંધ કરી દો. એ બંધ થયા પછી કહેવા લાગ્યા કે, 'હવે ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રજીએ જે મોહિનીમંત્ર બજાવી વ્રજયુવતી તથા ગોપબાલકોને તથા ગોવત્સનાં વૃંદોને મોહિત કર્યાં હતાં તે મંત્રનાદ સાંભળવા તૈયાર થાઓ ને ઉંઘ આવવા જેવું લાગે તો ગભરાવું નહીં.' અને પછી એ અલૌકિક સ્વરસાહિત્યની ઉચ્ચ સામગ્રીવાળો નાદ શરૂ થયો, તેની અસર હજુ પણ સ્મરણ થતાં તાજી જ હોય એમ લાગે છે. અમે બંને તથા રા. ખાપર્ડે તો દશેક મિનિટમાં મૂર્છિત થયા. કવિરાજ ને લેખકના પિતા તથા એક બીજા સ્નેહી પા કલાક સુધી ટકી રહ્યા હતા, એમ તેમના કહેવાથી અમે પછી જાણ્યું. કવિરાજ પ્રથમ જાગૃત થયા, ને જોયું તો બાવાજી મુરલીને તેની ખોલીમાં ઘાલી હસતે મુખારવિંદે અમો સૌ તરફ જોઇ રહ્યા હતા; પણ ઓરડામાં તે મંત્રનાદ તથા તેનો ધ્વનિ સતત ચાલી રહ્યો હતો, જે અમોએ પણ થોડી વારમાં પાછા સાવધ થઇ સાંભળ્યો, અને અમારી મોહનિદ્રા લગભગ સત્તર મિનિટ રહી હતી, એમ કવિએ ઘડિયાલ તપાસીને કહ્યું. આ અદ્‌ભુત સામર્થ્ય પૂર્વે દીઠેલું સાંભળેલું નહીં હોવાથી અમો સૌ જ ચકિત થયા હતા, પણ લેખકના મનમાં શ્રીકૃષ્ણ, તેની બંસી, ને અદ્‌ભુત મોહક શક્તિ એનો ભાવ એવો સુદૃઢ શ્રદ્ધાથી સ્થિર થયો કે આ જમાનાના અનેક વાવાઝોડારૂપ સુધારાવાળાઓના ઉદ્ધત વિચારોના નાસ્તિક પ્રહારોમાં પણ તે ભાવ તેવી જ શ્રદ્ધા તથા આસ્તિક્યથી સવિશેષ દૃઢ થતો ગયો, ને જાય છે. સંસારમાં આવા પ્રસંગો કેટલું કાર્ય કરે છે તેનો વિચાર કરતાં બુદ્ધિ બહાવરી ને ભૂલી પડે એમાં આશ્ચર્ય નથી એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે, પણ તેની જ સાથે ખેદ થાય છે કે, આવા પ્રસંગોની આ જમાનામાં કેટલી બધી અને કેટલા બધાને જરૂર છે! પણ વળી કેટલા થોડાને જ તે ભાગ્યવશાત્ મળે છે.

ફરી ફરી જાણે એ જ બંસીનો મંત્રનાદ સાંભળીએઃ કોઇ વાતે મનને તૃપ્તિ થાય નહીં, પણ કોણ કહી શકે બાવા ગોપાલદાસને, કે ફરીથી બજાવો? ધીમે ધીમે નાદનો સ્વર શાંત થઇને છેક અસ્ત થયો, ને અમે બધા જાણે લાંબી મોહનિદ્રામાંથી ઊઠયા હોઇએ તેમ શિથિલ મન ને તંદ્રિત શરીરથી તે ઓરડામાંથી ઊઠી બહાર આવ્યા. કારી, ફુર વગેરે તૈયાર હતાં,

ને ફરીથી બાવાજીના આગ્રહથી લીધાં. કવિએ એક સુંદર રત્નમુદ્રિકા પોતાના હાથમાંથી કાઢીને બાવાજીને ભેટી સ્નેહથી અર્પણ કરી. કોઇ વખત કવિના અંગ ઉપર આભૂષણ રહેતું જ નહીં, પણ આ મુદ્રિકા જાણી જોઇને તે દિવસે પહેરી લીધી હતી. તે અમે પણ ત્યારે જ જાણ્યું, ને સૌ વિદાય થઇ સાડાબાર વાગે ઘેર આવ્યા.

કવિનો પાનનો શોખ

સૌ મોડા જમ્યા, એટલે બીજું કંઇ કામ કરવાનું કોઇને રૂચ્યું નહીં ને બધા કવિની પાસે જ પાન સોપારી ખાવા બેઠા. લેખકનો એક બાલિશતાભર્યો નિયમ હતો કે કવિની પાસે બેસીને જ્યારે કોઇ નીરાંતને વખતે પોતે પાન ખાતો ત્યારે કવિને માટે પણ એક પાન સાથે સાથે જ બનાવતો અને તેમને અનુકૂળ પડે એવા પ્રમાણમાં સોપારી તંબાકુ પણ પોતાને હાથે જ આપતો. આજે આ ક્ષુલ્લક નિયમને મોટું પ્રાધાન્ય મળવાનો પ્રસંગ આવવાનો હતો, એમ કોઇએ ધારેલું નહીં. લેખકે તો નિયમ પ્રમાણે બે પાન બનાવ્યાં, ને કવિને પાન ધરતાં તેમણે લેખકના તીર્થરૂપ તરફ જોઇને કહ્યું: "રામશંકર! રાજુ તમને કોઇ વાર પાન બનાવી આપે છે કે? એને પાન બનાવવાની કળા તો અચ્છી આવડે છે! મારે સારૂ પાન બનાવવાનો નિયમ તમે શિખવ્યો છે?" લેખકના પિતાએ તો માત્ર સ્મિત જ કર્યું, પણ લેખકે જરા ધીરતાથી કહ્યું: "કવિ! તમે જાણો છો કે, બાપુ પાન સોપારી ખાતા જ નથી, પણ તમારી સાથે બીડી પીએ છે ખરા. પીવાની બીડી તો વાળતાં મને આવડતી નથી, એટલે તમારે સારૂ ફક્ત પાન બનાવવાનું મેં મારી મેળે જ આદર્યું છે." આ સાંભળતાં જ કવિ બોલ્યા: "જોયું રામશંકર! આપણે આ છોકરાને બીડી પીવાની વાત જણાવી પણ દીધી! બચ્ચા! અમારૂં જોઇને તું કદાપિ બીડી પીવાની હોંસ કરતો નહીં, જરૂર લાગે તો મોટો થાય ત્યારે તંબાકુ ખાજે. આ બીડી પીવામાંથી જ તારા બાપુ સાથે મારી દોસ્તી થઇ. તારો જન્મ પણ નહીં થયલો તેવામાં મારી વીશેક વર્ષની ઉમરે હું રંદિરની સ્કુલમાં મહેતાજી થઇને આવ્યો હતો. પ્રથમ આ તારા મામા નરભેરામ સાથે મારે ઓળખાણ થઇ, એમના ગામ ટકારમામાં એક જગદંબાભક્ત કવિ મહાપુરૂષ નભુલાલ* નામના સાઠોદરા નાગર રહેતા હતા. તેમની

*નડિયાદ તરફના રહીશ હતા, ને એમનું કાવ્ય 'નભુવાણી' નામથી "ગુજરાતી પ્રેસ"માં છપાયું છે. મારા સ્વર્ગસ્થ મિત્ર સાક્ષર મણિલાલ નભુભાઇ, એકવાર મારી સાથે એમના રહેવાનું ગામ, ઘર વગેરે જોવા ટકારમે જવા રંદેર આવ્યા હતા, ને ત્યાંથી અમો બંને ત્યાં બે દિવસ જઈ એમની બાબતમાં કેટલીક તપાસ કરી હતી. જુઓ 'કવિજીવન' પાનું ૨૦ મું.

સાથે ઓળખાણ કરાવવા, મારી ખાસ ઇચ્છાથી, મને છએક માસમાં ટંકારમે લઇ ગયા હતા. અમો ટંકારમે ગયા તો તારા બાપુ દીહેણથી નભુલાલભાઇને મળવાને બે ચાર દિવસથી ત્યાં આવેલા જ હતા. અમો બધા સાથે ચારેક દિવસ રહ્યા તે વખતે તારા આ બાપુની બીડી વાળવાની સફાઇદાર નાજુકાઇ, ઊંચો સ્વાદિષ્ટ તંબાકુ, પાતરાં પણ કાતરીને સરખાં કરી રાખી મૂકવાની ચોકસાઇ, આ બધું જોઇ, મને એની પાસે બીડી વળાવીને પીવાનું મન થયું. નરભેરામ, નભુલાલ, તારા બાપુ બધાને જ બીડી પીતા જોઇ હું પણ બીડી પીતાં શીખ્યો. કેમ, રામશંકર! ખરી વાત કે? પછી ત્યાં જ નરભેરામ તથા તારા બાપુ વચ્ચેનો નિકટ સંબંધ ને મૈત્રિની વાત જાણી, ને ત્યારથી જ વિશેષ પિછાન થઇ. આ અમારી મૈત્રિની શરૂઆત. રામશંકર! તમારા કરતાં પાન ખવડાવવાની પદ્ધતિ પસંદ કરીને રાજુએ જરા ઊંચી રીતની મૈત્રિની શરૂઆત કરી છે તે જોયું કે? વળી એને કપાળે જુઓ એમાં પણ તમારા કરતાં એક પદવી રાજુ ઊંચો છે. તમે રામના પ્રેમી ભક્ત હોવાથી ઊભો ટીલો કર્યો છે, એણે સાદું આડું ત્રિપુંડ્ર કર્યું છે. રાજુ! કહે વારૂ તને આમ ટીલું કરવાને કોણે બોધ કીધો?" લેખકે જવાબ આપ્યો: "મને રામ, કૃષ્ણ, શિવ વગેરે દેવોની ઓળખાણ મુંબઇ આવ્યા પછી આ ઘરમાં થઇ, પછી મેં 'કથાકોષ' વાંચ્યો; અહીંની વિવિધ ચર્ચાઓથી, અને જે જે સારાં સારાં પુસ્તકો આપણા ઘરમાંથી હાથમાં આવે તે વાંચવાથી મને મહાદેવ બહુ ગમવા લાગ્યા. વળી એક દિવસ તમે જ બાપદેને કહેતા હતા તે મેં સાંભળેલું કે 'આર્ય પ્રજાનો ઉદ્ધારક અને સમસ્ત દૈવી ભાવનામાં મનુષ્યવૃત્તિના સંકલ્પોને ઉચ્ચ આશય પર ક્રમે ક્રમે દોરનાર તો એક મહાદેવ–સદાશિવ જ છે;' પછી શંકરાચાર્યનું ચરિત તથા તેના દિગ્વિજયની ચર્ચાઓ થઇ, એ બધા ઉપરથી મને શિવ ઉપર જ રુચિ થઇ, ને તેથી હું કોઇના પણ બોધ વગર આમ ટીલું કરતો થયો છું, એમાં યોગ્યાયોગ્યતાનો સંકલ્પ જ નથી, માત્ર એવી પસંદગી અજાણતાં થઇ છે."

આ સાંભળીને કવિ બોલ્યા: "છોકરા! સમજ્યા જાણ્યા વગર પણ તું બહુ ભેદભરેલી વાત આજે બોલે છે. આર્યલોકોની બહુ દેવભક્તિ તરફ અજ્ઞાન લોકો વારંવાર કટાક્ષ કરે છે, પણ સર્વ શક્તિમાન્ પ્રભુની જૂદી જૂદી શક્તિઓને વિવિધ દેવભાવે કલ્પીને તથા માની મનાવીને પૂર્વેના આર્યોએ પોતાના જ્ઞાનભંડારની નિઃસીમતા દર્શાવી છે. મનુષ્ય જાતિના દરેક વૃંદમાં ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિની હોય છે, ને તે વ્યક્તિ પોતાની હૃદયગત વૃત્તિને અનુકૂળ ગમતી–બંધબેસતી પ્રકૃતિવાળી કોઇ દૈવી શક્તિ–પ્રભુતા–દેવને પોતાનો ઇષ્ટ ગણીને માને તો તેને તે પ્રેમપુરઃસર સચોટ

વળગી રહે, ને તેના જ દ્વારા પ્રભુનો પ્રેમીભક્ત થઇ સન્માર્ગી સદાચારી થાય. આવા ગૂઢ બંધારણમાં કેવું ને કેટલું મહત્ત્વ છે તે બીજા ઘણાએ સમજતા નથી, પણ કોઇક દિવસ તે તું પણ સમજીશ. રામશંકર! તમારા કહેવાથી નભુલાલે જો મને પોતાની સ્નેહમૂર્ચ્છામય ગરબીઓ ગાઇ સંભળાવી નહોત અને રાંદેરમાં ભાટ કવિ માનસિંગજી સાથે મારે પ્રસંગ પડયો ન હોત તો 'કવિ' થવાનો મારો કોડ કદાપિ સફળ થાત નહીં! રે, તેનો જન્મ જ થાત નહીં. માનસિંગે બીજ રોપ્યું, ને રાંદેરની નોકરી છોડયા પછી સુરતમાં જદુરામે તેને બનતું જળસિંચન કર્યું, તો હું પણ મારા બાળકોડને કાંઇક લાડ લડાવી શકયો.''

કવિના સહવાસની અસર

ઇ. સ. ૧૮૭૯માં લેખકે પંડિત શ્રીગટૂલાલની 'વિદ્યાલક્ષ્મી' સંસ્કૃત પાઠશાળામાં વ્યાકરણ કાવ્ય વગેરે શીખવા જવાનો કવિની આજ્ઞાથી આરંભ કર્યો. પ્રથમ કવિની છાયાનો સંસ્કાર, પછી આર્યસમાજ, થિયોસોફીકલ સોસાયટી વગેરે મંડળોના સંસ્કાર, અને પંડિત ગટૂલાલજી જેવાના સંસર્ગનો સંસ્કાર, એવા ભિન્ન ભિન્ન રંગાતુરંગી વિવિધ સંસ્કારો પંદર વર્ષની વયના બાલકના વિકાસ પામતા મનહૃદય પર પડવા લાગ્યા, અને એ બધા પ્રસંગોમાં જે કાંઇ ન સમજાય કે, શંકાસ્થાનો ઉદ્ભવે, તેમાં કવિનું જ સમાધાન શ્રદ્ધાપૂર્વક માની લેવું એવી પ્રતીતિ થયલી, જેથી વારંવાર કવિ પાસે બેસી પ્રશ્નોત્તર કરવાના પ્રસંગો આવતા. આ સમયમાં જ કવિએ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ભાષાંતરનો આરંભ કરેલો, તથા બીજી તરફ ગટૂલાલજીએ ગીતા પર વ્યાખ્યાનો માધવબાગમાં શરૂ કરેલાં. એક વાર યોગક્ષેમની વાત બરાબર નહીં સમજાતાં લેખકે કવિ પાસે તે વાત મૂકી ને કવિએ તુરત જ કહ્યું કે: 'અપ્રાપ્તપ્રાપણયોગઃ ક્ષેમઃ પ્રાપ્તસ્ય રક્ષણમ્' આમ વ્યાખ્યારોપણ કરી વિસ્તારથી એ ગીતા પ્રકરણ સમજાવ્યું હતું. આર્યસમાજ તથા બીજાં મંડળોમાં કવિએ આપેલાં અનેક વ્યાખ્યાનોમાં ઊઠતી શંકાના સમાધાનના પ્રશ્નોત્તર થયલાં, તે પ્રકરણ ધર્મજિજ્ઞાસાને નામે 'ધર્મવિચાર'માં પ્રકટ થયું છે. અહીંઆ આ લેખક ધૃષ્ટતાભર્યો અવિનય અને સૌનું ખાસ લક્ષ દોરવાનું સાહસ કરે છે કે હાલના જમાનામાં ઉછરતા દરેક આર્યયુવકને માટે 'ધર્મવિચાર' શ્રદ્ધાપૂર્વક વાંચીને મનન કરવા જેવો એક જ ગુજરાતી ગ્રંથ છે. જેમાંથી તેમને ઘણું ઘણું શીખવાનું તથા પોતાના જીવનપ્રવાહને શ્રેયસમાર્ગે વાળવાને અનેક સાધનભૂત સિદ્ધ વસ્તુઓ મળી શકે એમ છે. પાશ્ચાત્ય તંત્રની અનેક મોહક પ્રવૃત્તિઓ જ્યારે વિમાર્ગે દોરાવા લાગી છે, વ્યક્તિની ને સમૂહની અધઃ પ્રવૃત્તિઓ, આ પદ્ધતિઓ અને સામગ્રીઓથી નગરોમાં અને

ગામોમાં પોતાની સાથે સાથે કાળબળે થતી જાય છે, ને ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે, ત્યારે 'ધર્મ વિચાર' ગ્રંથનું વાંચન મનન આત્મરક્ષણને માટે એક ઢાલ જેવું સહાયક સંરક્ષક શસ્ત્ર છે, એ વાત ગમે તેટલો ભાર દઇને કહેવાય તોયે તે ઓછું છે.

નોકરી માટે ગોઠવણ

કવિની આર્થિક સ્થિતિ આજ સમયમાં બહુ ગંભીર ને ભયંકર પરિણામ પર આવેલી જોઇને અથવા જાણીને સન ૧૮૮૨ ના આરંભમાં એમના અંતરસ્થ મિત્રો ગોકળદાસ કહાનદાસ, ભીમભાઇ કીરપારામ તથા ભાઇશંકર નાનાભાઇએ એમને માટે સ્વર્ગવાસી દાનવીર શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળના ધર્મખાતાને વ્યવસ્થિત કરવાને કવિની નિમણુંક કરવાને શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજી જેવા પુરુષસિંહને સૂચના કરી; અને જાણ્યા પ્રમાણે આ પ્રવૃત્તિ છેવટ સુધી કવિની જાણ બહાર જ રાખી. બધું નક્કી થઇને કવિ ઉપર પત્ર આવ્યો કે, તમને ધર્મખાતાના સેક્રેટરી નીમ્યા છે, ત્યારે જ કવિએ જાણ્યું. તે વખતે ત્યાં ગણેશ ખાપર્ડે, ભીમભાઇ તથા ગોકળદાસ કવિની પાસે જ બેઠા હોય એવી આગળથી ગોઠવણ રાખી હતી. પત્ર આવ્યો, ને કવિએ તે ફોડયો, વાંચતાં વાંચતાં આંખો આંસુથી ભીની થઇ. જેઓ બધા જાણતા હતા તેઓ તો કવિના મન પર શી અસર થાય છે તે જોઇ જ રહ્યા હતા. એટલામાં કવિએ કાંઇ પણ બોલ્યા વગર તે પત્ર ભીમભાઇ ઉપર નાંખ્યો.

કવિની દિલગીરી

કોણે શું બોલવું તે ઘણીવાર સુધી કોઇને સુઝયું નહીં; આખર હિમાલયના ગંભીર પ્રદેશના કોઇ વિવરમાંથી ધીરો સિંહરવ નિકળતો હોય તેવો ઉંડો નિઃશ્વાસ નાંખી કવિ બોલ્યાઃ "ભીમભાઇ! એટલે સુધી વાત આવી ગઇ! **કવિરાજ** શબ્દને કલંક લાગ્યું. હું નહોતો કહેતો કે, તમે બધા કવિ જેવું સાદું સરલ નામ મૂકીને **કવિરાજ** કહેવાનો શા માટે આગ્રહ ધરો છો? જુઓ આજે હું **કવિદાસ** થયો છું, ને તમે બધા તે જાણતા જ હશો. તમારા જ સૌના પ્રયાસનું આ ફળ છે એમ મારો અંતરાત્મા સાક્ષી પુરે છે, પણ તમે જે જાણતા હશો તે હવે દુનિયા જાણશે. સૌની એમ દૃઢ ઇચ્છા છે તો તથાસ્તુ. મારા અંતરનું મથન એકલો હું જ જાણું છું! 'અરે, અંત લગી રાખજે તું લાજ રે, અભરાઉં છું હું ટેકમાં હરિ!' એ હૃદયરૂદન પણ અરણ્યરૂદન નીવડયું! 'કોઠી સદાવ્રતની આ મારી રે, ભુખ્યા ભક્તિનાં! તું રાખજે ભરી!'

ગાનારને જ સદાવ્રતનું અન્ન ખાવાનો સમય! પરમાત્મા! ખરે તારી ગતિ અચળ ને અચિંત્ય જ છે! વારૂ ભાઈઓ! કાલક્રીડાની એ પણ બલિહારી છે. ૨૪ વર્ષ લગી તંગ ખેંચી રાખેલી લગામ આજે હું હાથમાંથી મૂકી દઉં છું. તમે સૌ જે વાતે પ્રસન્ન, તેમાં જ મારી પણ અનુકૂળતા! પણ હવે આ મારા દુઃખી જીવનનો અંત પણ પાસે છે એમ નક્કી માનજો. મારૂં હૃદય આ આઘાત ઝાઝો વખત સહન કરે એમ નથી!" આટલું સાંભળતાં સાંભળતાં લેખકથી મોટેથી રડી પડાયું, અને બેઠેલા સૌની આંખમાંથી પણ પાણીના ઓઘ ઉભરાવા માંડ્યા. અંહિથી ડાહીગૌરી દોડી આવ્યાં, તે લેખકને માંહે લઇ ગયાં ને પૂછવા લાગ્યાં, "ભાઇ રાજુ! શા માટે આમ રૂએ છે? તને શું થાય છે?" નરભેરામે આવીને ગદગદિત કંઠસ્વરે બધી વાત સમજાવી તો એ સિંહનારી છંછેડાઇને ગર્જના કરી બોલીઃ "તમે બધા આ શું કરવા બેઠા છો? મારા ઘરની દીનતા કોણે જાણી ને કોણે માની લીધી? મારો રાજા કોઇનો દાસ છે નહીં, ને થશે પણ નહીં! ને જો કદાપિ કાળચક્ર એમ જ ફરી ગયું તો તે ક્ષણથી હું તો એ દૈવી પુરુષની સેવા માત્ર કરવાને જીવન ટકાવી રાખીશ, પણ આ નિષ્ઠુર સંસારથી વિરક્ત સાધ્વી થઇ તપશ્ચર્યા માત્ર જ મારો ધર્મ સ્વીકારીશ. એ મારી સિદ્ધાંતરૂપ પ્રતિજ્ઞા છે. મહેતાજી! તમે કવિ પાસે જાવો; તેમનો આત્મા બહુ સંતાપમાં હશે. બીજાઓ ઉઠી જાય એટલે હું પણ ત્યાં આવું છું ત્યાં સુધી હું અહીં રાજુને લઇને બેસી રહું છું, તમે જાઓ દિવાનખાનામાં!"

આ સમય લગભગ દીવા વખતનો હતો. સાતેક વાગે સૌ મ્લાનવદને છુટા પડયા, મંડળ વિખેરાઇ ગયું, ને લેખકને તથા જયશંકરને સાથે લઇને ગંભીર પણ પ્રસન્ન ચહેરો રાખીને દેવી ડાહીગૌરી કવિ પાસે આવ્યાં, ને અગાધ પ્રેમ ને નિઃસીમ સ્નેહથી ઉભરાતું હૃદય જાણે અમૃતનો વરસાદ વરસાવતું હોય એવી મધુર દિવ્ય વાણીથી કવિને કહેવા લાગ્યાં; "કેમ કવિ! આજે હજી દૂધ પીવાને અંદર આવ્યા જ નહીં? હું તો આ રાજુ ઓચિંતો રડી પડયો તેને ઘરમાં લઇ ગઇ, ને તમે આવશો એમ રાહ જોઇને બેસી રહી, આ બધું શું છે આજે? વાળુનો વખત થવા આવ્યો છે તેથી દૂધ વાળુ વખતે જ લેવાશે કે કેમ તે પૂછવા આવી છું." જરા સ્મિત સાથે કવિએ ડાહીગૌરી તરફ જોયું ને બોલ્યાઃ "શાબાસ મારી ડાહી! તું ડાહી પણ સિંહણ છે હો! આટલા નાના સરખા નાજુક દેહમાં આવો પ્રબળ આત્મા વસતો હશે એમ કોણ કલ્પી શકે? છતાં હું તો તે જોઈ તથા જાણી ચૂક્યો છું. તું બધું જ જાણે છે, ને મને શું પૂછે છે? તારો રાજા આજે દાસ થવાની ખટપટમાં પડયો છે. સૌની જ એમ મરજી છે તો હું પણ હવે એ વિષયમાં પરાધીન થઇ બીજાની મુરલીના

નાદ પ્રમાણે નાચતાં શીખીશ, જોઇએ છીએ. ભગવાનની લીલા જ્યાં દોરે, ત્યાં અભિમાન મૂકી, દોરાવું, એ પ્રત્યેકનો તેમ મારો પણ પ્રાપ્ત ધર્મ છે." સ્નેહાળ ડાહીગૌરી શાંતિથી સાંભળી રહ્યાં, કશો ઉત્તર નહીં આપતાં કવિનો હાથ પકડી ઊભા કરવા જતાં હોય એમ ઊભાં થયાં એટલે સૌ જ ઉઠ્યા ને વાળુ કરવા ગયા.

નોકરીનો સ્વીકાર

સાત દિવસમાં બધું નક્કી થઇ ગયું, ને કવિ સવારમાં દશ વાગે જમીને કપડાં પહેરી ધર્મખાતાની ઓફીસમાં જવા સિપાઇ સાથે નિકળ્યા. ભીમભાઇ, ખાપર્ડે વગેરે હાજર હતા, ને કવિએ તેમને સંબોધીને કહ્યુંઃ "ભાઇઓ! શું જુઓ છો? આજે ચોવીસ વર્ષે ટેક મૂકીને હું નોકરી કરવા જાઉં છું? ચોવીસ અવતારે પણ લજ્જા રાખી નથી, તો હું કોણ માત્ર? 'કેમ રાજ મૂકી નોકરી કરૂં?' એ ગાનાર પણ હું જ કોઇ વખત હતો! છતાં અભિમાન મૂકી નિરભિમાન થવું એ જ જીવનનું ઉચ્ચ શિક્ષણ, ને સત્ય વિજયનો પરિપાક છે!" આટલું બોલી એકદમ દાદર ઉતરી પડ્યા, ને ટ્રામમાં બેસીને કોર્ટની ઓફીસમાં ગયા. લેખકને અહીં જણાવવાની જરૂર પડે છે કે, કાળગતિમાં દોરવાઇને સૌ જ આથી નિશ્ચિંત ને પ્રસન્ન હતા, માત્ર ડાહીગૌરી જ અપ્રસન્ન હતાં.

ઉત્તેજન આપવાનો કવિનો સ્વભાવ

બધો તંત્રનિર્વાહ હવે જુદે ક્રમે ચાલવા માંડ્યો, અંતરવ્યવસ્થામાં કેટલોક ઘટતો ને જોઇતો ફેરફાર થયો. અઢાર વર્ષની તરૂણાવસ્થામાં આવી મેટ્રીકની તૈયારીમાં તેમજ ગટૂલાલજીની વિદ્યાલક્ષ્મી પાઠશાળામાં કૌમુદી કાવ્ય નાટકાદિક શીખીને આગળ સંસ્કૃત વાંચવા રાજારામ શાસ્ત્રી બોડસ પાસે લેખક જતો થયો હતો. એક બાજુએ બુદ્ધિ પરિપાકની અનુકૂળતા હતી, ને બીજી તરફથી કવિના આગ્રહથી કીસનદાસ બાવાએ લેખકના શરીરને પણ કસરતી તાલીમ આપવા માંડેલી તેથી શરીર પણ સારૂં દ્રઢ ને કસાયલું ચંચળ બનેલું. સાક્ષર મણિલાલ તેવામાં મુંબઇની શાળાઓના ઇન્સ્પેક્ટર નિમાયા હતા, અને 'ઉત્તરરામ ચરિત' છપાવી 'કાંતા' તૈયાર કરી પ્રેસમાં મોકલેલું અને તેનો ખાનગી પ્રયોગ કરવાની પ્રવૃત્તિ ચલાવેલી. કવિની અનુમતિ લઇને લેખકને 'સુરસિંહ'નો ભાગ ભજવવા રોજ પોતાને ઘેર લઇ જવાનું નક્કી કર્યું, ને ત્યારથી તેમની સાથે સંબંધ વધતો ગયો. વધારે ઉંડી પિછાન થતાં મણિલાલે કહ્યું કેઃ "કોઇ નાટકનું ભાષાંતર કરો." લેખકે 'નાગાનન્દ' પોતાને ગમે છે, એમ જણાવતાં તે કઠિન છે, છતાં થાય તો બહુ જ ઉત્તમ

કામ કર્યું ગણાશે, એવું ઉત્તેજન મળ્યાથી છાના છાના તે લખવા માંડ્યું. ઉત્તરરામ વાંચ્યા પછી સ્વાભાવિક ઊર્મિ તો પ્રથમ ઊઠેલી જ હતી, ને આવું ઉત્તેજન મળ્યું એટલે કામ બહુ ત્વરા ને ઉલટથી વધવા લાગ્યું. ૧૮૮૩માં ભાષાંતર પૂરૂં થયું, પણ કવિને બતાવવાની હિંમત લજ્જાભીરૂત્વને લીધે થાય જ નહીં. છેવટે મણિલાલે કવિને કહી દીધું, ને એક રવિવારને દિવસે કવિ બોર્ડીંગ સ્કુલની યોજના ઘડવા બેઠેલા ને લેખકના ભણી જોઇ પૂછ્યું: 'રાજુ! એલ્ફીનસ્ટન હાઇસ્કુલમાં ફી તથા પુસ્તકો મળીને તને વાર્ષિક ખર્ચ કેટલો આવે છે?' લેખકે યથોચિત ઉત્તર આપીને હિંમત પકડી કહી દીધું કે, 'કવિ! મારે આજે તમને કંઇ બતાવીને પૂછી લેવું છે ને મણિલાલ કહેતા હતા કે મેં કવિને કહી રાખ્યું છે, પણ હમણાં તો તમને જરા પણ નિરાંતે બેઠેલા જોયા જ નથી માટે આજે જો વખત હોય તો કહેશો ત્યારે પૂછી જોઇશ.' કવિ સમજી ગયા અને પોતાની પાસેના કાગળો ઊંચા મૂકી કહ્યું: 'આવ હમણાં જ, શું છે તે પૂછ ને બતાવ, મને નીરાંત છે.' લેખકે લખેલું નાગાનંદ લાવીને પાસે મૂક્યું, ને કવિએ તુરત હાથમાં લઇ વાંચવા માંડ્યું. અર્ધોક કલાક વાંચ્યા પછી જરા સ્મિત સાથે પૂછ્યું: 'ક્યારે લખવા માંડ્યું? મને જણાવ્યું પણ નહીં? વાહ રે, તું પણ કવિ થવાનો કે શું? શ્લોક વગેરે તો બધા નિયમમાં છે. પણ ભાષાને શૈલીમાં તું મારૂં અનુકરણ આવું કરશે, એમ તો મેં ધારેલું નહીં જ. તારૂં વય ને તૈયારી જોતાં તેં ઘણું સારૂં કામ કર્યું છે, પણ ભાઇ! આથી પૈસા મળવાના નથી હો? આ સમયની રૂચિ જુદી જ છે, માટે નિરાશ થવું હોય તો તેની તૈયારી કરીને પછી આવો પ્રયાસ કરજે. આજ રાત્રે વાળુ કર્યા પછી હું બધું બરાબર વાંચી જોઇશ, ને પછી તારે જે પૂછવું હોય તે પૂછજે; હું પણ જોઇતી સૂચના આપીશ.' વધારે કંઇ નહીં કહેતાં લેખકે માત્ર આટલું જણાવ્યું કે, 'મણિલાલનું ઉત્તરરામ છપાઇને બહાર પડ્યું, ને મને પણ ઊર્મિ થઇ હતી, તેમાં મણિલાલે જ હિંમત ને ટેકો આપ્યાં. પાઠશાળામાં 'નાગાનંદ' શીખ્યાથી મને એ બહુ જ ગમી ગયું હતું, તેથી તેનો જ આરંભ કર્યો. તમારી સલાહ નહીં લીધી તેમાં લજ્જા ને ભય બંને કારણ છે. ભય એવું કે કદાપિ કામ ન જ બની શક્યું તો શી સ્થિતિ? અર્ધું થયું ત્યાં સુધી પણ પ્રતીતિ નહીં કે પૂરૂં કરી શકીશ. છપાવીને પૈસા મેળવવાનો હેતુ જ નથી. પિંગળપ્રવેશ બરાબર વાંચેલો તેથી શ્લોકો તો નિયમસર હશે, પણ રસપ્રવાહ ને શબ્દપ્રસાદ એકદમ તો ક્યાંથી આવે? છતાં વાંચ્યા પછી જેમ કહેશો તેમ કરીશ. બાપુ પણ હજી જાણતા નથી!'

રાતે વાળુ કર્યા પછી મૂળ 'નાગાનંદ' લઇને ભાષાંતર જોવા માંડ્યું. લેખકના તીર્થરૂપ વગેરેને કવિએ આગળથી જ જણાવ્યું હશે, જેથી તે

પણ ત્યાં જ બેઠા હતા. ડાહીગૌરી પણ કાંઇક ટોળ કરતાં હોય તેમ ત્યાં આવીને બેસતાં બેસતાં બોલ્યાં: 'આજ તો રાજુનો નાટક જોવાય છે તો હું પણ બેસું કે કવિ?' કવિએ લેખક ભણી સ્મિત સાથે જોયું ને ડાહીગૌરીને 'હા' કહી. દોઢેક કલાકમાં બધું વાંચી લીધા પછી લેખક પાસે ચાર પાંચ શ્લોકો ગવરાવ્યા તેમાં 'દષ્ટા દષ્ટિ કરે,' 'નિદ્રામાંથી ઝટ જગાડી મધુકરને, તથા 'પિતા ખોયો ધૈર્ય' એ મુખ્ય હતા. સૌ ખુશ થતાં દેખાયાં ને કવિ બોલ્યા: 'રાજુ! તારા બાપુને મેં જ જણાવ્યું છે, તારો પ્રયાસ સ્તુત્ય છે ને તેથી જ હું કહું છું કે, આથી ફુલાઇ જઇશ નહીં. હજી એમાંથી ઘણા દોષો વખત જતાં દૂર કરવાના છે, પણ હાલમાં જે નવા લેખો લખાઇને છપાય છે તે બધામાં 'તારૂં કામ સારૂં ઊંચું' ને ઠરેલ છે. 'વિદ્યાલક્ષ્મી'નો તેં આવો સારો ઉપયોગ કરીને લાભ લીધો છે, એમ અમે જાણતા નહોતા. વખત વગેરેની અનુકૂળતાએ છપાવવામાં કોઇ બાધ નથી, જોઇશું!'

અંતકાળ

૧૮૮૫ ના જાનેવારીમાં લેખક એલ્ફીનસ્ટન કોલેજમાં કવિની ઇચ્છાથી દાખલ થયો, ને કવિએ એક સત્રની ફી, પુસ્તકો વગેરેની વ્યવસ્થા કરી. ફેબ્રુઆરીથી જ એમની પ્રકૃતિ શિથિલ થવા લાગી. મુખ્ય કારણ અંતર્ગત જ હતું, અનિચ્છાએ નોકરી સ્વીકારી તે. બાહ્ય કારણોમાં એ કે ઘણા વખતથી નિર્માણ કરવા ધારેલી શેઠ ગો. તે. બોર્ડીંગ સ્કુલની યોજના કરવામાં કવિ રાતે ત્રણ વાગા સુધી જાગતા, સવારે પાંચ વાગામાં પાછા ઊઠતા, ને કામે બેસતા, ઓફીસનું રોજનું કામ ઓફીસમાં કરવાનું હતું જ. માનસિક ને શારીરિક શ્રમ અતિ ઉગ્ર પ્રમાણમાં વધી પડયો, અન્ન પર અરૂચિ થઇ, ને શરીર નિર્ગત થવા માંડયું. ઘણી વાર તો બેઠાં બેઠાં કે ઊભાં ઊભાં ચક્કર આવી જતાં, ભ્રમણ જેવું થઇ જતું, ને બે વાર તો પડી પણ ગયલા. એપ્રીલમાં તો બધા સંધિઓ જ નિર્ગત સ્તબ્ધ થઇ જતાં ઊભા નહીં થવાય એવી સ્થિતિ થઇ ગઇ. પણ બોર્ડીંગ સ્કુલ શરૂ થઇ ગઇ એ વાતનું સ્મરણ કરી કવિ તે આનંદમાં પોતાનું શારીરિક દુઃખ અસહ્ય હોવા છતાં ગણતા નહીં. ડૉ. બાલચંદ્ર વગેરે બહુ બહુ યોજના કરે પણ કવિના શરીરમાં કાંઇ સુધારો થાય જ નહીં. ઉનાળાની રજા હોવાથી લેખકે કવિની પાસે જ આખો દિવસ રહેવા માંડયું, ને મુંબઇમાંથી બહારગામ (સુરત તરફ) જવા ના કહી ત્યારે આગ્રહથી કવિ બોલ્યા: હું પણ થોડા વખતમાં સારો થઇ વિશેષ રજાનો બંદોબસ્ત કરીને હજીરે રહેવા આવવાનો છું ત્યારે મારી પાસે જ તને રાખીશ.' લેખક તો સુરત ગયો, પણ દુર્ભાગ્યે કવિને સારા થઇ હવાફેર કરવા આવવાનો વખત આવવાને બદલે

મે મહીનાની આખરે ડાહીગૌરીના હાથનો પત્ર આવ્યો કે, 'હજી કવિને કંઇ સારૂં થતું નથી. ઉત્તરોત્તર શિથિલપણું વધતું જાય છે; માટે હવે તું ઝટ મુંબઇ આવજે.' જુનના આરંભમાં લેખક મુંબઇ આવ્યો, કોલેજના વર્ગો શરૂ થયા, પણ લેખકે કોલેજને અને સાથે સાથે સંસ્કૃત અભ્યાસને તેટલા વખત માટે તો તિલાંજલિ આપી ને કવિની પાસે જ તે રહેવા લાગ્યો. છેક સપ્ટેમ્બરમાં એક દિવસ કવિએ પૂછ્યું: 'કેમ રાજુ કોલેજમાં છેક જતો જ નથી કે શું?' લેખકે કવિને સામે જોયા વગર જવાબ આપ્યો; 'આવતા વર્ષથી ઠીક લક્ષ દઇને અભ્યાસ થશે. આ વર્ષ મારૂં ચિત્ત બરાબર લાગતું નથી.' કવિ સમજી ગયા હોય તેમ ફરીથી એ સંબંધી બોલ્યા જ નહીં.

કવિના છેવટના શબ્દો

૧૮૮૬ ના ફેબ્રુઆરીના મધ્યમાં શિવરાત્રિ આવતી હતી! આગલી રાત્રે કવિએ લેશમાત્ર પણ નિદ્રા લીધી નહતી. લેખક લગભગ બે વાગા સુધી ડાહીગૌરીની સાથે વાત કરતો, ને વચમાં વચમાં કવિને ચમચાવડે દૂધ આપતો બેઠો હતો. એટલે કવિએ સહેજ પુછ્યું: 'કેટલા વાગ્યા હશે?' સુભદ્રાગૌરી થોડે છેટે એક બિછાના પર વાંચતાં સુતાં હતાં તેમણે કહ્યું: 'બેના ટકોરા સાંભળવાને અર્ધોક કલાક થયો.' કવિએ કહ્યું: 'ઠીક, પણ તમે બધાં હજી સુતાં કેમ નથી?' ડાહીબાએ કહ્યું: 'વાતમાં પડયાં, ને તમે પણ આજે ઊંઘતા નથી, તો તમારી સાથે વાત કરવાનો આનંદ મળે છે તેથી કોઇને ઊંઘ આવતી નથી. માટે જ જાગીએ છીએ. ભાઇ રાજુ! તું હવે સુઇ જા.' એટલે કવિ બોલ્યા: 'રાજુ! કાલે તો શિવરાત્રિ છે. તે બધાં જ કરીશું. તું ને ડાહીગૌરી તો કરો જ છો, પણ કાલે તો હું, બક્કો ને સુભદ્રા પણ કરીશું.' બીજું કોઇ કંઇ બોલ્યું નહીં જેથી ફરીથી કવિ તુરત બોલ્યા: "કેમ બધાં ચુપ થઇ ગયાં? મારે હમણાં રોજ ઉપવાસ જેવું જ છે, પણ કાલે સવારમાં સ્નાન કરી થોડીક વાર મારા મૃગચર્મ પર ધ્યાનમાં બેસીશ, ને પછી તમારી સૌની સાથે થોડો ફળાહાર કરીને આપણે બધાં આનંદવિનોદ કરીશું. ખાપર્ડે પુને ગયા છે તે પરમદહાડે આવશે. ડાહીગૌરી, હમણાંની તું બહુ જ ઓછાબોલી થઇ ગઇ છે, પણ કાલે તને જરા પણ બોલવા નહીં દેતાં મારે જ બોલવું છે, ને તારે સાંભળવાનું છે; તેં દેવી ભાગવત પૂરૂં કર્યું કે?" ડાહીગૌરીએ માત્ર 'હા' એટલો ઉત્તર આપીને લેખકને સુઇ જવા ઇશારત કરી, ને તે પોતાની જગાએ જઇને સુતો ને ઊંઘી ગયો. સુભદ્રાગૌરી પણ ઊંઘી ગયાં હતાં. માત્ર ડાહીગૌરી કવિની સેવામાં જાગ્રત હતાં. સવારમાં અગીઆર વાગે બધું ધાર્યા પ્રમાણે

આટોપાઇ ગયું, એટલે કવિએ પોતાના મૃગચર્મ આગળ લેખક, ડાહીગૌરી ને સુભદ્રાગૌરી એ ત્રણેને બોલાવી બેસાડ્યાં. ઘરના ઘાટી સાથે જયશંકર ગેઝેટીયરના કાગળીઆંઓ લઇ ભીમભાઇને ઘેર ગયલો હતો. બેઠા પછી તપ્ત સુવર્ણ જેવી કાંતિવાળી મુખમુદ્રા પર સૂર્ય ચંદ્ર સરખાં બે તેજસ્વી નેત્રો પુરાં ઉઘાડી કવિએ ત્રણે તરફ જોઇ કહ્યું: 'તમે બધાં મારા આત્મિક છો, ત્રેપન વર્ષના વચમાં મેં ઘણુંએ જોયું અનુભવ્યું, ને જગતના અનેક રંગ દીઠાં. તેમ જગતે મારા પણ જોયા. હવે આ દેહ બે ચાર દિવસ રહેવાનો છે એમ હું જાણું છું, પણ તમારે કોઇએ તે સંબંધે જરા પણ ખેદ નહીં કરતાં આજે જે કાંઇક થોડું છેલ્લુંવેલ્લું હું કહું તે સાંભળવાનું છે. જગતના ને સંસારના કડવા મીઠા બધા તમામ સ્વાદો નિસ્પૃહપણે ને નીડરતાથી નાનપણથી જ લેવા એવું મારૂં ભાગ્ય, તેમ જ પ્રકૃતિ પણ પડી ગઇ હતી, પાછળથી તમે પણ તે પ્રસંગોપાત્ત જોઇ હશે. શાસ્ત્રમર્યાદામાં હાલ કોઇ ન્યાતજાત કે વ્યક્તિ છે જ નહીં; મેં પણ મારી બુદ્ધિ જ્યાં જ્યાં જે જે સમયે મને દોરી ગઇ ત્યાં તે સમયે ઝોકાવ્યું, તેનાં સુખદુઃખ અનુભવ્યાં ને ભિન્ન ભિન્ન અનુભવગ્રંથિઓ બાંધતો ગયો. આ બધું મારે માટે તો ખરૂં જ પણ બીજાઓને માટે પણ ઘણું જ ઉપયોગી છે. સમય અવ્યવસ્થિત છે, રાજ્યતંત્ર સમય ને સ્થિતિ સંબંધે નિસ્પૃહ તટસ્થ છે, ને લોકસમૂહ અનર્ગલ સ્વચ્છંદી થયો છે, મારા જેવા સૌ નથી. મારી સ્વચ્છંદી ચેષ્ટાથી, ડાહી! તારા સિવાય બીજા કોઇને મેં ઝાઝું નુકશાન કર્યું નથી. તેં બહુ જ સહન કર્યું. સ્ત્રીસ્વભાવ પ્રકૃતિએ સહનશીલ છે, પણ તેને પણ શોભાવે એવું ધૈર્ય ને શાંતિ તેં અસ્ખલિત જાળવી રાખ્યાં, ને ઇશ્વરભાવે મારી નિરંતર સેવા કરી, એ તારૂં ભીષ્મ ગૌરવ સ્વર્ગની દેવીઓને પણ લજ્જિત કરે એવું હોવાથી જ હું ઘણીવાર તને દેવીને નામે બોલાવું છું. મેં તારો ઘોર અપરાધ કર્યો છતાં તારી શુદ્ધ ભક્તિમાં તેં રજમાત્ર ન્યૂનતા રાખી નથી, એ તારો ઉજ્વળ યશ ને મહિમા તારાં વિશાળ કપાળવાળા તેજસ્વી મુખપટ પર સ્પષ્ટ છાપથી ચિતરાઇ રહ્યાં છે, તે કોઇ પ્રાકૃત જન પણ જોઇ શકે ને નિરભિમાન થઇ તને વંદન કરે એવાં છે. સુભદ્રા! આ તારી તથા સમસ્ત સંબંધી જનની ઇષ્ટદેવી છે. એને જરા પણ દુભાવીશ નહીં; તું સ્વભાવે આકળી છે માટે જ તને કહું છું, એની સેવાથી તું સુખી થઇશ. એટલામાં જ બધું કહી દઉં છું. રાજુ! હાલના અને હવે પછીના યુવકો પાશ્ચાત્ય સામગ્રીના પરિપાકથી બહુ દૂર ઘસડાઇ જવાના છે; માત્ર તું નહીં ઘસડાય તેને માટે મારૂં બધું જીવન સૂક્ષ્મતાથી તારે જોવું, ને ખાસ લક્ષમાં રાખવું, કે આજ સુધીના તમામ તત્વજ્ઞાન ને ધર્મવાદોનું નિષ્પક્ષપાતે સૂક્ષ્મ રીતે નિરીક્ષણ કરી,

અનેક માર્ગોમાં ફાંફાં મારી આખરે હું આર્ય મહર્ષિ મહાત્માઓના સત્યશ્રેયને માર્ગે આવ્યો છું. વ્હેલે મોડે મારી જ પેઠે આખું જગત આમ તેમ અનેક દિશાઓમાં કાલાવધિ પર્યંત અથડાઇ, અફળાઇને એ જ માર્ગે આવવાનું છે—ઘણીએ વાર પૂર્વે આવ્યું છે ને એનું જ નામ કાળચક્રની ગતિ છે, એ ગતિ યથાસ્થિત રીતે જોનારને ભૂત તે ભવિષ્ય ને ભવિષ્ય તે ભૂત છે. માટે આ ઉદાહરણરૂપ ચિત્રપટ સર્દૈવ તારી દૃષ્ટિ આગળ અખંડિત રાખીને જીવનપ્રવાહમાં આગળ ઝોકાવજે. ઘણીવાર તને શંકા થશે, ઘણી વાર મન પાછું હઠશે, ઘણા સ્નેહી મિત્રો તને અજાણ્યે ડાબે જમણે હાથે વાળવા આકર્ષણ કરશે, પણ સનાતન આર્ય ધર્મનીતિ વ્યવહારને કુળમર્યાદામાંથી અંશ માત્ર પણ ડગતો નહીં. જેટલા ડગશે, તેટલું પશ્ચાત્તાપ સાથે પાછા ફરવાનું અવશ્ય નિઃશંક પ્રાપ્ત થશે; અને કદાચ આ જન્મે પાછો ન પણ ફરી શકે, તો અધોગતિ થશે. તારામાં ને બકામાં ભેદ મેં જોયો નથી, ને જોતો પણ નથી. સૌના પ્રારબ્ધસંસ્કાર સૌની સાથે જ ગુંથાઇ રહેલા છે, ને તે જ સૌને સૌની સાથે યથાકાળ યથાયોગ યોજે છે. હમણાં આ જે બોલું છું, તે પણ તેને જ આધીન થઇને! તમે બધાં સુખી રહેવાનાં છો એમ મારો અંતરાત્મા સાક્ષી પુરે છે; માત્ર 'સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ' એ મહાકાવ્ય મેં તમને વિસ્તારથી અનેક છાયાઓમાં સમજાવ્યું છે, તેને જીવનના આચારસૂત્રરૂપે દૃઢ પકડી રાખજો. જય સાંબ સચ્ચિદાનંદ!

આટલું બોલી કવિએ આંખ તથા મોઢું બંધ કર્યાં, પણ બોલતા હતા ત્યારે અક્ષરેઅક્ષરે માત્રાએ માત્રાએ ઉભય નેત્રોમાંથી વિદ્યુત્પ્રવાહ જેવા સ્પષ્ટ ચમકારા નીકળતા ને ઊર્ધ્વગામી થઇને કપાળ તરફ જતા, એ લેખકે તથા ડાહીગૌરીએ સ્પષ્ટ જોયા હતા. ત્રણેની આંખોમાંથી અનેક લાગણીઓથી ઉશ્કેરાયલું લોહી અશ્રુરૂપે સતત વહેતું જતું હતું, પણ કવિનું તે, કે કોઇ પદાર્થ ભણી લક્ષ જ નહોતું. ડાહીગૌરીની મુખમુદ્રા નિત્ય પ્રમાણે શાન્ત તેજસ્વી રહેલી, છતાં પુરું બોલાઇ રહ્યું કે તુરત કવિના પગ પાસે પોતાનું મસ્તક મૂકીને તેમની છાતી ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યાં. બોલતી વેળાએ શ્વાસ લગભગ બંધ રહ્યાથી તથા ઘણા જોસમાં બોલાયાથી બહુ સુસવાટા સાથે સંભળાય તેમ શ્વાસ લઇને છાતી ઉછળી જતી હતી. એક ગોળ તકીયો કવિની પાછળ મૂકેલો હતો તેના પર આધાર લઇને કવિ બધો વખત બેઠા હતા તેમ બેસી રહ્યા હતા, પણ ડાહીગૌરીને બેઠાં પણ કર્યાં નહિ તેમ હાથ ફેરવતાં અટકાવ્યાં પણ નહીં. લેખકને સુભદ્રાગૌરીએ હાથ ખેંચીને પાસેના ઓરડામાં બોલાવી લીધો, ને કહ્યું: 'તું એક તાર તારા બાપુ ઉપર રાંદેર કરી દે, કે તે અથવા નરભેરામ એકદમ મુંબઇ

આવે, ને પછી દોડતો ખાપર્ડેના મુકામ પર જઇને પૂછી આવ કે, 'ખાપર્ડે કાલે સહવારમાં પુનેથી આવવાના છે એવો તાર તેમને મળ્યો છે કે નહીં.' થોડી વારમાં લેખક એ કામથી પરવારીને પાછા આવીને જુએ છે તો કવિ પોતાના નિત્યનાં બિછાના પર સુતેલા હતા, ને ડાહીગૌરી એક ચમચાવડે તેમને થોડું દૂધ આપતાં હતાં. તે કવિ આંખો બંધ રાખીને ધીમે ધીમે લેતા હતા.

ઉપરનો બનાવ બન્યા પછી બે કે ત્રણ દિવસે ખાપર્ડે ભીમભાઇ પાસેથી ગેઝેટીયરના કામના બદલા તરીકે સરકારે આપેલા રૂપીયા લઇ આવ્યા, ને કવિએ તે નાણાંથી, તથા સુરત આમલીરાનમાં આવેલા પોતાના રહેવાના ઘરની કીંમતમાંથી બે મુંબઇના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને આશ્રય આપવાની રકમ જુદી રાખીને સુરતના એક પરભુ(રામ) મ્હેતાનું દેવું અપાવ્યું. બીજાં પરચૂરણ દેવાનો તો પ્રથમથી જ નિકાલ કરી નાંખ્યો હતો. ખરી સ્થિતિ તો હરિ જાણે, પણ સુભદ્રાગૌરીના કહેવાથી લેખકે જાણ્યું હતું કે કવિને તે પછી કોઇનું ઋણ આપવાનું રહ્યું નહતું, અને સમસ્ત ગુજરાતનો આ પુરૂષસિંહ સમયવીર સાહિત્યસૂર્ય અનૃણી છે, એ જાણીને લેખકને જે પરમ સંતોષ થયેલો તેવો તેના અત્યાર સુધીનાં આખા જીવનમાં બીજે કોઇ પ્રસંગે થયો નથી.

મરણ પછી

હવે માત્ર એક જ વાત જીવન સંબંધી કે જીવન પછીની શેષ રહી છે, તે એ કે તા૦ ૨૬–૨–૧૮૮૬ ને દિવસે બપોરે એમનો દેહોત્સર્ગ થયો, ત્યારે મુંબઇમાં વસતા લગભગ બધા જ સુરતવાસી નાગરો સ્મશાન જવામાં ભેગા થયા, અને તેમાં સુરતની જ્ઞાતિ શું કરશે કે કહેશે તેની પરવા રાખી નહોતી. એમાં અગ્રેસર હોવાનું માન સ્વર્ગસ્થ સોમનારાયણજીને ઘટે છે. પ્રથમ તો સૌને કાંઇક સંકોચ જેવું લાગેલું, કેમકે કવિ સુરતની નાગર ન્યાતની બહાર હતા, જો કે એમને ઘેર ઘણા નાગરો પ્રસિદ્ધ રીતે આવતા જતા, વ્યવહાર રાખતા, ને જમતા. આ પછી થોડા જ વખતમાં એમના ઇષ્ટ મંડળોમાંના શિષ્ટ જનોએ ખાનગી રૂપમાં એક સ્મારક ઉભું કર્યું. જેનાં નાણાંની રકમ મુંબઇમાં દેસાઇજી હરિપ્રસાદની પેઢીમાં જમા થઇ હતી, અને તેનું વ્યાજ નિયમિત રીતે કવિના કુટુંબને પ્રતિમાસે મળતું. એવી આવકની તથા ઘરની બીજી સમગ્ર વ્યવસ્થા સુભદ્રાગૌરી કરતાં, ડાહીગૌરીનું ત્યાર પછીનું જીવન શુન્ય જેવું, શુદ્ધ વૈરાગ્ય ભક્તિમાં નિમગ્ન છેવટ સુધી એકરૂપે રહેલું, એ લેખકે સંપૂર્ણ રીતે જોયું અનુભવ્યું હતું. ગુજરાતની પ્રજાએ કવિની યોગ્યતા ને ઔચિત્ય પ્રમાણે કાંઇ પણ હજી કર્યું નથ

નથી. એ સદાને માટેનો પ્રજ્વલિત દોષ ધોઇ નાખવો, એ ગુજરાતની સમસ્ત પ્રજાનો, ને સાક્ષરો કે અગ્રેસર મંડળો ને આવી પરિષદોનો અવશ્ય ધર્મ છે.* જેમ 'Addison 'Father of English Prose' મનાયો છે, તેમ જ અથવા તેથી પણ વધારે સત્યતાથી કહી શકાય કે, નર્મદાશંકર ગુજરાતી ગદ્યનો ખરો પિતા હતો, ને અત્યારનું ગુજરાતી સાહિત્ય કે અત્યાર પછીનો સાહિત્યસંદર્ભ માત્ર નર્મદને જ ઘણે અંશે આભારી છે એ નિર્વિવાદ છે.

પ્રેમાંજલિ

હવે દિગ્દર્શન કરી પ્રેમાંજલિ આપવાનું છેલ્લું કર્તવ્ય લેખકને અવશિષ્ટ રહ્યું છે, તે કરતાં પ્રથમ તો સ્વાભાવિક રીતે થોડું પ્રસંગોપાત્ત વિવેચન કરવાની જરૂર છે. પોતાના લેખમાં પોતાની હૃદયગત આદર્શરૂપ મૂર્તિને આલેખે તે કવિ ને એવી કૃતિ, તે તેનું કાવ્ય; પછી તે પદ્ય હો વા ગદ્ય હો. એ મૂર્તિઓ આલેખવામાં પોતાના ચાતુર્યનૈપુણ્યથી જેટલું ને જેવું સાદૃશ્ય સૌન્દર્ય લાવીને સામાના હૃદયતારને તન્મય બનાવી રસાસ્વાદ જેટલે અંશે કરાવી શકે, તેટલે અંશે તેના કવિત્વની ઉચ્ચતા ને સાફલ્ય. વીર નર્મદે પોતાના સાક્ષર જીવનમાં પ્રત્યેક નાની મોટી પ્રસાદરૂપ કૃતિમાં પૃથક્ પૃથક્ મૂર્તિરૂપ-ભિન્ન ભિન્ન અવયવો, ઘડી ઘડીને-એ પ્રત્યેક કૃતિમૂર્તિના બનેલા અવયવોમાંથી પ્રતિફલિત પોતાની આધ્યાત્મિક રસભીની અક્ષય્ય પ્રતિમા ગુજરાતની રસિક વિવેકી પ્રજાની નિરંતર સ્નેહમય પૂજાને માટે નિર્માણ કરીને વારસામાં અર્પણ કરી છે. સતત વિદ્યાવિનોદી પ્રકૃતિ, દૃઢ સત્યનિષ્ઠા, સ્પષ્ટવાદીપણું, નીડર ને ઉંચું ટેકીપણું, માર્મિક તથા રસાર્દ્ર સહૃદયતા, નિરંતર પ્રજ્વલિત ને ધીટ દેશદાઝ, ને વિચારવીરત્વ સહસ્રાવધિ ઉચ્ચ ગુણોનો સંદર્ભ, ક્ષણે ક્ષણે ક્ષુલ્લકમાં ક્ષુલ્લકથી ભવ્યમાં ભવ્ય પ્રસંગોમાં કવિના જીવનમાં પ્રતીત થયો છે. આવા સમયવીરની પ્રસાદી રૂપ અક્ષય જીવન મૂર્તિનું યથારૂચિ યથાશક્તિ પ્રેમાર્ચન પ્રજામંડળ સ્નેહ ગલિત હૃદય નિત્ય નિત્ય કરીને આત્મજીવનના અનેક તરંગમય પ્રવાહમાં સુખરૂપ માર્ગ ગ્રહણ કરી કૃતકૃત્ય થાઓ, ને કવિનું ઉચ્ચપ્રતિષ્ઠ જીવન તેમાં જ સફળતા પામો. તથાસ્તુ.

---

*કવિ નર્મદશતાબ્દી સન ૧૯૩૩ માં ગુજરાતભરમાં ઉજવી, ગુજરાત કંઈક ઋણમુક્ત થયું. સંપાદક-"ગુજરાતી."

વિરામ ૪ થો-પ્રકીર્ણ લેખસંગ્રહ

(૧)

નાગરોનો ઇતિહાસ*

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરે ઉજ્જનના ગોર વિઠ્ઠલનાથજીના ચોપડામાં જે લખી આપેલું તે નીચે પ્રમાણે છે.

૧ ઉજ્જનવાસી શુકલ વિઠ્ઠલજી તીર્થગોરે પોતાનો ચોપડો દેખાડ્યો. તેમાં દવે નારાયણજી કૃષ્ણદેવ મારા વડીલનું નામ છે. જેમ બીજાઓએ કંઇક કંઇક લખી આપ્યું છે, તેમ તમે પણ મારા સ્મરણને માટે કંઇ લખી આપો, એવા તેના આગ્રહ ઉપરથી હું થોડીએક હકીકત નાગર સંબંધી લખું છઉં. મારા ને મારા કુટુંબ સંબંધી તો છપાયલું બહાર પડશે જ.

*[નોંધઃ પ્રથમ આ લેખ "ગુજરાતી" પત્રના દીવાળીના ખાસ અંકમાં ઇ. સ. ૧૯૨૩ માં છપાયો હતો. તે સ્વ. તનસુખરામ ભાઇએ નાગરોના ઉજ્જનના વિઠ્ઠલજીના ચોપડામાંથી ઉતારેલો, તે તેમણે બીજી નકલ કરીને અમને છાપવા આપેલો. આ લેખથી વાંચનારના મગજ ઉપર એવી અસર થાય છે કે કવિ નર્મદાશંકર અમુક વર્ષમાં ઉજ્જન યાત્રાએ ગયેલા ત્યાંના તીર્થ પુરોહિત વિઠ્ઠલજીને તેના ચોપડામાં નિયમ પ્રમાણે પોતાની સહિ આપતી વખતે નાગરજ્ઞાતિનો ઇતિહાસ પોતાની જાણ પ્રમાણે લખી આપેલો હશે. પણ કવિ નર્મદાશંકરના કાગળો તપાસતાં એમ સ્પષ્ટ જણાયું છે કે કવિ કદી ઉજ્જન ગયા નથી, પણ નાગર જ્ઞાતિના ઉજ્જનના ગોર સં. ૧૯૩૦ માં સુરત આવેલા ત્યારે ત્યાંની નાગર જ્ઞાતિએ ચોપડા તપાસી તેનું પુરોહિતપણું માન્ય રાખેલું અને તેની માંગણી ઉપરથી કવિ નર્મદાશંકરે અને બીજાઓએ નાગર જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ અને બીજી વિગતો લખી આપેલી. તે ઉપરાંત વિઠ્ઠલજી ગોરને એક ઉઘરાણું કરીને સુરતની આખી નાગર જ્ઞાતિના આગેવાનોએ સત્કાર કરેલો હતો, એમ કવિના કાગળો તપાસતાં જણાય છે. કવિના સુધારા તરફ ઝોકના વિચારો અને ચળવળ કેટલાક જુના વિચારના સ્વ. કૃષ્ણશંકર લાલશંકર પંડ્યા વગેરેને પસંદ નહિ પડવાથી તેઓએ તેમાં ભાગ લીધેલો નહિ, એટલું જ નહિ પણ કવિના અને બીજાઓના લખાણને વખોડી નાંખનારૂં લખાણ સ્વ. કૃષ્ણશંકરે ગોરના ચોપડામાં લખી આપેલું, જેની નકલ પણ કવિના કાગળોમાં છે. આ વિઠ્ઠલજી ગોર તે પછી સુરત છોડી ગુજરાત, કાઠિયાવાડમાં પોતાના યજમાન વર્ગમાં ફરી આવેલા અને તેઓની પાસેથી પણ નાગરો સંબંધી હકીકત લખાવી લીધેલ એમ પણ જણાય છે. તેમાંથી સ્વ. મણિશંકર જટાશંકર કીકાણીનો પણ એક લેખ હતો. આ લેખ પણ 'ગુજરાતી'ના દિવાળીના અંકમાં છપાયો છે. કવિ વિરોધી બળ કેવું હતું તેનો ખ્યાલ આવવા માટે અમે રા. કૃષ્ણશંકર લાલશંકર પંડ્યાનો લેખ આ પુસ્તકમાં છાપેલો છે. સંપાદક]

૨ સૂર્યવંશી કનકસેને સંવત-૨૦૦ માં વડનગર વસાવ્યું. સંવત ૨૮૩ માં વડનગરમાં રહેતા બ્રાહ્મણોએ અથવા એમાંના મોટા સમુદાયે બીજા બ્રાહ્મણથી શ્રેષ્ઠ છે, એમ જાણી પોતે નાગર નામ ધારણ કર્યું, અથવા ત્યાંના સઘળા અથવા કેટલાએક બ્રાહ્મણો નાગર શબ્દે ઓળખાવવા લાગ્યા. નગરમાં રહ્યા તે નાગર અને ગામડાંના લોક કરતાં શહેર નગરના લોકમાં જ્ઞાન, વિચક્ષણતા ને સુઘડતા વિશેષ હોય છે, તેથી નાગર શબ્દ ચતુર શબ્દનો પર્યાય છે. સંવત ૪૨૪ માં કોઇ બહારના યવનો વડનગર ઉપર તુટી પડ્યા, ત્યારે ૫૦૦૦ નાગર બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રીનું કામ કરી કુળ રાખ્યું, ધર્મ રાખ્યો ને દેશ રાખ્યો. એ પ્રસંગે બ્રાહ્મણથી ક્ષત્રીનું કર્મ કેમ થાય તેને માટે મોટો વિચાર થઇ પડયો હતો ને છેવટે નક્કી થયું હતું કે બ્રાહ્મણ ને ક્ષત્રીમાં ભેદ નથી, તે એક જ છે. સંવત ૬૪૫ માં કોઇ યવનના ઉપદ્રવથી (પારથીયન અથવા હૂણ જાત હશે–વલ્લભીપુર તૂટયું તે વખતમાં) ઘણાક નાગરો પાટણ જઇ રહ્યા. વડનગરવાળા આભ્યંતર ને પાટણ ગયા તે અધવાસ કહેવાવા લાગ્યા; કેટલાંએક વરસ પછી.

"ક્ષત્રીવટ જે ધારી નાગરે, તે રાજ્યઅંશી થઇ રહ્યા,"
"કેટલાક બીજા રહ્યા તે, વ્યાપારને વશ થઇ રહ્યા,"
"વ્યાપારનો ઉદ્યમ કરે તેનું, ગૃહસ્થ નામ ન્યાતે ધર્યું,"
"બીજા બ્રાહ્મણ વેદમૂર્તિ, એ ત્રિવિધિ નામ કુળમાં કર્યું."

સંવત ૯૩૬ માં વિસલદેવ રાજાનો પ્રતિગ્રહ કરવાથી વડનગરા, વિસલનગરા, સાઠોદરા, પ્રશ્નોરા, કૃષ્ણોરા અને ચિત્રોડા એવા છ ભેદ થયા. સંવત ૧૨૭૨ માં ગોરીશા (શાહબુદીન ગોરી)ના ત્રાસથી વડનગર બીજી વાર ભાગ્યું, તેમાં બે હજાર નાગર જુનાગઢ ગયા ને એઓને ત્યાંના નોંઘણ રાજાએ રાજકાજનો ભાર સોંપ્યો. તે જ વખતે હજાર નાગર ઇડર પણ ગયા. એઓ અમદાવાદી અધવાસ પદ પામ્યા, ને સોરઠી બે હજારની આભ્યંતર પદવી રહી. સંવત ૧૭૮૨ માં દક્ષિણને ત્રાસે સર્વે નાગર નગરની આશ મુકીને નીકળ્યો. તે ઇડર, વાસંભ, વાંસવાડું, ડુંગરપોર, પાટણ, કાશી ને મથુરાં ગયા.

૩ કુળ કથા—એક પ્રસંગે કાશીનો એક ઢેડ વડનગરના નાગરની કન્યાને પરણ્યો હતો ને એને છોકરાં થયાં હતાં. તે વાત પછવાડેથી માલમ પડયેથી તે સ્ત્રી પોતાનાં છોકરાં સહિત બળી મોઇ હતી. (એ પ્રસંગનું સ્મરણ હજી પણ નાગરોમાં શુભ કાર્યમાં થાય છે.) એ બનાવથી નાગરી નાતના બ્રાહ્મણોએ પેલી બાઇનાં સગાંઓને ન્યાત બહાર મૂક્યાં, એથી ન્યાત બહાર રહ્યા અધવાસ અને ન્યાત બહાર મૂકનાર આભ્યંતર કહેવાયા, જુનાગઢવાળા વ્યાપાર ઉદ્યમ કરનાર ગૃહસ્થના વંશના છે. સીપાઇ નાગર કહેવાય છે કે જેમણે ક્ષત્રી કર્મ કર્યું તે; તેઓ નાગરોના વંશના નથી પણ અધવાસમાંના છે. દયા બહાદુર સીપાઇ નાગર હતા. કૃષ્ણોરાનો વંશ નથી.

૪ હાલના વડનગરા બ્રાહ્મણો પોતાના ગૃહસ્થો તરફથી પૂરો આશ્રય ન મળવાથી વાણીઆઓના પ્રતિગ્રહ કરતા થયા છે, તેમાં કેટલાક તો નિત્ય વાણીઆઓની યજમાનવૃત્તિ કરે છે. સુરતમાં ગૃહસ્થો ભિક્ષુકને હલકા ગણે છે. ભિક્ષુકો જજમાનીઓને હલકા ગણે છે.

૫ ગોરને મોહડેથી ખંડવાના નાગરો વિશેની વાત સાંભળીને હું ઘણો જ દિલગીર થયો છું કે, ત્યાંના ઘણાક હળ ખેડવાનો, કાવડથી પાણી ભરવાનો ને દક્ષણીઓનાં અજીઠવાડ સાજવાનો હલકો ઉદ્યમ કરે છે. એ આપણે શરમાવા જેવું છે; માટે એ સ્થિતિમાંથી તેઓને ઉંચા આણવાને આપણી તરફથી યત્ન થવો જોઇએ.

૬ સુઘડતા ને શ્રીમંતાઇ એ બે કુલીનપણાનાં મુખ્ય અંગ છે. જે લોકોમાં એ વિશેષ તેમ તે ઉંચા ગણાય છે. નાગરો ગુજરાતી લોકમાં વિશેષે વિચક્ષણ ને સુઘડ છે, એમ મનાયું છે, મનાય છે ને મનાશે–પણ ક્યારે કે જ્યારે સુધારાના બિચારથી દેશાભિમાનને અર્થે નાગર નામ ધરાવતા બ્રાહ્મણો સઘળી વાતે એક થશે ત્યારે. ગૃહસ્થો જ્યારે પોતાની સુઘડતા વિનાની ગૃહસ્થાઇનો મમત મૂકશે, ભિક્ષુકો પોતાની ભિક્ષુકીની પરાધીનતા ને કુવડતા મૂકશે, સહુ પોતપોતાના સ્વતંત્ર ઉદ્યમ ઉપર પોતાના નિર્વાહ યશ ને સુખને અર્થે આધાર રાખશે, ગૃહસ્થ ભિક્ષુકનો અને દેશાંતરનો ભેદ ટાળી કન્યા આપશે લેશે, વિદ્યા ભણશે, પોતાની કલમ ને પોતાની બરછીનાં જોર બતાવશે, પરસ્પર સહાય કરશે તો જ ફરી પાછા આપણે પ્રથમ કુલાભિમાન ને પછી દેશાભિમાનને અર્થે નાગર ઐક્ય કરી શકીશું. રૂપ, રીતભાત, વિદ્યા, ગુણ, ચાતુરી, પદવી, ધનમાં આપણી પૂર્વની કીર્તિ રાખી રહીએ. એને માટે આચારવિચાર, રીતભાત વિગેરે જે આ સમયને અનુકૂળ ન પડવાથી આપણા ઉત્કર્ષના રસ્તામાં કાંટા રૂપે પડ્યાં છે તેમાં ક્ષત્રીશૌર્યથી સુધારો કરવો જોઇએ. ખરેખર જુનાં બંધનો તોડ્યાથી અને સંપરૂપી નવાં બંધન રાખ્યાથી મહાત્મતા, પ્રેમ, શૌર્ય, ટેક, યશ, આદિ સદ્ગુણવાળી કુલીનતા રાખી શકીશું. પ્રથમ આપણામાંનાઓએ ક્ષત્રીનું કામ કર્યુ હતું તેમ આપણે પણ વ્હેમખાનાના જુલમથી છૂટવા ને તે પછી નાગર ઉત્કર્ષરૂપી કિલ્લો મેળવવા ઉદ્યમ, સાહસ, બળ, ધૈર્ય, બુદ્ધિ, પરાક્રમ, એ સદ્ગુણ આગ્રહથી કાં ન બ્હાર પાડવા?

નથી શું કોઇ ગુજરાતીમાં, ઉંચી કુલિનતાવાળો,
શૂરવીર ને રસજ્ઞ રંગી, સત્ય પ્રતાપે જસ રળ્યો,
નર્મદ સાથી રે દેશ ઉત્કર્ષ વિષેજી;

સુરત, આમલીરાન સંવત્ ૧૯૨૪ના ચૈત્ર વદી ૬ ને સોમ તા૦ ૧૩મી એપ્રીલ સને ૧૮૬૮

રાખે છે પણ લાચાર છે કે જેઓ એઓને દાખલ કરતા નથી અને આવા લોક જેઓ પોતે સારી પંક્તિમાં જે શાસ્ત્ર પ્રમાણે જોતાં નિંદ્યવર્ગ છે તેમાં પેસવા નામનો ભાવ રાખે છે તેથી એઓના સ્વરૂપને જે ભૂષણ હોય તેજ દૃષ્ટિ બહાર લાગે છે તેનો વિચાર તેઓ કરતા નથી, કે પોતે શાસ્ત્રજ્ઞપણાનો અભિમાન રાખે છે પણ પોતે તે પ્રમાણે વર્તતા નથી ને છોકરાઓને વર્તાવતા નથી. જેમકે પોતે બ્રાહ્મણના સત્ કર્મવાળા કાંઇ કામ કરતા નથી અને છોકરાઓને સંસ્કાર છતાં તે કરવાનું બતાવતા નથી. અને ખોટા જાણપણનો વેશ લોકમાં બતાવે છે. સંવત ૧૯૩૦ ના ભાદ્રપદ.

(**સંપાદકની નોંધ :** આ સિવાય સુરતની બ્રાહ્મણ નાગરન્યાતમાં ગૃહસ્થ અને ભિક્ષુક સંબંધમાં કેવો મતભેદ ચાલતો હતો તે વિશે કેટલું ટીપ્પણ કવિએ કરેલું છે. પણ તે અસ્તવ્યસ્ત હોવાથી અને બરાબર ઉકેલી શકાતું નહિ હોવાથી તેમજ કાગળો જીર્ણશીર્ણ થઇ ગયેલા હોવાથી ઉતારી છાપ્યું નથી.)

---

(૨)

મારી કવિતા વિષે મારા વિચાર

કર્વૉન્ટીટી સંબંધી—ગદ્ય, વ્યાકરણ, કોશ વગેરે ન લખત, પ્રુફ તપાસવાનાં ન હત, કંપાઇલેશન ન હત, ઘર ચલાવવાની ખટપટ ન હત, નાણાંની હંમેશ તંગી ન હત વગેરે વગેરે—તો નિરાંતથી ઘણી કવિતા લખત. મેં કવિતા ઘણીજ તાકીદથી લખી છે. ઘણીએક તો પ્રસંગોપાત્ત ઉભરામાં લખી છે. એ જોતાં થોડી મુદતમાં મેં જેટલી કવિતા લખી છે, તે કવિતા ઘણામાં ઘણું સામળ, પ્રેમાનંદ ને દયારામ તેની કવિતાના સંગ્રહના અર્ધ બરાબર તો હશે જ. તેઓએ પોતાની જીંદગી કવિતામાં જ કાઢી, માટે ઓછામાં ઓછો ૬૦ વરસનો તેઓનો સંગ્રહ કહેવાય. અને તા૦ ૩૧ ડીસેમ્બર ઇ. સ. ૧૮૬૭ એ કવિતા લખતાં ૧૧ વરસ ને ત્રણ મહિના થયા છે.

૨ **ભાષા**—હું જુવાન છઉં, જોસ્સાવાળો છઉં, બોલવાની છટા છે, વિચાર તરત સુઝે છે. નાગરી ન્યાતમાં છઉં, હવે મારો ગરમ થયલો વિચાર સ્હેલથી જોસ્સાવાળી ભાષામાં કેમ ન નિકળે? મારી ગદ્યની ભાષા તે સરળ ને જોસ્સાવાળી સહુ કહે છે, ત્યારે મારી કવિતાની ભાષા સરળ ને જોસ્સાવાળી કેમ ન હોય? કવિતા લખતાં તો જોસ્સો બહુ ઉભરાઇ આવે છે. હું ગામડિયો નથી, પણ શહેરી છઉં, ઉંચ કુળનો છઉં, ઉંચી સંગતમાં છઉં, જન્મ ધરી શુદ્ધ બોલતો લખતો આવ્યો છઉં, માટે મારી ભાષા શુદ્ધ કેમ ન હોય? શુદ્ધ છે, વ્યાકરણનિયમ જેટલો મારી કવિતામાં છે તેટલો થઇ ગયેલાઓમાં નથી. મારી કવિતાની ભાષા બિલકુલ દોષવાળી

નથી–૧૮૫૫ થી ને ૧૮૫૮ લગીની મારી કવિતા, પિંગળના નિયમ પુરતા જાણ્યામાં નહીં તેથી, હ્રસ્વ દીર્ઘ રાખવા જ જોઇએ એ વિચારથી, કોઇને માત્રામેળ છંદો વાંચતાં સાંભળેલા નહીં તેથી, મારી મરજી પ્રમાણે મેં મારા તાલમાં વાંચેલા તેથી, મુંબઈ સુરતમાં કોઇ પિંગળ જાણનારો નહોતો અને શુદ્ધ લખવાની ખંત તેથી, થડકતી છે, એ વાત ખરી; પણ એ ઘણી જ થોડી છે; ને એ કવિતા ઉપરથી કેટલાકોનું મત બંધાયું હશે કે ભાષામાં સરલતા નથી. જેમ સાધારણ માણસની બોલવાની ભાષા, વિદ્વાનની જુદી પડવી જ જોઇએ ને પડે છે, તેમ મારી કવિતા શાસ્ત્રીય ભાષામાં સ્વાભાવિક લખાયાથી, ને નવા જ વિષયોને નવી જ લાગે તેવી ઢબથી લખેલી તેથી, તે સાધારણ લોકને મારી ભાષા સારી ન જ લાગે. સાધારણ સંસ્કૃત ભાષાથી કાવ્યની ભાષા તેની ઢબમાં ઘણી જ જુદી પડે છે, પણ શું ત્યારે એ દોષવાળી છે? ના. સંસ્કૃત મહાકાવ્યોની ભાષાના કદરદાન પંડિતો જ છે. તે એટલી તો મુશ્કેલ છે કે તે કાવ્યનો અભ્યાસ કરેલા એવા શાસ્ત્રીને પણ થોડે વરસે તે પર ટીકા વાંચવાની તે ગરજ પાડે છે. વિદ્વાનની ભાષા તે જ ખરી ને સુંદર ભાષા એલીઝાબેથના વખતની પહેલાની ભાષા ને હાલની ભાષા ઘણી જુદી પડે છે, માટે શું તે ભાષા સારી? ના. એલીઝાબેથના વખતની ભાષા કરતાં આન ને જ્યોર્જ ત્રીજાના વખતની ભાષા સહુથી સારી ગણાય છે. ૧૮૨૭ થી ગુજરાતી ભાષા સુધરવા માંડી છે, ને એ સુધરેલી ભાષામાં હું પહેલો જ છું, ને એ ભાષા જુની સમજતા ઘરડાઓને અને હાલના સમજતા લોકોને ઘણી જ સારી લાગે છે. હવે મારી ભાષા દોષવાળી કેમ કહેવાય? અલબત્ત પ્રથમ ખેડાતી ભાષામાં હું પહેલો છઉં માટે તે દોષવાળી હોય, તો પણ શું એ ઉપરથી મારી ગુજરાતી ભાષા, પ્રેમાનંદની ભાષાથી ઉતરતી પંક્તિની કહેવાય? ના, ના. મારો સુધારાનો નવો વિષય, તેમાં વળી કવિતાની ભાષામાં તે લખાયલો તો ભાષા જુદી પડવી જ જોઇએ, પણ જુદી છે અને નઠારી છે એમ કેમ કહેવાય? કવિતાની ભાષા ગદ્યભાષાથી જુદી પડવી જ જોઇએ. અંગ્રેજી સારી કવિતાની, ને સંસ્કૃત સારી કવિતાની ભાષા લખવાની ઢબ ઉપરથી અંગ્રેજી સંસ્કૃતની ગદ્યભાષાથી જુદી જ પડે છે. "પ્રેમે શું છોડી દીધી," એ કોઇ સાધારણ માણસથી સમજાશે નહીં ને એમ કોઇ બોલતું પણ નથી, માટે શું એ અશુદ્ધ ને નઠારી ભાષા છે? સમજતો વિદ્વાન તો ઉલટું વખાણ કરશે. એમાં પ્રેમને રૂપક આપી કહ્યું છે કે પ્યારી તું ને પ્રેમ એ બે દોસ્ત હતાં, પણ હવે શું પ્રેમે તારી દોસ્તી મૂકી દીધી છે? પ્રેમના જોસ્સા સાથે મને ઘણું બનતું, તે શું હવે તે જોસ્સાએ તને મૂકી દીધી છે? શું તારામાંથી તે જોસ્સો ગયો છે?

૧૮૫૫ થી તે ૧૮૫૯ સુધીની ભાષા થડકાતી છે તેનાં કારણો:-

૧ હ્રસ્વ દીર્ઘ જોડાક્ષર વગેરે રાખવાની કાળજી-જે મટી ૧૮૫૯માં દલપતરામને પૂછવાથી કે-રાખવી કે, નહીં?

૨ મોટા વિચાર ટુંકામાં મૂકવા એમાં વિદ્વત્તા છે. ભાષા જોસ્સાવાળી છે. રડતી નથી.

૩ અપભ્રંશ થોડા વાપરવા એવી ખેત. લાગિયો ને વાગિયો હું જન્મમાં બોલેલો નહીં, ને એમ લખતાં મને બહુ દુઃખ થતું ને તેમ ન્હોતો જ લખતો. ન ચાલતાં જુજ એવું લખેલું. એ દૂર કરવાના વિચારથી સરળતા ઘટેલી. વળી સાધારણ લોક સાધારણ વાતને પ્રાસવાળી ભાષા મૂકી એટલે એ રચનાને કવિતા કહે છે, એવા વિચારવાળાને મારી ભાષા કેમ સારી લાગે? કવિતા અક્ષરમેળ છંદમાં છે-જે ગુજરાતીમાં નવી જ છે-હવે એ વાંચી ન શકાય તો પછી ભાષાની લ્હેજત કેમ લાગે?

૩ કુદરતી છઉં-કવિતા કરવી એવો, વિચાર સ્વપ્નામાં નહિ. પ્રથમ પ્રીતિના વૈરાગ્યના જોસ્સાથી મારૂં મન કવિતા તરફ ગયું; તે પીંગળ જાણ્યા વિના પણ સ્વાભાવિક રીતે મારાથી નમુનાના રાગડા પ્રમાણે કેટલીક કવિતા લખાઇ ગઇ છે-જુવાન-જુસ્સાવાળો માટે.

૪ PICTURE ચિત્ર-Real and ideal, poetical-many and more than any other poet in our language, (સાચ્ચ અને આદર્શ-કાવ્યાત્મક-અને આપણી ભાષામાં કોઇ પણ કવિએ વાપર્યા હોય તે કરતાં પણ ઘણા વધારે) પ્રેમાનંદ દયારામનાં ચિત્ર દેશી રંગોથી ઘણાં સારાં રંગેલાં છે. મારાં 'સ્ટીલ એન્ગ્રેવીંગ' છે.

૫ UNIVERSALITY-સર્વતોભદ્ર શકિત-I can write on any subject, because I see poetry in everything. (હું કોઇપણ વિષય ઉપર લખી શકું તેમ છું, કારણ કે હું બધી વસ્તુમાં કાવ્ય નિરખું છું,)

૬ રસ-LOVE-એ વિષયમાં જેટલા મેં અનુભવિ ખરા વિચાર કવિતા રૂપે લખ્યા છે તેટલા કોઇએ નથી લખ્યા. મારા વિચાર પ્રમાણે એ રસ મેં સૌથી સારો લખ્યો છે. મારામાં સંયોગશૃંગાર નથી, ને નથી એટલે તે શૃંગારરસ લાયક ફક્કડ ભાષા પણ નહિ જ.

કરુણ રસ-એ જ્ઞાનના ઘરનો મનમાનતો છે-પછી ઇશ્વર સંબંધી કે પ્રિયા સંબંધી. જ્ઞાનનું ઘર બાદ કરીએ તો તે થોડો છે.

શાંત-નવી રીતનો સારો છે.

હાસ્ય-નહીં. મારી કવિતા દર્દની ભરેલી છે એટલે હોય જ નહિ, તેમ કવિતાને હું ગંભીર વિષય સમજું છું, માટે તેવું તેમાં લખ્યું નથી. બાકી હાસ્યરસ પ્રૌઢ રીતે હું કેટલો ઉપજાવી જાણું છું, તે મારા ગદ્યથી અને જેઓએ મને વાતચિત કરતાં જોયો હશે તે સહુ સારી પેઠે જાણે છે.

ભયાનક, બીભત્સ, અદ્‌ભુત, રૌદ્ર-એ લખ્યા નથી.

વીર-મેં જ લખ્યો છે, ઘણો લખ્યો છે ને ઘણો સારો લખ્યો છે. યુદ્ધવર્ણન નથી કીધું એટલું જ બાકી છે.

૭ **અલંકાર**-મારામાં ઘણા નવા છે. ૮ **અર્થ પ્રૌઢી**-ઘણી જ છે.

૯ નેચર (કુદરત)નું ડીસ્ક્રીપશન (વર્ણન) તો મેં જ દાખલ કીધું છે.

૧૦ અક્ષરવૃત્ત તો મેં જ દાખલ કીધા.

૧૧ ORIGINALITY **અપૂર્વ રચનાશક્તિ**-ઘણી જ, પણ એક મોટા વિષયમાં હજી આણી નથી.

૧૨ **વર્ણનશૈલી**-સુધારાના શુષ્ક વિષયને નવી ખેડાતી ભાષા છતે જેવો જોઇએ તેવો કરી મુકેલો છે, તેથી તે જાડાજાડા રંગ જોવાની ટેવ પડી ગયેલી તેવાઓને દીપતો દેખાતો નથી.

૧૩ **અતિશયોક્તિ**-ઘણી નહીં-છાંટ નહિ-સાચું અથવા બની શકે તેવું.

૧ જોવાનું એટલું છે કે અગર કદાપિ નઠારી ભાષામાં લખાયલું છે તો તે ભાષાની અપૂર્ણતાથી કે કવિની ભાષા માલમ નથી તેથી.

૨ અપૂર્ણ ભાષામાં નવા વિચાર ટુંકામાં લખ્યા છે. એવી રીતે જ્યારે ઘણા ગ્રંથો થશે ત્યારે ભાષા જેવી જોઇએ તેવી થશે.

૩ હાલ કિયો માણસ પ્રેમાનંદની અથવા દયારામની ભાષા બોલે છે?

પ્રેમાનંદની ભાષા મારા કરતાં વધારે સારી એમ તો કહેવાય જ નહીં. એ કહેવું તદ્દન ખોટું છે. જમાનો બદલાયો છે. અસલી ગુજરાતી ને હાલની ગુજરાતીમાં ફેર છે. તેમાં ગ્રંથની ભાષા, જુના ગ્રંથની ભાષાથી, વિચાર, ઢબને લીધે જુદી જ પડવી જોઇએ. હવેના લોકો કોઇ પ્રેમાનંદની ભાષામાં ગ્રંથ લખે તેવો સંભવ નથી. ત્યારે એ બે ભાષાનો મુકાબલો કેમ થાય? પ્રેમાનંદના વખતમાં હું હોઉં ને પછી મુકાબલો થાય ખરો. રે, તે વખત પણ જારે તેના વખતમાં સામલ કે વલ્લભ હતા, ત્યારે પણ એ ત્રણેની ભાષામાં ઘણો ફેરફાર હતો તે માલમ પડે છે. શું સામળની ભાષા પ્રેમાનંદથી જુદી નથી?

વારૂ, વિષયપરત્વે છંદની બાંધણી પ્રમાણે કવિની લખવાની ઢબ પ્રમાણે ભાષા જુદી પડે છે. હમણાની ભાષાનો મુકાબલો હમણાની જ ભાષા સાથે

થાય. હું નથી કહેતો કે મારી ભાષા સારી છે. હજી તો ગ્રંથ લખવાનું શરૂ થાય છે, જ્યારે ઘણા ગ્રંથો થશે ત્યારે ભાષા પૂર્ણ સારી થશે. મારી ભાષા કેટલાક જુના ગ્રંથ વાંચનારાઓને નઠારી લાગતી હશે, પણ તેમાં મારી ભાષાનો વાંક નથી. તેઓને મારી ભાષા વાંચવાનો અભ્યાસ નથી—અભ્યાસથી સારી જ લાગશે. તેમ અસલી વાંચેલી, તેના પર ઘણા દહાડાની પ્રીતિ લાગેલી, તેથી બીજી નઠારી જ લાગે. અકબર ને તાનસેનની વાત. ગવૈયા આલાપ કરે છે તે જેઓના કાન નથી સુધર્યા તેઓને તે ગાણું પસંદ નથી—રાંડોનું ને ચીજનું ગાવું પસંદ છે. શા માટે? ગવૈયાની ભાષા તેઓને કઠોર લાગે છે—પણ કારણ, ગવૈયાનો રાગ સાંભળવાનો અભ્યાસ નથી ને તેમાં તેઓ કંઇ સમજતા નથી, તેમ જ કવિતા વિષે.

૨ ગમે તેવી મારી ભાષા છે, પણ મારા અનુભવથી કહું છું કે સેંકડો જનોએ જેઓએ મારી કવિતા મારે મોઢેથી સાંભળી છે, તેઓ કવિતાની જ ખુબીમાં લીન થઇ ગયા છે. તેઓને ભાષા સંબંધી વિચાર આવ્યો જ નથી—હવે ભાષાને ને કવિતાને શો સંબંધ?

૩ મારી ગદ્યની ભાષાના જુદા જુદા વિષયમાં જુદી જુદી ભાષા છે—પણ તેનો તે સઘળા ઉપરથી જે સાધારણ રીતે મારી ભાષાનો એક ચહેરો થાય છે, તેમ મારી કવિતાનો જુદા જુદા વિષય ઉપરથી પણ છેલ્લી વારે સાધારણ એક ચહેરો થાય છે. એ શું જુદાઇ? બિલકુલ નથી. મારૂં લખાણ—મારી ભાષા—પછી ગદ્યને કે પદ્યની—એક જ હોવી જોઇએ છે.

પ્રેમાનંદની ભાષા વધારે સરળ લાગે છે તેનું કારણ કે તેણે સંસારી બાબતને સાધારણ લોકની ભાષામાં લખી છે, અને તેમાં વિચારો સાધારણ વિચારોથી ઘણા ઉંચા નથી. વળી દેશીમાં છે. મારી દેશીવાળી કવિતા કોઇ કોઇ જ સરળતા વનાની હશે. મારી છે તે Sentimental Poetry—ideas rising far above the commonplace—his airs are affecting while matra-vrittas and akshar-vrittas are not affecting—his language is uniform throughout, mine is not. Persian and Urdu words which to my taste are on certain occassions expressing my ideas fully vividly and of which are no equivalents from Sanskrit or Gujarati could be used in our language. Language is now-a-days newly formed on account of new ideas being introduced into our language.

Premanand does not abound in so many and so vivid pictures as mine. His beauty is in the true

description of manners and human natures (indicative of reflections)–in expressions and coloured pictures liked and understood by the mass.

Mine is in the description of human natures and external nature with sentiments and ideal pictures understood by the learned and men of experience by whom they are conceived. These pictures can not be put into the popular language, they can be put into poetical language.

Premanand has nothing to suggest -pleasure from suggestion being hard–won, is more exhilarating; mine has much to suggest. His is a jolly beauty, mine is melancholy.

(લાગણીના ઉભરાનું કાવ્ય–સામાન્ય વિચારો કરતાં મારાં કાવ્યના વિચારો ઘણા ઉંચા ઉડે છે; જ્યારે તેનું (પ્રેમાનંદનું) સંગીત અસરકારક છે, ત્યારે માત્ર વૃત્તો અને અક્ષર વૃત્તો તેટલા અસરકારક નથી; એની ભાષા સર્વ સ્થળે એક સરખી છે જ્યારે મારી નથી; ફારસી અને ઉર્દુ શબ્દો જે મારા મત પ્રમાણે કેટલીકવાર મારા વિચારો સંપૂર્ણ અને તાદૃશ્ય રીતે દર્શાવે છે અને જેના સમાન ગુજરાતી કે સંસ્કૃતમાં ભાવ દર્શાવનાર શબ્દો નથી તે આપણી ભાષામાં વાપરી શકાય. આપણી ભાષામાં નવા વિચારોનો ઉમેરો થતો હોવાથી ભાષાનું સ્વરૂપ હવે નવેસરથી બંધાય છે.

પ્રેમાનંદમાં મારા જેટલાં ભભકભર્યાં એટલાં બધાં ચિત્રો નથી. સાંસારિક રીતરીવાજો અને મનુષ્ય સ્વભાવ (વિચારદર્શક)નું આબાદ વર્ણન કરવામાં જ એની ખરી ખુબી છે–તે સામાન્ય લોકસમાજને પસંદ પડે તેવો અને સમજાય તેવી શબ્દરચનામાં અને અતિશયોક્તિવાળા આકારમાં.

મારી કવિતાની ખુબી મનુષ્યસ્વભાવનું અને કુદરતનું લાગણીવાળું બાહ્ય વર્ણન છે, અને આદર્શ ચિત્રો એવાં છે કે તે ભણેલા અને અનુભવીઓ જેઓ આજે તેની કલ્પના કરે છે તેઓથી જ સમજી શકાય. આ ચિત્રો લોકપ્રિય ભાષામાં મૂકી શકાય તેવાં નથી, તેઓ તો કાવ્યાત્મક ભાષામાં મૂકી શકાય તેવા છે. પ્રેમાનંદમાં સૂચનારૂપ લખાણ નથીજ–સૂચના (વ્યંગ)માંથી ઉત્પન્ન થતો આનંદ દુર્લભ્ય હોવાથી વધારે આનંદમાં ડુબાડનારો છે; મારી કવિતામાં વ્યંગ ઘણા છે. એની કવિતા ખુશમિજાજી સુંદરી છે, મારી તો વિચારગ્રસ્ત વૈરાગશાલિનિ છે.

હું	પ્રેમાનંદ
સુધારાનો નવો ને શુષ્ક વિષય ફીલસુફી	પુરાણ કાવ્યસાનો સર્વમાન્ય રસિક વિષય શૂન્ય.
Real and ideal pictures many. (સાચાં અને આદર્શ ચિત્રો ઘણાં)	Real pictures in Social subjects only. (સાચાં ચિત્રો માત્ર સાંસારિક વિષયોનાંજ)
શૃંગાર રસ-નિર્મળો, નીતિ આપતો, પ્રૌઢ, દરદનો-ફીલસુફીથી ભરેલો પણ રસ ખંડન થવા આવે એટલામાં પાછી દરદની ભભક-વિદ્વન્માન્ય, અંદરથી ઉભરાતો રસ.	પ્રૌઢ પણ ફિલસુફી વનાનો-સાધારણ માણસને માન્ય સાદી રીતે ભભકમાં લખેલો.
વૈધવ્યમિત્ર, લલિતા, સાહસ અને ઘણા-એક પદમાં શું કરૂણ રસ નથી? મરદની આંખમાં ઝળઝળીઆં આવે તે કરૂણ રસ મોટો, કાચી છાતીના બાયલા રડે તે કરૂણ રસ નથી.	કરૂણ રસ સારો.
શુદ્ધ વીર રસ ઉંચા દરજ્જાનો	વીર થોડો ને સાદો.
શુદ્ધ શાંત રસ-નવો જ-સૃષ્ટિસૌંદર્યતો મેં જ દાખલ કીધું.	શૂન્ય.
હાસ્ય-નહિ.	ખરો.
અદ્ભુત-નહિ.	થોડોક.
અલંકાર-નવા ને ઘણા જ.	અસલનાજ.
અર્થગૌરવ છે.	શૂન્ય.
નીતિબોધ કવિતા છે.	શૂન્ય.
બનેલું અથવા બને તેવું.	ન બને તેવું.
originality. અપૂર્વ રચનાશક્તિ વધારે	થોડી.

કાવ્ય કરવાનો સમય-થોડા કાળમાં ઘણું ઘણા કાળમાં થોડું કામ-નિરાંતમાં કામ અને દુગ્ધા. પ્રુફ તપાસવાનું કામ, કમ્પાઇલેશનનું કામ, ઘર ખટલો, પૈસાની ફીકર, બીજાં પુસ્તકો મોટાં મોટાં બનાવવાનાં કામ, પુસ્તક વેચવા સંબંધી ફીકર.

Stages of my Poetry. (મારી કવિતાનાં સોપાન):-

૧ અર્થચમત્કૃતિ અને ચિત્રરૂપ વર્ણન તે કવિતા-૧૮૫૫-૫૬

૨ वाक्यं रसात्मकं काव्यम्-૧૮૫૭-૫૮

૩ જોસ્સાવાળું ને તર્કથી રંગેલું એવું જે કુદરતનું આબેહુબ વર્ણન–૧૮૬૬–૬૭

૪ કુદરત ઉપરથી તર્ક–૧૮૬૮
કુદરત ઉપરથી તર્ક કામ કરે પણ તે એટલો ન વધી જવો જોઇએ કે, જેથી કુદરત છેક જ અસ્ત થઇ જાય.
તર્કથી અતિશયોક્તિ જોઇએ, પણ તેમાં વ્યંજનારૂપે પણ કુદરત રહે.
Imitation નકલનો ભાસ જતો રહે એટલે તે Poetry કાવ્ય નહિ.

Navalram says નવલરામ કહે છે કે	અદ્દ્ભુત શાંત વીર કરૂણા શૃંગાર હાસ્ય	1st પ્રથમ 2nd દ્વિતીય 3rd તૃતીય

નવલરામ કહે છે કે imitation નકલ નહિ જ–imagination (તર્ક) તર્કથી જે આનંદ તે જ કવિતા–જેમાં અદ્દ્ભુત રસ તે ઉત્તમ કવિતા. જેમ Supernatural (કુદરતથી વિશેષ) તેમ વધારે સારૂં–મારો વિચાર કે તેમ નહિ, be an ideal of any thing. Impossible ચાલે પણ improbable ન ચાલે. (જોઇએ તો કોઇના આદર્શ થાવ. અશક્ય ચાલે, પણ અસંભવિત ન ચાલે.)

Nature and imagination (કુદરત અને તર્ક) કવિતા–only imagination is good for nothing. (એકલો તર્ક નકામો છે.) Tales and romances don't give taste (વાર્તાઓ અને ઐતિહાસિક કથાઓ રસ આપતી નથી.) Drawing with the colours is poetry and not only the colours. (રંગો કંઇ કવિતા નથી, પણ રંગથી ચિતરવું તે કવિતા છે) સ્થાયી પણ passion (પ્રેમ)ની poetry (કવિતા) ઘણી અસરકારક છે. હાસ્ય રસ જ થોડી વારનો, પણ જે સ્થાયી રહે તે સારો ને તેટલા જ માટે passionની સારી. જ્યાં ખરાપણું તેમાં આનંદ વિશેષ. આહા! અદ્દ્ભુતપણાથી કહે છે. આબેહુબ ચિત્ર છે, એમ લોકો કહે છે તે શા માટે.

[સ્પષ્ટીકરણ–કવિ નર્મદાશંકરના મિત્ર અને પ્રશંસક સાક્ષરશ્રી નવલરામે ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં 'ગુજરાત શાળાપત્ર'ના એક અંકમાં 'કવિ નર્મદાશંકરની કવિતા'એ શીર્ષક નીચે નર્મદ કવિની કવિતા વિષે પોતાના વિચારો કેવા છે અને લોકો તેને કેવી દ્રષ્ટિથી જોય છે તે દર્શાવ્યું હતું. આમ કરતાં સ્વાભાવિક રીતે ગુર્જર પ્રજામાં અતિપ્રિય થઇ પડેલા કવિ પ્રેમાનંદની

સાથે તેમણે કવિની કવિતાનાં તત્ત્વોનો મુકાબલો કર્યો છે, અને એકાદ બે દૃષ્ટિબિંદુથી કવિ નર્મદાશંકરને પ્રેમાનંદથી સહેજ ઉતરતા ગણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. નવલરામનો આ લેખ પ્રકટ થયા પછી કવિ નર્મદાશંકરે તેનો ઉત્તર આપવાને આ લેખ ટિપ્પણરૂપ લખેલો, અને ગુજરાતના તે વખતના સાક્ષરોના એ બાબત અભિપ્રાય પણ મેળવી રાખેલા, એમ ધારી તે અત્રે ટિપ્પણરૂપે આપેલો છે. શા કારણથી રીતસર આ લેખ પૂર્ણ થયો નહિ, તે અમે જાણતા નથી, પણ તે સાહિત્ય વિષયમાં રસ લેનારાઓને ઉપયોગી થઇ પડશે એવી અમારી ધારણા છે. આ સિવાય પણ કવિએ કવિતા વિશે આડુંઅવળું ઘણું લખી રાખેલું છે, પણ તે અસ્તવ્યસ્ત છે. સલંગ સસંબંધ નથી, માટે તે અત્રે છાપ્યું નથી. આ સિવાય પણ બીજું ઘણું છુટું છવાયું ટિપ્પણ કવિએ કરી રાખેલું છે. **સંપાદક.**]

---

(૩)

ધર્મતંત્ર

(સંવત્ ૧૮૮૯ થી સંવત્ ૧૯૩૧ : : સન ૧૮૩૩ થી સન ૧૮૭૫)

જ્ઞાતિ બ્રાહ્મણ; કુલ નાગર; (વડનગરા), અટક દ્વિવેદી; વેદ ઋક્; શાખા સાંખ્યાયની; ગોત્ર ઓક્ષણસ; ત્રપ્રવર—વસિષ્ઠ, શક્તિ, અને પરાશર; શર્મ વર્મ. આગસ્ટ ૨૪ મીએ.)

સંવત્ ૧૮૮૯ પ્રથમ ભાદ્રપદ શુકલ ૧૦ શનિ વાસરે જન્મ (ઇ. સ. ૧૮૩૩ ના)

૧૮૯૭—વૈશાખમાં જનોઇ (પછી સંખ્યા, રુદ્રી આદિક ભણ્યો).

૧૮૯૯—લગી વેદાધ્યયન (સંહિતાનું એક અષ્ટક મારા પિતાના મિત્ર બાબાજી પાસે ભણ્યો. એ બાબાજી તે શ્રીપદના પિતા).

૧૯૦૦—વૈશાખ શુદ ૧૨ (૧૮૪૪ એપ્રિલ ૨૯) લગ્ન.

૧૯૦૯ આશો સુદ ૩ (૧૮૫૩ અક્ટોબર—૫) સ્ત્રીનું મરણ.

૧૯૦૭ કારતક વદ ૪ માતું મરણ.

૧૯૧૨ ,, (૧૮૫૬) એપ્રિલ લગ્ન બીજીવાર.

૧૯૧૪ લગી (૨૫ વર્ષની વય લગી) સ્વધર્મ આસ્તિક્ય હતું. ૧૮ ની વય લગી—માની ક્રિયા કરી ત્યાં લગી, સારી પેઠે આસ્તિક. માના મરણથી, પ્રિયાના મરણથી, સ્થાયી આજીવિકાના ઉદ્યમની પ્રાપ્તિમાં ન ફાવવાથી સમયે સમયે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયલો, પણ વળી તે ઉડી ગયેલો. કોઇપણ ગુરુના કે કોઇ નવા ધર્મમંડળના આશ્રમમાં રહી સંસ્કૃત ભણવાનો તથા ગુજરાતીમાં ભાષણલખાણ કરવાનો ઉદ્યોગ રાખવા ભણી વૃત્તિ દોડેલી;

એમાં ન ફાવેથી હરદાસનું કામ કરવાની વૃત્તિ થયેલી ને એને માટે સંસ્કૃત અભ્યાસ સારુ પૂને ગયેલો, પણ કવિતાનું સ્ફુરણ ઉપડેલું તેથી તથા દ્રવ્યના સંકોચથી તે કામ કરવા ઉપરથી મતિ ખસી ગઇ ને પછી ગુજરાતીમાં ગદ્યપદ્ય ગ્રંથ લખવાનો ઉદ્યોગ રાખ્યો. (સને ૧૮૫૯ના માર્ચની ૨૦મી પછી.)

૧૯૧૫ (વૈશાખ પછી) ધર્મ સંબંધી વિચાર બદલાયા ને હું ધર્મભ્રષ્ટ થયો.

૧૯૨૦ (પોષ શુદ ૧૦) પિતાનું મરણ થયું. (૩૧ વર્ષની વયે.) ત્યાર પછી ઘરમાંના દેવતા પડોસી બ્રાહ્મણને આપી દીધા. પિતાની ક્રિયા કીધી તે ભાવથી નહિ ને દેવતા આપી દીધા તે મૂર્તિ ન પૂજવી માટે.

૧૯૩૦ સુધી એટલે ૪૧ વર્ષની વય લગી એટલે વર્ષ ૧૬ સુધી હું ઘણીક વાતે પ્રાર્થના સમાજના મતનો હતો.

૧૯૩૧ કારતક વદ ૪ શિવશક્તિ સ્વરૂપે પરમેશ્વરને પૂજવા વિષે મતિ થઇ. 'રાજ્યરંગ' લખતાં શ્રુતિસ્મૃતિ પુરાણનો વિષય જાણી લેવામાં આવ્યો. સર્વે લોકના નિવૃત્તિપ્રવૃત્તિના ધર્મ તથા જપસુખની તુલના કરી જોઇ. અવશ્યે વેદાંત તથા યોગના ગ્રંથોનું અવલોકન કરી સાર જાણી લીધો, અનેક વિચાર કીધા.

આષાઢ સુદ ૫-સિદ્ધાંત પ્રમાણે કર્મ રચ્યું. (એ સમા ઉપર સ્વામી દયાનંદ સ્ફુરી આવેલા, પણ કરેલા નિશ્ચય ફેરવવાની મારી મતિ થઇ નહિ. તેણે વેદને ઇશ્વરપ્રેરિત મનાવવા માંડ્યો, તેની પહેલાં હું તેમ માનતો થયો હતો.)

---

(૪)

ધ્યાન

૧ "एकं निरामयं ज्ञानं, प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्म सत्" ।

२ एकमोंकाररूपेण स्वप्रकाशेन विवर्तते ।

३ एकः सर्वेश्वरः सर्वज्ञः सर्वांतर्यामी सर्वात्मा परमात्मा परमपुरुषः प्रसन्नो विजयते ॥

અર્ઘ્ય કે નમન

૪ ॐ भूः अग्नये नमः। ॐ भुवः वायवे नमः। ॐ स्वः सूर्याय नमः। ॐ भूर्भुवः स्वः प्रजापतये नमः। પ્રણુવ-ત્રણ વ્યાહૃતિ-પ્રણવપૂર્વક ગાયત્રી મંત્ર. ॐ अपात्रोनंतपात्राय सहस्राक्षपुरुषाय नमः। ॐ प्रपंचोपशमनाय नमः। ॐ ऐं ह्रीं क्लीं रमणाय विश्वेश्वराय नमः। ॐ योगभोगनाथाय, शांतिजपमूर्तये श्री सांबशिवाय नमः। (અદ્યાપિ એ જ રીતિ ચાલે છે. માત્ર યોગભોગ ત્યાં ભોગયોગ ને શાંતિજપ ત્યાં જપશાંતિ એટલું બદલી બોલવામાં આવે છે.)

જપ

૫ જપ (ગાયત્રી મંત્ર), श्रीसांबशिवाय नमः। (એ મંત્ર)ને श्रीमहासरस्वत्यै नमः। (એ મંત્ર).

સંવત્ ૧૯૩૩ થી સંવત્ ૧૯૩૬ : : સન ૧૮૭૭ થી સન ૧૮૮૦

૧૯૩૩ વૈશાખ સુદ ૩ (૧૮૭૭ એપ્રિલની ૧૬મી) (૪૪ વર્ષની વયે) વેદ સરસ્વતીની સ્થાપના સુરતના ઘરમાં. (ઋક્ યજુસ્ સંહિતાનાં પુસ્તક ભરૂચથી કાશીરામ શુકલે આણી આપેલાં, તેની પ્રતિષ્ઠા હોમ સાથે હરિકૃષ્ણ શુકલે કરાવી).

એ વર્ષના માગશરથી તે ૧૯૩૪ના પોષ લગીમાં નિવૃત્તિપ્રવૃત્તિનાં ભાષણ આર્યસમાજમાં કીધાં, વેદ ઇશ્વરપ્રેરિત વાણી છે એ કહી સંભળાવ્યું. વળી ૩૩ના આશો વદ ૧ થી ૩૪ ના આશો લગીમાં સીતાહરણ–દ્રૌપદી દર્શન–કૃષ્ણલીલા એ લખી, તેમાં સ્વધર્મની છાયા દેખાડી.

૧૯૩૩ આશો શુદ ૮–વ્રત રાખ્યું–ચંડી પાઠ કીધો.

૧૯૩૪ મહા વદ ૧૪–શિવરાત્રીનું વ્રત રાખ્યું. શિવસ્તોત્ર વાંચ્યા ને જપ કીધો.

૧૯૩૫ જેઠ સુદ ૧૦–ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, ગમ્યાગમ્ય, શૌચાશૌચ એ વિષયમાં આચાર પાળવાનો અનાદર હતો, તે પાછો બેસાડવા વિષે નિશ્ચય.

૧૯૩૫ આષાઢ વદ ૦)) સૂર્યગ્રહણ પાળ્યું. ગ્રહણ પાળવાનો નિશ્ચય. પત્રિકા છપાવી પ્રસિદ્ધ કીધી.*

૧૯૩૫ અધિક આશો વદ ૧૩ વ્રત રાખ્યું–ત્રયોદશી પ્રદોષનું.

૧૯૩૬ બે મોટી એકાદશીએ ફલાહાર કરવાનો નિશ્ચય.

૧૯૩૬ વૈશાખ વદ પાંચેમ–છોકરાને ગાયત્રી મંત્રનો ઉપદેશ કીધો. એ પ્રસંગે (૪૭ વર્ષની વયે) પૂરો આસ્થાવાન્ હતો, ને શ્રૌતના આનંદનો ઉત્સુક થયો હતો.

૧૯૩૮ ભગવદ્ગીતાનું ભાષાંતર કીધું.

સંવત્ ૧૯૩૫ : : સન ૧૮૭૯

સંવત્ ૧૯૩૫ના માઘ શુદ પાંચેમથી તે ૧૯૩૭ના ફાગણ શુદ તેરસ સુધીમાં કેટલેક દિવસે કીધેલા વિચાર તથા કર્મનું ટિપ્પણ:–

મુંબઇમાં ૧૯૩૫:

૧૯૩૫ માઘ શુદ પાંચેમ–દ્રવ્ય વિષયમાં સ્થિતિ સારી થયેથી ધર્મ–ગૃહ–વ્યવહારની વ્યવસ્થા કરવી, એ વિચાર ફેરવી ધર્મની વ્યવસ્થા તો કરવી જ, એ નિશ્ચય કીધો. એ દિવસે વૈરાગ્યપૂર્વક ત્રણે તંત્રમાં બને તેટલી વ્યવસ્થા કરવાનો ઉદ્યમ થયો.

---

*આ પત્રિકા ''ધર્મવિચાર' માં છાપી છે. સંપાદક.

હું આર્ત, અર્થી ને મુમુક્ષુ છું, રૂડી બુદ્ધિ આપજે. [કેવો યોગ વર્ષ બદલાયું, સંક્રાંતિ પ્રમાણે ૪૭ મું બેઠું. સંવત ૧૮૮૯-૧૯૩૫. ૩૩-૧૮૭૯. ધર્મજિજ્ઞાસા પૂરી થઇ ને તરત દેવીનો પાઠ કરવાનું સૂઝયું.]

દરવા વદ છઠ-બપોરે ચાલીને અશ્વિનીકુમાર ગયો. નાહીને સરસ્વતીનો . પિતામહ, પિતા, માતા ને સ્ત્રી એ ચારને અંજલિ આપી. દર્શન કરી ઘેર આવ્યો.

ષાઢ વદ ૦)) અમાસથી તે ભાદરવા વદ ૬ લગી ધર્મવિચાર ને એમાં જ મન હતું. ઘણુંકરીને તે ચિત્ત આનંદમાં હતું.]

વા વદ તેરસ-પ્રદોષનો દિવસ માની રાતે કાલ વીત્યા પછી પણ ી હતી.

આશ્વિન શુદ તેરસ-(સંવત ૧૯૩૫) પ્રદોષ સમયે જમતાં ને ૐ શ્રી સાંબશિવાય નમઃ એ મંત્રે ત્રણ માળા ને ૐ શ્રી નમઃ એ મંત્રે એક માળા જપી.

આશ્વિન પુનેમ-રાતે ૐ શ્રી સાંબશિવાય નમઃ એ મંત્રે ત્રણ માળા મહાસરસ્વત્યૈ નમઃ એ મંત્રે એક માળા જપી.

—આશ્વિન વદ પડવો. નાનપણમાં જે નર્મદેશ્વરને પૂજતો, ફરીથી ભાવે ' ' ' પછી સામાદેવીનું ને પછી ચાલતાં

શ્રાવણ શુદ તીજ—પરજ્ઞાતિ સાથે ભોજન સંબંધી કેવો વ્યવહાર રાખવો, એનો નિશ્ચય સ્થિતિ સારી થયા પછી કરવો.

શ્રાવણ શુદ પુનેમ—જનોઇ બદલ્યું. પદ્ધતિ નહિ તેથી કર્મ યથાસ્થિત થયું નહિ. 'ધર્મજિજ્ઞાસા'નો પહેલો અંક છપાવી લોકમાં વહેંચ્યો.*

શ્રાવણ વદ આઠેમ—મોહરાત્રિ નિમિત્ત સરસ્વતીની આરાધના કરી આહુતિઓ આપી.

સુરતમાં ભાદરવા શુદ ચોથ—ધર્મજિજ્ઞાસાનો નવમો અંક પૂરો કરી રાત્રે સરસ્વતીને ધૂપદીપ કીધાં.

ભાદરવા શુદ સાતેમ—સંધ્યાવંદન કરી મંદિરમાં જઇ વેદસરસ્વતીને પુષ્પ અર્પણ કીધાં ને કપૂર દીપ દેખાડ્યો, દીપપ્રકાશ જપસૂચક ભાસ્યો. તેમાં "घंटाशूलहलानि" એ ભણતાં તે ઉંચો વધ્યો હતો.

ભાદરવા શુદ તેરસ—ધર્મજિજ્ઞાસા પૂરી કરી તે નિમિત્ત "ॐ वेदसरस्वत्यै नमः" ભણી પુષ્પ ચઢાવ્યાં. ॐ ॐ नमः, नमः ॐ (જેમ બોલાયું તેમ) એક માળા જપી. વચમાં વચમાં ધ્યાન પણ ખરૂં—ભૂતાકાશની માંહે ચિત્રાકાશ ને તેની માંહે ચિદાકાશ તેમાં ॐની અર્ધ માત્રા છે ને પછી બ્રહ્મ છે એવી સમજે. 'ॐ सांब शिवाय नमः' વળી ॐ नमः श्री सांबशिवाय (જેમ બોલાયું તેમ) એ મંત્રે ત્રણ માળા. તેમાં અવશ્યે શિવના શ્લોકના અર્થ સ્મરણે ધ્યાન પણ ખરૂં. કૈલાસમાં સાંબશિવનું પૂજન દેવતા કરે છે, તે ચિત્રસ્મરણ પણ ખરૂં. "ॐ ऐं श्री महासरस्वत्यै नमः" એ મંત્રે એક માળા. આદિ શક્તિનું ધ્યાન, જ્ઞાનશક્તિ, ઇચ્છાશક્તિ, કર્મશક્તિ, મૂલશક્તિ, યોગમાયા, તે જ મહાકાલી, મહાલક્ષ્મી, મહાસરસ્વતી તે જ વાહ્નીલયુક્ત સરસ્વતી, [એ દિવસે પ્રદોષ વ્રત લેવાનું ઇચ્છેલું, પણ સમય વીતી ગયો હતો.]

ભાદરવા શુદ પુનેમ—ચંડીપાઠ કરવાનું મન થયું. 'ॐ नमः श्री सांब शिवाय' એ મંત્રે એક માળા જપી. પછી પહેલેથી તે મધ્યમ ચરિત્ર એક કવચ વાંચ્યું.

ભાદવા વદ પડવો—સવારે "सावर्णि सूर्यतनयो" અહીંથી તે 'महिषासुरवध' લગી ને રાત્રે 'शक्रादय'થી તે 'देव्याहते तत्र' અહીં લગી વાંચ્યું.

ભાદરવા વદ બીજ—રહેલાં કવચ પૂરાં કીધાં. રાતે એક માળા 'ॐ नमः श्री सांबशिवाय' ને બીજી ॐ 'नमः श्री महासरस्वत्यै' એ મંત્રે પછી ચંડીપાઠમાંથી મહાકાલી, મહાલક્ષ્મી, મહાસરસ્વતીની સ્તુતિનો પાઠ યથાબુદ્ધિ સમજીને કીધો ને વળી એક માળા જપી, 'ॐ नमः श्री महासरस्वत्यै'—

*ધર્મજિજ્ઞાસાનો આખો લેખ "ધર્મવિચાર"માં છાપ્યો છે. સંપાદક.

હે દેવી! હું આર્ત, અર્થી ને મુમુક્ષુ છું, રૂડી બુદ્ધિ આપજે. [કેવો યોગ કે મારૂં વર્ષ બદલાયું, સંક્રાંતિ પ્રમાણે ૪૭ મું બેઠું. સંવત ૧૮૮૯-૧૯૩૫. સન ૧૮૩૩-૧૮૭૯. ધર્મજિજ્ઞાસા પૂરી થઇ ને તરત દેવીનો પાઠ કરવાનું સૂઝયું.]

ભાદરવા વદ છઠ-બપોરે ચાલીને અશ્વિનીકુમાર ગયો. નાહીને સરસ્વતીનો પાઠ કીધો. પિતામહ, પિતા, માતા ને સ્ત્રી એ ચારને અંજલિ આપી. મહાદેવનાં દર્શન કરી ઘેર આવ્યો.

[આષાઢ વદ ૦)) અમાસથી તે ભાદરવા વદ ૬ લગી ધર્મવિચાર ને ધર્મ, કર્મ એમાં જ મન હતું. ઘણુંકરીને તે ચિત્ત આનંદમાં હતું.]

ભાદરવા વદ તેરસ-પ્રદોષનો દિવસ માની રાતે કાલ વીત્યા પછી પણ માળા ફેરવી હતી.

અધિક આશ્વિન શુદ તેરસ-(સંવત ૧૯૩૫) પ્રદોષ સમયે જમતાં પહેલાં નાહીને ॐ श्री सांबशिवाय नमः એ મંત્રે ત્રણ માળા ને ॐ श्री महासरस्वत्यै नमः એ મંત્રે એક માળા જપી.

અધિક આશ્વિન પુનેમ-રાતે ॐ श्री सांबशिवाय नमः એ મંત્રે ત્રણ માળા ને ॐ ऐं श्रीं महासरस्वत्यै नमः એ મંત્રે એક માળા જપી.

મુંબઇમાં-આશ્વિન વદ પડવો. નાનપણમાં જે નર્મદેશ્વરને પૂજતો, તેનું વીસ વર્ષે ફરીથી ભાવે દર્શન કીધું. પછી મામાદેવીનું ને પછી ચાલતાં જઇ મહાલક્ષ્મીનું.

ચોથથી તે બારસ સુધી રાતે સાંબશિવની ને સરસ્વતીની માળા જપી હતી.

સુરતમાં-અધિક આશો વદ તેરસ સોમ-સવારે નાહી સંધ્યા કરી, ચાહ પી આગગાડીમાં બેઠો; અઢી વાગે સુરત પહોંચ્યો; ભાંગ પીને ગાડીમાં બેસી એકલો અશ્વિનીકુમાર ગયો. નાયો; કંઈ ભણ્યો ને અશ્વિનીકુમારનાં દર્શન કરી ઘેર આવ્યો. સામા ઘરમાં જઇ સરસ્વતીને પૂજી પુષ્પ ધૂપ કર્પૂર દીપે-ॐ वेदसरस्वत्यै नमः। ॐ वाक् सरस्वत्यै नमः। ॐ नीलसरस्वत्यै नमः। ॐ महासरस्वत्यै नमः। ॐ जगज्जनिन्यै नमः। ॐ महाकाल्यै नमः। ॐ महालक्ष्म्यै नमः। ॐ महासरस्वत्यै नमः। પછી સ્તોત્રમાંથી કેટલુંક ભણ્યો. પછી ચિત્તમાં સાંબનું આરાધન કરી પુષ્પ ધૂપ દીપ અર્પણ કરી શ્લોકાર્થસ્વરૂપ ને ધ્યાયી વ્રત લેઉં છું, એમ ભણ્યો ને જપ વાંચ્યો.

આશો બીજો શુદ આઠેમ (ત્રીજા વર્ષની) સવારે ઉઠી પાઠ અર્ધો કીધો ને અર્ધો બપોરે સાંજે મૌન રાખી આખો કીધો. 'દેવિ! વ્યવસ્થિત થયો?' "હા." 'હવે જય? જય.' મંદિરમાં પુષ્પ ધૂપ દીપ ઇત્યાદિ કીધું.

આશો બીજો શુદ પુનેમ-કાલી, લક્ષ્મી ને સરસ્વતીની સ્તુતિ વાંચી.

આશો બીજો વદ ૭-૧૧ એ પાંચ દહાડા કામ્યત્રયોગ કીધો. ગાયત્રી જપ ૧૧, ॐ ऐं ह्रीं क्लीं श्री सांबशिवाय नमः। એક માળા, ॐ ऐं श्री महासरस्वत्यै नमः'। ત્રણ માળા, ને लक्ष्मींमेंधाधरा.' ૧૧ વાર. [પ્રયોગે ઇચ્છાફળ દાખ્યું નહિ.]

આશો બીજો વદ ૧૨-૧૩ ગાયત્રી જપ ૧૧, 'ॐ श्री सांबशिवाय नमः' એ મંત્રે માનસિક જપ ૧૧ માળા જેટલો, પ્રદોષસમયના માહાત્મ્યના શ્લોક-'नमो नमस्ते गिरीशाय तुभ्यं,' એ સ્તોત્ર, 'चंपेयगोरा,' એ સ્તોત્ર, 'जयशंकर पार्वतीपते' એ સ્તોત્ર વાંચ્યા પછી સરસ્વતીનાં સ્તોત્ર પછી ભોજન કીધું.

આશો બીજો વદ તેરસ-સંધ્યા પછી સરસ્વતીનાં સ્તોત્ર; રાતે 'ॐ श्री महासरस्वत्यै नमः' ત્રણ માળા ને 'लक्ष्मीमेंधाः' એક માળા.

આશો બીજો વદ ૧૪-૩૦ ગાયત્રીની ત્રણ માળા, ॐ महाकालाय नमः એક માળા, ॐ महाकाल्यै नमः। એક માળા, રાતે ત્રણ માળા સાંબશિવની ને ત્રણ માળા મહા સરસ્વતીની.

[ચિઠ્ઠી મૂકવી નહિ, કામ્યપ્રયોગ કરવા નહિ, યથાસમય યથાબુદ્ધિ જે કરાય તે કરવું. ઇષ્ટ દેવતા તે સર્વ જાણે છે જ. હું પોતાને માટે ને લોકને માટે સંશયમુક્ત થયો. ૧૯૩૫ ના વર્ષમાં.]

સંવત ૧૯૩૬ :: સન ૧૮૮૦

નિયમે કર્મ કરી શક્યો નથી. સાંબ તથા સરસ્વતીનું સ્મરણ થયાં કીધું છે. દેવી ભાગવત બીજી વાર ઉપર ઉપરથી જોઇ ગયો. ભાગ્ય, ધર્મ, ગુણ, આ ચાર ઇત્યાદિ પ્રકરણ સતેજ થયાં. કોઇ કોઇ વાર મહાલક્ષ્મીનાં દર્શન કીધાં છે. સરસ્વતીએ અડી વેળા સાચવી છે. વસંતોચ્છવ-ઇચ્છારામે હોરીઓ સંભળાવી-પહોર નિરાશ થઇ ગયેલો તેથી આ વખતે રૂ. ૧) આપ્યો. એટલો જ ઘરમાં હતો. તે સુભદ્રાનું મન દુખવી આપી દીધો. માળા જપમાં હવે દિવસ સારા આવશે એમ થયાં કરતું. રામનવમી-सीतापतये नमः એણે એક માળા જપી. ઇચ્છું છું કે મારો દક્ષસ્નેહ સબલ રહો, ને મારી ત્રણેમાં સીતાનો અંશ વધો. ત્રણે પોતપોતાને સ્નેહે મને જોઇ પોતપોતાને ધર્મે રહો. હાટકેશ્વરના ઓચ્છવના દહાડે श्री सांब हाटकेश्वराय नमः। એ મંત્રે માળા જપી કુલદેવને નૈવેદ્ય કરી જમ્યો હતો.

આટલા ઓચ્છવ પાળવા-ચૈત્ર શુદ ૧-૯-૧૪; વૈશાખ શુદ ૩; જેઠ શુદ ૧૦, આષાડ શુદ ૭: શ્રાવણ શુદ ૧૪ ને વદ ૮; ભાદરવા શુદ ૧૨, આશો શુદ ૧૦, ને વદ ૧૩-૧૪-૩૦; કારતક શુદ ૧-૧૫; પોષમાં મકર સંક્રાંત, મહામાં વસંતપંચમી; ફાગણ શુદ ૧૪-૧૫.

હજામત–રવિ, સોમ, મંગળ ગુરૂએ ન કરાવવી. બુધ કે શુક્રે કરાવવી; તિથિપરત્વે આઠેમ, તેરસ, ચૌદશ; પૂનેમ, અમાસે નહિ. વળી પર્વણીને પિતૃતિથિયે નહિ.

સંવત ૧૯૩૬, સન ૧૮૮૦ મુંબઇમાં કાર્તિક શુદ નોમ–બપોરે સ્વપ્ન–દેવીનું દર્શન.

અગિયારસ–મહાલક્ષ્મીનાં દર્શન કરી આવ્યો; તે રાતે ગાયત્રી સહસ્રનો પાઠ ત્રણ વાર વાંચ્યો ને ॐ श्री महासरस्वत्यै नमः। એ મંત્રે ૩ માળા જપી પૂનેમ–સંધ્યા સમે દેવને કપૂર દીપ થયો હતો તેનું હું બહારથી દર્શન કરતો હતો, તેવામાં ઘરવાળાએ ભાડાની ઉઘરાણી કીધી. મેં કહ્યું કે તમારો દોષ નથી. પણ મારૂં નઠારૂં ભાગ્ય કે ઇશ્વરસ્મરણ કરૂં છું તે વેળા તમારૂં આવવું થયું છે.

વદ બીજ–સ્વપ્નમાં અગ્નિશક્તિ મહામાયાની સ્તુતિ કીધી. પાણી ને અગ્નિ દીઠામાં આવેલાં.

દશેમ બપોરે સ્વપ્નઃ–ધોળી ગાયો દોડે ને ભુસકા મારે. રાતે સ્વપ્ન પરીમાતાનાં દર્શન કીધાં.

વદ અગીઆરસ રાતે સ્વપ્ન–જલદર્શન, ભીની ગોદડી એક છેડે હું ને બીજે છેડે કોઇ શકિત તે અલોપ થઇ ગઇ ને હું ઉદાસ.

માગશીર્ષ શુદ ૧૦–મહાલક્ષ્મીનાં દર્શન કરી સતેજ થયો. ૧૧ તાણુતને દહાડે બાબુલનાથ જઇ બ્રહ્મજ્ઞાનના વિચાર ને સરસ્વતીનો જપ. પણ સમુદ્ર કીનારેથી જતાં બે વાર રેતીમાં હાથ ઘાલ્યો હતો. પારસની ઘેલછામાં પૂનેમ–ગ્રહણ વેળા દેવી ભાગવતનો બારમો સ્કંધ પહેલેથી તે ગાયત્રી સહસ્ર નામના અધ્યાય લગી યથાસ્થિત વાંચ્યો. પછી નાહીને દૂધ પૌંઆ ખાધા હતા.

પોષ સંક્રાંતિ–ॐ संक्रमणशूरत्यै नमः। એક માળા; ॐ नमो महाकाली महालक्ष्मी महासरस्वत्यै नमः। ભણી હવે તો બંધનથી મુકત કર. મારી સ્થિતિનું શુભ સંક્રમણ કર. દશેમ–પિતાની સમગ્રીએ ભાવથી બ્રાહ્મણ જમાડયા.

માઘ–સરસ્વતી સારાં વાનાંજ કરશે–બંધનથી મુકત કરશે જ. શુ. ૭ ઇષ્ટદેવત જે વિશ્વાસ તે દૃઢ નહિ. જો હું મથન કરૂં તો ધૈર્ય ઓછું. તરતની મુઝવણમાં અનેક સંબંધીજનને સંતોષવાને, વચન મિથ્યા જતું ન કરવાને ફાંફાં મારવાં, વળે કંઈ નહિ. કોઇ ગાંઠે નહિ. જીવને વધારે દુઃખ કરવું, એમાં શો લાભ? ધીર ધર, સમયે સુઝે તે કર, સ્વાર્થીઆ શઠ કહેશે પણ તું શઠ નથી. જ્ઞાને અભ્યાસે કઠિણ થા ને સ્વભાવે કોમળ દયાવાન્ પરોપકારી છે તેવો જ રહે.

ફાગણ સુદ ૧૩–પ્રદોષ સુરતમાં કીધો. અશ્વિનીકુમાર સુરતમાં નાહ્ય આવી મહાસરસ્વતીને સાંબશિવનું સ્મરણ કીધું. નિત્યકર્મ કારતકથી ફાગણ શુદ ૧૧ લગી ચાલ્યું હતું. વદ ૭–પ્રભુ! હું કેટલાનો ઓશીઆળો? બંધનથી ક્યારે છોડાવીશ? સરસ્વતીની કૃપા છે, પણ પૂર્વ કર્મ નડે છે.

ચૈત્ર શુદ ૧૫–ગઇ રાતે સ્વપ્ન-તેમાં અડી વેળાએ રૂ. ૫૦૦) મળ્યા એ શું સૂચવે છે દેવી! કે તારૂં કામ અટકશે નહિ. ધીરજનું ભાગ્ય ઉપર પ્રસાદનું બળ છે, એ પ્રતીતિ થાઓ. અને મહાલક્ષ્મીનાં દર્શન કરી આવ્યો.

વદ ૭–સ્વપ્નમાં તમોગુણે હે સરસ્વતી! હવે તો ઉઠ. બંધન કાપ ઇત્યાદિ.

વૈશાખ સુદ ૩–સુરત આવી પાઠ ઓચ્છવ કીધો. સંહિતાના પાંચ વર્ગ ને લક્ષ્મીસૂક્ત એ વાંચ્યાં ને ઇચ્છયું કે યથાર્થ સમજ વેદની સુરતમાં બને થાઓ. તાપીનાં દર્શન કીધાં. ચંડીપાઠમાંથી સ્તુતિઓ વાંચી.

વદ પાંચમ–છોકરાને જનોઇ દીધું.

[પછી ગૃહતંત્રના વિચારમાં ને વ્યવહારતંત્રની વ્યવસ્થા કરવામાં બાકીનું વર્ષ ગયું. પછી આશો વદ ૦)) આ પ્રમાણે લખ્યું;–ક્યારે ઋણમુક્ત થાઉં ને ઓચ્છવ કરૂં? વળી તેં ઇચ્છા કરી? દિશાશૂન્ય છે તો જે સુઝે તે કરજે. પણ શમ દમ શાંતિ જ્ઞાનવિજ્ઞાનના વિચારમાં રહે: દંડનો વિચાર અપવિત્ર તથા ઐશ્વર્યના મદવાળાને માટે રાખવો. (તમો ગુણ ન રાખતાં ધર્મ રાખી દંડ કરવો). દેહાત્મવાદીની, નિર્ધનની, દુર્ગુણીની, વિલાસિની, એવા નરની દયા ખાવી. બોધિત થવું ને કરવું એ આનંદ લેવા.]

[ઇષ્ટદૈવત! દુર્જનની સંગતિથી દૂર રાખજે કે મનમાં નઠારા વિચાર ન આવે માગવું શું કરવા? માગવું તો ઇશની જ પાસે રજોગુણને ટાઢો પડયો છે પણ વેળાએ વેળાએ ઉપડે છે સ્થિતિપરત્વે. ભાગ્ય પ્રભુની સત્તામાં છે. સત્ત્વ ગુણની વૃદ્ધિ–બ્રહ્મજ્ઞાનથી, મન જિતવાથી. દેહકષ્ટ કરવાથી, વડીલ સેવાથી, ધર્મયુદ્ધથી; પશ્ચાત્તાપથી. ત્યાગથી, આસુરી જીવનો વખત ઘણીવાર જડ રહેથી, ઘેલછામાં રહેથી, વ્યાધિયે પીડાયાથી, યુદ્ધમાં મચેથી સુકાય છે.]

સંવત ૧૯૩૭ :: સન ૧૮૮૧

માગશર સુદ પાંચમ–અમુક સંખ્યા જપે અમુક સિદ્ધિ, એ વિષે વાત ચાલતાં શ્વાસની ગણના ઉપર ઉતર્યા. દહાડો રાત મળીને ૨૧,૬૦૦ શાસ્ત્રમાં ગણ્યા છે, એટલે ૧ મિનિટે ૧૫). કપૂરચ્યેવતા સ્વરોદયમાં

એક મુહૂર્ત પા દીનર, સ્વરમેં શ્વાસ વિચાર;
દૈનિક અધિક અસ સાતસો, ચાલત તીન હજાર.

બે ઘડી–૪૮ મિનિટમાં ૩૭૭૩ ને સો વર્ષનું પ્રમાણ તો તેમાં ૪,૦૭,૪૮,૪૦,૦૦૦ એટલા એટલે ૧ મિનિટમાં ૭૮૬૦૪૧ આવે છે એ

જોતાં ને છાતીના ધબકારાનું પ્રમાણ અંગ્રેજી રીતે ૭૨ છે તો જૈન સ્વરોદયની ગણના છાતીના ધબકારાની હશે, શ્વાસોચ્છ્વાસની નહિ. શરીરમાં નાડી કેટલી, હાડકાં કેટલાં વિગેરે શિવગીતામાં જોવામાં આવ્યું, તો તેને અંગ્રેજી ગણતરી મેળવવી જોઇએ.

માગસર શુદ ૧૦—નાથુશંકરે કહ્યું કે, ભાસ્કરાચાર્યે શિવદત્તગુરૂનું સ્તોત્ર કીધું છે ને લલિતાભાષ્ય કીધું છે.

પોષ શુદ ૫— यः संध्याकालतः प्राप्तः त्यजेत्कर्म चतुष्टयम् ।
आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्थकम् ॥

પોષ શુદ ૧૨—महाकालाय नमः । महाकाल्यै नमः । उत्तरायणसंक्रमणयोगिन्यै नमः । એમ ત્રણ અર્ધ આપ્યા. ચંડીપાઠમાંથી સ્તુતિનાં કવચ વાંચ્યાં. સંક્રમણશક્તિની પ્રાર્થના કીધી, જય ઇચ્છ્યો, પોતાના સંબંધીજનનો ને ને દેશી જન સમસ્તનો. દેવી ગીતાનો પાઠ કીધો—પ્રારબ્ધ થયા કરે છે, માટે કશીએ ચિંતા ન કરતાં ઇષ્ટ દેવીને જ કર્મ સમર્પણ કરવાં. યથેચ્છ વરત, અધીર થઇ સ્વધર્મ ભ્રષ્ટ થઇ અશુભ કર્મ ન કર, પણ ધૈર્ય ધરી, સ્વધર્મે રહી સદુદ્યોગ કર્યા કર, નિવૃત્તિપ્રવૃત્તિ તો બ્રહ્મજ્ઞાન વિષયમાં ખરૂં જ્ઞાન; બુદ્ધિયે કેવળ નિઃસંદેહ નથી તો પણ શિષ્ટના શબ્દ પ્રમાણે આજ્ઞાએ પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખું છું, ને વિચાર કરૂં છું. માયાના અદ્ભુત કાર્ય વિષે પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ નથી પણ ભક્તિ વધે છે—ઇષ્ટ દેવતા ભણી, આ તો મારી પ્રતીતિ જ છે કે સુખદુઃખ અનિત્ય છે. મારા સંસાર ભણી જોઉં છું તો હું બહુ દુઃખી છું, ઋણસિંધુમાં નિમગ્ન છું, નિત્ય જ સાંકડમાં છું, ભાવીનો તો શો વિચાર! મારે માટે કેટલા જીવ દુઃખી? સ્ત્રીઓનો વિયોગ, તેઓનાં સ્વાચરણ, તેઓની સ્થિતિ, શરીર મન વ્યવહાર પરત્વે કોઇની ઇચ્છાનો લેશ પાર પડે નહિ, કેવી જાળ! પણ નિત્યાનિત્યને વિચારે તે દુઃખ પણ સહન કરવું જોઇએ, એ ન્યાયે જાળની સ્પૃહા રાખતો નથી. જ્ઞાનધર્મના વિચારમાં નિમગ્ન રહું છું ને બીજાને માટે તેઓનું ભાગ્ય સમજું છું. પ્રયત્ન કરતાં પણ ન ફવાય તેવો કાળ આવે છે જ. રાજા થવાનું કે મોટા વિદ્વાન્ થવાનું કોડ નહોતું, પણ સામાન્ય પક્ષનું, પણ કુટુંબમાં અનુકૂલ સ્ત્રીનું સુખ, અને સાધારણ ઉંચી સ્થિતિને જેટલું જોઇએ તેટલું દ્રવ્ય ઇચ્છતો. દુઃખની નિવૃત્તિને અર્થે કીધેલું ભોગવવું જ એ ખરી તથા ડાહી સમજ, અને ઇષ્ટ દેવતા ઉપર આસ્થા એ જ આગળ જતાં, આ જન્મે કે બીજે જન્મે ખરૂં સુખ ને ક્ષુદ્ર જ્ઞાનને અર્થે રૂડી બુદ્ધિ આપશે. ॐ नमः सरस्वत्यै नमः । વ્રત ભૂખ્યા રહી કરવું. એથી ચિત્ત સ્થિર રહે છે. વ્રત દેવ ઉપર દેહ કષ્ટને લેખવવું નહિ. સિદ્ધિ વિષયસાધ્ય થાય તો ચૈતન્ય

વિષે સારી પ્રતીતિ થાય. એક માળા ગાયત્રી જપે, ॐ श्री सांबशिवाय नमः। એ મંત્રે ૧૧ માળા, ને ૧ માળા ॐ श्री महासरस्वत्यै नमः। એ મંત્રે, માળા જપતાં બીજા વિચાર ઓછા હતા. વૈખરીએ ઇષ્ટની કલ્પેલી મૂર્તિ અદર્શ થઇ જતી. માનસિક જપ વેળાએ કોનો જપ કરૂં છું, તે વિસ્મરણ થતું. રૂપમૂર્તિ કે ગુણમૂર્તિ કે તત્ત્વનું ધ્યાન કરવું, એ વિષે નિશ્ચય કરવાનો છે. મારૂં વલણ તત્ત્વ તથા ગુણમૂર્તિ ભણી છે. આજનો દિવસ નિરર્થક નથી ગયો.

નોંધ શા માટે રાખવી?

પણ આ પ્રમાણે નોંધ શા માટે રાખવી? શું વિશેષ છે? એક રીતે કંઇ પ્રયોજન નથી. બીજી રીતે સયુક્તિક છે, કે સાર શિક્ષણીય થશે, અમુક સંકલ્પને દૃઢ કરશે. ત્રીજી રીતે બીજાને બોધ મળશે, નોંધને માટે અવશ્ય કાળજી ન રાખવી.

પોષ શુદ ૧૫—આમાદેવીનાં દર્શન કરી આવ્યો. ભગવદ્ગીતા તથા દેવી ભાગવતમાંથી ત્રણ ગુણ વિષે વાંચ્યું. બીજ શક્તિ કીલક એના દાખલા આ પ્રમાણે:—

૧ अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

२ ॐ तत् सत्—भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

શ્રુતિ સ્મૃતિના સિદ્ધાંત ઉપર વિશ્વાસ બેઠો છે, પણ હજી મોક્ષની ઇચ્છા નથી. દૈવી ચમત્કારનો અનુભવ થાઓ એવો લોભ છે. પૂર્વે પૂર્વે મલિન સત્વ ને રજો તમો માયા પ્રકૃતિમાં હાલ સત્વની વૃદ્ધિ છે. ર તમોમાં ઘટાડો છે. ચિત્ત પ્રસન્ન છે પણ ઉપાધિથી સમય સમયની તાણમ અધીર થઇ જવાય છે. પણ વળી સત્ત્વ, નીતિ, અભિમાન રહિતપણ દાખવી ભક્તિને દૃઢ કરે છે. કોઇ કોઇ વાર અન્યાયી અપવિત્ર દુષ્ટને દં થયેલો જોવાની ઇચ્છા થાય છે, જે વેળાએ શાપ પણ દેવાઇ જાય છે, પ જ્ઞાન તો સૂચવે છે કે ક્ષમા રાખ, તું જ નિમિત્ત છે તો તારૂં ભાગ્ય તેવાના સંબંધમાં આવ્યો. કરશે તે ભોગવશે ઇત્યાદિ.

પોષ શુદ ૧૪—દેવી પાસે નિત્ય જાચવું એ મૂર્ખાઇ છે. તે સ જાણે છે જ. નિષ્કામ ભક્તિ કરવી એ જ સિદ્ધાંત; પછી સમયે કામ નિમિત્તિક ભલે થાઓ. દેવી! તારો પ્રભાવ દાખવ—કંઇ લખાતું નથી—નમ કરૂં છું, માતા! મહાલક્ષ્મીનાં દર્શન કીધાં. તળાવે બેસી સ્તોત્ર ભણ

ને પછી પાછો ફર્યો હું કુદરતી શકિતને માનતો, પણ અમણાં જ્ઞાનકલા પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિનો આધાર જગતની નિર્ગુણસગુણ શક્તિ દેવીને માનું છું-તારો ફરી થાપ, સુબુદ્ધિ આપ, નીતિવંત સંબંધીજનના સહવાસસુખમાં જોઇએ તેટલી લક્ષ્મી આપ. તું પૂર્ણ જયશ્રીવાળી છે. દેવી! પૂર્વકાળમાં મહાપુરૂષ જે દુઃખ પામતા. તેને ભાવી કહેવાને ઋષિઓ આવતા. મારી અકળામણમાં તું પરોક્ષે સહાય કરે છે એમ હું માનું છું. પણ હવે કેમ? અંબે! દિગ્મૂઢ છું,

પોષ વદ ૧૪–જપ કરતાં ભીતરમાં વિચાર આવે છે. એ ન આવે તો સારૂં. પૂર્વના પાપથી અખંડ જપ થતો નથી. પ્રપંચની ઉપાધિ, દુર્જનનો સંબંધ, એના ઉપદ્રવમાં ધીરજ રાખતાં શીખું છું. રાગદ્વેષને ઓછાં કરવાં, શાંતિ સમાધાનીમાં પણ રાખવાં, ઇષ્ટ દેવી ઉપર આસ્થા વધારતાં શીખું છું.

દયાનંદ વિષે વિચારો

પોષ વદ ૦)) કાળચક્ર બદલાયે દેશમાં પરધર્મ કે સ્વધર્મ પ્રધાન થશે? સંસાર મિથ્યા છે એ જ્ઞાન બહુ સતેજ નહિ થાય એટલે પારકું ભળશે. શરીરથી જૂદો છે આત્મા, જીવની ગતિ મરણ પછી, એ ઉપર આસ્થા થશે ખરી. શુદ્ધ કાળની સંધિમાં છીએ. દયાનંદ શ્રાદ્ધ નથી માનતો તેટલો તે જૈન મતનો છે. દેવાદિ યોનિ નથી માનતો એટલે બૌદ્ધજન પણ નથી, એકેશ્વરને માને તો પદાર્થવાદી બૌદ્ધ છે. સ્વધર્મે જ જય થશે, પરધર્મે નષ્ટ.

મહા વદ ૧૩ – સુરતમાં – અશ્વિનીકુમાર જઇ આવી પ્રદોષ સમયે સાંબસ્મરણ કીધું. રાતે અગિયાર વાગ્યા પછી પ્રલયરૂપ જગતમાં પ્રથમ જે તેજોમય જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રકટયો તેનો જપ કીધો. ॐ तेजलिङ्गाय नमः। ॐ महाकालाय नमः। ॐ श्री सांबशिवाय नमः। એકેક માળા.

ફાગણ સુદ ૭–બ્રહ્મકવચ ભણી મંત્રેલું પાણી બે ચાર માણસોને આપ્યું; તેણે કહ્યું–ડાકટરના ઘરનું છે? ના, જે કુદરતી શક્તિને માનો છો, તેને આરાધી આ પાણી આપું છું. તેણે પીધું. પછી ત્યાંથી આવી સ્તુતિઓ મેં વાંચી હતી.

ફાગણ શુદ ૧૨–મુકુંદરાયના વિવેકસિંધુમાંથી કેટલુંક વાંચ્યું.

ફાગણ શુદ ૧૩–ધર્મકર્મમાં સ. ના વિચાર શા માટે આવે છે? તેને સંમોહ થયો છે. એમ તું કેટલાક કારણથી કહે છે, પણ એમ જાણવું, એ તારો મોહ કેમ નહિ? હવે તારો તેનાપર સ્નેહ નથી, તેથી તારો અર્થ

નથી. પતિતના સહવાસમાં એવું ઠીક નહિ, એમ તું જાણે છે. પીહેરની ઉકમાં જાય, ન્યાતમાં જાય તેમાં તું રાજી છે એટલું છતે તેને સ્વધર્મશીલ થવાને બોધ આપે છે. એ તારો પ્રકૃતિ પરીક્ષા કરવાનો અભિમાન મોહ નથી? પિશાચણી હોય કે દેવી હોય, એ શંકા. તેણે હાટકેશ્વરના ઓચ્છવને દહાડે કે વૈશાખ શુદ ૩ જે બંગડી પહેરની કે એક અવસ્થા થાય નહિ તો મોહમાં શું કરવા શીખાતું? જપાદિ કર્મ કીધું. પછી વળી હે દેવી! હવે તારો પરતો દેખાડ, કાં તો સ૦ નો સંબંધ કરાવ કે છોડવ. કાં તો ઋણમાંથી છોડાર કે છેક નઠારી સ્થિતિમાં આણ, પણ વહેલી થા. હું પાપી છું, નિર્બળ છું, પવિત્ર કર સમ્બલમ્.

સંવત્ ૧૯૩૮-સન ૧૮૮૨:-ભગવદ્ગીતાનું ભાષાંતર કર્યું.

સીતાહરણ નાટકનાં ગાયનો

[નોંધ : નર્મકવિતામાં છાપેલા કવિજીવનમાં સ્વ. પંડિત નવલરામે લખ્યું છે કે દ્રૌપદીદર્શન નાટક ૨૨ વાર ભજવાયું હતું, પણ કવિશ્રીના કાગળો તપાસતાં એમ જણાયું છે કે ૪૦ વાર તો તે ભજવાયું હતું. આ ચાલુ ઉત્તરચરિત્રમાં કવિએ સીતાહરણ વિશે ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે ઉપરથી અમે કવિના અપ્રસિદ્ધ કાગળો તપાસતાં સીતાહરણ નાટકનાં ગાયનોની ૭ પાનાની દફતર આશકારા પ્રેસ (રાસ્ત ગોફતાર, સત્યવક્તા, સત્યમિત્રનું પ્રેસ)માં છપાયલી એક જુની જીર્ણ થયેલી ચોપડી મળી. તે મળતાં આનંદ થયો; અને નર્મદપ્રેમી ગુજરાતીભાઇઓ માટે આ સાથે છાપી છે. સ્વ. નવલરામભાઇ લખે છે કે, "સીતાહરણ નાટક મુંબઇની 'નાટક ઉત્તેજક મંડળી' માટે કવિએ રચ્યો હતો, તેના વીશેક આસરે પ્રયોગ થયા હતા." આ પ્રમાણે એકવાર ભજવાયલા નાટકનું ગદ્ય લખાણ પણ હોવું જોઇએ, પણ તે આજે આપણને મળતું નથી તે અફસોસકારક બીના છે. કવિએ જેમ પોતાનાં બીજાં નાટકો ગાયન સાથે છપાવ્યાં હતાં તેમ સીતાહરણ નાટક કેમ નહિ છપાવ્યું હશે? કદાચ નાણાંનો સંકોચ હોય કે નાટકવાળાઓની એવી ઇચ્છા હોય. નવલરામભાઇનો મત ગમે તેવો હોય તો પણ આજે કવિની દરેક કૃતિ, સારી કે માઠી, સંઘરવા જેવી છે, માટે ગાયનો છાપ્યાં છે.

—સંપાદક]

રામચન્દ્રજી ને ઋષિ વિશ્વામિત્રની અર્પણ કરેલી અપ્સરાઓનું આપેલું વચન

કાહારવો–પીલુ બરવા

હરિ બેવચની નહી થૈયેજી,
નહી થૈયેજી – નહી થૈયેજી.

ભક્તિથી ગાવા ગુણ ઘણા તુજ,
બ્હીકે નહી ભૂલી જૈયેજી. ૨
વચન જ આપ્યું નીતિ પાલવે,
ભક્ત રેહેવા તે નીત સ્હાઈએજી. ૩

રામચન્દ્રજીએ રાક્ષસોને હણવા માટે તપોવનમાં બ્રાહ્મણોએ માનેલો પાઠ

પદ—મુલતાની

કુણ કરે ઉદ્ધાર પ્રભુ વણ કુણ કરે ઉદ્ધાર—
ચરણકીત હમથી ન વદાએ, અનુગ્રહ ઉપકાર—પ્રભુ:
પ્રભુ અવતારી લિલાકારી, રામરટણ કરીએ સાર—પ્રભુ:

સ્વયંવર સમાજમાં ધનુષ્યને પધરાવતી વેળાનું ગીત

પદ—કલ્યાન

પ્રભુ પ્રભુતાને વંદી બેલીએ-બાળ સીતા મહીમાએ,
હાંરે જુઓ બાળ સીતા મહીમાએ૦-પ્રભુ:
અદ્દભુત સુંદર કઠીન કોમલનો ભાસ અહી જોવાએ,
હારે રૂડો ભાસ અહી જોવાએ૦-પ્રભુ:

સીતાએ રામચન્દ્રજીને વરમાળ આરોપતી વેળા સખિઓની મુબારકબાદી

પદ—જીંજોટી

મુનિ સાથે બે બંધવ આવ્યા, જાનકી સ્વયંવર સોલે હો;
મીથીલા જનક રાજાનું પણ છે, વરે ધનુષ્ય જે ટોલે હો૦-મુની૦ ૧
લંકપતી લજવાઇ ગયો ત્યાં, ઉઠે ન વીરો કોએ હો;
બાળક વેષે ધનુષ્ય ધારીને, જોઇ લેઇ સૌ મોએ હો૦-મુની૦ ૨
મુની આજ્ઞાએ રામ ઉઠીને, ધનુષ્ય ટોલી ટણ તોડે હો;
આવી જાનકી માળ પેરાવે, લાજી નીરખી કોડે હો૦-મુની૦ ૩
કવી ગાય છે રામ વીરને, જાનકી સુંદરી જોડે હો;
લક્ષમણ જોદ્ધો શેવા કરશે, રહી સદા એ સોડે હો૦-મુની૦ ૪

રામચન્દ્રજીને અભિષેક કરવા અગાઉ રાત્રી જાગરણમાં ગુજારવાના અંતરમાં પુંજાનાં ગાયનો

ધ્રૃપદ–બીલાસ

કૌસલ્યા તથા રાણીઓ–સીસ મુંઘટ મન બિરાજે,
કાનમે કુંડળ અદ્દર છાજે; અદ્દર લાલ તીલક સુંદર,
રાણી માતાનો પ્યારો૦–સીસ.

૧ **બ્રાહ્મણ**–આગળ ગાઇએ,
૨ **બ્રાહ્મણ**–પાછળ ગાઇએ,
૩ **બ્રાહ્મણ**–અંહી ગાઇએ,
૪ **બ્રાહ્મણ**–તંહી ગાઇએ,
બ્રાહ્મણ સઘલા–દશરથ લાલ,
વહુઓ–સીતાનો પ્રીતમ જે પ્યારો૦

ધૃપદ જેજેવંતી.

વસિષ્ઠ–તુજ જય સુકીર્તી પ્રકાશ વધો નીત
રામલક્ષમણ–ગુરૂ દેવ મોટા
બ્રાહ્મણો–થઇશ રામ તુ અભુરા ભરણ
રામલક્ષમણ–મુનીવર હમપર પરમ કૃપાળ છોજી જ્ઞાન તણા દાતા
પ્રતાપી વડા દુઃખ હરણ૦
સઘળાં–તુંજ જય સુકીર્તિ પ્રકાશ વધો નીત૦

ભેરવ–ધૃપદ

તમે છોજો ગણપત દેવા બહુ બુદ્ધ દાતા ધરે સીસ ગજ તુંદ૦ તમે છોજો.

શુધ સ્વરી નામ તમારૂં જ ધરીએ ત્રણ લોકમાં છો તમો વીધ્યાધર, સપ્ત દ્વીપ નવ ખંડ૦–તમે છોજો.

ભેરવ–પદ

લાલ ભુપાલ ઉમંગ ધર આવે
સખીઓ સાહેલી સર્વ મંગળ ગાઓ૦–લાલ ભુપાલ.
સોલ સિંગાર શોભે યુવરાજને
મેરાસુંઘટ કટ ઘોક લગાવે૦–સખીઓ૦–લાલ ભુપાલ.

રામચંદ્રજીની પાવડીઓને અભિષેક કરવા લઇ જતી વેળા

એક વચન એક બાણ એક પત્ની વ્રત જેનું,
રાજ પુરૂષ શ્રી રામ થયું છે દર્શન તેનું.

સત્ય સુચી વ્રત સજશ એક પતીવ્રત છે જેનું,
ગોરી સુંદર સરસ રામની સીતા તેનું.
દર્શણ દુર્લભ વળી થયું છે કાળ તણું તે
ઉતાવતું બહુ રળી ઓધી હીત ઘણું ઘણું તે.

સીતાએ રામચંદ્રજી આગળ ગાયલું તપોવનનું વર્ણન

લાવણી

દારૂણ વનમાં વીશાળ આશ્રમ ઋષિનો આ સોએ,
મનોહર સુંદર આ સોએ,
સુંદર શો સોએરે
હરયું મન રચનાને જોએ—૧
ચારૂ વાટીકા ઉપવંન અહીંતહીં વીવીધ વૃક્ષ વેળી
ફુલ ફળ વીવીધ વૃક્ષ વેળી
વીવીધ વૃક્ષ વેળીરે
કરે બહુ પંખી જંતુ કેળી—૨
આ પાસે વિદ્યાર્થિઓાની કોટડીઓ આવી,
જુજવી કોટડીઓ આવી,
કોટડીઓ આવીરે
ગોઠવણુ રૂઅડલી ભાવી—૩
આ પાસે સોપાન મરગેને અર્ચીત ચંદનથી,
ચડપીઓ અર્ચીત ચંદનથી,
અર્ચીત ચંદનથીરે
વેદને બાણે જુએ મંનથી—૪
ધર્મ કર્મમાં તતપર રેતી ઋષીપત્ની દેખું,
હાણીને વેવળીઓ દેખું,
વેવળીઓ દેખુંરે,
પવીત્રને સુંદર પણ પેખું—૫

લંકા ઘડમાં સીતાનો વિલાપ

ગરબી.

એવી શી અપરાધિ હું છું રામ રે
ત્યાગે મારે અહીં લંકામાં આવી જો;
તરછ્યું નથી હનુએ મેં ક્યાંહી શ્યાંગ રે;
અબળા સામું જુઓ દયા કંઇ લાવી જો૦—એવી. ૧

રતરતમાં સઉ દુઃખ તમારૂં જોઉં રે,
એ જોવામાં હું મારૂં વીસારૂં જો;
હાય પડયો પણ વીજોગ કહીને રોઉં રે,
દુઃખથી છુટવા પ્રાણ કાડવો વારૂં જો૦—એવી. ૨

ચકણીના જેવું પણ ભાગ્ય ન માહરૂં,
રાત ને દહાડો વીરહ ત્રાસ દુઃખ થાય જો;
સત્યવીર છો રામ કહી દો પાધરૂં,
લક્ષમણજી તમ કેરી મુજને સાહે જો૦—એવી. ૩

રામચંદ્રજી ઉપર સીતાએ હનુમાન પાસ કહેવાડેલો સંદેશો

કાફી–હોરીની ચાલનું પદ.

સીતા–રઘુવીરને વિનંતી મારી,
કહો મારી સુનાવો મારી.––રઘુવીર૦

સુનો હનુમનતા અંજની નંદન,
કેહજો સંધેશાની હોરી;
સીસ નમાવી ચરણ સ્પર્ષ કરજો,
કરજો વીનંતી મારી રામજીને બેહુ કર જોડી–રઘુવીર૦

દીન નહી ચેન રાત્ર ન નિંદ્રા,
ખાન પાનને વીસારી,
વન ઉપવનમાં જઇ પડી હું,
તમારૂં જ ધેઆન ધરયું રે, રામ રામ મુખથી રચ્યું રે–રઘુવીર૦

હનુમાન—કહું છું હનુમાન ધીર ધરો માત,
લંકાની કરૂં છું હોરી,
રાવન કુમ્ભકર્ણ સર્વ મારી,
મેઘનાદને હનુરી, દેઉ બંધ તેત્રીસ છોડી––રઘુવીર૦

કુમ્ભકર્ણને જગાડવા માટે અપ્સરાઓનું ગીત

પદ–આશાવરી

જતન વીના મૃગાએ ખેત્ર બગાડ્યાં,
તો જાગો જાગો મારા પ્યારા.–જતન૦

પાંચ મૃગની પચીસ મૃગલી,
ચંચલ ત્રણ ચકારમાં;
અન્યો અન્ય છે રસના ભોગી,
ચલે છે, ન્યારા ન્યારા.—જલન૦

સીતાને પાછી આપી દેવા સારૂ રાવણને મંદોદરીની વિનંતી

કાફી–પદ હોરીની ચાલનું.

એવા મારા કંથ ગુમાની,
બીને હરી લાવ્યા બીજાની—એવા૦
જેની સ્ત્રીને તમે હરી લાવ્યા,
એ પ્રભુ અંતર જાગ્યા;
એ બે વીર ઉભા સમુદ્રપર,
રોક્યું સારંગ પાણી–સુનો–એવા૦
ચમકી ઢાળ ફરકે છે નેજા.
ગીરદ ઉડી આસમાની;
લક્ષ્મણ વીર વાળી સુત અંગદ,
હનુમાન ફિરો અભેમાંની—સુનો—એવા૦
કહું છું મંદોદરી સુન પ્રીય રાવણ,
એટલી અરજ મારી માની;
રામની સ્ત્રીને રામને સોંપો,
રાજ કરો અભેમાની—સુનો—એવા૦

સીતાહરણ થઇ ચુક્યા પછી છેવટનો ...

પદ–ઝીંઝોટી

વીજય વીજય વીજય રામ, ભુવન ત્રણ ગાજે,
અતી અધર્મ સુઝુઝીને ધર્મ પુની રાજે.—વીજય૦ ૧
બળને હણી મળને હરી, ધર્મનો ધ્વજ દાખ્યો,
લોકને સુબોધ દઇ સૌરૂ સ્નેહ રાખ્યો.—વીજય૦ ૨
સીતા વામાંગ સોહે વ્રત તણો જય દાખી,
ધર્મ શિખવી સ્ત્રીઓને કીર્તિ અમર રાખી.—વીજય૦ ૩

દફતર આશકારા પ્રેસ —સંપાદક

[નોંધ: આ નાટકના ગાયનો પારસી ગ્રેસનાળાઓ લખ્યાં છાપ્યાં છે તેવ અમે પણ છાપ્યાં છે. કવિએ સુધારેલાં જણાતાં નથી. . . .]

પરિશિષ્ટ ૧

નોંધ: કવિએ જ્યારથી કવિતા રચવા માંડી ત્યારથી તેમને એક જાતનું અભિમાન ચઢેલું. તેમની પ્રાથમિક દશાની કવિતા આજના ધોરણે કસતાં કોઇને માલવાળી કદાચ ન લાગે. કવિના જેમ તેમના કાળમાં પ્રશંસકો હતા તેમ તેજોદ્વેષીઓ પણ હતા. આવા તેજોદ્વેષીઓમાંથી ઘણાઓ પાછળથી મિત્ર બન્યા છે. તેમાંના એક તે રાજકોટના શ્રીમાળી સ્વ. હીરાચંદ કાનજી કવિ પણ હતા. કવિએ એના સંબંધમાં બેચાર સ્થળોએ ઉલ્લેખ કરેલો છે, અને અમે પણ પાદટીપમાં થોડીક માહિતી આપી છે. કવિના આ પ્રતિસ્પર્ધી કેવા હતા તેનો કંઈ ખ્યાલ આવે તેટલા માટે તેમણે જે પ્રથમ ગ્રંથ કવિ સામે છપાવ્યો હતો તેની એક નકલ મળી આવતાં અત્રે અમે સંગ્રહાર્થે છાપી છે. અભ્યાસકોને અને નર્મદપ્રેમી સાહિત્ય રસિકોને જે ઉપયોગી થયા વિના નહિ રહે. પાદટીપમાં આપેલા શબ્દાર્થો લેખક હીરાચંદના પોતાના છે. "ગુજરાતી" પત્રના દીવાળીના એક ખાસ અંકમાં શાસ્ત્રી સદાનંદ શુકલે લખેલો એક લેખ આ સંબંધમાં વાંચવા યોગ્ય છે.—**સંપાદક**]

મિથ્યાભિમાન-મત-ખંડન

નામનો ગ્રંથ

કવિ હીરાચંદ કાનજીયેં રચીનેં

સ્વરૂપ દલીચંદના

છાપખાનામાં છપાવ્યો

અમદાવાદ મધ્યે

ઠેકાણું

આસતોડિયામાં પોતાના ઘરમાં

સંવત ૧૯૧૫ માં — સને ૧૮૫૯

મંગળાચરણ

વસંતતિલકા છંદ

હે દેવ સર્વ કરતા કરૂણા કરી તેં,
આ દેહ બુદ્ધિ અતિ મંદ ખરી ભરી તેં;
આપી અપાર કવિતા કણિકા જરી તેં,
રાખી રહે ન રહિયે રસ નિર્ઝરી તે. ૧

આરંભે વર્ઠ કપટના તટનેં દમાવે,
પૂરેં ભરી ખલ ઉલૂખલનેં ડુબાવે;
વિદ્વાન વારણ વચેં રમવા સધાવે,
એવી નદી હ્રદયમાં નહિ કેંમ આવે. ૨

મિથ્યાભિમાન તટનેં ભટ વેરી દેતી,
ઉચ્છાહ વિરરસ નિર્મળ નીર લેતી;
વાંકા વિવાદ મગરો ઉપમા ય રેતી,
રૈ લક્ષણા ભમરિ ભેર કુબુદ્ધિ લેતી. ૩

સ્નેહી ઉદાર ઉપકારિ ઘણે પ્રકારેં,
વિદ્વાન ભૂષણ અદૂષણ કોય હારે,
રોતા હસે પણ ઘયાં મળિને નઠારે,
ભાષા બગાડી રગડી નરશે વિચારે. ૪

ઈંગ્લીશ લોક વિદ્વાંન દીવાંન કર્તા,
આ દેશ વાણિ શુભ ચિંતન ચિત્તવર્તા;
નેટીવ ભેટી કુડ ધૂડનિ ચેરી ભર્ત્તા,
કે માસ્તરો વસતરો તજિ યુદ્ધ કર્ત્તા. ૫

દોહા

કરવી સહેતા શઠ થકી દાનાથી દાનાઈ,
એવી વાત વિના મળે નાનાથી નાનાઈ. ૬

સોરઠા

દિલમાં દુઃખ ન સમાય બારેં કાઢું મુખેં કરી,
દુષ્ટતણા દિલમાંય વસવ હસવા સુજનનેં. ૭

કડી — શબ્દાર્થ

૧ નિર્ઝરી—નદી.
૨ ઉલૂખલ—ખાંણીયા
વારણ—હાથી.
૩ ઉચ્છાહ—યુદ્ધનો રસ.
લક્ષણા—ઉંડો વિચાર.
૪ ભૂષણ—ઘરેણું.

પરિશિષ્ટ ૧

નોંધ: કવિએ જ્યારથી કવિતા રચવા માંડી ત્યારથી તેમને એક જાતનું અભિમાન ચઢેલું. તેમની પ્રાથમિક દશાની કવિતા આજના ધોરણે કસતાં કોઇને માલવાળી કદાચ ન લાગે. કવિના જેમ તેમના કાળમાં પ્રશંસકો હતા તેમ તેજોદ્વેષીઓ પણ હતા. આવા તેજોદ્વેષીઓમાંથી ઘણાએ પાછળથી મિત્ર બન્યા છે. તેમાંના એક તે રાજકોટના શ્રીમાળી સ્વ. હીરાચંદ કાનજી કવિ પણ હતા. કવિએ એના સંબંધમાં બેચાર સ્થળોએ ઉલ્લેખ કરેલો છે, અને અમે પણ પાદટીપમાં થોડીક માહિતી આપી છે. કવિના આ પ્રતિસ્પર્ધી કેવા હતા તેનો કંઈ ખ્યાલ આવે તેટલા માટે તેમણે જે પ્રથમ ગ્રંથ કવિ સામે છપાવ્યો હતો તેની એક નકલ મળી આવતાં અત્રે અમે સંગ્રહાર્થે છાપી છે. અભ્યાસકોને અને નર્મદપ્રેમી સાહિત્ય રસિકોને જે ઉપયોગી થયા વિના નહિ રહે. પાદટીપમાં આપેલા શબ્દાર્થો લેખક હીરાચંદના પોતાના છે. "ગુજરાતી" પત્રના દીવાળીના એક ખાસ અંકમાં શાસ્ત્રી સદાનંદ શુકલે લખેલો એક લેખ આ સંબંધમાં વાંચવા યોગ્ય છે.—**સંપાદક**]

મિથ્યાભિમાન-મત-ખંડન

નામનો ગ્રંથ

કવિ હીરાચંદ કાનજીયે રચીને

સ્વરૂપ દલીચંદના

છાપખાનામાં છપાવ્યો

અમદાવાદ મધ્યે

ઠેકાણું

આસતોડિયામાં પોતાના ઘરમાં

સંવત ૧૯૧૫ માં — સને ૧૮૫૯

મંગળાચરણ

વસંતતિલકા છંદ

હે દેવ સર્વ કરતા કરૂણા કરી તેં,
આ દેહ બુદ્ધિ અતિ મૂક્ષ્મ ધરી ભરી તેં;
આપી અપાર કવિતા કણિકા જરી તેં,
રાખી રહે ન રદિયે રસ નિર્ઝરી તે. ૧

બારચેં વઈ કપટના તટનેં દબાવે,
પૂરેં ભરી ખલ ઉલૂખલનેં ડુબાવે;
વિદ્વાન વારણ વચેં રમવા સધાવે,
એવી નદી રદયમાં રહી કેમ આવે. ૨

મિથ્યાભિમાન તટનેં ભટ વેરી દેતી,
ઉચ્છાહ વિરરસ નિર્મળ નીર લેતી;
વાંકા વિવાદ મગરો ઉપમા ય રેતી,
રૈ લક્ષણા ભમરિ ભેર કુબુદ્ધિ લેતી. ૩

સ્નેહી ઉદાર ઉપકારિ ઘણે પ્રકારેં,
વિદ્વાન ભૂષણ અદૂષણ કોય ઠારે,
રોતા હસ્યે પણ ઇર્યા મળિને નઠારે,
ભાષા બગાડી રગડી નરશે વિચારે. ૪

ઇંગ્લીશ લોક વિદ્વાંન દીવાંન ઠર્તા,
આ દેશ વાણિ શુભ ચિંતન ચિત્તધર્તા;
નેટીવ ભેટી કુડ ધૂડનિ પેરી ભર્ત્તા,
કે માસ્તરો વસતરો તજિ યુદ્ધ કર્ત્તા. ૫

દોહા

કરવી શઠતા શઠ થકી દાનાથી દાનાઈ,
એવી વાત વિના મળે નાંનાથી નાંનાઇ. ૬

સોરઠા

દિલમાં દુઃખ ન સમાય બારેં કાઢું સુખેં કરી,
દુષ્ટતણા દિલમાંય વસંવ હસવા સુજનનેં. ૭

શબ્દાર્થ

કડી

૧ નિર્ઝરી—નદી.

૨ ઉલૂખલ—ખાંણીયા
વારણ—હાથી.

૩ ઉચ્છાહ—યુદ્ધનો રસ.
લક્ષણા—ઉંડો વિચાર.

૪ ભૂષણ—ઘરેણું.

ભાગ ૧

'બૉર્ડ ઑફ એજ્યુકેશન' થયા પછી, ગુજરાતિ ભાષાનો શોધ કરવાનેં ઇંગ્રેજી ભણનારા વિદ્વાંન એટલા તો થૈ પડ્યા છે, કે જાંણિયેં મારવાડમાંથિ હજારો ટીડ ઊડીનેં ગુજરાતના ખેતરમાં બેઠાં દાંણા ખાયા જ કરે છે, અનેં હમણાં બૉર્ડની ઇચ્છા એવી થૈ પડી છે જે ગુજરાતિ ભાષામાં કવિતાનો ફેલાવ થાય તો શારૂં. તેથી જાંણિયેં કવિયોનું તો મધપોડું ભરાઇને માખિયોં બણબણ થયા જ કરે છે. અને હવે બોર્ડ ગુજરાતિ ભાષાનો કોશ કરવાનું ધારે છે, તે કરવા શારૂ ઇંગ્રેજી ભણનારા કોસ્ય હાથમાં ઝાલીનેં કમર બાંધિ તયાર થૈ રયા છે, તે જારે બોર્ડ ફરમાવસે તારે ગુજરાતિ શબ્દ, અર્થ અને કાર્ય, અભિપ્રાય મૂળ નેં સૂત્ર સુધાં પૃથ્વીમાંથિ શોધિને ખોદી કાડસ્યે એમાં કાંઇ શક નથી. અને જેંમ બોર્ડ નીશાળીયા નેં મેતાનિ પરીક્ષા લે છે, તેંમ જ જો ગુજરાતિ ભાષાના વિદ્વાંનની પરીક્ષા લે તો ખરેખરા વિદ્વાંન કોક જ નીકલી શકે જેંની ઉમર ગુજરાતિ ભાષાના શોધમાં વીતી હસ્યે. પણ બાળપણાથી ઇંગ્રેજી ભણ્યા છે તેમાં આ દીવસ સુધિ એકે નીકળસ્યે નહી, નેં કોય છેય નહી. એ મુખ્ય કારણ બોર્ડે સમઝવું જોઇયેં. ગુજરાતિ લોક એક કાચિ પાકી ફક્ત ઇંગ્લિશ ભાષા ભણીનેં અભિમાનથી ઇંગ્રેજી અને ગુજરાતિ ભાષાના આચાર જ થઇ ફરે છે, એ કાંઇ અકલવાળાનું કામ નથી, કેમજે એક પણ ચોપડા ભણ્યા નથી, એવા ઢેડ નેં મોચી વગેરેં ઘણાય ઇંગ્રેજી ભાષા ઝડાકેથી બોલે છે તે શું વિદ્વાંન કેવાશે? અને દક્ષણિ લોકની બાઇડીયું ગુજરાતિ ભાષા સાફ બોલે છે તેથી શું વિદ્વાંન કેવાશે? અને બેચાર ક્ષાર, ધાતુ, વાયુ, ને તેજાબ ભેળા કરીને કાંઇક ભડકાને ભડાકા કરશે, તે શું રસાયન પદાર્થ શીલ્પ ભુસ્તર શાસ્ત્રના જાણ કેવાશે? એવું જાંણીનેં માસ્તરોયેં અભિમાંન કરવું ન જોઇયેં? કેમજે જરાક વીદ્યા ભણ્યા હોય તે જ મૂર્ખાઇ કરે છે.

ભાગ–૨

(આ ભાગમાં મિથ્યાવિદ્યાભિમાંની તેં સદ્વિદ્વાંનનો સંવાદ છે.)

મિથ્યા વિદ્યાભિમાની:– ભુજંગી છંદ

નથી બોકરી ગુર્જરી માંહિ શબ્દો
ભલા તે રચતો નથી ગ્રંથ લબ્દો
અમે ગ્રંથકર્તા થઇ રંગ પીધો
લઇ ફારશી આરશી તુલ્ય[1] કીધો ૧

---

૧ તુલ્ય–જેવો.

સદ્વિદ્વાનઃ- ભુજંગી છંદ

રૂડો ભાણ ઘુડો ન દેખે કદાપી
ખુડચો પાણિનો પાંણિ દેખે ઘડાપી
ભણી ગુજર્જરી નેં જરી તેં અજીઠા
રચ્યા લાખ તો દ્રાખથી શબ્દ મીઠા ૨

મિથ્યા વિદ્યાભિમાનીઃ- ભુજંગી છંદ

નથી જે ભણ્યા ફારશી અંગરેજી,
રચે તે ન કૈં ગ્રંથની રંગરેજી;
બિજા ગુજરાતિ ભણ્યો(?) સૌ પરેજી,
ચતૂરાઇ કે સભ્યતા નૈ ધરેજી. ૩

સદ્વિદ્વાનઃ- ભુજંગી છંદ

નથી ગ્રંથ દીઠા તેં આંખ્યે નિયાળી,
કથી જુઠી વાતો કરે છે ખુશાલી;
થથી તારિ તો આ સભામાં સમાઇ,
બથી જો તો જા તું રસાતળ ધાઈ. ૪.

મિથ્યા વિદ્યાભિમાનીઃ- ભુજંગી છંદ

કહું કે દિ નૈં ગુજર્જરી વાત માંઇ,
થયા ગ્રંથ પેલાં હવે કૌં ન ધાઇ;
બન્યા બોર્ડની શોડથી ગ્રંથ ચાંઈ,
ગણો તેહથી સૃષ્ટિ પેલી રચાઇ. ૫

સદ્વિદ્વાનઃ- ભુજંગી છંદ

નથી આબરૂ ગુજર્જરી વાત બાંધી,
રચે ગ્રંથ તેની તથાપિ ઉપાધિ;
વિનાનાં ઘરૂં પુસ્તકો પાંચશો તો,
પછેં લૂગડાં કાઢિનેં નાચશો તો. ૬

મિથ્યા વિદ્યાભિમાનીઃ- ભુજંગી છંદ

બહૂ ગુજર્જરીનાં કવી શબ્દ મર્ડે,
લઇ દેવભાષા ઘણું શકત ખર્ડે;
ન તેથી ઘણાં માણુસો અર્થ કર્ડે,
ધરી નામ પોતાનું રચ્યા કાજ ભર્ડે. ૭

શબ્દાર્થ

કડી
૨ ભાણ—સૂરજ.
અજીઠા—એઠાં.
૩ સભ્યતા—સભાલાયકપણું.
૪ થથી—થીરતા. રસાતળ—પાતાળ.
૬ ઉપાધિ—દોષ.
૭ દેવભાષા—સંસ્કૃત.

સદ્વિદ્વાનઃ- ભુજંગી છંદ

કવી કીર્તિ તેં કાનથી નૈં ખમાઇ,
બળીને વૃથા દોષ લે છે કમાઇ;
ભણી ફારશી અંગરેજી ધમાઇ,
ગઇ આબરૂ તારિ નાવે પમાઇ. ૮

મિથ્યા વિદ્યાભિમાનીઃ- ભુજંગી છંદ

કવીતા તણા અર્થ નૈં સર્વ જાંણે,
સ્ત્રિયો છોકરાં નૈં ભણ્યાં તે ન માંણે,
શુણે ગ્રંથ જે વાતમાં તેજ ટાંણે;
ખુલાશા થકી અર્થ નેં સર્વ આંણે. ૯
નહીં આબરૂ રાગનીં ફાગની કૈં,
ભવૈયા પવૈયા ગવૈયાઓની કૈં,
કવીતાઇ તો ભાંડ નેં ભાટની કૈં;
ગૃહસ્થો તણી જીભની કાંમની કૈં. ૧૦

સદ્વિદ્વાનઃ- ભુજંગી છંદ

સ્ત્રિયો રેંટિયે કાંતતાં કાં નિરાંતેં,
મળે ચાર કાં એકલી દીન રાતેં;
મનેં રાજી થૈ ગાય છે કૈંક ભાત્યેં;
નથી માંડતા વાત તારી પરાંતેં. ૧૧
વિવામાં દિવા મૂકીનેં નોરતાંમાં,
વળી દેવદ્વારેં સવારે જતામાં;
મળે માનવી રાગ છંદો લતામાં,
ગઇ આંખ્ય શું કેમ નાખ્યું મતામાં. ૧૨
કવિતા સવીતા સરીખી સહૂનેં,
તવીતા સરીખી તું જેવા બહૂનેં;
દઉં ડાંભ સે છેટ છેટે તહૂનેં,
ગમે તો વળી પૂછિ આવ્યે વહૂનેં. ૧૩

કડી શબ્દાર્થ

૮ કીર્તિ–જશ. ધમાઇ–હણાઇ.
૧૧ પરાંતે–સવારે. વાત–મોંકાણ.
૧૨ દેવદ્વારે–દેવના મંદિરમાં.
૧૩ સવિતા–સુરજ. તવીતા–તાવેથો.

ભાગ-૩

(આ ભાગ કેવલ મિથ્યાભિમાનીને શિક્ષારૂપે છે.)

કવિત્ત

અંગરેજી વિદ્યા અંગ, તેજી થઇ જનમથી,
ગુજરાતિ જરા શિખિ, લીધુ ત્રંણ્ય દીનમાં;
રાજીયા અમલ લઇ, છાજીયા હાજીયા તઈં,
ગાજીયા ગ્રંથો બનાવા, સંગ તેવા હીનમાં;
ભાષાનો પ્રકાશ કેવા, વાસ કેવો પાશ કેવો,
જાંણે નહિ, તાંણે ગ્રહી, મૂરખ આકીનમાં;
આંધળો કાંણાને દૂઝે, કાંણાને ન કાંઈ સૂઝે,
હૈયામાં ન બૂઝે ઝુઝે, સૂરતાનાં ચીનમાં. ૧

આંધળા તે કાંધ લાકડાં, લઇ તયાર થયા,
ગુજરાતિ ગુજરી, કુંજરી જેવિ માંણુવા;
ભાષામાંહિ જાશા નાખે ન જાણે તે પરદેશી,
દેશી કૈક સિદ્ધ થયા, ઊંધા મત તાંણુવા;
આંધળા તે હાથી પર હાથ ફેરવીને બોલ્યા,
થાંભલાં શાંભેલાં શૂપડાંના જેવા જાણુવા;
ગ્રંથને બનાવે ખોટા, પંથને ચલાવે છૈયાં,
છોટા કોશલાવે દાઝે, અક્કલના ધ્રાંણુવા. ૨

હાથમાં લઇને શોટી વાતો તું કર છ મોટી,
બાળકોને કાજ કોટી ચોટી નથી ચિત્તમાં,
ધરમથી થયો ભ્રષ્ટ જાસ્યે યાથી થાસ્યે નષ્ટ,
પામીસ પરમ કષ્ટ રાખી હેત વિત્તમાં;
ધંધા તો થયો છે પોલો, તાં નથી બાપનો ખોળો,
લાગસ્યે જમનો ગોળો કાં શીલા અંકીતમાં;
તારે કાજ્યે કહ્યું મેં તો હજી જો તું છાનોરેતો,
નથી તારૂં નામ લેતો કહ્યું એ તો પ્રીતમાં. ૩

કિતાબો ભણીને લઇ ખતાબો ખુરશી બેઠા,
ગતાબોળ ગયા અભિમાનમાં ભરાઇને;

શબ્દાર્થ

કડી
૨ કુંજરી-હાથણી.
ધ્રાંણુવા-ધાંણ.

૩ નષ્ટ-મરશી. વિત્તમાં-ધનમાં.
શીલા અંકીતમાં-શીલા છાપમાં.

મેતાબોની પઠે ઊઠી જાશો અધપળ માંહિ,
નતાબો ધરમનો લૈ રે શો ભાવ રાઇને;
ઉપરથી આછી ચાલ, અંતરમાં રહે શાલ,
વચનની જાળ શીને નાંખે મને ભાઇને;
બોલ દઇ ધોળ કરે કોળ પડયે બોળ્ય ધરે,
જીભે ગોળ ચોળે સ્વારથને કાજ ભાઇને. ૪

ભુજંગી છંદ

રડે રાતનાં રાનમાં બૌ શીયાળો,
ન તેનો કદી સિંહને ઓશિયાળો;
ચતુર્માસું વીત્યું હવે તો શિયાળો,
ઊડી મચ્છરો જાયગા નાશિ આળો. ૫

કરે આટલું કાટલું તું સુરાપી,
ભર્યું આટલું પાપનું લૈ ખરાપી;
ચતૂરાઇ જો ચિત્તથી તું જરા પી,
નવી નીત્ય જોને કવીની સરાપી. ૬

ઘણા મારતરો અસ્તરો લૈ ફરે છે,
ગુણી ગુર્જરી બોડવાનું કરે છે;
કવી લૈ પવી પાશ પોરા ભરે છે,
જુઓ સાર કેવું પછે નીસરે છે.* ૭

ઘણા જન્મ અંધા તે ધંધા નિહાળે,
અધાધોમ ઉચ્ચાર અર્થો પખાળે,
લઇ હાથ હાથે પિછાડીથિ ચાલે,
પડે ખાડમાં તે કહો કોણ ઝાલે. ૮

ભલા પંડિતોની ચતૂરાઇ કાપે,
કળા આપની કાગની પેર ચાંપે;
બળાપા ટરી વેણ સાચા ઉથાપે,
છળવા કાજ આશા દઇ દિલ્લ સાપે. ૯

કડી શબ્દાર્થ

૪ મેતાબો—બપોરીયો.
૫ ચતુર્માસું—ચોમાસું.
૬ સુરા—દારૂ. સુરાપી—દારૂડીયો.
૭ પવી—વજર નામે હથિયાર.

*આ સાતમી કડી વિશે એક પ્રશ્ન એમ.એ. ની પરીક્ષામાં સ્વ. ગોવર્ધનરામે પૂછેલો યાદ આવે છે. સંપાદક.

ભણ્યા જન્મથી અંગરેજી નિશાળે,
ચણ્યા ખાટને બાપનો કૈંક ખાળે:
ચણ્યા ગ્રંથ ગંઘાતિ ગાંડયો મિશાળે,
હણ્યા શું હવે ગુજરી વાંણિ બાળે. ૧૦

બથી અંગરેજી ન રંગે રસાયા,
રથી ગુજરે પંડિતોથે કસાયા;
કથી બાપણો લોક મધ્યે હસાયા,
મથી મસ્તકો ક્રોધ સર્પે ડસાયા. ૧૧

ન જાણે જરી ગુજરીનો ખુલાશો,
ન માણે ભરયા રાગમાં જે હુલાસો;
ન આણે હરયા સૂનૂતાના વિલાસો,
ન ટાણે ભલા કામનો રે દલાસો. ૧૨

મળી મંડળી બાપણોના બડાકા,
કરે શંખ જેવા શડાકા ઝડાકા;
ભસે કોય સાચું ન મારે તડાકા,
પછે તાળી કૂટી ભરે પૈ ફડાકા. ૧૩

અધૂરૂં ભણી અંગરેજી મુંજાણા,
ન પૂરૂં ગણી ગુજરાતિ ભિજાણા;
ન ખૂરૂં કવીતાનું ચાખ્યું ખિજાણા,
ન શૂરૂં બન્યું કામ તેથી પિંજાણા. ૧૪

વસંતતિલકા છંદ

વિદ્યાભિમાન મતિ હીન કરે અદાપી,
સંપૂર્ણ પંડિત ન માન ધરે કદાપી;
તારૂં ન જાય મચ્યકો અતિ આપદા પી,
રે તેં પ્રમાણ પણુથી સુખ સંપદા પી. ૧૫

નિંદા પરાઇ અપમાન કરયે મળેશું?
વિશ્વાસઘાત કરતાં જનને છળ્યેશું?
મોટાઇ કેરૂં મનમાં બળતું બળ્યેશું?
ખોટાઇ માંઇ અરિ તે વચને રળેશું? ૧૬

નિંદ્રા નિરાંત દિનરાત કરી ન પૂરી,
મુદ્રા[1] પગારનિ ભરી પશલી અધૂરી;

---

૧ મુદ્રા-રૂપૈયા.

તાણે ૨૪ ઉપરિને કરતાં મજુરી,
શું રાજ આજ મળસ્યે ચરતાં ગરૂરી? ૧૭
બેશી બગી વચમથી ધનવાન સાથે,
વિદ્વાનમાં જબર જંગ ન કોય માથે;
જાણેછ જો ખચીત તો લઇ આવિ બાથે,
તેથી ન કોય ડરસ્યે રજુવાત ભાથે. ૧૮
કૈં ગ્રંથ મેં રચિ ધરયા શુભ વાત ચિત્તે,
છંદે સ્વરે પરસિયા રસપાતથી તે;
જે કંઇ છપાઇ પ્રગટે ભલિ ભાતથી તે,
આવ્ય વિચારિં જડતું અતિ ખાંતથી તે. ૧૯
એ ગ્રંથ બાંધિ સરજો દરજો લઇને,
તે સાથે જો કરૂં હું નાટક બૌ કઇને;
જો શું ખુબી જગતમાં વરતે જઇને,
કાં પંડિતાઇ નિસરે પડીકાં થઇને.* ૨૦

ચંદ્રિકા છંદ

ગુજરવા ગુજરાતિ ગોહણો લઇ,
કવિ નાક વિના કરવા સઇ;
કવિના પવિથી ચવી જશો કઇ,
રવિના સુત હાથ થશો ભઇ. ૨૧

શિખરિણી છંદ

કરે વાતો મોટી નથી નજર ચોટી સુમતમાં,
ચતુરાઇ રાઇ સમ મન ન ખોટી મમતમાં;
રહે રાખી ખોટી કવિ નિતિની કોટી ગમતમાં,
જમે રોટી ચોટી તજિ ધરમ ધોડે રમતમાં. ૨૨
ભણી એ બી શીડી પડછ પટ વિદ્વાન દળમાં,
બકે છે સ્યા માટે નથિ અકલ તારી સકળમાં;

શબ્દાર્થ

કડી		કડી	
૧૭	ગરૂરી–અભિમાન	૨૨	ઓટી–ચાખી
૧૮	ભાથો–તીરોનો ભાથો		કોટી–બાબત
૧૯	રસપાતથી–રાગે રસેયુક્ત		ચોટી–ચોટલી
૨૧	ચળી–મરી	૨૩	દળ–લશ્કર
	રવિના સુત–યમ		સકળમાં–બધામાં

*૧૯મી અને ૨૦મી કડીના પ્રથમાક્ષરો બરોબર છપાયા નથી તેથી અટકળે બેસાડેલા છે. —સંપાદક.

બધી વાતો સાથે નઇ સધિ સકે એક પળમાં,
મળે લે મૂર્ખાઇ જકર કરી લેખાઇ ખળમાં. ૨૩
ભણી તે છે તારી નથિ સરવ વિદ્યા તુજ તણી,
અજાણી વાણીમાં મ કરિશ તું પાણી મતિ હણી;
ન કેવારે કાણી સત અસત્ કે તે કુળ ભણી,
ગણી લે વન ટુ ત્રી વખત કહું તે માન્ય છગણી. ૨૪
અભિમાને અંધી થઇ નજર ખંધી નામ રઇ,
નિતી સંધી રંધી પરનિ વિદ્વતા ગમિ નઇ;
ખળાઇ, ખોળાઇ વચનથિ છપાઇ નિત વઇ,
ભણી એ બી શી ડી શડી અકલ કીડી લઇ ગઇ. ૨૫

શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ

એતેશ શિખિ શેખિ લેખિ મનમાં શું થાછ ઉતાવળો,
બાંધિ હળદર ગાંઠ ગાંધિ બનતાં પાશેથિ પાછો વળ્યો;
આદેશી વચમાં વશી વઇ ગયો વાતેં બન્યો ચાવલો,
રે, હેવાન, લવાન શાંન કરતો વિદ્વાન કે વેવલો. ૨૬

શાળિની છંદ

મોજાં શોજાં હાથ પગે ભરાવ્યાં,
શાલો વીટી પાગ બૂટો ધરાવ્યાં;
ખોજા જેવાં ખોળ કીધાં કરાવ્યાં,
શેજાં બાપા ગુજ્જરીનાં ઠરાવ્યાં. ૨૭

ભાગ—૪

(આ ભાગ કુકવીને શિક્ષારૂપ છે).

કવિત્ત

પિંગળ તો શીખ્યા પણ ડિંગળ ચલાવિ રિંખ્યા,
સાંભળીને સ્રોતા થંભિલિમાં ન ભળી ગયાં;
લોક કહે ફોક કેનિ, હાલી નહી ઠોક કોક,
કહે એ તો પોક સાંભળીને ખોટી થૈ રયા;
બનાવ્યો નિબંધ તેમાં હિંગનો નેં ગંધ વાંચી,
શુણી અધાધંધ થઇ, પાછાં મન કાઢિયાં;

શબ્દાર્થ

કડી
૨૪ એતેશે–ફારસી હરફ
૨૫ રંધી–રાધી
વિદ્વત્તા–વિદ્વાનપણું

કાંને કોટે દેખું નહિ લાડનું કે લેખું નહિ,
એવકૂબમાંહિ ખૂબ વાંચીને છપાવિયાં. ૧

દોહા

બેરી આંધળિ પાંગળી નાગી જીવ વિનાનિ,
લોક વિરોધી રસ વિના કાંને કડવિ બિનાનિ. ૨
ખોટી ઉલટા અરથની એવા કૈંક વિચાર,
વાળી કવિતા લવિ બન્યા કવિયો અપરંપાર. ૩
કવિતાનાં લક્ષણ ક્યાં તે જાણો કવિમાંય,
વાહવાહ કહે તેહ પણ સરખા જાણો તાંય. ૪
વાંદરના વિવા વિષે ગદ્ધા મહાજન જાય,
એક વખાણે રૂપને એક કહે સુર વાય. ૫

કવિત્ત

અરેરેરે હાય હાય ઠેકાણે ઠેકાણે ગાય,
એવી શું કવિતા થાય અંઅંઅઃઅઃ શું ભણાય;
માતરાના છંદ માતરનાં ન ગાતર ખરાં,
શબ્દ અબદ્ધ નવા અરથ વરથ શાય;
કવિનો મરમ નથી જાણતો નરમ કવી,
શરમ ન ધરે મન ભરમ હણી હસાય;
બેટિનું જોબન રૂપ, બાપ શું વખાણે ચૂપ,
રૂઠ જાને કવિ ભૂપ, થતો લાજ કૂપ સાંય. ૬

દોહા

રવિ જેવા કવિના વચન કીરણે કીરણ પ્રકાશ,
થયો તેહ તો નૈ શુણે તારા વચન ઉદાશ. ૭
આજ કાલ્યના છોકરા સુધરેલા કેવાય,
મૂરખતાના ટોકરા તેમાં તું પોશાય. ૮
અવિનિ પઠેં લવિ થૈ કવિ અલંકાર પરવેશ,
રસ પિંગલ પરવેશમાં બો કાડયા છે વેશ. ૯

કવિત્ત

શાકરને કાંકરી કે, તુંથિ તો હું આકરી છું,
માણકને માણ કહે, તું છે હુંથી લાલ શું?

શબ્દાર્થ

કડી
૧ સ્રોતા–સાંભળનારાઓ
૫ સૂર–સાદ
૬ અબદ્ધ–ખોટા
૬ ભૂપ–રાજા
કૂપ–કુવો
૯ અવિ–ગાડર
રસ–રસપ્રવેશ

આંબલી આંબને કહે, લી મારામાં છે વિશેષ,
ફડકડિ ફાટકને કેહ તું વિશાલ શું ?
ઘંટને કે ઘંટી હું તો દળિને દઉં છું બંટી,
બગલો કે માન સરોવરનો મરાળ શું ?
કૂકવી સુકવિ બુદ્ધિ સુકવિથી રાખે ઉંધી,
પોતાનિ વખાણે સુધી થાય કોય કાળ શું ? ૧૦

દોહા

કવિતા તું મન જો કરે તો કવિતાનું રૂપ
કેવું તે જોવું ઘટે ગુરૂ મુખથકી અનૂપ. ૧૧
ઝાઝા પુસ્તક નેં ભણે તો કહું એક જ પોથિ,
જેથિ બુદ્ધિ વધી પડે ગ્રંથ ભણ્યે એકશોથિ. ૧૨
રવિ સમ કવિ કવિ શીશ મણિ કવિપતિ કેશવદાસ,
કવિનિ બુદ્ધિ કવિપ્રિયા જેણે કરી પ્રકાશ. ૧૩
તે જો શુંણ એક વાર તો દીશે મોટો પંથ,
ભણિને ધારણ જો કરે તો બન્ય બુદ્ધિ કંથ. ૧૪
તોપણ કવિતા તો કૃપા, કૃપાનાથની થાય,
તો આવે અણચીંતવી જડતા ભવની જાય, ૧૫
ધનધારા કવિતા કળા ધનધારા સ્ત્રીભોગ,
અણચીંતવ્યો આવી મળે રોગ શોગ સંજોગ. ૧૬
ચમત્કારની વાત છે રમત નથી કવિતાઇ,
ગમત કરયેથી શું મળે મત ખેંઓ મહતાઇ. ૧૭

ભાગ–૫

(આ ભાગમાં સુંદર કવિતાના લક્ષણનું વર્ણન છે.)

કવિત્ત

ગાય તાં મળિને લોક, સાંભળી હલાવે ડોક,
અરથ તરત સમઝીને રીઝે મનથી;
ઉત્પ્રેક્ષા ઉપમા પ્રમાણ વ્યંજના અલંકાર,
ધ્વની રસ ભાવ અનુભાવ લૈ લગનથી;

શબ્દાર્થ

કહી

૧૦ લી–અક્ષર

વિશાળ–સારૂં

મરાલ–હંસ

૧૫ કૃપાનાથ–પરમેશ્વર, ભવની–જીવતરની

૧૬ ધનધારા–મેઘની ધાર

૧૭ મહતાઇ–મોટાઇ

૧ અલંકાર–ઘરાણું

વાહ વાહ કહે બહુ રાજી થઈ હસે સહુ,
ગુણિ શીશ ધુણિ ધુણિ જેવા પોચા તનથી;
શિથિલ થઇને દિલમાંહિ શીલ સારૂ લેખિ,
પેખિને પરમ પ્રીતિ રાખી લે જતનથી. ૧

પ્રાસ અનુપ્રાસ ઝડ-ઝમક યમક તાલ,
તમક ઠમક રાગ ચમક ચતુરતા;
અરથનો રથ ધમધમતો ધમક થકી,
થરથર થઇ મન મેળવે આતુરતા;
શાંભળતાં રસ વરસાતથી હરખ મન,
સરસ પરસ પણ તરસથી સુરતા;
અરથ ગંભીરતાઇ પદથી પ્રસન્નતાઇ,
ઉપમા અનુપતાઇ અક્ષર અક્ષરતા. ૨

વસંતતિલકા છંદ

મિથ્યાભિમાન મતખંડન ગ્રંથ પૂરો,
હીરે રચ્યો હરખથી નથિ કૈં અધૂરો;
વિદ્વાન વિજ્ઞ હસસે ધરસે સબૂરો,
મૂર્ખો વિચારિ મરસ્યે કરિ ચિત્તચૂરો. ૩

દોહા

આનું ખંડન જે કરો, તે છાપી મુજ ઘેર;
મોકલશે તે પર લખિશ, માનિશ મોટી મેર. ૪

વર્તમાન કે ચોપડી પર ખરચ્યાનું નેમ;
લીધું છે તે વાસતે, મોકલજો ધરી પ્રેમ, ૫

તે ઉપર જે હું લખું, તે છાપી પરકાશ;
કરશો તો સતિસુત ગણિશ, નહિ તો ગણિકા દાશ. ૬

એડીટર ને એટલું, આગળથી આ બાનું:
આપું છું તે ચેતજયો, પછિ નથિ ધર બાપાનું. ૭

સંપૂર્ણ

શબ્દાર્થ

કડી

૧ ધ્વનિ–બીજો ભાવ
શીશ–માથું
શીલ–સ્વભાવ

૨ અક્ષરતા–કદાચ નહીં એવો
૩ વિજ્ઞ–ઘણું સમજનારો
૫ ખરચ્યાનું–દ્રવ્ય ખરચ્યાનું
૬ ગણિકા દાશ–ભડવા

પરિશિષ્ટ ૨

કવિશ્રી નર્મદાશંકરની સાહિત્યસેવાની વર્ષાનુક્રમણિકા

વિષય	અંક	વર્ષ	વિષયનામ
નિબંધ	૧	૧૮૫૦-૫૧	મંડળી મળવાથી થતા લાભ
,,	૨	૧૮૫૬	વ્યભિચાર નિષેધક
,,	૩	,,	મુઆં પછવાડે રોવા કૂટવાની ઘેલાઇ.
,,	૪	,,	સ્વદેશાભિમાન
,,	૫	,,	નિરાશ્રિત પ્રત્યે શ્રિમંતના ધર્મ
પુસ્તક	૬	૬-૪-૧૮૫૭	પિંગળ પ્રવેશ
નિબંધ	૭	૧૮૫૭	સ્ત્રીના ધર્મ
,,	૮	૧૮૫૭	ગુરૂ અને સ્ત્રી
,,	૯	૨૫-૪-૧૮૫૮	અલંકાર પ્રવેશ
પુસ્તક	૧૦	૧૮-૫-૧૮૫૮	નર્મકવિતા અંક ૧-૨
,,	૧૧	અકટોબર ૧૮૫૮	નર્મકવિતા અંક ૩
,,	૧૨	જુન-જુલાઇ ૧૮૫૮	રસપ્રવેશ
નિબંધ	૧૩	૧૮૫૮	ગરિબાઇ વિશે ભીખારીદાસનો સંવાદ
,,	૧૪	૧૮૫૮	કવિ અને કવિતા
,,	૧૫	૧૮૫૯	સંપ
,,	૧૬	૧૮૫૯	વિષયી ગુરૂ
,,	૧૭	૧૮૫૯	ગુરૂની સત્તા
પુસ્તક	૧૮	૧૮૫૯	નર્મકવિતા અંક ૪-૫-૬-૭-૮
લેખ	૧૯	૧૮૫૯	દેશ વ્યવહાર વ્યવસ્થા માત્ર એક બે પ્રકરણો (અર્થશાસ્ત્ર) (મરાઠી ઉપરથી ભાષાંતર)
પુસ્તક	૨૦	જુલાઇ આગસ્ટ ૧૮૬૦	નર્મકવિતા અંક ૯-૧૦
,,	૨૧	૧૮૬૦	દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ (નાનો)
નિબંધ	૨૨	૧૮૬૦	પુનર્વિવાહ
,,	૨૩	૧૮૬૦	લગ્ન અને પુનર્લગ્ન
,,	૨૪	,,	ભક્તિ
,,	૨૫	,,	સાકાર
પુસ્તક	૨૬	,,	મનહરપદ (મનોહર સ્વામીનાં પદો)
નાટક	૨૭	૧૮૬૦	કૃષ્ણકુમારી (૧ લી આવૃત્તિ)

વિષય	અંક	વર્ષ	વિષયનામ
નાટક	૨૮	૧૮૬૧	*નર્મકોશ અંક ૧
,,	૨૯	૧૮૬૧	ઋતુવર્ણન
નિબંધ	૩૦	૧૮૬૧	બ્રહ્મતૃષા
પુસ્તક	૩૧	૧૮૬૨	†નર્મકવિતા પુસ્તક ૧ લું (૭ વરસની કવિતાનો સંગ્રહ)
,,	૩૨	,,	*નર્મકોશ અંક ૨ જો
,,	૩૩	૧૮૬૨	અંગ્રેજી–ગુજરાતી લઘુકોશ જે અરદેશર નાનાભાઇએ છપાવ્યો તેમાં ૨૫૦ પાના કવિની મહેનતના છે.
,,	૩૪	૧૮૬૩	†નર્મકવિતા પુસ્તક ૨ જું
પુસ્તક	૩૫	૧૮૫૯–૬૩	તુલજી–વૈધવ્ય ચિત્ર (સંવાદ રૂપે)
નિબંધ	૩૬	૧૮૬૪	હિન્દુઓની પડતી
પુસ્તક	૩૭	૧૮૬૪	†નર્મકવિતા-(મોટું પુસ્તક સંગ્રહ)
વર્તમાનપત્ર	૩૮	૧૮૬૪	"ડાંડીઓ" શરૂ કર્યો
પુસ્તક	૩૯	,,	*નર્મકોશ અંક ૩ જો
નિબંધ	૪૦	૧૮૬૪	રણમાં પાછા પગલાં ન કરવા વિષે
પુસ્તક	૪૧	૧૮૬૫	✓ ‡નર્મગદ્ય પુ. ૧લું (કવિની છબી સાથે)
,,	૪૨	૧૮૬૫	✓ કવિચરિત્ર
પુસ્તક	૪૩	૧૮૫૦–૬૫	કવિ અને કવિતા અંક ૧–૨–૩
પુસ્તક	૪૪	,,	ગીતાવળી અંક ૧ લો
લેખો	૪૫	૧૮૫૬–૬૫	બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથમાં (કુલ ૪૨ છે)
લેખો	૪૬	૧૮૬૪–૬૫	ડાંડીયા-વર્તમાનપત્રમાં કુલ વિષયો ૫૦ છે)
લેખો	૪૭	૧૮૫૦–૬૫	હેન્ડબીલ, ન્યુસપેપર વગેરે (કુલ ૮ વિષયો છે)
પુસ્તકો	૪૮	૧૮૬૫	✓ દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ (મોટો)
,,	૪૯	૧૮૬૫	×નર્મવ્યાકરણ ભાગ ૧ લો; વર્ણવિવેક.
,,	૫૦	૧૮૬૫	‡સુરતની મુખતેસર હકીકત નર્મગદ્ય પુ. ૨ જું, અંક ૧ લો) અર્પણ ડો૦ ધીરજરામને
પુસ્તક	૫૧ જુન	૧૮૬૬	×નર્મવ્યાકરણ ભાગ ૨ જો ખંડ ૧લો શબ્દવિવેક
,,	૫૨	૧૮૬૬	*નર્મકોશ અંક ૪ થો

વિષય	અંક	વર્ષ	વિષયનામ
પુસ્તક	૫૩	૧૮૬૬	નાયિકા વિષય પ્રવેશ
,,	૫૪	૧૮૬૬	‡મારી હકીકત (નર્મગદ્ય પુ. ૨જું, અંક ૨ જો.)
,,	૫૫	૧૮૬૬-૬૭	†નર્મકવિતા (એક મોટા પુસ્તકરૂપે)
નિબંધ	૫૬	૧૮૬૭	મેવાડની હકીકત
,,	૫૭	૧૮૬૮	સઙ્જીવારોપણ
,,	૫૮	૧૮૬૮	સ્ત્રી કેળવણી
,,	૫૯	૧૮૬૮-૬૯	ગુજરાતીઓની સ્થિતિ
,,	૬૦	૧૮૬૯	કેળવણી વિશે
,,	૬૧	૧૮૬૯	કુળ મોટપ
,,	૬૨	૧૮૬૯	ઉદ્યોગ તથા વૃદ્ધિ
નિબંધ	૬૩	૧૮૬૯	સુખ
,,	૬૪ જુલાઈ	૧૮૭૦	રામાયણનો સાર
પુસ્તક	૬૫	૧૮૭૧	†નર્મકવિતા પુ. ૨જું, ગ્રંથ ૩ જો, ૧૮૬૯ના જુનથી તે ૧૮૭૦ના મે સુધીનો સંગ્રહ.
નિબંધ	૬૬	૧૮૭૦	મહાભારતનો સાર
,,	૬૭	,,	ઇલિયડનો સાર
,,	૬૮	,,	મહાપુરૂષોનાં ચરિત્ર
પુસ્તક	૬૯	,,	નર્મકથાકોશ કીં. રૂ. ૩॥. અર્પણ ઠક્કર લખમીદાસ ખીમજીને
,,	૭૦	,,	નાગર સ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીત (રીત કથન સાથે)
,,	૭૧	૧૮૭૨	પ્રેમાનંદકૃત દશમસ્કંધ (સંપાદન)
,,	૭૨	૧૮૭૩	*નર્મકોશ (મોટો)
પુસ્તક	૭૩	૧૮૭૪	‡નર્મગદ્ય (મૂળ, કવિનું તૈયાર કરેલું)
,,	૭૪	૧૮૭૫	‡નર્મગદ્ય (સરકારી, મહિપતરામનું સુધારેલું)
,,	૭૫	૧૮૭૪	મહાદર્શન ૧ લું (જગતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું સમગ્ર દર્શન)
પુસ્તક	૭૬	૧૮૭૧-૭૪	ઇરાનજગરંગ પુ. ૧ લું. (જગતનો પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ)

વિષય	અંક	વર્ષ	વિષયનામ
પુસ્તક	૭૭	૧૮૭૫	પ્રેમાનંદકૃત નળાખ્યાન (સંપાદન)
નાટક	૭૮	૧૮૭૬	રામજાનકીદર્શન
પુસ્તક	૭૯	૧૮૭૬	®રાજ્યરંગ ભાગ ૨ જો
નિબંધ	૮૦	૧૮૭૬	આર્યદર્શન (સુરત આસો સુદ ૧૦ સં. ૧૯૩૨)
નાટક	૮૧	૧૮૭૮	દ્રૌપદીદર્શન
,,	૮૨	૧૮૭૮	સીતાહરણ નાટક
નિબંધ	૮૩	૧૮૭૯	ધર્મ જિજ્ઞાસા (આર્યજ્ઞાન વર્ધકમાં)
હસ્તપત્ર	૮૪	૧૮૭૯	ગ્રહણ કાળ
નાટક	૮૫	૧૮૮૧	શ્રી સાર શાકુન્તલ
નિબંધ	૮૬	૨૯મી મે ૧૮૮૧	સામાજિક તથા સનાતન ધર્મ સ્થિતિ
,,	૮૭	૭ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧	લગ્ન
,,	૮૮	૧૪મી આગસ્ટ ૧૮૮૧	દેશાભિમાન (નિબંધરૂપે)
,,	૮૯	૨૧મી આગસ્ટ ૧૮૮૧	સુધારો અને સુધારાવાળા
,,	૯૦	૧૮૮૧	બુદ્ધિ
નિબંધ	૯૧	૧૮૮૧	સ્વદેશાભિમાન (અવલો[illegible]૨ ૫)
,,	૯૨	૧૮૮૨	જૂની ગૂજરાતી ભાષા
પુસ્તક	૯૩	૧૮૮૨	શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા ભાષાંતર
નિબંધ	૯૪	૧૪મી મે ૧૮૮૨	આર્યોત્કર્ષ
,,	૯૫	૧૮૮૩	જ્યુરીશડીકશન બીલ
,,	૯૬	૧૫મી જુન ૧૮૮૪	મુક્તિતંત્ર
પુસ્તક	૯૭	૧૮૮૬	ધર્મવિચાર (ગુજરાતી પત્રમાં લખાયલા લેખોનો સંગ્રહ)
નાટક	૯૮	૧૮૮૬	બાળકૃષ્ણ વિજય નાટક
પુસ્તક	૯૯	૧૮૮૭	✓ કાઠિયાવાડ સર્વ સંગ્રહ (મૃત્યુ બાદ સરકારે બહાર પાડયો)
,,	૧૦૦	૧૮૮૭	ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ (મૃત્યુ બાદ સરકારે બહાર પાડયો)
પુસ્તક	૧૦૧	૧૯૧૧	દેશવ્યવહાર વ્યવસ્થા (મરાઠીનું ભાષાંતર ગુજરાતી પ્રેસે બહાર પાડ્યું)
પુસ્તક	૧૦૨	૧૯૩૩	મારી હકીકત (ગુજરાતી ૨૭-આગસ્ટ)
પુસ્તક	૧૦૩	૧૯૩૯	ઉત્તર નર્મદ-ચરિત્ર

કવિ નર્મદાશંકરે જુદા જુદા છાપાઓમાં લખેલા લેખની યાદી.

નોંધ: કવિ નર્મદાશંકરે ઇ. સ. ૧૮૬૫ પછી ઘણા વર્તમાનપત્રો અને માસિક પત્રોમાં લેખો લખ્યા છે, પણ તે આજે આપણને મળવા મુશ્કેલ છે. તેવા થોડાક લેખોની એક યાદી કવિએ પોતે કરેલી એક જીર્ણ પત્રમાંથી મળી આવી છે. તે ઉપરથી નીચેની યાદી પ્રગટ કરી છે. સંપાદક —ન. ઇ. દેશાઈ]

તા૦ ૧૫ મી જુલાઇ ૧૮૬૫ પછી લખેલા પરચુરણ વિષયોની ટીપ.

૧	ઉલ્લાઓમાં ખુલ્લી જમીન (મ્યુનિસિપાલિટી)	૧ લી નવેમ્બર ૧૮૬૫
૨	તલાટીઓની બદલી	એજન.
૩	રેલ્વેની સાખ	૧ લી ડીસેમ્બર ૧૮૬૫
૪	કાઠિયાવાડના નાગરો	,,
૫	દેશી રાજ	૧૫ મી ડીસેમ્બર ૧૮૬૫
૬	ચૂએ ખાકે બિલ્લા હજ કો ગયા	,,
૭	વલસાડના ધનોરી ગામમાં ધાડ	,,
૮	ડાંડિયાનું મોત	,,
૯	દેશી રાજ	૧૫ મી એપ્રીલ ૧૮૬૬
[illegible]	[illegible]શી રાજ	૧ લી મે ૧૮૬૬
૧૧	કુમારિ[illegible]મહેતાજી	એજન
૧૨	ગ્રન્થકારો	એજન
૧૩	દેશી રાજ	૧૫ મી મે ૧૮૬૬
૧૪	દેશી રાજ–ભાવનગરની લડાઇ	,,
૧૫	ભાવનગર	,,
૧૬	ભાવનગર	,,
૧૭	ગમન નાની ને ખુલ નાની	,,
૧૮	શેર બાઝાર	૧ લી જુન ૧૮૬૬
૧૯	કેળવણી તેવી રેળણી	,,
૨૦	દેશી રાજ	,,
૨૧	મીસ્ટર સમર્સ	૧૫ મી જુન ૧૮૬૬
૨૨	ગુજરાત મીન્ટ	૧ લી જુલાઈ ૧૮૬૬
૨૩	સામર્સ	,,
૨૪	આકાશ તરંગ	,,
૨૫	ગરીબાનરામ બાબત	૧ લી ઓકટોબર ૧૮૬૭
૨૬	એજન	૧૫ મી ઓકટોબર ૧૮૬૭
૨૭	એજન	,,

૨૮ ગુજરાતી ભાષાનાં પુસ્તક ૧ લી નવેમ્બર ૧૮૬૭
૨૯ મહીપતરામ ૧૫ મી નવેમ્બર ૧૮૬૭
૩૦ કેટલાએક સુધારાવાળા પોતાની ખોડ
છૂપાવવા બીજાને ખોડવાળા કહે છે ,,
૩૧ લાયબ્રેરી ૧ લી માર્ચ ૧૮૬૮
૩૨ હિંદી ભાષા (વર્ષ લખ્યાં નથી)
૩૩ દેશી રાજ
૩૪ જૂના વિચાર ને નવા વિચારનું યુદ્ધ
૩૫ ઉજ્જનનો ગોર ને નાગર બ્રાહ્મણ (આ વિષય આ પુસ્તકમાં છાપ્યો છે.)
૩૬ દેશીરાજ (સ્વપ્નું)
૩૭ દેશીરાજ
૩૮ હિંદુઓનો ઉત્કર્ષ
૩૯ પારડીમાં ગેરીન સાહેબે વાણીઆની ન્યાતમાં થોડો દોડાવ્યો.
૪૦ સુરતમાં (કાગળ ફાટી જવાથી અક્ષર ઉકલતાં નથી. –સંપાદક)
૪૧ પ્રાયશ્ચિત્ત
૪૨ મહાભારત
૧ ડાંડિયો–ત્રીજો અવતાર ૧૮ મી ઓક્ટોબર ૧૮૬૮
૨ સબરસ
૩ ભાવનગરનો રાજા
૪ જામનગરના રાજા વિષે
૫ દેશી રાજ વિષે મનસુખરામના નિબંધ ઉપર ટીકા
૬ સુધારો એટલે શું ?
૭ વિષ્ણુ બાવાની રાજનીતિ
૮ પદાર્થ પ્રદર્શન (ભરૂચ)
૯ અંગ્રેજી અમલદારો ને દેશી રાજો
૧૦ પ્રવાસ સંબંધી પુસ્તકો
૧૧ સંગીત કવિતા
૧૨ સુરત એન્ડ્રુઝ લાયબ્રેરીનો રીપોર્ટ
૧૩ સરકારી ચોપડીઓ ધાતુપટમાં કોતરાય છે
૧૪ વાર્તાનાં પુસ્તકો
૧૫ રાજનીતિ બાબત
૧૬ શક્તિ ને સ્થિતિ (વ્યાજ સંબંધી) (?)
૧૭ મહીની ઉત્તર તરફના લોકો ટેવામલા (?)
૧૮ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મુસાફરી

૧૯ શ્રીમાન મલ્હારરાવ ગાયકવાડ
૨૦ નન્દુલાલનું મરણ
૨૧ કરસનદાસ મુળજીનું દુઃખદાયક મરણ

નોંધઃ—આટલા લેખોનાં નામો મળે છે, પણ તે ક્યા છાપામાં ક્યારે છપાયા છે તે મળતું નથી.   સંપાદક—ન. ઇ. દેસાઇ

પરિશિષ્ટ—૩

(૧) કવિપુત્ર જયશંકર

કવિશ્રી નર્મદાશંકર સંબંધી અમારી પાસે જે કંઇ હતું, તેમાંથી જેટલું વાંચી શકાયું, ઉકેલી શકાયું, ઉપયોગી જાણવા જોગ લાગ્યું, તે અમે પરિશ્રમપૂર્વક શોધ કરી, તે "મારી હકીકત" અને આ "ઉત્તર નર્મદ-ચરિત્ર"—એમ બે ગ્રંથોમાં આપ્યું છે. હવે કવિના કેટલાક થોડા કાગળપત્રો અત્યંત જીર્ણ અવસ્થામાં અમારી પાસે રહ્યા છે. તેમાંથી બની શકશે તો થોડો થોડો ભાગ અમે "ગુજરાતી" પત્રના દિવાળીના ખાસ અંકોમાં આપવાનો વિચાર રાખ્યો છે. કારણ કે આ કામ થોડીક માથાકૂટનું અને આંખ ફોડીને વાંચવાનું છે. પણ તે પણ બનવું બનાવવું હાલમાં ઇશ્વરાધીન રાખ્યું છે.

કવિના જીવનના ખાસ મોટા મોટા પ્રસંગો અમે આ બે પુસ્તકોમાં આપ્યા છે. માત્ર તેના જીવનમાં એક પ્રકારનો સામાજિક પલટો કરનાર પ્રસંગ આમાં આપી શકાયો નથી. કવિએ પોતે એ વિષયમાં નોંધ રાખેલી, પણ શંકાના પ્રમાણે તેમણે, પોતે જ તેનો નાશ કર્યો હતો. એ વિષય તે તેમનો નર્મદાગવરી સાથે કરેલું પુનર્લગ્ન. એ પ્રસંગ બનતા પહેલાં કવિશ્રીને તેમનાં પહેલાં પત્ની ડાહીગૌરી સાથે થયેલી વાતચીતનો જે ભાગ નાશ કરતાં બચ્યો તે અમે આ પુસ્તકમાં આપ્યો છે. કવિ પોતે પુનર્લગ્નના મોટા દૃઢ આગ્રહી હતા, અને તે માટે તેમને સુરતવાળા પુષ્ટિમાર્ગી એક વૈષ્ણવાચાર્ય, મહારાજ લાયબલ કેસથી મશહૂર થયેલા ગો૦ શ્રી જદુનાથ મહારાજ સામે જીવના જોખમે પ્રત્યક્ષ વાદવિવાદ પણ કરેલો. આ પ્રસંગ કવિએ "મારી હકીકત"માં સવિસ્તર રીતે વર્ણવ્યો છે. કવિ પણ સુધારાવાળા હતા, તેથી તેમણે દાખલો બેસાડવા સારૂ પોતાની ન્યાતની એક વિધવાબાઇ સાથે, એક પત્ની હયાત છતાં, પુનર્લગ્ન કર્યું હતું. કેટલાક કહેવાતા સુધારાવાળાઓ, કવિએ એક ઉપર બીજી પત્ની કરી તે માટે વાંધો કાઢતા હતા, અને તેનાથી દૂર રહેતા હતા.

કવિને આ પુનર્લગ્નની સ્ત્રીથી પુત્ર પ્રાપ્ત થયો હતો. તેનું નામ જયશંકર હતું અને હુલામણાનું નામ બકુડો હતું. એના સંબંધમાં શાસ્ત્રી રાજારા

પોતાના લેખમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ભાઇ જયશંકરને અમે નાનપણમાં જોયા હતા. તેઓ માતા નર્મદાગૌરી અને ઓરમાન માતા ડાહીગૌરી સાથે કાલબાદેવી ઉપર આવેલી જૂની તેલવાડીને નામે ઓળખાતી અને શ્રી નરનારાયણ મંદિરની ઝવેરબાગની ચાલી તરીકે ઓળખાતી ચાલીમાં પહેલે માળે સંસ્કૃત બુકસેલર જેષ્ટારામ મુકુંદજીની ઉપરની ઓરડીમાં રહેતા હતા. આજે આ મકાન તોડી પાડવામાં આવ્યું છે, અને ત્યાં નવું બંધાવવાનું છે. તેઓ ગૌરવર્ણના અને મીઠા બોલા હતા. તેઓ મુંબઇ મ્યુનિસિપાલટિના હિસાબખાતામાં કારકુન તરીકે કામ કરતા; અને બીજી આવક તેમને કવિના ગ્રંથોના વેચાણ માલમાંથી અને નવી આવૃત્તિઓમાંથી થતી. તેથી તેમનો અને તેમની બે માતાઓનો વ્યવહાર સુખરૂપ ઇશ્વરકૃપાએ નભ્યો જતો હતો.

કવિશ્રીનાં પુસ્તકો છાપવાનો અને વેચવાનો પ્રબંધ અમારા પિતા શ્રી ઇચ્છારામ પોતાના "ગુજરાતી" પ્રેસમાં કરી આપતા તેથી તેમનો અને "ગુજરાતી" પ્રેસ સાથેનો સંબંધ તેમના મરણપર્યંત સારો સચવાયલો હતો.

એક પછી એક તેમની માતાઓ સ્વર્ગવાસી થઇ ત્યારે તેમને એકલવાયું જીવન બહુ અકારૂં લાગતું હતું. તેમના રૂપકાંતિ જુવાની અને સ્થિતિ સારાં હોવાથી તેમને પોતાની વડનગરા જ્ઞાતિમાંથી તેમ પર જ્ઞાતિમાંથી સુશિક્ષિત સુશીલા કન્યા મળે તેમ હતું. પણ મૂળથી ધાર્મિક સંસ્કારો સારા પડેલા હોવાથી તેમને, જ્યાં સુધી સમગ્રહિન્દુ સમાજ પુનર્લગ્નની પ્રથાને માન્ય રાખે અને પુનર્લગ્નથી થતી સંતતિને જ્ઞાતિવ્હેવારમાં સ્થાન આપે, ત્યાં સુધી પરણવાની ના પાડી હતી. તેમના જમાનામાં આજના જેવી સમાજની ક્રાંતિકારક સ્થિતિ નહોતી કે, પુનર્લગ્નથી ઉત્પન્ન થયેલા બાળકોને સંસાર વ્યવહારમાં ઠેકાણે પાડવાની ચિંતા કરવી ન પડે. પુનર્લગ્નથી પેદા થયેલી કન્યા પણ તેમને આપવાની માંગણી થયેલી, તે પણ તેમણે નકારેલી અને આજીવન તેમણે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પાળીને, કેમ જાણે પિતાના પુનર્લગ્ન કર્મના પાપનું પ્રાયશ્ચિત ન કર્યું હોય, તેવી સ્થિતિમાં જીવન ગાળ્યું હતું. પોતાની સગી જનેતા મરી ગયા કરતાં પણ ઓરમાન મા ડાહીગૌરી ગુજરી જવાથી તેમને ઘણો આઘાત મનમાં લાગ્યો હતો. છતાં હિંમત રાખી ઇશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખી ભાઇ જયશંકરે પોતાનું બાકીનું જીવન ગાળ્યું હતું, અને ભરજુવાનીમાં ૩૧ માર્ચ ૧૯૧૦ માં એકાએક તેઓ ન્યુમોનિક પ્લેગમાં સપડાયા અને લગભગ ૩૫ વરસની વયે દેવલોક પામ્યા હતા. તેઓ માંદા પડયા ત્યારે અમારા પિતાશ્રી ઇચ્છારામ અને મોટાભાઇ મણિલાલ તેમને ત્યાં રોજ ખબર લેવા અને માવજતની ગોઠવણ કરવા જતા. પોતે માંદા પડયા ત્યારે ભાઇ જયશંકરે કવિશ્રીના ગ્રંથો વગેરેની વ્યવસ્થા કરવાનું દસ્તાવેજ કરેલું, અને પોતાના બે મિત્રો ડૉ. મૂળચંદ દામોદરદાસ મુકાતી,

અને ઠાકોરદાસ ત્રિભુવનદાસ તારકસ—એમને વિશ્વાસપાત્ર અને વ્યવસ્થાપકો તરીકે નીમી ગયા હતા. આ બંને ટ્રસ્ટીઓએ ૧૯૧૧ના ડીસેંબર માસમાં કવિના સર્વ ગ્રંથો વગેરના હક્ક ઇલાકા અમારા પિતાશ્રીને નામે કાયદાસર રીતે ચઢાવી આપ્યા.

ભાઇ જયશંકરે કવિશ્રીની પાસે જે અમૂલ્ય છાપેલાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ હતો, તેની વ્યવસ્થા કરવામાં મોટી ભૂલ કરી. તેથી કવિની લાયબ્રેરી એક ઠેકાણે ન રહેતાં અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગઇ. દા. ત. કવિએ જગતનો ઇતિહાસ લખવા માટે આશરે ૨૦૦ પુસ્તકો વાંચ્યાં વિચાર્યાં હતાં. તે સર્વ તેમના સંગ્રહમાં હતાં. તે સિવાય અંગ્રેજી બ્લેકવુડ મેગેઝીનની ઘણાં વર્ષોની ફાઇલો હતી. તે ઉપરાંત શિલાછાપમાં છાપેલા ઘણા ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી, વ્રજભાષાના ગ્રંથો અને સામાજિક પત્રો હતા. ગુજરાતી ભાષાના છાપેલા ગ્રંથો જ્યારથી છાપખાના ચાલુ થયાં ત્યારના હતા. એ સિવાય કવિએ ગુજરાતી કવિચરિત્ર લખવાને અને ગુજરાતી શબ્દકોશ રચવામાં ઉપયોગી થાય તે માટે ઘણા પ્રાચીન વૈદિક વર્ગના અને જૈન વર્ગના હસ્તલિખિત ગ્રંથો એકઠા કરેલા હતા. આમાંથી આ હાથપ્રતો તો કવિએ જીવતાં જેના તેના પાછા આપી દીધાં હતાં, પણ છાપેલા ગ્રંથો પોતા પાસે રાખ્યા હતા. તેમાંથી રા. જયશંકરે કેટલાક ગુજરાતી અને અંગ્રેજી, થોડાક હિન્દી મુંબઇની ભૂલેશ્વર ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર લાયબ્રેરીને આપ્યા; કેટલાક ગુજરાતી અને અંગ્રેજી સુરતની ગોપીપરાની જૈન લાયબ્રેરીને આપ્યા, અને મરાઠી હિન્દી પુસ્તકોનો સર્વ સંગ્રહ મુંબઇના મરાઠી ગ્રંથ સંગ્રહાલયને આપી દીધા. આથી કવિનું પુસ્તકાલય વેરવિખેર થઇ ગયું. આજે સુરતની જૈન લાયબ્રેરીમાં અને મુંબઇની ભૂલેશ્વર લાયબ્રેરીમાં ગ્રંથરક્ષકોની બેદરકારીને લીધે કવિના ઘણા મૂળ ગ્રંથો ખોવાઇ ગયા છે કે ઓળવાઇ ગયા છે. અને કેટલાક તો પસ્તીમાં જરીપુરાણાવાળાને અપાઇ ગયા છે. જે કંઇ વારસો "ગુજરાતી" પ્રેસના માલીકોને મળ્યો, તે તેમને સમય અને ધનના ભોગે આજ સુધી સાચવ્યો છે, અને કવિશ્રીની સ્મૃત્તિ ગુજરાતી પ્રજામાં જળવાયલી રહે તે માટે "ગુજરાતી" પત્રમાં, તેના દિવાળીના ખાસ અંકોમાં લેખો લખાવી, કવિના કાગળીઆઓ તપાસી ઉતરાવી છપાવીને તાજી રાખી છે, અને કવિના ગ્રંથો લગભગ લાગટ કીંમતે જનતામાં વેચ્યા છે. તેનો માત્ર એક કોશ છપાવીને પ્રકટ કરવાનો બાકી રહ્યો છે, અને થોડો ભાગ જે છપાયો છે તે એક ભાગમાં થોડા સમયમાં બહાર પાડવાની અમો આશા રાખીએ છીએ.

કવિપુત્ર જયશંકર જ્યારે ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૧૦ માં દેવલોક પામ્યા ત્યારે "ગુજરાતી" પત્રના તા૦ ૧૦ મી એપ્રીલ ૧૯૧૦ ના અંકમાં જે શોકનોંધ લેવાઇ હતી તે અત્રે પ્રકટ કરી છે. (સંપાદક:—ન. ઈ. દેસાઈ.)

× + + +

(૨) કવિપુત્ર જયશંકરના જીવનની નોંધ

કવિ નર્મદાશંકરના એકના એક પુત્રના મૃત્યુ સમાચાર અમે ગયા અંકમાં આપી ગયા છીએ. મી૦ જયશંકરનો જન્મ ૧૮૭૫ માં થયો હતો. એટલે મરણ સમયે તેનું વય ૩૫–૬ વરસનું હતું. કવિના કેટલાક ખાસ ગુણો મી૦ જયશંકરમાં નૈસર્ગિક હતા, તેમજ તેનો વિદ્યાનો શોખ અપ્રતિમ હતો. કંઇક સંકુચિત સ્થિતિમાં અને કંઇક શરમાળ હોવાને લીધે તે બહાર પડતો જણાયો નથી, પરંતુ અમારા અનુભવથી સારી રીતે જાણી શક્યા છીએ કે નાટ્યકળાનું જ્ઞાન, અને તેની પરીક્ષક અને અવલોકન શક્તિ તેનામાં સામાન્યથી વિશેષ હતી. મુંબઇમાં થતાં નાટકોમાં વસ્તુસંકલનાના, પડદા પોશાકના, સીન સીનેરીના, અને સંગીત શાસ્ત્રના કેવા દોષો છે તે સંબંધી મી૦ જયશંકરે જે વિચારો દર્શાવ્યા હતા તે જો કાગળપર મુકાયા હોત તો વાચનારાઓ તેની તુલના, નિરીક્ષણ શક્તિની ખરેખરી તુલના, કરી શકત. ચાલુ વરસના દિવાળીના અંક માટે, મુંબઇની રંગભૂમિપર એક લેખ લખી આપવાની એણે કબુલાત આપી હતી, પણ તે ઇચ્છા પૂર્ણ થયા પૂર્વે એનું અવસાન થયું છે.

મરનારમાં એક બીજો ઉત્તમ ગુણ અમે એ જોયો છે કે, તેમના પિતાએ પુનર્લગ્ન કીધેલું છતાં, પોતાને પુનર્લગ્ન કરવાની ઘણી તકો અપાયા છતાં, ઘણા આગેવાનોનો આગ્રહ છતાં, ઘણી ઘણી રીતે સમજાવ્યા, ફુસલાવ્યા ને દબાણો થયા છતાં, તેનાથી તે ઘણો દૂરનો દૂર રહ્યો હતો, જેનું ખરૂં કારણ અમે કળી શક્યા નથી, પણ અમે માત્ર એટલું જ અનુમાન કહાડી શકીએ છીએ કે 'ગુજરાતના રત્નરૂપ કવિનો પુત્ર છતાં જો આજે મારી આ સ્થિતિ ન્યાત અને સમાજમાં છે તો ભવિષ્યમાં મારી અને મારી સંતતિની સ્થિતિ સમાજમાં કેવી થઇ જાય, તો તેમાંથી પોતાની ભવિષ્યની સંતતિને સુરક્ષિત રાખવાને માટે જ તેણે પુનર્લગ્નની ગ્રંથીમાં પડવાની ના કહી હોવી જોઇએ. પુનર્લગ્નના વછવાલા કરનારી વ્યક્તિઓ આજે હયાત હોવાથી તેમનાં નામ પ્રગટ કરવા અમે તત્પર નથી; પરંતુ અમે ખાત્રીપૂર્વક જાણીએ છીએ કે ભાઇ જયશંકર સાથે પુનર્લગ્ન કરવાનું માગું, એક બ્રાહ્મણે પોતાની દીકરી માટે કીધું હતું, એક સ્ત્રીએ પોતાની દીકરી માટે કીધું હતું, અને જયશંકરની નાદુરસ્ત તબીઅતમાં તેના જણાવ્યા પ્રમાણે જયશંકરના પાંચ પૈસાને લોભે દીકરી પાસે સેવા કરાવવાનો પ્રયત્ન પણ કીધો હતો. એક ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણે પુનર્લગ્નના હિમાયતી મારફતે પોતાની દીકરીને માટે મોટી ખટપટ કરી હતી, અને એક આગેવાન પુનર્લગ્નના હિમાયતીએ એક હજારનો ચાંદલો પણ કરવાની માંગણી કરી હતી. કવિનાં ધર્મપત્ની ડાહીગવરીના તથા નર્મદાગવરીના સમયમાં પણ

ઘણી ઘણી ભલામણો જયશંકરના પુનર્લગ્ન કરવા માટે થઇ હતી, તે સર્વ પ્રસંગે જયશંકરે જે ડહાપણ બતાવી પુનર્લગ્ન કરવાની ના જ પાડી, ત્યારે અમે ધાર્યું હતું કે ડાહીગવરીની પુનર્લગ્નની વિરૂદ્ધની લાગણીને અનુસરીને જ એ ચાલે છે. પરંતુ ડાહીગવરીના પંચત્વને પામ્યા પછી પણ એ જ આગ્રહને તેને મક્કમપણે વળગી રહેતો જોયો, ત્યારે અમે માન્યું કે પુનર્લગ્ન કરવાનું જે સાહસ કવિરત્ને ઉઠાવ્યું હતું તેનું ખરેખરૂં પ્રાયશ્ચિત્ત જયશંકર કરી, પોતાનાં માતાપિતાની સદ્ગતિ કરે છે! જ્યારે જ્યારે જયશંકરના સંબંધમાં આવેલાં સ્ત્રી–પુરૂષો તેના પર પુનર્લગ્ન દ્વારા એ લગ્ન કરી પોતાનો વંશ રાખવાનું દબાણ કરતાં, ત્યારે ત્યારે તે ગભરાઇને અમારી સલાહ લેવાને આવતો હતો, અને તે વેળાના તેના મુખના આ શબ્દો હતા–"પુનર્લગ્ન કરીને હું નાગર જ્ઞાતિમાંથી નીકળી જવા માગતો નથી, અને પુનર્લગ્ન કરીને વંશ રાખવાની મારી ઇચ્છા નથી." ડાહીગવરીની સંપૂર્ણ ઇચ્છા એ હતી કે જો મળે તો નાગર જ્ઞાતિ–પછી છ નાગરોમાંના કોઇ પણ નાગરની જ્ઞાતિમાંથી જ કન્યા મેળવી લગ્ન કરવું. ધન્યવાદની વાત એ છે કે નર્મદાગવરીએ પણ એકે દિવસે એવી કાળજી કરી નથી કે જયશંકર પુનર્લગ્ન કરી ગૃહસંસારી બને. ઉક્ત બન્ને માતાના મરણ પછી જયશંકરમાં એક પણ દિવસે પુનર્લગ્ન કરી ગૃહસંસારી બનવાની કામના થઇ નથી, એ એની જીવનકળાનું એક અદ્ભુત રહસ્ય છે. સત્ય કહીયે તો રાજ્યરંગ લખ્યા પછી કવિના ચારિત્ર્યમાં જે મહદાશ્ચર્યકારક પરિવર્તન થયું હતું તેનું જ એ ઉત્તમ ફળ છે. ૧૮૭૪–૭૫નાં કાળના કવિનાં વિચારો જયશંકરમાં ઉતર્યા હતા. કવિનાં ધર્મપત્ની ડાહીગવરીએ પણ મરણ વખતે જયશંકરને એ જ બોધ આપ્યો હતો કે પુનર્લગ્નથી ગૃહસંસારી થવાનો વિચાર જ કરતો નહિ, અને તે વચનની સફળતા કરવામાં જયશંકર મોટું માન સમજતો હતો. આજકાલ જ્યારે પુનર્લગ્નીઆના છોકરાઓ પુનર્લગ્ન કરીને પોતાની જ્ઞાતિને તરછોડી બહિષ્કાર થવામાં સાર્થકતા સમજે છે, ત્યારે જયશંકર શુદ્ધ નાગર બ્રાહ્મણ કહેવામાં જ પોતાનું મહત્વ સમજતો હતો.

વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણોને પણ આ પ્રસંગે ધન્યવાદ આપ્યા વગર અમે રહી શકતા નથી. કવિ જેવો કવિ, નાગરી જ્ઞાતનું મ્હોરૂં, સુરતની સુંદર સુરત અને સાહિત્યનું એક અમૂલ્ય રત્ન, તેનું ગૌરવ નાગરોએ પુરેપુરૂં સંભાળ્યું છે. કવિ, નર્મદાગવરી, ડાહીગવરી, અને છેલ્લે જયશંકરના અંત્યેષ્ટી સંસ્કારો નાગર બ્રાહ્મણોને હાથે જ થયા છે. સાઠોદરા નાગરોમાં બે કીંમતી રત્ન હતાં, કવિ રત્ન દયારામભાઇ અને નભુલાલ દ્યાનતરામ; વડનગરા નાગરોમાં બે રત્ન હતાં, ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતો અને નર્મદાશંકર

કવિ, દેશકાલ પરત્વે પૂર્વના કવિઓના તો તેમના ગ્રંથોથી જ યશ વિસ્તરે છે. કવિ નર્મદાશંકરના ગ્રંથો તો તેથી વિશેષ તેનો યશ વિસ્તરે છે, પરંતુ સુરતનું એક રત્ન અલોપ થઇ ગયું, તેનું સ્મરણ સુરતની કે ગુજરાતની પ્રજાએ રાખવાનો પ્રયત્ન પણ નથી કીધો, એનાથી વિશેષ શોકકારક બીજું કંઇ પણ હોઇ શકે નહિ. કવિ દલપતરામનું સ્મરણ, અમદાવાદમાં દલપત પુસ્તકાલય સ્થાપી રાખવાનો પ્રયત્ન ચાલુ થયો છે. સુરત અને ગુજરાતના સાક્ષરો, અને સુરતના વડનગરા નાગરો, નરસિંહ મહેતાના મરણ પછી આજે એમ અભિમાન લે છે કે "અમારી ન્યાતનો નરસિંહ મહેતો હતો; "તેમ સૈકા બે સૈકા પછી" અમારી જ ન્યાતનો અને અમારા જ શહેરનો કવિ નર્મદ હતો." એટલામાં જ શું તેઓ મહત્વ સમજશે ?'

('ગુજરાતી' તા. ૧૦ એપ્રીલ ૧૯૧૦)

પરિશિષ્ટ ૪

કવિ નર્મદની છબી

આજે ગમે તેવો લેભાગુ લેખક પોતાની ગમે તેવી અલફાઉ કવિતા કે લેખ સાથે પોતાનું ચાડું છપાવવા મરી પીટે છે: પણ કવિ નર્મદના કાળમાં (ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં) પોતાનો ફોટો–ચિત્ર પોતાના જ પુસ્તકમાં છપાવવો, એ અવિવેક ગણાતો. પણ સર્વ વાતમાં પ્હેલ કરનાર આ વિષયમાં પણ પાછળ શા માટે પડે? તેણે સ્તુતિ કે નિંદાની પરવા કર્યા વગર જ પોતાનો ફોટો હિંમતથી છપાવ્યો છે. આ સંબંધમાં કવિએ "જુના નર્મગદ્ય"ની પ્રસ્તાવનામાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે. તે વખતે ફોટો બ્લોકની રીત નહોતી, તેથી સ્ટીલ એન્ગ્રેવિંગ કામ ઇંગ્લાંડ કે જરમનીમાંથી કરાવી મંગાવવું પડતું. કવિએ આ એન્ગ્રેવિંગ ચિત્ર જરમનીથી કરી મંગાવ્યું છે. કવિ ૨૭ વરસની ઉમ્મરે (ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં) કેવા દેખાતા તેનું આ ચિત્ર છે. 'જુનું નર્મગદ્ય' ૧૮૬૫ માં છપાયું, ત્યારે તેમાં છાપેલી છબીની નીચે "નર્મદ; આખરે જુદાઇ જ" એ જ્ઞાન વૈરાગ્યની ભાવનાવાળું જ વાક્ય કવિએ છાપ્યું છે. તેમ પ્રસ્તાવનામાં પણ મારો ફોટો કે ચિત્ર, કે છબી, એ શબ્દ ન વાપરતાં ચાડું શબ્દ વાપર્યો છે. (આ 'નર્મગદ્ય' 'ગુજરાતી' પ્રેસે 'જૂનું નર્મગદ્ય' એ નામે ફરીથી છાપેલું છે.) આજના સુધરેલા કહેવાતા વિચારનારાઓ અને સમાજના ફાટેલાઓને કદાચ નર્મદનો વિવેક સ્વમાન હનન જેવો લાગશે.

આ રીતે ફોટો છપાવી પોતાની પ્રશંસા કરવી તે સમયે લોકોમાં પ્રચલિત ન હોવાથી આવું કરનારની નિંદા થતી અને ટીકા થતી. તે નીચેના રમુજી ઇતિહાસ ઉપરથી જણાશે.

કવિએ આ ચિત્ર છપાવ્યા પછી અમદાવાદવાળા કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઇએ પોતાની કવિતાનો મોટો સંગ્રહ છપાવ્યો, તેમાં તેઓ પોતાની છબી મૂકી શક્યા ન હોતા, અથવા તેઓએ સ્વેચ્છાએ મૂકી જ ન હોતી. કોઇ કદાચ, કેમ છબી મૂકી નહીં એવું પૂછે તેના જવાબમાં તેમણે આ એક સુભાષિત રચીને મૂક્યું હતું:

શું જોશો તનની છબી, એમાં નથી નવાઇ;
નિરખો મુજ મનની છબી, ભલા પરીક્ષક ભાઇ.'

આ કાવ્યગ્રંથ પ્રકટ થતા સુરતમાં છપાતાં "સ્વતંત્રતા" નામના માસિક પત્રમાં (જે વખતે તેનું તંત્ર શાહ કીકાભાઇના હાથમાં હતું, અને સ્વ. ઇચ્છારામ દેશાઇ તંત્રી ખાતામાં હતા) 'વિજયવાણી'ના કર્તા વિજયાશંકરે તેનો રીવ્યુ (અવલોકન) લેતાં લખ્યું હતું કે,

"મનની તે છબી જોઇને, ઉપજે સંશય આમ;
છે આ દલપતરામ કે અમદાવાદી × × ×?

આમાં પાદપૂર્તિ માટે કયો શબ્દ મૂકવો તે સમજી શકાય તેમ છે, આ વચન નર્મદાશંકર અને દલપતરામ વચ્ચે સ્પર્ધા છે, એમ માનીને પાછલા સમયમાં એ મશ્કરીવાળો દોહરો કવિ નર્મદાશંકરે રચ્યો છે, એવું ભ્રમથી મનાવા લાગ્યું છે. એ ભ્રમ હવે દૂર થવો જોઇએ.

કવિ નર્મદાશંકર અને દલપતરામ વચ્ચે કોઇ જાતની સ્પર્ધા હોય કે નહીં હોય, તો પણ તેમના વખાણનારાઓએ તેવું સ્વરૂપ તો આપી દીધેલું છે. પણ બંને વચ્ચે કશો વૈમનસ્ય ભાવ નહોતો. એ તો કવિ દલપતરામ કવિ નર્મદાશંકરના આમત્રંણને માન આપી, તેમના સુરતના સરસ્વતી મંદિરનું વાસ્તુ મુહૂર્ત ઉજવ્યું ત્યારે સુરત પધાર્યા હતા, તે ઉપરથી જણાશે, આરંભના સમયમાં કવિને દલપતરામ વિષે કંઇ ખોટો ગ્રહ બંધાયલો ખરો, પણ પાછળથી ફેરવાયેલો.

—સંપાદક

૧૨૦૧

મહાકવિ સોમદેવ ભટ્ટ વિરચિત

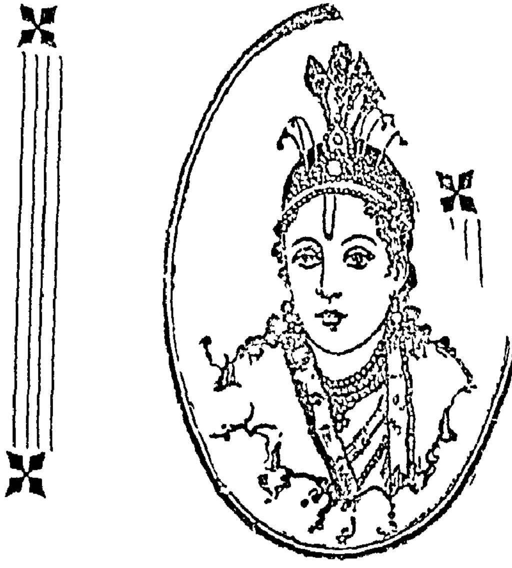
કથાસરિત્સાગર

ભાગ ૧ લો અને ૨ જો

નામ પ્રમાણે આ ગ્રન્થ સુંદર, મનોવેધક કથાઓનો સંગ્રહ છે. આ કથાઓ ઉપર તો પ્રો. બેઇન જેવા પણ મુગ્ધ થઇ ગયા હતા અને ટૉની તથા પેન્ઝરા જેવાઓએ લોભાઈને તેનું અંગ્રેજીમાં પણ ભાષાંતર કર્યું છે. પ્રો. બેઇને તો અનુકરણ પણ કર્યાં છે. આ કથાઓ ઉપરથી સેંકડો બલ્કે હજારો કથાઓ-વાર્તાઓનાં પુસ્તકો રચાયાં છે. દરેક કથા બોધપ્રદ અને સુંદર ભાવવાળી છે.

પહેલા ભાગમાં ૧ થી ૯ સુધીનાં લંબકો છે અને બીજા ભાગમાં ૧૦ થી ૧૮ સુધીનાં લંબકો (પ્રકરણો) છે. દિવ્ય સૃષ્ટિમાં આપણે ભ્રમણ કરતા નહિ હોઇએ તેવો જ ભાસ આ કથાઓ વાંચતાં થાય છે. બૃહત્કથા નામક ગ્રન્થ બે હજાર વર્ષ પર, શકકર્તા શ્રી શાલિવાહન મહારાજાના રાજકવિ ગુણાઢ્ય જે મહાકવિના પદને પામ્યો હતો તેણે ભૂતભાષામાં ૧,૦૦,૦૦૦ શ્લોકોમાં રચ્યો હતો. તે ઉપરથી કાશ્મીરવાસી સોમદેવ મહાકવિએ, તેનો સંસ્કૃતમાં ૨૪,૦૦૦ શ્લોકોમાં અનુવાદ કર્યો હતો. તે પરથી આ ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું છે. એમાં ૬૦૦ અતિ અદ્ભુતાશ્ચર્યથી ભરેલી વાર્તાઓ છે, અને આ ગ્રન્થ એવો તો સર્વોત્તમ છે કે, એમાંથી વસ્તુ (Plot) લઇને ઘણા કવિઓએ મોટાં મોટાં કાવ્યો, વાર્તાઓ ને નાટકો રચ્યાં છે. જેમ મહાભારત પરમ પવિત્ર ગણાય છે, તેમ જ આ ગ્રન્થ પણ માન્ય ગણાયો છે. મહાભારત પેઠે એમાં ૧૮ લંબકો છે. મહાભારતમાં જનમેજય સુધીની કથા છે, તે પછીની કથા આ ગ્રન્થમાંથી મળી આવે છે. નરવાહનદત્ત નામનો ચન્દ્રવંશી રાજા, જે પોતાના દિવ્ય બળથી વિદ્યાધર થયો હતો તેની કથા આ ગ્રન્થમાં છે. એ ગ્રન્થ ખરેખરો કથાઓનો અર્થાત્ વાર્તાઓનો મોટો સમુદ્ર જ છે. કાદમ્બરી, પંચતંત્ર, હિતોપદેશ, દશકુમારચરિત્ર, વૈતાલપચ્ચીસી, વિક્રમચરિત્ર, મુદ્રારાક્ષસ, માલતીમાધવ વગેરે કથા તથા નાટકોની વસ્તુ (Plot) એમાં સમાવેલાં છે. બે ભાગમાં આ ગ્રન્થ છે.

ભાગ ૧ લો કિ. રૂ. ૬. : ભાગ ૨ જો કિ. રૂ. ૮. ટ. ખ. જુદું

श्री कृष्णकर्णामृतम्

અથવા

ભક્તિ શતકત્રય

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની અનેકવિધ લીલાઓનું પ્રાસાદિક વર્ણન કરતા કવિ જયદેવ વિરચિત "गीत गोविन्द"ના અમર કાવ્યથી કયો સાહિત્યરસિક કે કૃષ્ણભક્ત અજાણ્યો હશે? રસ, ભાવ, ભાવના, પદલાલિત્ય, અર્થગાંભીર્ય, ગેયતા ઇ. સર્વ ગુણોમાં તેની બરોબરી કરી શકે—અને કયાંક તો તેને પણ ભૂલાવી દે—તેવી ૩૦૦ ઉપરાંત શ્લોકોવાળી સુંદર કાવ્યકૃતિ.

કિં. રૂ. ૩–૫૦ (ટ. ખ. જુદું)

"ગુજરાતી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

રીઝર્વ બેંકની પાછળ, કોટ, મુંબઇ ૧

મારું પ્રિય વાંચન: "ચંદ્રકાંત"

ગુજરાતના કલાગુરુ–રવિશંકર રાવળ

"...મારાં પૂજ્ય માતુશ્રી ગામડામાંથી સાસરીયે શહેરમાં આવ્યાં ત્યારે અક્ષરે ભણ્યાં નહોતાં. પણ પછી મારા પિતાના સહવાસમાં આવ્યા પછી વાંચતાં થઇ ગયાં. બીજી રીતે એમની સ્મરણશક્તિ ઘણી સારી એટલે અસંખ્ય ગીતો, પદો, તથા વાર્તાઓ એમને કંઠસ્થ હતાં અને બીજાઓને તે આ બધું મુખપાઠ દ્વારા શીખવી પણ શકતાં.

મારાં માતુશ્રીના વાંચન માટે મારા પિતાશ્રીએ "ગુજરાતી" પ્રેસે પ્રક કરેલું પુસ્તક "ચન્દ્રકાન્ત" ભાગ પહેલો વસાવેલું. કોણ જાણે કેટલાંય વર્ષે અને કેટલીયે વાર મારાં બાએ એ પુસ્તક સાંભળ્યું હશે. એ પુસ્તકમાંના દૃષ્ટાંતે મને મારાં બા સંભળાવતાં. તેઓ ધીરે ધીરે એ વાંચે ને હું સાંભળતો અં અને એ ગ્રંથમાં છૂપાયેલી દેવસૃષ્ટિનો ખ્યાલ આવતો.

મારું વાંચન સ્થિર અને શુદ્ધ થતાં મેં વાંચવા લીધેલું સૌ પ્રથમ પુસ તે આ "ચંદ્રકાંત ભાગ પહેલો"જ હતું. એમાંથી મને 'મહાત્મા,' 'સંત 'વૈરાગ્ય,' 'ત્યાગ,' 'સમર્પણ' વગેરે શબ્દોનું વાતાવરણ સમજાયું. એમાં વર્ણવે રાજકુમાર ધુતિપ્રભની ગુરૂભક્તિએ મારા મનમાં પણ એવો જ સદ્ભા જગાડયો. મારા મનમાં પણ શુદ્ધ ભાવે ગુરૂની સેવાશુશ્રૂષા કરીને સદ્વિદ્યા સાક્ષાત્કાર કરવાના કોડ જાગ્યા. એ વિદ્યા તો અગાધ અને અપાર તે સમયથી મેં મારા કોઇ પણ ગુરૂનો પ્રતિકાર કર્યો નહિ. અને નિરં શ્રદ્ધા અને સદ્ભાવથી તેમના સદ્બોધને અનુસરીને પ્રેરણા ઉત્સાહ પામતો રહ્યો. એ પછીનાં થોડાંક વર્ષમાં બીજાં કોઈ પુસ મારું ચિત્ત આકર્ષ્યું હોય એવું યાદ નથી..."

"નવચેતન"નો દીપોત્સવી ‹

વર્ષ ૪૪; પુસ્તક ૮૮, અંક ૨ જો, નવેમ્બર ૧૯

